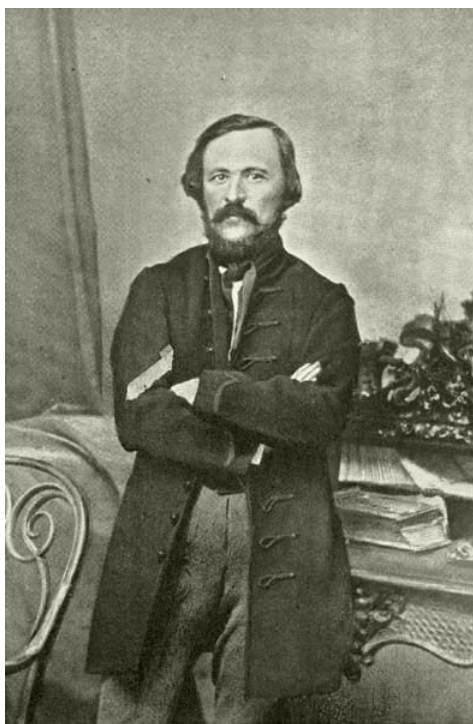

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF

ÉVEI

1813. SZEPTEMBER 3. – **1871.** FEBRUÁR 2.

**„CSAK AKKOR ÍRHATUNK LELKÜNK
PAPÍRJÁRA TUDOMÁNYOKAT, HA AZ
AZ ÉLET ENYVÉN ÁTVONATOTT.”**

**„KÖNYVSZEKRÉNYEM
KULCSAI ÍRÓASZTALOM
BAL FIÓKJÁBAN
FEKSZENEK,
SZOLGÁLATODRA A
FIÓK NYITVA VAN.”**

**MINDENKINEK AJÁNLOM OLVASNI AZON KÖNYVEKET, MELYEK
ÉLETÉRŐL, MUNKÁSSÁGÁRÓL, GONDOLKODÁSÁRÓL SZÓLNAK.
KÖVETENDŐ ÉRTÉKEKET TALÁLHAT BENNÜK AZ OLVASÓ.**

A kötetet összeállította: PÁSZTOR MÁRIA / 2451 Ercsi Szent István út 31. /

Eötvös József családfája

**b. Eötvös
József**
(Buda, 1813.
szept. 3.–
Pest, 1871.
febr. 2.)
író, politikus

Apja:
b. Eötvös Ignác
(Sály, 1786.
febr. 25.–
Velence, 1851.
aug. 21.)
bölcséleti és jogi
doktor

Anyja:
b. Anne von der
Lilien^[5]
(1786. szept.
28.–
Pest, 1858. júl.
15.)

Apai nagyapja:
b. Eötvös Ignác^[3]
(Kassa, 1763. jan.
6.–
Buda, 1838. jún.
12.)
főispán

Apai nagyanyja:
b. Szepessy
Mária^[4]
(1767–Kassa, 1832.
aug. 5.)

Anyai nagyapja:
b. Joseph von der
Lilien
(1753–1828)

Anyai nagyanyja:
Szapáry Julianna
(1759–1788)

Apai nagyapai dédapja:
b. vásárosnaményi
Eötvös Miklós
(1716–1783)
tábornok

Apai nagyapai
dédanyja:
b. Splényi Anna-Mária
(1732– ?)

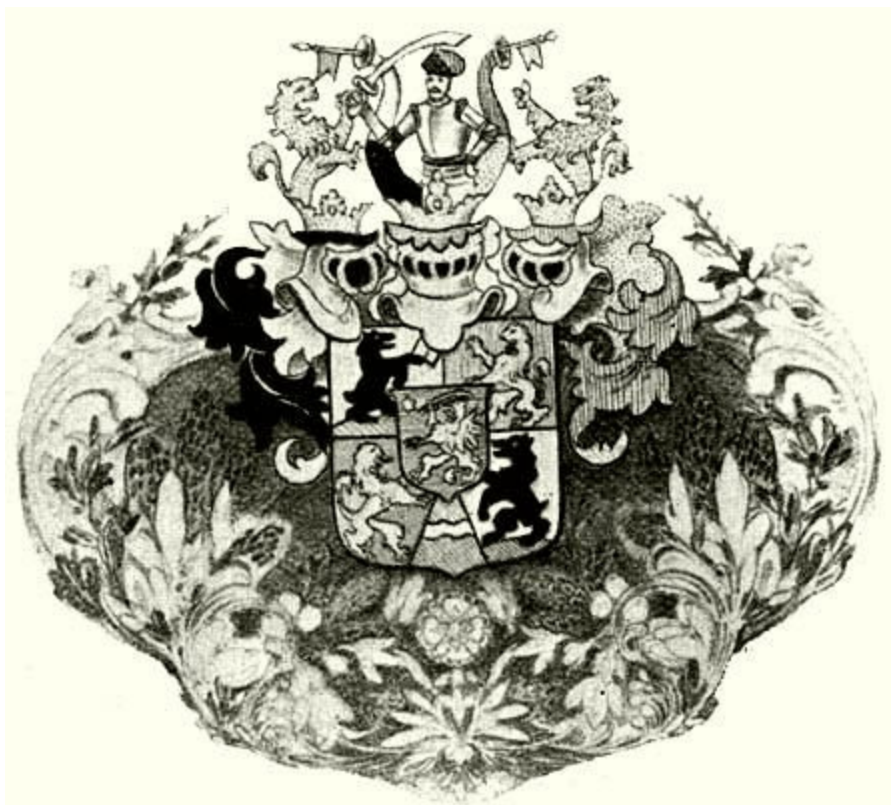
Apai nagyanyai
dédapja:
b. négyesi Szepessy
László

Apai nagyanyai
dédanyja:
Sebe Krisztina
Anyai nagyapai
dédapja:
Alexander von der
Lilien

Anyai nagyapai
dédanyja:
n.a.

Anyai nagyanyai
dédapja:
Szapáry Péter
(1720–1798)

Anyai nagyanyai
dédanyja:
Batthyány Izabella

az EÖTVÖS CSALÁD BÁRÓI CÍMERE

Annus 1813.	Nomen Infantis	Parentes	Patrini	Baptizans
September 3-a	Josephus Carolus Borromaeus Bartholomeus Adalbertus	Ignatius L. B. Ötvös S. C. et R. A. Majestatis Camera- rius ad Exc. Came- ram concipista. Uxor Baronissa Anna Lilien	Josephus L. B. Lilien et Julianna nata Szapáry. Horum vicessup- plente Bartholomeo Faj de Eadem	Pærochus

*Induláram, hogy az én Józsefem
született.*
Anno 1813. Szeptembernek 3-dik Hujján
kis Orakkor éjféli után született Káta
fiának első fia, Józka unokáskán
kis is József Ötalmába, és dicsőség
név-féle sz. Patronussának Gondviselés
be Ajándok.
Anno 1817 Magyarok kedvűek nagyon
születtek Nagy fiának, Szent fiának
fiának, kis József Ötalmába.

Születésének bejegyzése apai nagynya, Szepessy Mária imakönyvébe

Eötvös József szülőháza: Úri utca 19. a budai Várban

Eötvös József édesanyja
Lilien Anna (1786–1860) (József Eötvös szülője)

Pallas Nagylexikon:

Eötvös

-család (vásárosnaményi báró és nemes), Bereg- és Szatmár vmegyék egyik előkelő nemes családja, melynek eredete még nincs tisztán kiderítve.

Az E. első ismert őse Miklós, ki 1696-1717. Szatmár vármegyében különböző hivatalokat viselt, ennek fia Miklós a mult század közepén a szatmári felkelt nemesség vezére, majd magy. kir. tábornok volt, s vitézségi érdemeiért Mária Teréziától báróságot kapott. Két fia maradt: Gábor, ki utód nélkül halt el és Ignác (I. o.), kinek fia Ignác (I. o.) volt. Ennek két fia József (I. o.) és Dienes és egy leánya Julia maradt, Józsefnek négy felnőtt gyermeke volt: Ilona, Jolánta, Loránd (I. o.) és Mária, ki Plener Ernő, a mostani osztrák pénzügyminiszter neje.

1. E. Ignác (vásárosnaményi) báró, publicista, szül. Kassán, 1763 jan. 6., megh. Budán, 1838. jun. 12. Tanulmányait Kis-Szebenben, Vácott és N.-Szombatban végezte, majd Kassára ment jogot tanulni és 1779. bölcsészetdoktorrá avatták. 1786. a II. József-féle új rendszer alatt a tiszáninneni kerületi tábla előadó titkárává nevezték ki; e hivatal a császár halálával megszűnván, E. a magánéletbe vonult vissza, de csak rövid időre, mert az 1790., 1792. és 1796. országgyűléseken ismét szerepelt. 1797. a kir. udv. kamara tiszteletbeli, majd valóságos tanácsosává és 1802. belső titkos tanácsosi ranggal a kincstári javak igazgatójává, 1806. pedig az udv. kamara alelnökévé neveztetett ki. E hivatalt 1812-ig viselte, mikor koronaőr, Gömör, később Hont vmegye főispáni helytartója, 1824. pedig Abauj vmegye valóságos főispánja s kir. főpohárnokmester lőn. Tevékeny részt vett az 1825-27., 1830. és 1832-36. országgyűléseken és a rendszeres munkálatok kidolgozásával megbízott országos választmány legtevékenyebb tagja volt s az urbéri alosztály elnökségét is vitte. 1837. a Szt. István-rend középkeresztjét nyerte érdemei elismeréséül. Művei: Extractus synoptico-encyclopaedicus legum in Corpore Juris Hung. (Buda 1829) és Index synopticus Art Comit. ab. anno 1796-97. usque 1825-27 (u. o. 1829).

2. E. Ignác (vásárosnaményi) báró, az előbbinek fia, szül. Sályon, Borsod vmegyében 1786 február 25., megh. Velencén 1851 aug. 21. Tanulmányait Budán és Pesten végezte. 1802. bölcsészeti, 1805. jogdoktorrá avattatott. Működését mint tiszteletbeli aljegyző Pest vmegyénél kezdte, majd az udvari kamarához fogalmazóvá, később titkárrá s előadó tanácsossá, 1826. az udvari kancellária előadó udvari tanácsosává, 1825. Sáros vmegye főispáni helytartójává, 1827. valóságos főispánná, 1830. másod udvari kancellárrá és belső titkos tanácsossá neveztetett ki. Mint kir. biztos két ízben: a felvidéken támadt koleralázadás és az 1834. hevesvmegyei tisztujítási mozgalmak alkalmával működött. E minőségében kérlelhetetlen szigorúsággal járt el. Pulszky Ferenc beszéli felőle azt az anekdotát, hogy Sárosban a lázítókkal igen szelíden beszélt, de a főcinkosnak megmondta: «Amice carissime cras pendebis» és az ítéletet másnap végre is hajtatta, de ez nem felel meg a ténynek. 1836. kir. főtárnokmester lón, mely méltóságáról 1841. lemondott. E. nagy tudományu férfiu volt, de rossz gazda, ugy hogy az ősi nagy vagyont nem hagyhatta hires fiára.

3. E. József (vásárosnaményi) báró, államférfiu és író, E. Ignác báró és Lilien báróné fia, szül. Budán 1813 szept. 3., megh. Pesten 1871 febr. 2-án. Tudós atyjánál kitünő nevelésben részesült, különösen jótékony hatása volt a nagy tehetségű, korán érett ifjura Pruzsinszky nevű nevelőjének, ki az akkori reakcionárius világ közepette sem titkolta a szabadelvű és nemzeti eszmék iránti lelkesedését. Korán belépett a közzszolgálatba, 1834. aljegyző lett Fehér vmegyében, 1835. kancelláriai fogalmazó, amellet atyja oldalán alkalmá nyílt megismerkednie a politikai körökkel is. Az 1832. országgyűlés alatt sokat tartózkodott Pozsonyban és Kölcsény naplójában egész elragadtatással ír «Pipsz»-ról. Tanulmányai befejezése után több évig tartó utazást tett a művelt nyugoton. Az utazása nemcsak irodalmi iránya és tehetsége kifejlesztésére nézve volt nagy befolyásu, amennyiben megismertette őt a Franciaországban uralkodó szellemi áramlattal. a romanticizmussal s annak fő képviselőivel, hanem rendkívül tanulságos volt politikai pályájára nézve is. Élénk képzeletét megragadta a szabad és humánus törvények oltalma alatt minden téren észlelhető szellemi és anyagi haladás, és az ifju törvényhozó azon szilárd elhatározással tért vissza hazájába, hogy a honi közszellemet a nyugoti szabadelvű intézmények átvételének megnyerje. Ez időben készült első politikai műve a börtönreformról,

melyet később Lukács Móriccallyal együtt átdolgozott Fogházjavítás cím alatt. Ebben a magánzár-rendszer mellett tör lándzsát. Az 1839-40. országgyűl. már feltűnést keltett szónoki tehetségével és tudományával. Egyik első beszédét a zsidók emancipációja érdekében tartotta, miről aztán röpiratot is irt: A zsidók egyenjogúsítása cím alatt (1841, 2. kiadás 1892). Az akkor nagyon vitatott házassági reverzális-kérdésben éppen mint jó katolikus tiltakozott a reverzálisok és püspöki pásztorlevelek ellen. Az országgyűlés után sem szűnt meg érintkezése az ellenzékkel, és politikai működése. A Széchenyi és Kossuth közt kitört éles irodalmi harcban ő is állást foglalt, még pedig Kossuth mellett a Kelet népe és a Pesti Hírlap című művével. Eszméinek teljes kifejtésére azonban csak akkor nyílt alkalma, midőn a Pesti Hírlap barátjának, Szalay Lászlónak vezetése alá jutott és így egészen az ellenzék doktriner árnyalatát szolgálta. Mint büntetőjogi műveiben már azelőtt, most is a megyei rendszert támadta meg gyöngeségeivel és borzasztó visszaéléseivel. A nemzet egyesítésének és haladásának biztosítását csak a közigazgatás központosításában és a nemzeti akaratot kifejező felelős kormányban látta. Ezen elveit a Pesti Hírlap-ban kiadott cikkeiben fejtegette, melyek azután könyvalakban is napvilágot láttak Reform cím alatt. E mű mai napig is megtartotta értékét mint a parlamentáris rendszer világos és meggyőző apologiája. Ugyanezen eszmét szolgálta a Falu jegyzője című regénye is (1844-46), mely el is tekintve esztetikai becsétől. E. leghatásosabb politikai műveihez tartozik. Egyáltalában nála a szorosan irodalmi tevékenység szoros kapcsolatban állott a politikai és társadalmi eszmékkel és Magyarország 1514-ben című regényén csak úgy meglátszik a politikai irány, mint vígjátékán az Éljen az Egyenlőség-en. Boldog családi élete - 1842-ben lépett házasságra Rosty Annával - nem tartotta őt vissza a nyilvános élettől. Mint író és politikus egyaránt, már a negyvenes években, az elsők között foglalt helyet. Mint szónok pedig oly nagy kedveltségnek örvendett, hogy József nádor, a főrendiház elnöke, midőn azt óhajtotta, hogy a főrendek nagy számmal jelenjenek meg a gyűlésen, őt kérte fel szólásra.

Miután a februáriusi forradalom és Kossuth 1848 márc. 3. beszéde következtében E. elvei diadalra jutottak és az első magyar felelős kormány megalakult, ő mint vallás- és közoktatásügyi miniszter belépett Batthyány kabinetjébe. Mint miniszter, nemcsak annyira elhanyagolt szakának szervezésén fáradozott, hanem befolyt az általános politikai kérdések megoldásába is, még pedig egész életpályáján át követett engesztelékeny és loyális szellemben. Széchenyivel és Deákkal együtt ő képviselte a minisztertanácsban az uralkodóhoz lehetőleg közeledő, békítő irányt. Hanem e törekvése csak oly kevésbé ért eredményt, mint az egyház és iskola reformját célzó tervei. Midőn Batthyány szeptember 11. lemondott, ő kétségbeesve elhagyta hazáját és Münchenben telepedett meg. «Egész életemben nem maradt meg más egészséges viszony, mint nőmhöz és gyermekeimhez» írta egy akkori levelében. Bár így a szabadságharc vihara elől félrevonult és huzamos időn át el volt zárva előtte a politikai küzdőtér, a távolban sem szűnt meg hazájának szentelni munkásságát. Aggódó, töprengő lelke a jelen csalódásai és csapásai közt nem szűnt meg kutatni a nemzeti lét és jövő mélyen fekvő, igazi alapjai után. E munkásságának eredménye: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra című műve (2 kötet, Pest 1851-54. németül Bécs és Lipcse ugyanakkor). Ebben először a szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméit és azok jelentőségét tisztázza, azután az állam célját fejtegeti,

meghatározza az egyéni szabadság biztosítékait, előtt adja a központosítás hasznát és veszélyeit, határt von az állam korlátatlansága és az egyesek és testületek joga közt. Legfontosabb azonban a munka VI. része, amelyben a haladás törvényeinek hatását taglalja az emberiségre és az államra nézve. A II. kötetben az állam berendezéséről szóló de azok bizonyos megszorításával és korlátozásával, eszméit adja elő, a kor követelte elvek alapján. E műnek azonban, éppen elvont, bölcselkedő tartalma miatt, mai napig nem volt becsének megfelelő hatása közéletünkre és irodalmunkra. A nemzetiségekre vonatkozó nézeteit külön is kifejtette és a hazai viszonyokra alkalmazta A nemzetiségek egyenjogusításában (1851), amely azonban a szabadságharc által még izgatott közvéleményre nem hatott. Hazatérve, 1851 óta Pesten és svábhegyi villájában élt családjának és a tudománynak, teljesen visszahúzódva a politikai mozgalmaktól. Csak 1859., midőn egy jobb jövő kezdett derengeni, lépett ismét a nyilvánosság elé egy politikai értekezéssel Ausztria egységének és hatalmának garantiáiról (Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs, Lipcse). Javaslatát határozottan alkotmányos és némileg átmenetet képez a perszonális unió és felelős minisztérium közt, miknek elérésére akkor úgy sem lehetett gondolni, és másrészt a centralizáció közt. E terv az olasz háború után már éppen nem elégíthette ki a magyarokat, minthogy igen sok ügyet tart fen a birodalmi közös kormánynak, de az 1860. októberi diploma alkotói, úgy látszik, nagyon is felhasználták. Az 1861. országgyűlésen Deák hívei közt, a felirati párton foglalt helyet és beszéde a felirat mellett Bécsben is nagy feltűnést keltett. Kiegyezési terveit a provizorium alatt sem hagyta abba, és egyideig külön «Hetilap»-ot adott ki eszméi terjesztésére. Idővel azonban közjogi kérdésekben, teljesen azonosította magát Deák politikájával. A kényszerű politikai nyugalom ez éveiben újra tudományos és irodalmi hajlamának élt. Nagy érdemeket szerzett magának az Akadémia körül, melynek 1856 óta másodelnöke volt, 1866. pedig Dessewffy Emil gr. halála után elnöke lett. A Kisfaludy-társaságot is, melynek 1847 óta elnöke volt, feltámasztotta halottaiból. Az 1865. országgyűlésen újra Deák oldalán küzdött az országgyűlésen és a 67-es bizottságban. Résztvett a Bécsben folytatott bizalmas tárgyalásokban. Az Andrássy-kabinet kinevezésekor pedig, 1867. febr. átvette a vallás- és közoktatásügyi tárcát, mint az egyetlen az 1848. miniszterek közt, ki e minőségben újra szolgálta hazáját.

Csak most nyílt alkalma politikai és művelődési ideáljait, melyeknek addig élt, legalább részben megvalósítani. Már 1867. megszavazta az országgyűlés a zsidók emancipációját, 1868. pedig országos kongresszust hívott össze a miniszter e felekezet belső ügyeinek szervezésére. Két évvel később katolikus kongresszus gyűlt össze és tanácskozott, de ennek munkássága nem vezetett eredményre. Legfontosabb alkotása azonban kétségtelenül a népiskolai törvény volt. Egységes állami és művelődési szempontok szerint szervezni a népnevelést Mária Terézia ideje óta még nem kísérlette meg magyar kormány. A Thun-féle rendszer pedig nemzeti és felekezeti szempontból egyaránt az állam minden beavatkozása ellenségévé tette a nemzetet. E.-nek is meg kellett küzdeni a protestánsoknak történeti alapon álló gyanújával, midőn a felekezetekkel szemben megállapította az állam jogát és kötelességét. A felekezeti iskola meg is maradt, de a köteles iskolalátogatás törvénybe iktatott és létrejött a községi népiskola és a népesebb helyeken a polgári iskola. Az állam főfelügyeleti jogának gyakorlására a tanfelügyelők intézménye állíttatott fel. Az azóta lefolyt negyedszázad mutatja,

menyire előmozdította e törvény a közművelődést. A középiskolán a tanárképző-intézet felállítása, az egyetemen kitűnő erők alkalmazása jellemzik E.-nek, fájdalom, nagyon is rövid kormányzatát. A szorosan vett egyházi politikában E., a jó katolikus, ki némileg hajolt Montalembert irányához, kivel személyes érintkezésben is állott, igen liberális irányt követett. A pápai csalatkozhatatlansági dogma proklamálása után ad audiendum verbum regium citáltatta a fehérvári püspököt, ki azt kihirdette. Szakának vezetésén kívül igen élénk részt vett az általános politikának, különösen a kiegyezésnek védelmében. Andrassy gróf távollétében ő szokott elnökölni a minisztertanácsban. E sokféle munka és fáradság végkép aláásta különben is gyenge szervezetét. A közgyász, mely halálakor nyilatkozott, mutatja, minő pótolhatatlan volt hazánkra nézve a veszteség. A kormány azt a férfiut vesztette el benne, kire nézve a nemzeti művelődés és az egyházi viszonyok igazán erkölcsi felfogása több volt pusztá jelszónál. 1879 május 23. leplezték le szobrát a róla nevezett téren. Hamvai Ercsin, neje családjának birtokán nyugosznak.

E. a magyar szépirodalom történetében is oly előkelő helyet foglal el, mint a politikai életben, s újabb történetünk alakjai közt az első, ki az államférfiu és a költő hivatását egyesíté magában. Soha politikusunk érzőbb lélekkel, kiterjedtebb szemkörrel és európaibb kulturával nem birt nála, s előtte a hasonló típus egyáltalán ismeretlen volt. Mint politikusnak és írónak pedig legfőbb sajátsága, hogy igazi filozofus is volt, aki bölcsészetét szívével is érezte. Egyéniségében mindez áthatja egymást s írói munkássága szerves kapcsolatban van a közéletivel. Amely eszmékért a társadalmi és a politikai pályán küzdött, ugyanazokat öltöztette művészi formákba is, s költeményei és regényei a legnemesebb értelemben irányművek. Első szépirodalmi kísérletei kora ifjúságába, 1830-ra esnek s kivált 1832 óta többször találkoztak nevével a zsebkönyvek és lapok olvasói, így 1836-tól fogva az Athenaeum és a Társalkodó is. Némely prózai tanulmány mellett kivált lírai versekkel lépett föl, melyek hang, alak és kifejezés tekintetében Vörösmarty körének sajátságait mutatják, de nemes érzelmességökkel, bensőségökkel könnyen kiváltak az akkori u. n. szobaköltészet termékei közül s általánosan tetszettek, noha a nyelvvel és technikával való küzdés miatt kissé nehézkesek. A szelid és szent fájdalommal vegyes honfi érzés s küldetésének sejtelve sugallják legszebb ódáját és dalát (Bucsu, Végrendelet), míg balladáái közt A vár és kunyhóban a természet jogát hirdeti a társadalmi válaszfalakkal szemben (ismert darabja A megfagyott gyermek is). E. azonban nem sok költeményt irt, s írói munkásságának a regényirodalom történetében van nagy fontossága. Igazán ünnepeletté a Karthausi tette nevét, mely 1838-40. jelent meg az Árvizkönyvben, melyet Eötvös a 38-iki pesti árviz alkalmával nagyban károsított Heckenast könyvkereskedő fölsegítésére adott ki. A magyar regény ép ekkor, a harmincas években kezdett fejlődni s vette át a 20-as évek epikájának örökét. Jósikánál meg folytatta az époszok történelmi irányát, a midőn Eötvösnél egyszerre más légkörbe csapott, a modern társadalmi problémák, eszmék, törekvések ábrázolása felé. Új hang, új irány volt ez, mely a szűk hazai körből kiemelkedve, európai álláspontra helyezkedett, az emberiség lelkébe hatolt, s épen oly magas bölcsészeti szellemmel, mint mély költői érzéssel rajzolta a kor forrongó eszméit, szenvedélyeit és küzdelmeit. Csak - különben nemes, de bonyolult és nehézkes, nem éppen magyaros - előadása volt akadály, hogy még nagyobb körben el nem

terjedt. De a huszonhatéves elme e tartalmas és rendkívüli intuícióval alkotott műve idegen nyelvekre is fordítva, európai hirre tett szert.

Amint azonban Eötvös a 40-es évek folyamán a gyakorlati politika mezejére lépett, mint szépiró is közelebb jött az aktuális élethez, a hazai viszonyokhoz. Második regénye *A falu jegyzője* (1845) szintén társadalmi regény, de magyar földön játszik, s E. akkori politikai törekvéseinek művészi kifejezője, valóságos irályregény. Pár év múlva új regénnyel lépett föl: *Magyarország 1514-ben*, mely már történeti regény, de szintén célzatos. A Dózsa-féle pórlázadást rajzolja benne nagy történeti tanulmánnyal és jellemző erővel, kidomborítva a jelenre nézve ama nagy tanulságot is, hogy a nemesség elvakultsága és a zaklatott nép szenvedélyei nemzeti katasztrófához vezetnek. Teszi ezt a történelem szellemének megmásítása nélkül, sőt a regény főérdeme a rajzolt kor nagy kérdéseinek és e kérdéseket képviselő személyeknek történelmileg és bensőleg igaz feltüntetése, úgy hogy az inkább különbségekhez tapadó Jósika mellett E. e regénye nagy lépés volt a mélyebb történelmi felfogás felé s ami inkább az invencio és a cselekvény tekintetében fogyatékos. Még egy nagyszabású szépirodalmi művet írt, a forradalom után, a *Nővérek* c. regényt 1857., mely a 31-iki kolera-zavargások háttéréből veszi tárgyát s azt az alapeszmét rajzolja, hogy az ember minden társadalmi helyzetben lehet boldog v. szerencsétlen, mert a megelégedettség főforrása szívében van. Alapeszméje hasonlít tehát Karthausiéhoz, színezete azonban derültebb; célzatossága nincs, a 30-as évek felvidéki magyar viszonyait sok igazsággal rajzolja; míg azonban a külső elbeszélés e művében, E.-nek ismét fejlettebb mint a többiekben, addig az élet kevesebb benne s tartalma nem oly megkapó. Eötvös e munkájával bucsut is vett a szépirodalomtól, de még ezután is aratott akadémiai és politikai beszédeivel egy másik rokontéren, a szónoklat mezején kiváló érdemeket.

1839-1867. tartott emlékbeszédeit (Kazinczy, Széchenyi, Vörösmarty, Szalay László, Kölcsey, Kőrösi Csoma Sándor, Reguly, Dessewffy József és Emil fölött) és elnöki megnyitót 1868. összegyűjtve is kiadta *Magyar államférfiak és írók* c. a. A nagy vonásokkal rajzoló, eszmékben, érzésekben gazdag és költői retorikával előadott beszédek egyaránt foglalkoztatták a hallgatók szívét és képzeletét, s a magyar közéletnek mindig ünnepei voltak, gyűjteményben olvasva azonban kevésbé változatosak. Az akadémiai szónoklatnak E. Kölcsey után sokáig mindenesetre első képviselője volt nálunk.

Önálló munkái: *A kritikus apotheosisa*, Pest 1831. (Bajza ellen a *Conversations-Lexikon* pörben); *A háramlók*, vigj. 3 felv. (1833); *Boszú, szomorujáték* (1834); *Angelo*, dráma Hugó V. után (1836); *Vélemény a fogházjavítás ügyében* (1838); *Die Emancipation der Juden* (1840. Eredetileg magyar nyelven a *Budapesti Szemlében* jelent meg, németre Klein Hermann fordította; olaszul 1842); *Kelet népe és a Pesti Hirlap* (1841); *A karthausi* (1842. két köt., első kiadása az *Árvizkönyvben* jelent meg, a többi 1852, 1856, 1862, 1871, 1875, 1882, kétféle is; 1892. németre fordította Klein Hermann 1842., 5. kiadása Dux Adolftól 1862. 6. kiad. Bécs, 1872, életrajzzal Duxtól; van francia fordítás is); *Emlékbeszéd Kőrösi Csoma Sándor felett* (Bpest 1893); *A falu jegyzője*; reg. (3 köt., 1845, ujabban: 1865 és 1891 német ford. Majláth János gr. Bpest 1846, újabb német kiadások: 1851, Bécs 1872 és 1878; angolul Wencksten Ottótól *Village Notary* c. a. London 1850. Pulszky Ferenc előszavával; olaszul Helfy Ignáctól

Verona 1855.); Reform, (Lipcse 1846 és Pest 1868. németül Lipcse 1846); Magyarország 1514, regény, (Pest 1847, ujabban: 1886 és 1892. németül Dux Adolf 1850); Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich. (Lipcse 1850, ujabban: Bécs 1851, és Pest 1871). A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra (Bécs és Pest 1851, 1854. 2 kötet; ujabban Pest 1871, németül saját ford. Lipcse 1851-54); Nővérek, regény (Pest 1857, két kötet, ujabban 1862, németül Dux Adolftól u. o. 1858); Elbeszélések (1859, ujabban 1890, németül Dux Adolftól Ungarische Dorfgeschichten c. a. 1862); Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs (Lipcse 1859); Felelet b. Kemény Gábor néhány szavára, (Pest 1860); Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands (Lipcse 1859, magyarra ford. Toldy István: Magyarország külön állása Németország egységének szempontjából Pest 1861). Emlékbeszéd gr. Széchenyi István felett, (Pest 1860, németül is); 1861. máj. 17. tartott országgyűlési beszéde (1861. németül is); Gyöngysorok b. Eötvös József összes szépirodalmi műveiből, füzte Vachott Sándorné (1861); Gondolatok (1865, ujabban a hátrahagyott kéziratokból bővítve 1874, 1884; németül: Bécs 1864, Pest és Bécs 1867); A nemzetiségi kérdés (Pest 1865, németre ford. Falk Miksa 1865) Emlékbeszédei. Magyar írók és államférfiak (Pest 1868); Költeményei (1871 Székely Bertalan és Lotz Károly rajzaival); Für den Glanz des Hauses. Nach einem unvollendeten Romane des Verfassers bearbeitet und ergänzt von Adolf Dux (Bécs 1873); Beszédei I. kötet (Budapest 1875); Összes munkái (1886, kiadja Ráth Mór, 14 köt.).

7. E. Loránd (vásárosnaményi) báró, a magyar főrendiház tagja, Eötvös József báró és Rosty Ágnes fia, született Pesten 1848. július 27. A piaristák pesti gimnáziumában tanult, ezután két évig a pesti egyetemen jog- és államtudományi tanokkal foglalkozott. Minthogy azonban hajlamai inkább a természettudományok felé irányultak, matematikai és természettudományi előadásokat is hallgatott, különösen Petzval Ottó matematika és Than Károly kémiai előadásait. 1867. külföldre indult, hogy tanulmányait ott folytassa. Különösen Königsbergában Neumann-nál és Heidelbergában Kirchhoff- és Bunsennél fizikai és kémiai tanulmányokkal foglalkozott. Ezen időben azon elhatározásra jutott, hogy tudományos pályára lép. Visszatérése után 1871. a budapesti egyetemen habilitáltatta magát és előbb az elméleti fizika helyettesítésével bízott meg, aztán pedig ugyane tanszék rendes tanárává neveztetett

ki. Midőn a kísérleti fizika tanára, Jedlik Ányos 1875. nyugalomba lépett, E. vette át a kísérleti fizika tanszékét. Ezen időtől fogva több rendbeli kísérleti vizsgálattal foglalkozott, különösen a hajcsövesség körében, utóbbi időben pedig a gravitáció meghatározásával foglalkozott, mely célra igen érzékeny és megbízható mérőeszközt szerkesztett. E. 1873. óta a magyar tudományos akadémia levelező, 1883. óta rendes tagja; 1889. máj. 3. az akadémia elnökévé választott. E azonkívül az ország. tud. és társad. mozgalmaiban élénk részt vesz. A hetvenes évek eleje óta a Kir. magy. természettudományi társulat egyik tevékeny tagja, több mint egy évtized óta a társulat egyik alelnöke. A társulat ülésein számos előadást, 1888 telén a fizika köréből tiz előadásból álló ciklust tartott. 1891. a Mat. és Physikai társulatot alapította, melynek fennállása óta elnöke. Résztvett 1883. a Párisban tartott nemzetközi elektromos kongresszusban, melynek feladata volt az elektromosságban használandó egységek megállapítása. E már gyermekkorra óta a szabad természet barátja volt, különösen hegyes vidékeket szeretett felkeresni, sokat járt az alpesi vidékeken és a legmerészebb turisták egyike volt, ki több oly csúcsot mászott meg, mely addig hozzáférhetetlennek tartatott. A Magyar Turista-Egyesületnek fennállása óta elnöke. Elnöke volt annak a fényesen sikerült nemzeti jubiláris ünnepnek, melyet 1894 január 6. Jókai Mór ötven éves írói munkássága alkalmából rendeztek. Kiválóbb dolgozatai a következők: Doppler elve és alkalmazása a hangfénytanban (Természettud. Közlöny.); Az éjszaki fény színképéről (u. o.); A fluorescentia tanának egy törvényéről (u. o.); Indítvány országos érdekű kutatásokra nézve (u. o.); A rezgési elméletből következő távhatás törvényéről (u. o.); Van-e a Holdnak befolyása az időjárásra (u. o.); Ujabb Bunsen-féle galvánelemek (u. o.); A víz színéről és a vízi növényekről (u. o.); A klorofill természettani szempontból (u. o.); A nap fizikai alkatáról (u. o.); Fényiró sugarak elnyelése a Nap légkörében (u. o.); A fény kettős törése (u. o.); A folyadékok összetartása (u. o.); Hidraulikus légszivattyú (u. o.); Villanyszikra némely hatása (u. o.); A capillaritás elméletéről (u. o.); Az égi testek látszólagos alakjáról (u. o.); A cseppekről (u. o.); A rezgési elméletből következő távolbani hatás törvényéről (Akad. értesítő); A rezgések intenzitása (u. o.); A folyadékok felületi feszültségének összefüggéséről a kritikus hőmérséklettel (székfoglaló, u. o.); Vizsgálatok a gravitatio jelenségeinek körében (u. o.); Jelentés a Sz. Gellérthegy vonzó erejére vonatkozólag (u. o.); Akad. elnöki székfoglaló beszéd (1890); A föld vonzása különböző anyagokra (u. o.); Nagy lengéssidők méréséről (u. o.); Új módszer a capillaritás jelenségeinek vizsgálatára (Műegyet. Lapok); A folyadékok felületi feszültségének összefüggése a kritikus hőmérséklettel (Math. és Természettud. Értesítő); A folyadékok felületi feszültsége és vegyi alkata közt fennálló kapcsolatáról (u. o.); Über den Zusammenhang der Oberflächenspannung der Flüssigkeiten mit ihrem Molecularvolum (Wiedemann, Annal. d. Phys. und Chemie). Nehány szó az egyetemi tanítás kérdéséhez (Budapesti Szemle); A földi gravitációról (Math. és phys. lapok); Megjegyzések a Wiener-féle kísérletek magyarázatához (u. o.); A folyadékphártyák feszültségének méréséről (u. o.); A rezgési elméletből következő hatás törvényéről (Akad. értek.); A rezgések intenzitása, tekintettel a rezgési forrásnak és az észlelőnek mozgására (u. o.); Ugyanez németül a Poggendorff-féle Annalen der Physik und Chemie című folyóiratban; A távolba hatás kérdéséről (Magyar tudományos akadémia évkönyvei); Vizsgálatok a gravitáció jelenségeinek köréből (Mathematikai és Természettudományi Értesítő); Rectori székfoglaló beszéd 1891 szept. 15.; A fizika tanításáról az egyetemen (Egyet. ünnep 1892 május 13.). Az elnöklete alatt álló Mathematikai és Physikai társulattal egyetemben szerkesztője e Lexikon matematikai, asztronómiai és fizikai részének.

Pallas Nagylexikon:

Lilien József (hohenbrucki) báró, gazda és katona, szül. Szászországban 1753., megh. 1828. Felesége Szapáry Julianna grófnő. Mint Szapáry Péter gróf veje L. 1795. Fejér vm. egyik legszebb uradalmát, Ercsit vette át ipjától és nagy szakismerettel és buzgósággal rendezte be a 24 ezer hldra terjedő uradalmat, amivel nemcsak magának és családjának szerzett akkori időkben elérhetetlennek vélt jövedelmet és hasznot, hanem példaadása különösen Fejér vármegye, de egész Magyarországra is kitűnő hatást gyakorolt. Mindenek előtt felmérte az uradalmat, a jobbágyföldről való különszakítást vitte keresztül, 8 kerületre osztotta, azok lehetőleg központján majorokat létesített a szükséges épületekkel felszerelve, különös tekintettel arra, hogy az építkezés gazdaságos legyen s a tűzveszély kikerültesse. Nagy súlyt helyezett a változatos termelésre s az akkoriban szokásos egyoldalú gabonatermelés helyett kereskedelmi, gyök- és gumós, takarmánynövényeket stb. karolt fel, nevezetesen a repcét, a kukoricát, a burgonyát, a lucernát a baltacimet, a bükkönyt nagyban termesztette s a komlót, a buzért, a napraforgót, a takarmány- és a cukorrépát is vetette. A nem eléggé jó természetes legelőket feltőrette és részben fűmagvak útján újra létesíttetett. Nagy gondja volt L.-nek az állattartásra. Az igásállat létszám részint ökrökből, részint lovakból állott és azokat nagyjából saját maga nevelte. A juhászatra különösen nagy súlyt fektetett és nemes törzseket alapított, továbbá sertéseket is nagyobb számban tartott. 80 drb mürzthali fajtabeli tehene is volt s a tejből, mely helyben nem kelt el, sajtot, vaját és túrót készíttetett. A burgonyát saját pálinkaházaiban, a repcét s a napraforgót olajütőiben, a gabonát nagyszámu vízi malmaiban, a buzért őrlőgépein dolgoztatta fel és kikészített terményeit Székesfehérvárt, Budapesten, Bécsben egyenes kereskedelmi összeköttetés útján adta el. A megőrölt buzért Prágába, gyapuját Londonba szállította. A pálinkaházakban előállított szeszből likőrt, rumot, sőt kölni vizet készíttetett, a moslékot pedig hízalásra fordította. Gazdaságait jó szerkezetű eszközökkel és gépekkel látta el. Kizárólagosan vaslemezű ekéket s az akkori szokás ellenére négy- és hatökrös fogatok helyett, kettős fogatokat használt. A gabona vetésére sorbavetőgépeket is alkalmazott, de utóbb, valószínűleg a gép tökéletlensége miatt felhagyott a sorbavetéssel; cséplőgépekkel, melyekhez tisztítókészülék is volt csatolva, ellenben igen jó eredménnyel rendszeren dolgoztatott. Az aratókat Buda vidékéről, a kaszásokat a felföldről szerződtette; az árkolást, csatornázást és faültetést a budai helyőrség katonáival végeztette. Az ugart lehetőleg megszorította, rendszeren és elég bőven trágyázott, sőt a gipszet, hamut, meszet és márgát is alkalmazta, e részben hazánkban az első nagyobb szabású példát szolgáltatva. Kiemelendő különösen az a nagyszabású fásítás is, mellyel uradalmát ellátta. L., ki tábornoki rangig küzdötte fel magát, katonai érdemeiért magyar indigenatust nyert, mely az 1805. VII. t.-c.-ben van becikkelyezve. Kortársai közül különösen József nádor becsülte nagyra L. kiváló tehetségeit s annak tanácsát követve rendezte be alcsuthi uradalmát, amely csakhamar az ercsii uradalom hírének magaslatára emelkedett. Végül még megemlíthető, hogy L. Eötvös József báró, néhai vallás- és közoktatásügyi miniszterek nagyatyja volt. V. ö. Galgóczy, Emlékkönyv I.

Forrás: Pallas Nagylexikon

1813-1831

1813. szeptember 3.

Annus 1813.	Nomen Infantis	Parentes	Patrini	Baptizans
September 3-a	Josephus Carolus Borromaeus Bartholomeus Adalbertus	Ignatius L. B. Ötvös S. C. et R. A. Majestatis Camera- rius ad Exc. Came- ram concipista. Uxor Baronissa Anna Lilien	Josephus L. B. Lilien et Julianna nata Szapáry. Horum vicessup- plente Bartholomeo Faj de Eadem	Pærochus

Ferenczi Zoltán Báró Eötvös József című életrajzi kötet, Első könyve:

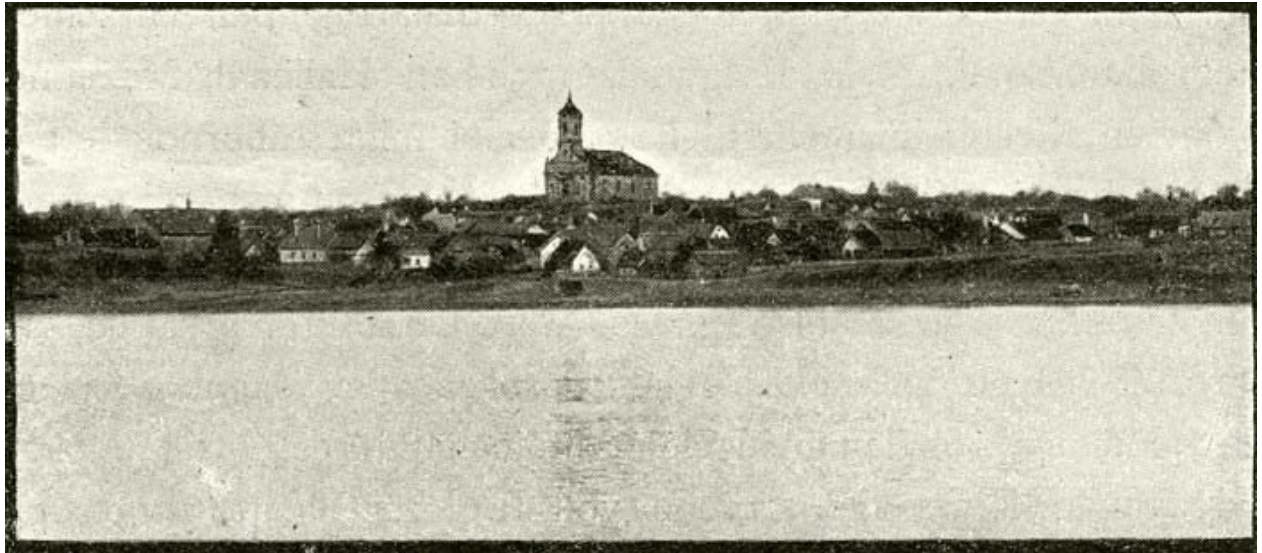
ELSŐ KÖNYV.

I.

A Vásárosnaményi Eötvös család. Id. báró Eötvös Ignác, a királyi biztos. A költő apja, anyja, gyermekkori környezete. Pruzsinszky József befolyása a gyermek Eötvösre. Iskolai évek. A júliusi forradalom hatása. Eötvös és Szalay László. Érintkezés Kazinczyval. Az első munka: «A kritikus apotheosisa». «A házasulók». A «Boszú». Barátsága Kölcseyvel. A hivatalos pálya vége. Külföldi utazás. A Karthausi keletkezése s az esemény, a mely történetének alapul szolgál.

2. ERCSI LÁTKÉPE.

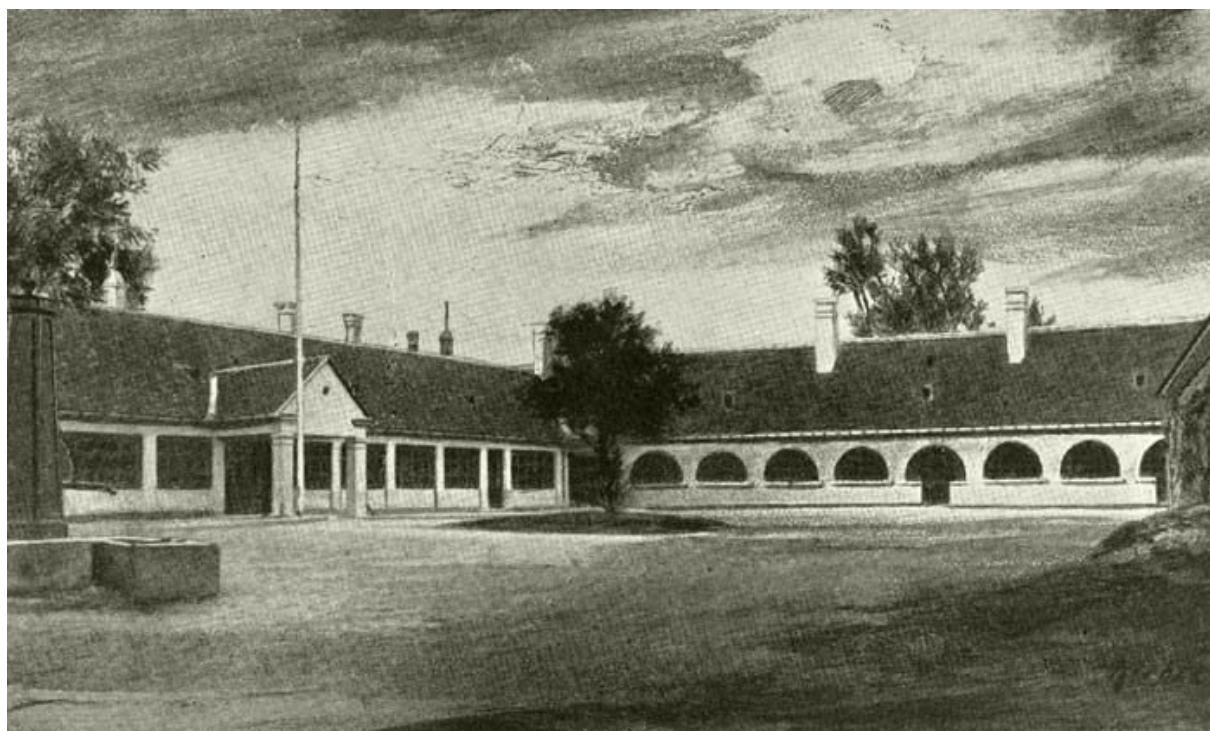
Ercsiben, ma emlékmúzeumaként működő, egykori családi vendégház

Anyai nagyszülei kastély Ercsiben, ahol gyermek és ifjú korát töltötte

Báró Eötvös József született 1813 szeptember 3-án Budán. Apja volt báró Eötvös Ignác, e néven ifjabb, anyja báró Lilien Anna.

Eötvös családja mint a «Vásáros-Naményi» előnév is mutatja, Bereg megyéből eredt; itt és a szomszéd Szatmár megyében volt honos. Ez utóbbi megyében Eötvös Miklós, kitől a költő egyenes ágon származik, 1696-ban szolgabíró, 1699-ben adókirovó, majd a Rákóczy-forradalom alatt kerületi főbiztos és 1710-14-ig alispán volt. Ennek fia, József, 1738-46-ig szintén ispán; de unokája e néven második Miklós, már a harctéren tűnt ki. Szatmár megyében 1716-ban született és 1782-ben halt meg; 20 éves korában a huszárokhoz lépett be, végig harcolta az osztrák örökösödési és a hétéves háborút, kitüntette magát, már mint ezredes, 1756-ban Guntersdorfnál, 1757-ben Hirschfeld megrohanásával, majd Prágánál, 1758-ban Hallenál, Maxennél, 1762-ben Kirchheim mellett. Ez érdemei miatt tábornok lett és 1768 február 2-ikán egyenes örökösével együtt bárói rangot nyert.^[3] Neje b. Splényi Anna volt, a kitől született Kassán 1763 január 6-ikán e néven első Ignác (Alajos), a költő nagyatyja, ki a harctér helyett békésebb foglalkozásokra adta magát s így írói és tudományos hajlamaival előkészítője lett híressé vált unokája pályájának. Nevezetes szerepe volt II. József alatt, utóbb pár országgyűlésen tűnt ki; ezért udvari kamarai tanácsos, 1803-ban kamarás, 1807-ben főpohárnok, majd belső titkos tanácsos, udvari kamarai alelnök, 1812-ben koronaőr, 1810-1822-ig Gömör- és Kis-Hont megye főispáni helytartója, 1820-ban Abauj megye főispánja lett. Részt vett az 1825-től 1836-ig tartott országgyűléseken mint főrendi tag, nevezetes szerepe volt a rendszeres munkálatok kidolgozásában, mint az úrbéri alosztály elnökének. Meghalt Budán, 1838 június 12-ikén, midőn kevéssel előbb a Sz. István-rend középkeresztjét kapta. Több latin műve maradt, melyek az országgyűlési tárgyalások tartalmára, a magyar corpus jurisra vonatkoznak, továbbá ránk maradt három beigtató beszéde is.

De a száraz életrajzi adatoknál, melyeket kimeríteni épen nem kívánunk, jellemzőbb róla az az odaadás, melylyel Ferencz kormányát alkotmányellenes törekvéseiben is szolgálta s mint ilyen, nevét valósággal gyűlöltté tette. Ugyanis 1822-ben egyike volt az adóbeszédessel megbízott «ambulans»-oknak, mint akkor a királyi biztosokat hívták, s mint ilyen ment a leghevesebben tiltakozó Nyitra megyébe, hol oly kiméletlenül fogadták, hogy boszúságában Uzovics János alispánt és Ocskay Ignác szolgabíró, mint az ellenzék vezéreit, lánczra veretve börtönbe hurczoltatta. Ezért midőn az adó-rendelet kihirdetése miatt a megyegyűlésen megjelent, a felingerült nemesség halál-kiáltásokkal fogadta; sőt egy erős legény már mellen is ragadta. Talán meg is ölik, ha a vele volt tisztek meg nem mentik.^[4] E dicstelen szereplés után Borsod megyébe, sályi jószágára vonult s főleg ezután foglalkozott írói munkásságával. E férfiú tehát, leszámítva a természetes öröklést, minden kiválósága mellett legfőlebb nemleges hatást gyakorolhatott unokájára. Annál nagyobb volt azonban nagyanyjának, b. Szepessy Máriának (1825 óta csillagkeresztes hölgy) befolyása, kiről Eötvös később is mindig szeretett beszélni. Valódi régi magyar nagyasszony volt, tudott latinul is; a németet csak törte s gyűlölte is; azt szokta mondani, hogy még Ferencz császárt sem véve ki, egyetlen német sem ér egy fabatkát és az öreg Lilien báró, a ki fiának apósa volt, az egyetlen tisztességes német ember. Mint erélyes, katonás nagyasszony, uralkodott egész cselédségén; tetszése szerint házassította s adta őket férjhez. Szigorú, de igazságos és nagyon vallásos nő volt; egy ferenczrendi vagy minorita szerzetest tartott állandóan udvari papként, ki a házi kápolnában naponként misét mondott; ezért úri ellátása volt,

de a szigorú fegyelem és házi teendők sora rá is kiterjedt. Egyiket egyszer sajátkezűleg felpofozta, miért nem kevés baja volt az egri érseki káptalannal.

A költő apja, ifjabb Eötvös Ignác, épen oly tanult ember volt mint az idősebbik; több nyelvet folyékonyan beszélt, széles körű, általános ismeretei voltak. Sályon született 1786 február 25-ikén, egyetemet végzett Pesten, bölcséleti és jogi doktoratust is tett, mely utóbbi alkalommal ünnepélyesen avatták fel. Fokként udvari tanácsosi méltóságra emelkedett a magyar osztályban Bécsben; 1825-1842-ig Sáros megye főispáni helytartója, majd főispánja, 1830-ban másod udvari alkanczellár és belső titkos tanácsos, ismételt királyi biztos, végre gróf Pálffy Fidél után (1836 július 7-ikén) királyi főtárnokmester lett; de megromlott anyagi viszonyai miatt 1841-ben összes hivataláról lemondott, Velenczére vonult vissza, meghalt 1851 augusztus 21-ikén s ugyanott van eltemetve. E visszavonultsága alatt pár névtelenül megjelent német munkácskát írt; számos beszédét ismerjük, mert az országgyűlési tárgyalásokon a főrendiházban élénk részt vett, hol a legszigorúbb ó-conservativekhez tartozott. Szaktudása majdnem kizárólag a magyar jogra s hivatalára szorítkozott; nagy emlékező tehetségű, beszélni sokat tudó és szerető, a dialektikát kedvelő ember volt, ki olykor önmagát is belebeszélte valamely sophistikus állításába. Mondják, hogy néha látogatóját egy óráig is az ajtóban tartotta beszédével, midőn az egyszer már el is bucsúzott volt; egyébként vidám, tréfás kedélyű, szerfölött egyszerű, nagyon jó, nemes szívű embernek ismerjük s ha még azt is olvassuk róla, hogy külsőleg szikár, alacsony termetű volt, rögtön világos lesz előttünk, hogy a költő nemcsak külsejét, hanem belső tulajdonaiból is néhányat apjától örökölt.

3. ID. BÁRÓ EÖTVÖS IGNÁC.^[5]

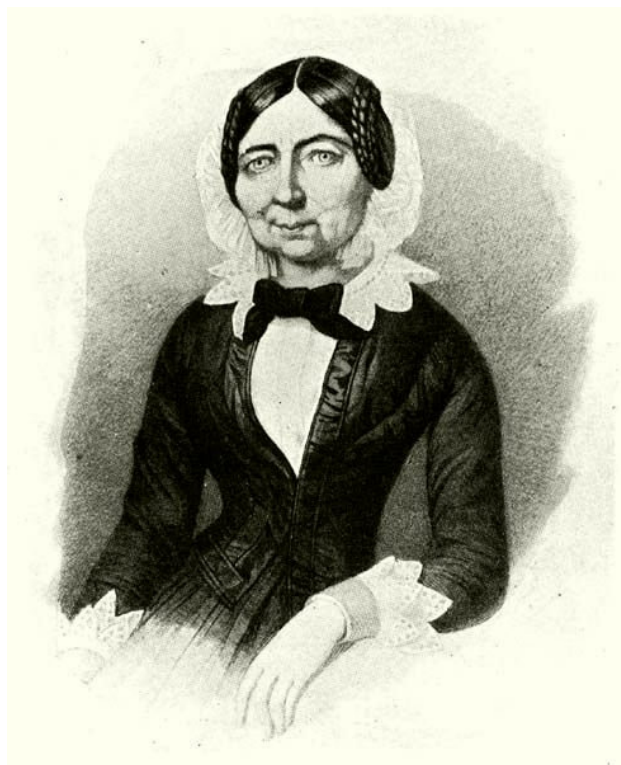

4. ID. BÁRÓ EÖTVÖS IGNÁCZNÉ.^[6]
/ b. SZEPESSY MÁRIA /

IFJ. BÁRÓ EÖTVÖS IGNÁCZ.^[7]

BÁRÓ LILIEN ANNA

Eötvös József anyja:
Anna Lilien Anna (1786–1858) (Lilien József anyja)

A költő anyja, b. Lilien Anna (1817 óta csillagkeresztes hölgy), b. Lilien József leánya volt, ki Westfaliából származott be hozzánk; családja a német birodalmi báróságot 1756 december 24-ikén nyerte. Ő maga, mint osztrák lovaskapitány, nőül vette gróf Szapáry Juliánát, kivel az ercsii jószágot s a hozzátartozókat nyervén, ott telepedett meg s az 1805: VII. t.-cz. szerint honosságot nyert. Szilárd jellemű, katonás férfiú volt, ki birtokát, Ercsit, már a XIX. század elején mintagazdasággá tette, felszerelte olajmalommal, szeszgyárral, sörfőzővel, juhászattal, svájci tehenészettel, melyek azonban nem igen jövedelmeztek; másrésről a leghatározottabb conservatív ember volt, de ezt a vonását vallásban, politikában mások nézetei iránti türelemmel bírta egyesíteni s merevségét szeretetreméltósága enyhítette. Született 1753-ban, meghalt 1828-ban s vele a honosságot nyert család férfiága kihalt. József, a költő, egész gyermek- és ifjúkora nagyrészt Ercsiben töltötte s nagyatyjának különösen azzal volt befolyása rá, hogy belevéste kedélyébe fő elvét, mely szerint a nemes embernek föltétlen becsületesnek kell lennie s legyen mindig nemes szív kísérője a nemes névnek. Oly elv, melyet Eötvösnél senki jobban nem követhetett volna. Anyja 1786 szeptember 28-ikán született s úgy ő, mint idősb nővére, Antónia, ki utóbb b. Lilien Károly neje lett, apjuk természetét örökölték. Kitűnő nevelésben részesültek, de sem Antónia, sem a költő anyja nem tanultak meg magyarul s mind a kettő műveltségében, gondolkozásában német nő maradt. Azonban ha a költő anyjának e tulajdona a mai magyar érzésünk előtt talán hátrányára szolgál, másrésről az a nő volt, ki férjével mindvégig mintaszerű házasságot élt, a kit fia a szó valóságos értelmében bálványozott s műveltsége, nemes nőiessége, emberszerető jelleme által akkora befolyást gyakorolt rá, mint senki más. Egy hozzá írt levélből vette Eötvös a Gondolatok jellegét: «Ne higgy oly gondolatban, melynek szíved ellentmond», s talán ezért ajánlta ezt, legszebb műveinek egyikét, anyja emlékének. Meghalt Pesten 1858. július 15-ikén s a kerepesi temetőben pihen.

Ez fővonásaiban az a szellemi kör, melyben Eötvös továbbá idősebb nővére, Júlia és négy évvel ifjabb Dénes fivére, nevelkedett;^[8] tehát egyrésről teljes német műveltség és gondolkozás, továbbá a legtúlzóbb conservatív irányzat, mely még a kényuralmi

törekvéseknek is hódolt; de más oldalról «tagadhatatlan magyarosság vette őt körül. Ez a magyarosság – tegyük hozzá – nemcsak apai nagyanyját jellemezte, hanem nagyapját és apját is; mert végre még a leglabanczabb magyarban is van valami a kuruczból; így még az sem volna csoda, ha ebből a környezetből minden más befolyás nélkül került volna ki oly hazafias és ellenzéki szellem, minő Eötvösé volt. Nem kell e ponton feledni azt sem, hogy gyermekkorában anyja körének befolyása volt rá nagyobb; mert kizárólag anyja körében, atyai nagyatyjánál Ercsiben nevelkedett; apját a hivatal, az államügyek foglalták el, Budán, majd többnyire Bécsben lakott. Eötvös is írja 1870 december 8-ikáról Toldynak: «Nem neveltetem soha más mint anyám által, Lilien nagyatyám házában, de nagyszülőim minden befolyása nélkül.»

E minden befolyásnélküliség azonban köztudomás szerint nem zárja ki az egyetemes hatást már csak a környezet következtében sem. Nem zárta ki nála sem; nem főleg azért sem, mert ha valaha tehetségesek vagyunk és érzékünk van a környező élet iránt, akkor gyermekkorunkban van; s a lángész is azért az férfikorában, mert gyermekkorában még nagyobb lángész és lángszív volt. De menjünk tovább. A gyermek így tehát főképen német környezetben fejlődött; ebben az időben magyarul éppen nem s 10-12 éves korában csak töredevezve beszélt. E gyermekkori német környezet hatása nemcsak szellemén vált mindvégig érezhetővé; hanem magyar stílusán, sőt nyelvén is, mely későbbi megfeszített törekvései, írói nagyszabású munkássága dacára minden ízében magyarossá sohasem bírt válni.

Falk Miksa, ki – mint írja – adatait Treforttól, Eötvös sógorától vette, azt mondja, hogy emez első gyermekévekben még két nagynénje volt reá befolyással, t. i. anyjának már említett nőtestvére, a másik egy született Szapáry grófné, később egy Teleki gróf neje, kik gyakran voltak Ercsiben s ha testi bájokban nem is bővelkedtek, de nagy műveltségök, a német, francia irodalomban való jártasságuk, érdeklődésük az európai események iránt s ezekről való beszélgetéseik mind alkalmasak voltak az ifjú tudásvágy érdeklődésének felkeltésére. E mellett b. Lilien fentartotta külföldi összeköttetéseit; számos idegen fordult meg nála, olyanok is, kikkel gazdasági és ipari vállalatokba elegyedett, melyek ugyan anyagilag inkább károsak voltak s éppen nem növelték vagyonát; de mindezek alkalmasak voltak egy, a nálunk akkoriban szokottnál nagyobb látókör nyújtására s a gyermek Eötvösnek alkalmat adtak oly emberek körében fordulni meg, kik világot láttak, róla beszéltek és kiknek egy-egy szakban kitünő ismereteik valának.

Ezek általánosságok ugyan, melyeket még későbbi kutatásoknak kell kiegészíteni, ha ugyan lesz rájuk mód, mert Eötvös nem igen szeretett saját életéről beszélni; de éppen ezért annál nagyobb fontosságuk, midőn a gyermekben a későbbi férfiút keressük. «Legjobban szeretném – írja e tárgyban Eötvös 1870 december 8-dikán Toldynak műveire és életére vonatkozó adatokat kérő levelére – ha a közönség és én sohasem ismerkedtünk volna meg egymással. De miután ez megtörtént s elég vigyázatlan voltam, csaknem 20 kötetrel a nyilvánosság elébe lépni, legalább nem akarom, hogy ezen ismeretség még intimebb legyen. Eleget nyomattam ki, min a jó- vagy rosszakarátú kritika elmésségét gyakorolhatja; ahhoz, miként támadtak az egyes művek s miként már vázlatos életrajz kívántatik, az adatok, melyek a Conversations-Lexiconban vagy, ha több kell, melyek Csengery Szónokok könyvében foglaltatnak, bőven elegendők; a többiit önphantasiája fogja pótolni, akár világosabb, akár sötétebb modorban, azt egészen

művészetére bízom. Ily mesteri kéztől köszönettel fogadom arczképemet, még ha kissé Rembrandt modorában tartatik is és több árny- mint fénypont lesz benne.»^[9]

Mentől kevesebbet tudunk tehát Eötvös gyermekkoráról, annál fontosabbak az ismert adatok, melyek néma ékesszólással beszélnek s elmondják, hogy a szerető és minden, főleg az emberi szenvedések iránt érdeklődő szívet, azt, mely egy egész élet meggyőződésével hirdette, hogy századunk legszebb vonása az emberszeretet, de továbbá a munkaszeretet és nyájasságot anyja és környezete révén nyerte; a szónoklás képességét, élénk, sanguinikus vérmérsékletét, a hazaszeretetet apjától kapta örökül. De általában is oly érdekes volt az egész kör, melyben gyermekkorát leélte, hogy pályája végén e benyomásait egy a Goethe-éhez hasonló Wahrheit und Dichtung-féle életrajzba akarta foglalni, mi azonban, már csak fentebb említett nézetei miatt is, csak terv maradt. Ezek mellett természetesen, ha azt olvassuk róla, hogy feltűnően koraérett gyermek volt, ki már hét éves korában Schiller műveit olvasta s boldog volt, ha a budai színházba mehetett, a mely nagy drámák és költemények írásának terveivel töltötte el. De a korafejlettség mellett igen csinos, ép, egészséges fiú volt, tele csintalansággal, elevenséggel, távol «minden koravén beteges lélekállapottól».^[10]

Ilyen volt s ily hatások közt élt a gyermek Eötvös. Mindezek előre jelzik a későbbi kitünő tanulót és jellemzik a leendő férfit. Otthon, magánúton tanulta Eötvös még az első gymnasialis osztályokat is egész a mai IV-ik középosztályig (I-II. grammatikai és I-II. szintaktikai osztály) s ekkor a budai királyi gymnasiumba adták be, hol 1824-25. és 1825-26-ban a két humaniora osztályt (V-VI. gymnasium) végezte, mindkét évben mint összes társai közt «eminens primus». Tehát nagyon is népes osztályaiban, noha a legfiatalabb, ő volt a legjobb tanuló. Míg itt járt, együtt tanult Korizmics István nevű tanulótársával, atyja ispánjának, Korizmics Mátyásnak fiával, kinek neveltetéséről ők gondoskodtak s vele együtt is lakott Eötvöséknek a Sz.-György-téren levő 10. számú házban. E két év alatt az első (poetika) osztályban közös nevelőjük Hlatky István, végzett jogász volt s csak a második, retorikai osztályban lett nevelőjük az Eötvös életére oly nagy befolyást gyakorlott «Pruzsinszky Josephus nobilis», mint az iskolai anyakönyv mondja.

Mielőtt azonban Pruzsinszky befolyására térnénk, nem mellőzhetjük el egy anekdota-szerű adat fölemlítését, mely vele némelyek szerint akkor történt, midőn az egyetemre ment, tehát 1826 őszén, de hihetőbben akkor, midőn 1824 szeptemberében a budai gymnasiumba lépett; tehát nem eléggé ellenőrizhető ugyan, de valósága kétségbe nem vonható, említi úgy Pulszky mint Falk, utóbbi mint Eötvöstől sokszor hallott esetet; a baj csak az, hogy Pruzsinszky nevelőségével nehezen egyeztethető össze. E szerint ugyanis, midőn a budai gymnasiumba beadták és mint előkelő fiút, az első padba ültették, a gyermekek mind eltávoztak mellőle, egy zsidó fiút kivéve. Midőn aztán Eötvös megkérdezte, hogy miért hagyták el a padot, ezek a gyermek szokott őszinteségével azt felelték, hogy hazaáruló unokájával egy padban nem ülnek. Eötvös sírva ment haza, elbeszélte Pruzsinszkynek keserősége okát s kérdezte, igaz-e, hogy a kedves nagypapa hazaáruló? «Az bizony, felelte Pruzsinszky, apád is az s te is annak készülsz; hiszen magyarul sem beszélsz becsületesen.» A gyermek elpirult és megdöbbszent a kemény szavakra. Neki feküdt a magyar nyelvnek; a kivel csak lehetett, csupán magyarul beszélt s pár hónappal utóbb megkérte tanulótársait, hogy maradjanak benn óra után, mert valami mondanivalója van. Az óra végén a tanulók csakugyan kíváncsian benn maradtak s ő, ki – mint nevetve beszélte gyakran – alig látszott ki a katedrából, felmászva oda, szilárd hangon elmondta, hogy apja és nagypapja

nem hazaárulók, hanem igenis a császárt szolgálják; de ő esküszik az élő istenre, hogy csak hazájának lesz szolgája és nevének népszerűtlenségét majd hazafiságával és hűségével fogja elfelejtetni. Erre tanulótársai éljenezve emelték vállaikra s ujjongva vitték ki az osztályból a folyosóra, hol a pedellussal találkoztak. Ez megtudván a láрма okát, feljelentette őket s másnap az egész osztályt Eötvössel együtt bezárták.^[11]

Akár Pruzsinszky idejében történt ez az eset, akár utóbb, lényegében tehát való s Eötvösre állandó mély benyomást gyakorolt. Úgy látszik, ez ébresztette fel a gyermekben a hazafiasság első öntudatos érzelmeit; ragaszkodni kezdett ép úgy magyarságához mint tanulótársaihoz. De ha nem is éppen ezért, mindenestre való, hogy haláláig kiváló szeretettel és hálával gondolt Pruzsinszkyra, ki benne a hazafi érzelmeket a szenvedélyes odaadásig bírta fokozni. Ez a férfiú juratus volt 1794-ben, midőn a Martinovicsék tragédiája történt, melyben őt is vád alá helyezték; mert noha tettelegesen részvétét a titkos társaságban s az ismert katekizmus terjesztésében kimutatni nem is lehetett, de tudott róluk s nem jelentette fel. Ezért a kir. tábla két, a hétszemélyes tábla három évi börtönre ítélte; fogságát Brünnben töltötte ki, melynek keserősége örökre nyomot hagyott lelkén; rideg, zárkózott, meglehetősen prózai, de egyenes, merev, szókimondó s alapos képzettségű ember volt, eltelve Voltaire, Rousseau s általában a XVIII. század eszméivel, ki éppen ezért ellensége volt a német kultúrának, Goethének s mindannak, a mit Eötvös addig csodálatni hallott. Helyesen jegyzi meg Falk, hogy Eötvös anyjának felvilágosultságát semmi sem bizonyíthatná jobban, mint az, hogy ezt a különben élvezhetetlen embert évekig fia mellett tartotta, sőt megbecsülte s minden alkalommal kitüntette, noha nézeteik majd mindenben ellentétesek voltak.

Pulszky, a ki egyébként nagyon érdekes képet ad Pruzsinszkyról, azt is említi, hogy apja a szabadelvűséget kívánván fiával megutáltatni, ezért vette őt nevelőjéül. Ez ebben az alakban aligha fogadható el; de ha így van, akkor a hatás tökéletesen ellenkező volt. A komor, mogorva vén sas s a fiatal, lelkes gyermek rövid idő alatt megszerették egymást. Ez odaadással hallgatta beszédét s lassanként elfogadta összes nézeteit a hazáról és főleg a társaságról, mely szülőinél megfordult. Anyja ugyanis megkívánta, hogy ott legyen az estélyeken, melyeken az akkori arisztokrácia és bürokrácia legkiválóbb tagjai vettek részt. Ezeken Pruzsinszky, bárha meg volt híva, sohasem jelent meg; szobájában várta tanítványa visszatértét s midőn ez álmosan megérkezett, kikérdezte a történetekről, miközben csipős megjegyzéseket tett a jelenvoltakra vagy ostromozta a társaság felületességét és ürességét. Egyszer a többek közt elbeszélte Eötvös, hogy mennyire sajnálkozott mindenki egy magas állású magyar államférfi halálán. «Pedig nagy gazember volt!» jegyzé meg szárazon Pruzsinszky. Néhány hét múlva újra megkérdezte növendékét, hogy beszélnek-e még arról a magas állású férfiúról s midőn azt felelte, hogy már senki sem beszél róla: «No lám! – szólt Pruzsinszky – pedig igen ravasz és befolyásos gazember volt. Te sohasem léssz sem oly ravasz, sem oly befolyásos és, a mint látod, még ezt az embert is már néhány héttel halála után teljesen elfeledték.»

Egy másik, még jellemzőbb esemény a Vérmezőn történt. Szeretett növendékével arra sétálni, hol Martinovicsékat kivégezték. Általában sohasem beszélt az összeesküvésről; de egyszer megállott azon a helyen, hol a két gyalogút keresztben metszi ma is egymást s a legmélyebb fájdalommal így szólt: «Itt őt becsületes magyar hazafit végeztek ki; senki sem állított nekik emléket; de a nép lábai akaratlanul is keresztet tapostak itt a mezőn. Majd eljön az idő, mikor ezek az emberek is emléket fognak kapni; de ez az emlék egy akasztófa lesz, melyre fel fogják majd akasztani az afféle embereket, milyen egykor

majd tebelőled is lesz.» A gyermek félénken tekintett fel a goromba, zord emberre, nem is értve a szavak jelentőségét; és ha mindez csakugyan így igaz, a mint Falk írja, valljuk meg, hogy kiméretlenségben alig versenyezhetett volna valaki Pruzsinszkyval. Ha nem ismernők utóbb szeretetét s tanítványára tett mély hatását, ellenszenvvel kellene tőle elfordulnunk. De ezek fölébresztették a gyermek szunnyadó lelkiismeretét; valódi haza- és népszerűtetet ültettek lelkébe; meggyűlöltetnek vele mindennemű, akár felülről, akár alólól működő zsarnokságot, minden szolgaságot és megalkuvást. Ezen kívül örökre hatást tett Eötvösre Pruzsinszky azzal, a mint a classicusokat magyarázta; a philologia agyas ügyeskedései helyett Livius nemes előadásával s Tacitus «fenséges gyűlöletével» foglalkoztatta, miközben saját korukra vonatkozó célzásokkal kísérte magyarázatait.

Ennek a férfiúnak vezetése alatt tanult Eötvös az egyetemen is. Abban az időben a mai VII-VIII. gimnáziumi osztály, mint a philosophiai tanfolyam I-II-ik éve, az egyetemhez levén kapcsolva, Eötvös, már 1826 őszén a pesti egyetemre ment s ott a két bölcsészeti tanfolyamon kívül három évi jogot végzett. Ha elgondoljuk, hogy alig töltve be 13-ik évét, már a mai VII-dik osztályba lépett, majdnem csodálattal tölt el a gyermek kora érettsége, a mi azonban akkoriban nem volt páratlan s például Szalay sem volt idősebb. Az egyetemi évek alatt is a legjobb tanulók egyike volt; de nem kevésbé lep meg, hogy az első és második bölcséleti évben minden tárgyból «eminens primus», de a magyar nyelvből és irodalomból «eminens 10-us», sőt a második félévben «eminens 31-us» és csak a második évben lett «eminens 6-us», egyébiránt mindig nagyszámú (318, 295, 252) tanuló közt. Egyéb részletekre nézve a mellékelt táblázatokra utalva, jegyezzük meg, hogy úgy a bölcséleti, mint a jogi tanfolyamon rendkívüli szorgalmával tűnt ki s a bölcséleti két év általános ismereteinek jó hatását maga kiemeli Szalayról tartott emlékbeszédében. «Igen kevés és hiányos vala az, mit ezen az úton a philosophia, történelem és természettudományokból tanultunk; de maga az, hogy a tudományok küszöbén átlépve, egy futó tekintetet vethettünk gazdag kincseikre, nagy befolyást gyakorolt fejlődésünkre; s ha a hatást tekintjük, melyet egyes tanáraink, főképp Horvát István, az egész fiatalságra gyakorolt, senki ezen rendszernek e tekintetben nagy előnyeit nem vonhatja kétségbe.» De ezeken kívül is kiemeli még főleg azt a hatást, melyet különösen Veszlerle előadásai tettek 1828-ban a franczia forradalomról; midőn pedig Horvát István meghalt, gyönyörű megemlékezést szentelt neki. «Ki egyszer hallá e tudós férfiút – mond Eötvös – ha tanítói székén férfias szavával Árpád és a hét vezér dicső tetteiről szólt, vagy roppant tudományának fegyvereivel azoknak állítását, kik a magyart a szegény finn néptől származottnak hiszik, leveré s fajunkat az erényes scythia s a legyőzhetetlen párth nemzetekkel egybeköte; vagy tovább haladva nyelvtani vizsgálataiban, az etymologia tekervényes ösvényein mindig messzebb és messzebbre nyomult, míg mindent, mi nagy és dicső volt e világon, fajunkhoz tartozónak, magyarok által elkövetettnek állíta: az kételkedhetett mestere állításain, de azon óriási honszerelem hatalma, mely a tudóst elragadta, elragadta tanítványait is s elvonatkozva egészen tudományos érdemeitől, ha munkásságának ezen oldalát tekintjük is, sohasem hálálhatja meg a haza Horvát érdemeit. Nem volt tanítóiink közt, kitől annyin tanulták a hazát volna szeretni.»

A PESTI EGYETEM

A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN.

Egyébként, noha egész általánosságban, Eötvös maga egyebekben is mindennél jobban rajzolja egyetemi életüket a Szalayról körülbelül 40 év múlva tartott emlékbeszédében és különösen érdekes a kép, melyet a csendben forrongó és fel-feltörő eszmék hatásáról mond. «Az 1825-iki országgyűlés szónoklatai bármi hiányosan ismerve, sehol sem találtak erősebb visszhangot, mint az egyetem ifjú polgársága között – mond ő – s a szellem, mely az egész nemzetet áthatotta, seholsem ébresztett tisztább lelkesedést.» És noha, – mint Eötvös is hangsúlyozza – az 1825-iki két évig tartott országgyűlés tisztán conservatív volt, sőt a demokrata eszmékben az 1790-91-iki országgyűléshez képest inkább visszalépést jelent, s ezért kijelelt politikai pártok alakulását nem eszközölhette: a korszak hatása, főleg az országgyűlés bezárása után, mégis, kivált más tekintetben, nagy és elhatározó volt. Ez főképp annak beismerésében áll, hogy nemzetünk sülyedésének okait mi magunk vagyunk; s ennek fájdalmas érzése, tehát nem annyira hazafiúi remény, mint inkább hazafiúi szégyen volt az, mi munkára ébresztette a korszakot. Kötelességérzetre ébresztés és nemzetiségünk megmentése: e kettő lett az egyedüli törekvés; minthogy pedig erre egyetlen út, az irodalom ajánlkozott, ezért mutatkozott az 1825-i évi országgyűlés hatása külsőleg csak az irodalmon. «Soha talán az irodalom emelése a hazafiság legfontosabb, sőt egyedüli feladatának ily mértékben nem tekintetett, s természetes, ha köztünk, ifjak között, egy egész sereg tolongott a pályára, melyen mindazt feltaláltuk, mi után ifjú kedélyek vágyódnak: tért, melyen áldozhatunk, nemes érzéseket és dicsőséget.» Ezért, teszi hozzá, a munkához fogva, naponként három lyrai költeményben rótták le a haza iránti tartozásukat; óriási eposzokat terveztek, vagy lehetetlen drámákon kísérelték meg ifjú erejüket.

De a külső hatáson kívül ugyanekkor, az országgyűlés után, a demokrácia szelleme is mind nagyobb körben kezdett hatni, melynek első jelenségeit Eötvös már 1828-ban feltűnni látta; s a reformtörekvések határozatlanul, tapogatózva, korlátolt körben, de megindultak, még mielőtt a júliusi forradalom hatása alatt az öntudatra ébredt egész nemzet sóvárgása kísérte volna őket. A rövid, de annál nagyobb sikerű júliusi forradalom is még az egyetemen érte Eötvöst, melylyel egészen egy időben jelent meg Széchenyi Hitel-e s mindkettő átalakító hatású volt a hazai közvéleményre.

Természetesen az ifjúságra sokkal jobban hatott a forradalom sikere; sőt Széchenyitől, ki tagadta multunk nagyságát, hogy a jövőre irányozza a figyelmet, némi hidegséggel fordult el. Azonban mégis mindkettő hatására ez időtől kezdve az ábrándos hazaszeretet egy cselekedni sóvárgó és tért kereső hazaszeretetet váltja fel s így egész határozottsággal válik el a demokratikus átalakulásra törekvő szabadelvű és a réginek fentartására csoportosult conservatív irányzat. Amazt a francia politikai eszmék lelkesítik, emezt a régi alkotmány sánczai megvédésének szüksége viszi harczba. Különösen az ifjúság

rajongva fogadta a francia eszmék új evangéliumát s hazánk fölemelése: ez volt a cél. «Kiemelni hazánkat a tespedésből, melybe az süllyedt, odaállítani az Európa legelső népeinek sorába! ez, mit előbb ábrándnak gondolánk, most lehetőknek látszott s ifjú szíveink feldobogtak a gondolatra, hogy mi is kinyújthatjuk kezeinket a valódi dicsőség után.»

De ha az egész ifjúságra így hatott a forradalom híre és dicsősége, senkire sem lehetett hatása nagyobb, mint Eötvösre és legjobb barátjára, Szalayra. Szalay éppen egykorú volt Eötvössel s így 1830-ban szintén 17 éves. Egy időben mentek a jogra 1828 őszén s csakhamar a sűrű tartó barátságot kötöttek, mellet megerősített nemcsak a tanulmányok és érzelmek, hanem a cél és felfogások közössége is. Mindketten az irodalomért rajongtak s együtt szőtték jövő irodalmi terveiket. Szalay is a szépirodalomban és irodalmi kritikában tette első kísérleteit, hogy csakhamar hivatása igazi terére, a politikai és törvénytudományi tanulmányokra lépjen, miben különösen a 30-iki forradalom erősítette meg; és ha többen voltak is, kik a szorosán vett iskolai tanulmányokban s feleletekben megelőzték Szalayt, ki Ágost testvérevel együtt, mint szegény fiú, alumnus volt, de senki sem múlta felül alaposságban, elmélyedésen és komoly lelkesedésben. Maga Eötvös is elismeri Szalay befolyását, s habár dicsősége később meghaladta is a Szalayét, e hatást ma sincs okunk kétségbe vonni. Falk kora- és jellemrajzaiban a júliusi forradalom hatásáról Szalayra érdekes eseményt mond el. Ez év (1830) augusztusában Szalay egy nap telt el utitáskával rohant Eötvöshez s a Margitszigetre hívta. Átcsolnakázván, Szalay egy rejtekhelyet kutatott ki s letelepedvén, utitáskájából egy csomó ujságot vett elő, melyekben részletesen le volt írva a júliusi forradalom. Mohón olvasták végig őket. Ekkor Szalay lelkesen fölkiáltott: «Barátom! ürítsünk egy poharat a nemzetek szabadságára!» Ezzel poharakat és egy üveg pezsgőt vett elő a táskából s a két ifjú óráig ült ott egyedül, a nagy eseményről beszélgetve. Közben este lett, a hold feljött s ekkor Szalay két lapot tépve ki tárczájából, mindketten felírták rájuk nevüket; aztán az üres palackba téve, jól bedugaszolta s a Dunába dobta. «Így! – szólt utána nézve – ezek messze, messze úsznak, egész a Fekete tengerig és tudja az ég, még hová; elvégre mégis kifogja valaki és így legalább ezen a módon leszünk nevezetes emberekké.»

Így telt el s ilyen szellemi hatások közt az az öt év, melyet Eötvös a pesti egyetemen töltött. Természetes, hogy túlnyomóan nem komolyság közt, a mi éppen az ő ekkori vidám vérmérséklete mellett könnyen elgondolható, de az ezoldalú pár ismert adat kevésbé jellemző.^[12] Általában kiemelik azok, kik ez időben ismerték, hogy túlszapongó kedvű ifjú volt, tele dévajssággal, sőt könnyelműséggel; lovagolt, vívott, tánczolt, pezsgőzött, miken némileg vezetője b. Palocsay Tivadar volt. Ekkor még senki sem sejthette volna benne azt a kora érett melancholiát, mely pedig jellemének alapvonása volt. Épen azért jellemzőbb itt annak megemlítése, hogy nemcsak komolyan készült az írói pályára, hanem már ez éveiben foglalkozott a költészettel. Verseket írt, melyekből pár fenn is maradt; az akkor népszerűvé vált Hugo hatása alatt a drámával próbálkozott meg és Szalayval együtt keresték fel Virág Benedeket budai magányában, továbbá Szemere Pált s 1828 tavaszán Kazinczy Ferenczet,^[13] ki nemcsak buzdította őt, hanem előre dicsőséget jósolt neki. Mindez előkészületekből magyarázható az, hogy 1830 december 30-ikán, midőn már utolsó évét töltötte az egyetemen, megint Kazinczyhoz fordul s az irodalom iránt lelkesülő ifjú a következő levelet írta neki:

«Tekintetes Uram! Közelget az idő, melyen mindenki szíve érzelmeit az előtt, kihez vonzanak, szabadon kitarja, légyen hát szabad nékem is mély tiszteletemet, mely Kazintzi ur eránt már régen érzek s hódolatomat, melylyel mint magyar tartozom, nyilván kimondanom. Mennyit köszönhet hazám a Tekintetes úrnak, én és minden igaz magyar mélyen érzi, mert alszik nagy erő minden nemzetben, de alszik, csak a műveltség ébreszti fel, hazámba Kazintzi úr tette műveltségünk temploma első követ, melyből kilép majd a geniusz, ki most még szunyadó nemzeti erőnket felébreszti s csúf nyugalomból nemes életre ragadja.

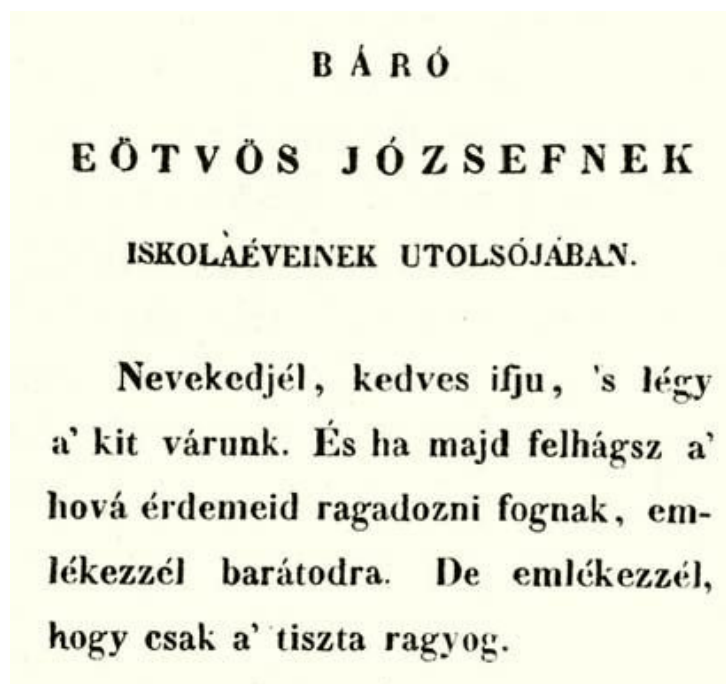
«Hazám nyelvét s műveltségét több emberkor múlva elvitte volna arra a lépcsőre, melyen örvendő szemléljük most, – egy nemzet a jót eléri végtére mindég, nagy emberek csak az által válnak nagygyá, hogy a közönség lassú lépését sebesítik, – honunkban Kazintzi úr tette ezt. Mit kívánok ily férfiúnak, érzi keblem, de szók azt ki nem mondhatják. Éltet kívánok és egészséget, nyugalmat és szerencsét, nagy tettek emléke és nemes szív szerezz hazámnak pedig több ily embert, akkor boldogabb nála a föld színén nem lesz.

«Emlékezzen még Kazintzi úr rólam is, ki vágyódó szemmel tekintek hazám tündöklő csillagira s bátran repülök feléjük, ha szárnyaim csak viaszok s a forró nap sugáraitól olvadnak, már-már merülvén a feledékenység tengerébe, azt gondolom, hazámért halok s vígan merülök el. Alázatos szolgája B. Eötvös Joseph m. k.

Kazintzy úr engedelmével többször s többeket írok.^[14]»

Mit válaszolt Kazinczy e lelkes levélre, e perczen még nem határozhatjuk, de elgondolni könnyű, kivált ha ismerjük azt az 1831-ből származó lelkes ajánlást a pannonhalmi Útja-ban: «Báró Eötvös Józsefnek iskolaéveinek utolsójában.»

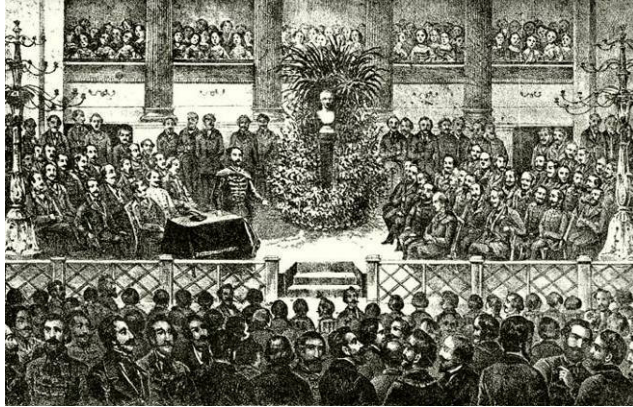
«Neveddjél, kedves ifju, s légy a kit várunk. És ha majd felhágysz a hová érdemeid ragadozni fognak, emlékezzél barátodra. De emlékezzél, hogy csak a tiszta ragyog.»

6. KAZINCZY AJÁNLO-SORAI PANNONHALMI ÚTLEÍRÁSA ÉLÉN.

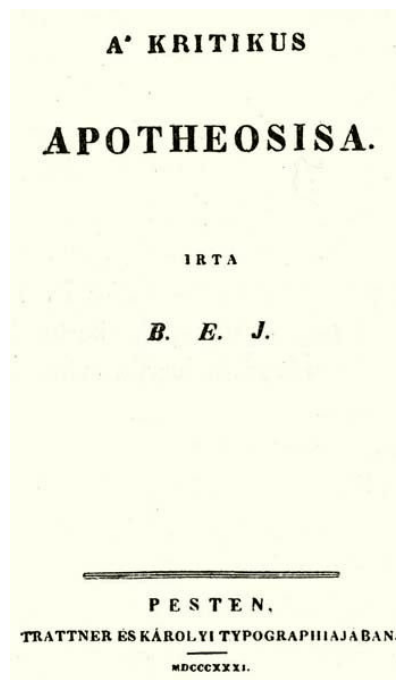
Ennek az ifjúkori lelkesedésnek hatása érezhető abban az emlékbeszédben, melyet Eötvös 1859 október 27-ikén a Kazinczy születése századik évfordulóján tartott akadémiai ünnepen mondott el.

40. AZ 1859. OKTÓBER 27-IKI KAZINCZY-ÜNNEP A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN.

Így lépett Eötvös az ifjú korba s kezdett irodalmi munkássághoz.

Első jelentékenyebb munkája 17 éves korában Goethe Götz von Berlichingen-je fordítása volt, mely kéziratban maradt. Nyilvános fellépte 1831-re esik, midőn még mint egyetemi hallgató, Bajzának Kazinczyt támadó bírálata ellen írta A kritikus apotheosisa [\[15\]](#) című kis drámai művét.

2. MARKOS PÉTERNEK

(1829. április 13?)
Eger, 13-ik Ápr. estején 1829.

Legkedvesebb Barátom!

Becses lélekkel írt leveledet hazaérkeztemkor megkapám, s fájdalommal olvasom soraidat, miként békétlenül s nyugtalanul töltöd napjaid, sőt még éjeidet is háborgatja a kegyetlen sors. Ó, Édes, érzem én is, mi legyen jó baráttul s a szeretett kedvestől elszakasztani, tudom, milyen hévvel óhajtol bennünket, de leginkább kedvesed szemlélni, kit ugyan én gyanítok, de bizonyosat nem tudok. Kedves Barátom, ne neheztelj, hogy bizonyosan nem értelek, M. T-remért esnek sóhajtásaid e? vagy... - Jövő leveledben egy betűvel jelentsed csupán csak annak nevét, kit te szeretetedre méltónak tartasz s megnyugtatól. Ösmérem, kedves Petim, jó s tiszta szívedet, és örömet segítenék sorsodon, ha lehetne, szíved kívánatait betölteni, azon epedéstől felszabadítani, mely jelenleg téged sorvaszt, de az idő eljövend, melyben a sors olyan kegyetlen nem lesz hozzánk, s ne is gondold, barátom, hogy csupán te vagy ilyen boldogtalan, sok ezren vannak úgy, mint te, melyek sorában én is létezek, és Kedves Petim, ha annyit nem is szenvedek is, mennyit te, de nem is sokkal kevesebbet, mert te szeretsz, én imádok egy lényt, te forrón és hően, te el vagy szakasztatva tőle, én elvettette a sors által, bátor nem oly hosszas időre s távolságra, mint te, mert majd minden két holnapban együtt éldeljük a szeretet boldogságát, ó, kedves barátom, és igen boldog vagyok s igen boldogtalan, s hogyan van ez, nem tudom, de ítéld tenmagad rólam, kedves, halld tehát.

Elmúlt leveledre való feleletemből nem tudhatád meg viszonyaimat, mert nem is tudám magam körülményesen előadni kétséges állapotom miatt, de most elegendőnek érzem magam arra. Azt hallád, hogy Bettit Győrfy Pisti szereti, de azt nem, hogy én meg az ő testvérjét, Fánit szeretem, kiről írni nem vagyok képes, légyen elég mondani azt, hogy szép, de szépségét s lelki tehetségeit felülmúlja jó, tiszta s ártatlan szívének igaz szeretete. - Húsvétkor tehát kimenék ünnepekre Győrffykhez Poroszlóra (ott laknak), Egertől, tán tudod is, 4-5 óra járásra, s ott igen jól mulatánk a kedves társaságában, én őt, a kecses hölgyet az utolsó bálban farsangon látám, s különös hajlandóságot éreztem iránta, s nem hasztalan, mert oh boldog óra! melyben első szerelmi csókját arcomon égvé lenni tapasztalám, s elragadtatva szerelmet esküvénk egymásnak, ó, barátom, de boldog voltam, de oda boldogságom, de ismét eljövend nemsokára, mert április 18-án Bálba meg fog bizonyosan jelenni és két hétig Egerben maradni, hogy ismét boldog légyek, én pedig pünkösdre, ha élek, Poroszlón leszek megint. - Kedves Barátom, vigasztalódjunk tehát, és higgyünk az Istenben (akit, ó, szörnyűség, annyi sokat megbántunk), hogy amit rólunk végzett, bételjesedik.

Kedves Barátom, valóban leveled megrettentett, hogy olyanokat írsz, mi talán nem is lehető, hogy szakadnál te éntőlem örökké el, hiszem én, kedves, de te is hidd, hogy 4 holnapok múlva karjaink közt éldelsz, nem lesz a sors oly durva, hogy egyetlen és legkedvesebb barátomat, kinél a valódi barátságra a Teremtő igazabbat s jobbat nékem tán nem adhat, örökké elszakadhatna tőlem?

Kedves Barátom, bús s komor vagy, mintha látnálak, de ne szomorkodj, mert engem szomorúságod és oly szívrepesztőleg írt leveleid megölnék, légy vidám, valamennyire lehet, tudom, az fáj, hogy nincs kinek panaszolni sorsod keménységét és hogy a Kedvest nem szemlélhetted, de szintén magam is olyformán vagyok: örvendeztet engem azon jelentésed, hogy olyan barátot nem találsz, mint én voltam s vagyok, de én sem találok olyat, mint te, s kinek oly bízvást mindent kijelentsek, mint néked, igaz tehát, barátom, hogy a valódi barátság csupán csak két személy közt állhat legjobban, legyünk tehát örökké egymáshoz tiszta szívű barátok, és barátságunkat semminemű viszontagság el ne törülje.

Kedvesem, engedd mostan halasztanom a Sváby és Győrfy miben lévő dolgait, elég üdöm lesz a további leveleimben mindent körülményesen megírni, légyen elég mondani, hogy Győrfy barátom téged annyira kívánt jobban ösmerni, hogy nehezen várja azon pillanatot, melyben karjaid közt lehessen, és hogy róla megemlékeztél, igen köszöni, tisztel, csókol s jó egészséget kíván. Szinte Sváby is.

A leveled, mely, mint mondtam, nehezen ér itthon, valóban úgy volt, de mely legnagyobb az, hogy Atyus a levelet itthon nem létemkor kiváltotta és felbontotta, ámbár oly különös éppen nem volt benne, de mégse szeretem, és jó, hogy jobban ki nem nyilatkoztattad magadat, ennek hasítása végett. Szeretném, ha leveleidet mindenkor szerdára intéznéd, hogy bizonyos napokon kaphatnám, tehát pünkösdig, Kedves, nékem írd, mely már csak egynehány hét.

Most többet nem írhatok, máris 12 (két) óra, mert éppen tudám meg, hogy Rakovszky hónap reggel indul, de majd máskor bővebben ennél is és szebben, nem ilyen futósan, mint most ezt.

Midőn pedig egész házamnépe köszöntene Kovács M. együtt

**Maradok örökké hű
barátod teneked
Eötvös József báró.**

3. KAZINCZY FERENCNEK

**(1830. december 30.)
Pesten, 30 Decem. 1830.**

Tekintetes Uram!

Közelget az idő, melyen mindenki szíve érzelmeit az előtt, kihez vonzanak, szabadon kitárja, légyen hát szabad nékem is mély tiszteletemet, melyet Kazinczy Úr eránt már régen érzek, s hódolatomat, mellyel mint magyar tartozom, nyilván kimondanom.

Mennyit köszönhet hazám a tekintetes úrnak, én és minden igaz magyar mélyen érzi, mert alszik nagy erő minden nemzetben, de alszik, csak a műveltség ébreszti fel, hazámba Kazinczy úr tette műveltségünk temploma első kövét, melyből kilép majd a génusz, ki most még szunnyadó nemzeti erőnket felébreszti, s csúf nyugalomból nemes életre ragadja.

Hazám nyelvét s műveltségét több emberkor múlva elvitte volna arra a lépcsőre, melyen örvendő szemléljük most -, egy nemzet a jót eléri végtire mindég, nagy emberek csak azáltal válnak nagygyá, hogy a közönség lassú lépését sebesítik - honunkban Kazinczy úr tette ezt.

Mit kívánok ily férfinak, érzi keblem, de szók azt ki nem mondhatják. Éltet kívánok és egészséget - nyugalmat és szerencsét nagy tettek emléke és nemes szív szerez -, hazámnak pedig több ily embert, akkor boldogabb nála a föld színén nem lesz.

Emlékezzen meg Kazinczy úr rólam is, ki vágyódó szemmel tekintek hazám tündöklő csillagira, s bátran repülök feléjek, ha szárnyaim csak viaszok s a forró nap sugáritól olvadnak, már-már merülvén a feledékenység tengerébe, ezt gondolom, hazámért halok s vígan merülök el.

**Alázatos szolgálja
B. Eötvös Joseph mpr.**

Kazinczy úr engedelmével többször s többet írok.

4. gr. DESSEWFFY JÓZSEFNEK

**(1831. március 26-27.)
Márczius 26^{dikán} 1831.**

Kedves barátom!

Oly férfiak, kik éltek nagy részét a haza javára fordítsák, szokása mindég az volt, hogy ifjokat, kikben remények volt, társaságokba befogadának, esmérteiket, tapasztalásaikat velek közlék, és így éltek rezultátumát ifjabbnak általadván, ha majdan kimúltanak, ifjakban folytatnák élteket; ezt teszed te is, ezért köszönjön a haza, de hogy engem, kinek jó szívénel egyebet alig ösmérsz, érdemesnek tartál, ezért áldlak, ezért én köszönök; szavak elhangzanak, betűk eltöröltetnek, hívebb kezekre bízom én hálámat, a tett mutassa, mit érzek és hogy érdemeltem különböztetésedet.

Midőn felette hasznos észrevételidet az ortográfiáról olvasnám, következő mese jutott eszembe. Volt egy demokratikus respublika, tanácskozásra gyülekezének egykor a rendek, a tárgy az volt, miképp öltöztessék seregeiket; két véleményre szakadtak, egyik része azt vitatván, meg kell tartani a frakkok valódi karakterét, a régi, ízetlen szabást megtartani kívánta; a másik ily dolgokban csak az ízlést tartván bírónak, új, a régítől egészen különböző, kellemes öltözetet tanácsla, számtalan órákig tartó beszédek mondattak, szakadni kezdtek már a seregek ruháji, s még semmi sem volt végezve; eloszlottak tehát, amint közönségesen történik, sok fáradságok egyetlen díját publikálván: maradjon minden a réginél; azaz tegyen mindenki, amit akar.

Mi történt? az ország egyik része ízletet, a másik régi szokást, követvén, egyesség az egészben nem lehetett, de ami több, szép termetű, tetszeni vágyó ifjak, hogy szépségek ruhájok által is emeltessék, az első sereghez mentek, és így a másik rész vagy elhagyatva, vagy csak oly emberekkel díszlett, kiknek nem volt már rontanivaló, így tartott ez évekig, míg meg nem egyeztek abban, hogy ízlet szerént öltöztessenek mindnyájan, de meg nem vetvén egészen a régi szokást.

E respublika a literatúra, a literátorok a rendek, egyes munkák a seregek, gondolatok az egyes vitézek, és az ortográfia a ruha szabása. Ami ama régi országban történt, azt látjuk hazai literatúránkban is. Sokáig tartott már a viadal, mely szabású köntösben öltöztessék seregeiket, végre meg nem egyezhetvén, minden úgy maradt, amint volt, de itt is az történt, ami hajdan ama régi országban; azok, kik a szokást követték valóban, vagy munkák nélkül szűkölködnek, vagy csak oly egyes vitézeket, oly gondolatokat öltöztethetnek, kiken nem ronthat többé az ortográfia, a végső rezultátumot hanem még el nem érte, de véleményem szerént egyesülés lészen e végzésben: kövessük az etimológiát, de csak amennyire megengedi az ízlés, és viszont.

Ez csekély véleményem a magyar ortográfia felől, ha ez hibás, vagy a magyarságomban akármiféle hibákat találsz, kérlek, jobbíts, és ne tunyaságomnak, csak környülményeimnek tulajdonítsd. Idegen hangok érdeklék az alig született fülelt, idegen hangokat rebegének először megnyílt ajkaim, anyanyelvem német, az örökséget, melyet minden anya legszegényebb gyermekének is hagy, önnön fáradságommal kellé szerzenem, a köteléket, mely legerősebben köt mindenkit hazájához, a nyelvet, önnön karokkal fonom, ha csekély is, amit bírok, mondhatom, az én mívem, és bízást várhatok engedelmet és segédet mindenkitől, kinek alkalma nálaménál boldogabb volt, főképpen téled.

Ami vígjátékomat illeti, jól mondja Goethe, hogy a kéz, mely szenvedelmektől reszket, igazán sohasem rajzolhat, ez történt vélem is, és azért vígjátékom gyengesége végett

akkor sem látná a sajtót, ha kinyomtatását megengedné atyám. Midőn érdemtelen ifjúk téged cáfolának, előbb csudálkozás, utóbb legnagyobb harag tölté el keblemet; évek múlhatnak terhek alatt, a haj halaványul, az ember öszvetörík, de örökké ifjú marad az érdem, örökké virul a koszorú, melyet valaki hazája oltárára teve, mélyen érzem e gondolatot, erősnek véltem magam minden gonosszal harcbaszállni; öt nap alatt termett vígjátékom, a hatodikon láttam át, mely erős az egyesült alacsonyosság; láttam, hogy belső erőm lehet, de hogy igazság külső hatalmat nem nyújt, minden cenzúra vígjátékom kiadását eltiltá, most szívemből köszönöm, hogy oly munka kiadásában gátlott, melyet egy pár év múlva szégyenlve olvasnék talán, de akkor gondolhatod vigasztalatlanságomat, már tűznek akartam kéziratomat eresztetni, midőn eszembe jutott Horác isteni fortem et tenacem propositi virumja, eltökéltem *A kritikus apotheosisát* (melyből itt küldök egy példányt) kiadni, hogy a kritikusok csúfos egyetértések gyümölcseit ne kóstitolhassák, és megmutassam a világnak, hogy az ifjúság nemcsak gúnyolódni, de az igazi érdemet érezni és tisztelni is tudja.

Komédiámból a jövőendő alkalmatossággal küldök egy leírást, és megnyugszom Schiller e szép mondásával: wer den Bessern seiner Zeit genug gethan, hat gelebt für alle Zeiten. Ha csak egynehány jobb ember, ifjúságomat, az idő rövidségét és jó feltételemet tekintvén, vígjátékommal megelégszik, a sokaság tapsait én nem kívánom, örökké

hív s tisztelő barátod
B. Eötvös Josef

Martz 27-dikén

Éppen most kaptam hozzám írt második leveledet, soraidra így válaszolok:

Hazám iránt rosszabb kívánatot
Még nem mondott ki senki, mint midőn
Kivánád, friss legyen kimúlásod.
O mást ohajtok én éretted égőn
De egyszerismind honnomért.
Élj boldogul még évekig, s bár érd
Gyümölcseit azon virágoknak
Mellyek ifjúságodban hulltanak,
S mellyet köztünk te ültetél
A tökély fáját lásd virulni.
S a szélveszek ha szűnnek majdan dúlni
Nyugodj köztünk, kiket boldogokká tevél.
S az Istenek ha ezt nem engedik,
A mag, mellyet hív kezéd hinte el,
Élj bizalommal, földben nem vész el,
Setétben nem rejtőzhetik
Mít a természet magasabbra szült.
S ha nyugszik hantodban porod, a hült,
Nem fog tapodni senki, tisztelettel
Az ifjú sirodnál mégyen el.
Tettekre gyúlva áldás szót sóhaj,
Virágidon magyaroknak könyei

Harmat gyanánt reszketnek majd.
S egy hölgy, magyar hölgynek fohásza
Nyitják meg utolsó rozsádat.
S illat jók üdvezelve felénk hat.
A test, a semmi vesszen el nekünk,
Örökké vélünk léssen szellemed,
S csirád enyészék bár idők között: közöttünk
A szép fa mennyeknek ered!

6. gr. SZÉCHENYI ISTVÁNNAK

(1831. június 10.)
10. június

Édes Gróf!

Mély fájdalommal értettem, hogy némely emberek Gróf urat ellenem, nem tudom, mi okból, felingerelni kívánván, előbbeni Piquenique-en történt véletlen lábrahágásomat, Gróf úrnak, feltettnek - és mintegy megvetés jelét magyarázták. Mi adott e véleményre okot, én valóban nem tudom, mert az, ki megbántani akar, engedelmet nem kér; hogy én ezt tettem, arról, reménylem, pedig emlékezik.

Azt vitatják: én a Grófot gyűlölöm. Vajon miért? Azért-e, mert a Gróf hazámnak sok jót tett (mely nagy oka a gyűlölségnek sok úgynevezett hazafinál), vagy azért, mert talán némely ellenkező politikus véleményeim vagynak? Nem egy-e mindkettőnknek kívánata; nem egy hazáért dobog-e szívünk? És ha oly gyenge volnék is, hogy nem a célt, csak az utakat nézném, oly alacsonynak vél-e a Gróf úr, hogy egy lábtapodással bizonyítanám bosszúmat; oly gyenge eszünek, hogy lábhágásnál véleményeim bebizonyítására egyéb okot nem találhatnék? - De bizonyos vagyok, ezt Gróf úr nem hiszi; ily alacsonyan másról csak alacsony gondolhat. -

Én Gróf urat pedig becsületes nevemmel bizonyossá teszem, hogy akármi történt köztünk, ami a Grófot megbánthatná, mind véletlen volt, és hogy ezt mindenkinek, ki ezen kételkedik, akármi módon bebizonyítani fogom, mert folyton el inkább utolsó csepp vérem, mint hogy azt mondhasa valaki, nem tiszteltem az érdemet, és durvasággal fizettem annak, kinek erántam mutatott szívessége csak barátságot érdemelt. Melyért

kérem Gróf urat, legyünk barátok, hogy hazánknak szebb jövőndőt készítsünk, mert magányosan lehetünk ugyan annak díszére, de csak egyesülve segíthetjük.

**Barátja
B. Eötvös Jos.**

Kérem, tessék e levelet mindenkinek, ki még említést tesz e vetélkedésünkről, nem önnön becsülete mehetségére, mely meg nem bántódhatott, hanem csak kedvemért megmutatni.

8. SZALAY LÁSZLÓNAK

**(1831. szeptember 3.)
1831. Szeptember 3^{kán}**

Kedves Lacim!

Máma tizenennyolc éve, hogy születtem, örömtelven töltöm e napomat mindég, úgy töltöm máma is, midőn kedves anyámat s nénémet nyomom keblemhez, s távollevő barátjaimról gondolkozok. Oly víg vagyok, mint régota még nem voltam, mert ha kinézek éltem egére, tiszta kéken boltozik az felettem, csak egy kis rózsafelleg lebeg rajta, örömkönnye ezek, és ha örömtelt lelkem majdnem elég már gyönyörben, ráhinti cseppeit és felvidít. Ily horizont mindenki csinálhat önmagának, mert csak ha föld-por függ szemünkben, akkor látunk borulást, a tiszta, szerető szív tisztává varázsolja a legundokabb posványt is; és boldog az, kinek élte egén (mint nekem) mindég a szerelem napja tündökle, világos táj néki e föld, és akkor is, midőn elnyugszik napja, sírok, e föld határjai megett feljön az emlékezet holdja, s boldogul hal meg az, ki boldogul, azaz szeretve élt. Elöttem fekszik életem, de nem mint Jean Paul mondja, kárpit megett, virágok takarják el előttem a jövőndőt, s bátran öröngve járok gyönyör tájak közt a jövőndő, talán komoly éltem felé, de ha nekem e földön jövőndóm nem volna? oh akkor sem vesztett éltem, mert nem voltam én a fügéhez hasonló, mely virágtalan és csak gyümölcsöket terem, éltem tavaszába virágokat nyújték én kedves hazámnak, ha nyaram nincs, és az hamar elhervadt fa gyümölcsöt nem nyújthatna, örvendett legalább egypár jobb szív virágaimon.

De most elég erről, térjünk tragédiámhoz.

9. SZALAY LÁSZLÓNAK

**(1831. szeptember 10.)
(1831.) 10.-ik Septemberben.**

Kedves Lacim!

Éppen most vevém barátságos leveledet. Kazinczy haláláról tudósítasz, és köszönöm, hogy te is bizonyítád. Vigasztalás voltak nekem soraid, mert láttam belőlök, hogy a kedves elhunrt lelke téged is áthatott, s hogy gyáva könnyek nem lesznek az elhunrt egyetlen jutalma, hanem hogy kezét fogsz majdan te is, a nagy építmény elvégzésére, melyet ő kezdett. Nemzetiség volt hosszú élte nagy feladása, amennyire lehetett, s ezt

betölté. Egyes borostyánágakat szedett, és haldokló kézzel nekünk adta kezünkbe, hogy mi fűzzük koszorúvá; szent kötelességünk ez most, és reménylem, mindenik oly buzgósággal igyekszik, mint én.

Ami drámámat illeti, igen örvendek, hogy az egészt oly barátságosan fogod fel. Te mindent a barátság kristályán nézed, amit én írok, azért tetszik oly ragyogó, oly világosnak; de ne bánd; boldogabb vagy e csalatkozás által, mint sok számtalan az igazság által. Én eddig csak aphorismusokat, egyes monológokat s a többit írok, mint elődolgozásokat drámámhoz; egynéhányat közlök.

Leila (virágokat szed). Monológ: Békében fekszik keblünkben a szív, virágcsírához, mely földben rejtezik, hasonló; egy kisded szerelem virágot hajta, az őszi szellő lengi át; eltört a virág, s vele a rejtett szív. Együvé fonlak titeket, virágok, testvérnél testvérillat lengedez; így valék én és [is] kedvesim közt, elragadtak honnomból; kedveltek ti, haltok más éghajlat alatt, mi csak hervadhatunk. (Egy könnyet lát a virágban), mások közt ezt mondja: Szívünkben gyémánt rejtezik, mint a csepp a rózsában, felénk ragyog egyetlen földi örömünk - fájdalom gyötör, kincsünkhöz folyamodunk, s ím egy könny vala.

E földön sok virág találkozik, de csak gyermeki lélek találja fel.

Fájdalmaink vége távol nincsen már, Foly könnyünk árja s tőlök áthatva

A gyenge emberszív csakhamar elreped.

Ily dolgozásokkal töltöm én napjaimat, de mivel ily munkát nem mindég folytathatok, románomon dolgozom András idejéből, melynek skiccét ösméred; ez oly munka, mely hamar folyik, s melyet jövő Júniusik [!] elvégezni reménylek. Meddig forr bennem majd a Tragoedia, én nem tudom, de Húsvétig kész lesz az is, mert annyit talán az országban nem dolgozik senki, mint én most.

E levél valóban oly lankadtságú, mint még keveset írtam, de gondold csak, az egész tegnapi napot Badenba töltém, nagy hegyeken másztam föl s alá, ruinák között andalogtam, ábrándoztam mindaddig, míg lelke lankadtabb nem volt testemnél - felmentem egy ó vártoronyba, s midőn lefeküdnék, hogy a gyönyörű tájt könnyebben nézhessem, elszunnyadék; de egyszer (nem tudom, mit álmodék) ütéseket [érezék] nemes hátamon s hasamon. Bosszút lehelve nyitom fel szemeimet, és ím a garadicson hemperegtem le, és féltört testtel érzém, mely fájdalmas, ha magasunkból a mély, kemény földre esünk le. A helyre, hol leestem, egy kivájt kőbe, e lapidarét tettem: Bámulva nézünk fel a hajdan magas építményeire, elfelejtvén, hogy termékenyebb a mi síkunk; hogy, ha halkan is, bizonyosabban visz fel nemesebb magasra. Az egész éjszakán által három óráig reggel írtam, most alig mozdulhatok, s kívánom, emlékezzél sokszor

barátodról Eötvösről.

Írok parentációt Kazinczyre, kérdezd meg Szemerét, felveszi-e, ha jó, Muzarionjába?

1

Könyvhöz hasonló az ember; nagyobb része csak kötését nézi, nem érthetve tartalmát, vagy legfeljebb csak címjét olvassa, s ítél, mert az egész felette hosszú s unalmasnak látszik. De ha éppen olyanra talál, mely a mélyebb érzélem ösméretlen betűivel íratott, vagy kacagva veti félre a firkálást, vagy bámulva visszateszi fiókjába, s többé nem foglalatoskodik vele.

4

Boldog az, kinek egén a szerelem napja ragyoga mindég. Világos utakon indul ő, s ha végre - mint e föld láthatárja megett - napja lement, pirosra festi egét s hajnalra inti, ha nyugalom után vágyódik.

8

Bámulva nézünk fel a hajdankor elomlott építményire, s elfelejtjük, hogy termékenyebb a sík, melyet mi lakunk, s hogy szerény építményeit romba dőlve nem látandja senki, mert az egész emberisége e föld, s ez nem enged düledékeknek helyt birtokán. Mint koroknak sírkövei állnak a kopasz tetőkön, s intenek, hogy mit emberek alkottak, elveszend, s csak az marad, mit törvényként szívünkbe teremtet az istenség.

37

Tiszta fehér az ember lelke, midőn az életbe lép, de emberek írják be neveket, és feketévé vál az egész lélek csupa emberemlékezetből.

56

Nincs oly szegény ember e földön, kinek nem volna valamije, mivel a hazának áldozhat.

73

Régi alkotmányok az idő és szokás által tiszteletesek, új konstitúció csak öntökéletessége által állhat, ezért oly veszedelmes alkotmányt változtatni. Népek is inkább engedelmeskednek ősei rossz szokásainak, mint az új jónak.

79

Kit a kék ég csak nefelejcsaire int, az boldogabb annál, ki virágjai mellett mennyekről ábrándozik. Mert az első világos jelenben él, a másik eltakart jövőben, mit ez csak remél, azt a másik bírja már.

114

Schiller képzetekben, Goethe a valóban nagy; amaz ábrándjaink, ez a való költője; azért van annak annyival több tisztelője, mint ennek, mert könnyebb új, nem ösmert érzeményeket gerjeszteni, mint annak, mit közönségesen lát, új, szebb oldalát mutatni.

127

Mély földben rejtezik a gyökér, magas légben ingad a lomb; vadul dúlnak viharok át rajta, őrzöngve ingad lágy zephirek csókjai alatt, szépen tündököl napfényben; csak a tőke áll némán s kietlenül, mert magasan áll a föld meleg örömeinek, és alacsonyan a magasabb érintéseknek. De megszűnnek a lomb suttogásai, száradva függ az ágakon, a gyengéd szél csak egyszer veszi még ölébe, de csak hogy örök sírba vigye; elrohad a gyökér, csak a tőke marad, s évek után, ha lángba öltözik, fényt s melegséget önt el maga körül. - Az emberek része örökké bokor marad, s csak kevés lesz fává - ezek nagy embereink. Csudáljuk századok enyészte után is, de minket csak a kietlen tőke - egy nagy tett - boldogít; a fellengő képzet, a meleg szív régen enyészik már, s mi fényes nekünk, az egykor az egész ember legkomorabb, legkietlenebb része vala.

142

Az egésznek része csak az lehet, ki szíve részévé tette az egészt.

151

Ezer remény van az életben, mindenikhez ragaszkodunk, és mégis, csak a reménylésnek reménye valódi. Az elnyeréssel pedig különös embersorsunk; édes és keserű napjaink szőlőszemekhez hasonlók: ki szüret előtt megkóstolja, az elégedjen meg, mert élt vele, de nagyobb része még kifacsartatik, míg végre isteni enyhital készül belőlök, de más évre csak.

152

Az ember bizonyára integráló része az univerzumnak, s azért vele együtt haladnia is kell; víhat, de nem diadalmaskodhat az egészen - erről emlékezzen meg mindenki, mert számtalan csak azért süllyedett, mert elfelejté, hogy az ereje földfeletti, de soha több mint emberi nem lehet.

1832-1841

Az ifjú Eötvös József 1833-ban
(Anton Einsle olajfestménye)

Alig tért ugyanis haza 1831 augusztusában az egyetemről, Fejérmegyében aljegyzőnek nevezték ki s mint ilyen, a megyei életbe nyert bepillantást. Midőn pedig 1832 decemberében megnyílt a nevezetes pozsonyi országgyűlés, apja magával vitte, hogy ismerkedjék meg az országgyűlés tárgyalásával és tegyen ügyvédi vizsgálatot. Kölcsy, mint Naplójában írja, már december 16-án a személynök, Mérey előszobájában találkozott vele; «s a szeretetre méltó, lelkes gyermek viszontlátása tevé, hogy vidám lélekkel mentem ujólag, a nádor előszobájában a várás nagy mesterségét gyakorlani», – teszi hozzá Kölcsy.

Ezen az országgyűlésen egyetlen ifjú nem kísért szorgalmasabban a tárgyalásokat, mint Eötvös, a ki belátta, hogy ez új korszakot jelöl hazánk életében. Letette 1833-ban az ügyvédi vizsgát; de mind világosabb lett előtte, hogy oklevelét nem fogja használni, sem bürokrata nem lesz.

Nagy hatásokban és írói munkásságában tölt el Pozsonyban és Ercsiben e pár év. Ezalatt kötötte soha meg nem zavart barátságát Trefort Ágostonnal, ki 1836-ban végezte az egyetemet; de már mint egyetemi hallgató állandó látogatója s heteken át vendége volt az ercsii kastélynak Pauler Tivadarral, Eötvös Dénes nevelőjével együtt, egészen addig, míg utóbbi 1838-ban zágrábi jogtanár lett. Közben végre, atyja kívánságára, ki számára fényes hivatali pályát tervezett, a magyar udvari cancelláriához ment, hol 1836-ban tiszteletbeli fogalmazónak léptették elő. Apja mutatta volt be Reviczky Ádám grófnak s midőn ez tegezve beszélt hozzá, Eötvös ugyan «bátyám»-nak szólította, de szintén visszategezte, mi nem igen emelte Reviczky kegyeiben. Nem is sok ideig szolgált. Falk szerint apja is csak annyit kívánt tőle, hogy legalább fogalmazóságig vigye s akkor ám hagyja ott a hivatalt. Nem sokára erre a véletlen jó alkalmat adott. Ugyanis a magyar udvari s a császári cancellária közt számos surlódás volt, mely főleg ez időben, midőn Reviczky állása Ferencz halála után meg volt ingatva, nem egyszer élessé vált. Egy alkalommal Taafe gróf, az udvari kamara elnöke, egy döllyfős arisztokrata, ki döllyfét Reviczkyvel, az újdonsült gróffal szerette éreztetni, csípős jegyzéket küldött át a magyar

cancelláriához, mire Reviczky boszúsan meghagyta az illető tanácsosnak, hogy írjon rája egy lehető goromba választ; de sem ennek, sem pár más tanácsosnak fogalmazásával nem volt megelégedve. Végre Eötvöst hívatta s kérdezte tőle: akar-e koncipista lenni? – Hogyne! felelé Eötvös, hiszen akkor elhagyhatom az államszolgálatot. – No hát akkor írd erre a jegyzékre egy goromba feleletet s megtesznek koncipistának. Eötvös megírta, Taafe dühös volt, Reviczky kinevezte fogalmazónak. Erre ott hagyván a szolgálatot, hazament Ercsibe.

Otthon csak az év őszéig maradt. Ekkor szülői beleegyezésével Trefort Ágostonnal, ki éppen akkor végezte az egyetemet, utazni ment. Ebbe, egy nem mindenben ellenőrizhető adat szerint, belejátszott az az érdeklődése is, melylyel az ercsii postamesterné, Rédliné Rudics Antónia, Betty nevű csodaszép leánya (utóbb Antonovitsné, majd Somsichné), egy magas barna, junói szépség iránt viseltetett, kinek állítólagos alakját A karthausi-ban Júliában s nevét meg Bettyben fölleljük. Utazása 1837 végéig terjedt.

Az 1837/38 telét és tavaszát tehát különböző irodalmi tervekkel Ercsiben töltötte; így történt, hogy 1838 márczius 13-ikán részt vett az örökké nevezetes pesti árvíz mentőmunkálataiban, mi miatt Pestmegye őt is azok közé sorozta, a kik iránt a nehéz napokban tett szolgálataikért hálával tartozik.

Ezután pár hó múlva, miután június 12-ikén nagyapja meghalt, Borsodmegyébe, Sályra költözött, hol a megyei életbe elegyedett, s itt tette első nyilvános szónoki gyakorlatait; e mellett apja borsodmegyei birtokain mezőgazdasággal foglalkozott és irodalmi terveinek élt. Majdnem állandóan Borsodban lakott az 1840-iki országgyűlés idejéig, melynek közeledtére véglegesen előbb Budára, majd Pestre költözött. Míg ezek történtek, apja nem akarván, hogy szakítson jól előkészített és nagy jövővel kecsegtető hivatali pályájával, kinevezte még 1838-ban a Tiszán inneni kerületi tábla számfeletti bírójának; de noha neve 1842-ig szerepel a hivatalos címtárban, ülésein alig párszor jelent meg.

Heckenast alig fejlődő literatúránk csaknem egyetlen kiadója volt oly időben, midőn ez nem volt veszély nélküli; ő tehát készséggel vállalkozott egy oly mű szerkesztésére, melyet az írók neki baráti ajándéknak adnak. E felhívást Eötvös egyenesen az írókhoz küldvén, az így kapott ingyen munkálatokból jött létre a párisi «Livre de cent et un» mintájára a Budapesti Árvizkönyv I-V. kötete 1838-41-ben s ebben jelent meg A karthausi, még pedig három részre osztva, az I., III. és V. kötetben; tehát 1839 január 22, november 19., és 1841. július 26-ikán.

Még ez meg sem indult, midőn közben Szalay Themis című folyóirata II. füzeté gyanánt, melyet Heckenast külön címlappal is kiadott, megjelent Vélemény a fogházjavítás ügyében című műve és 1839-ben Pestre költözött.

Eötvös 1839 végétől, idejét megosztva, Pozsonyban és Pesten, de főleg Pozsonyban lakott, hol a főrendiház ülésein vett részt s a Batthyány Lajos vezetése alatt kialakult ellenzékhez csatlakozott, mely minden kérdésben szorosan az alsó tábla s így a Deák nézeteit pártolta. Ennek a pártnak mintegy ifjabb vezére lett ő.

A nemes családot nagy csapás érte, t. i. az anyagi bukás.

Már említettük, hogy az ercsii birtok neje révén szállt Eötvös Ignácra a hozzátartozó fehérmegyei birtokrészekkel együtt. Az ercsii, mint legjobban felszerelt, valódi mintagazdaság, volt a család kedvelt tartózkodó helye; a telet Budán, a várban, a nyarat, a tavasz és őszi szép részét a kedves Ercsin töltötte, hol az apa, mint passionatus gazda, szintén a legjobban érezte magát. Eötvösök fényes és nyílt házat vittek. A nagyobbik kastélyban, egy különben egyszerű épületben, bolthajtásos üveges folyosóval s a kertre néző terrázzsal, laktak ők s egy másik, kisebb lak a vendégeknek volt fentartva. Trefort Ágoston, mint a fiatal Eötvös barátja, Pauler Tivadar, mint nevelő, a családhoz tartoztak, s a legelőbbkelő bel- és külföldi vendégek látogatták őket. E nagyúri életet kiegészítette az, hogy különösen Eötvösné kívánságára a birtok tisztjeinek leányai naponként bejártak az udvarba főzni és finom kézi munkákat tanulni, melyekben különös öröme telt; a tisztok és nejeik gyakran ebédre voltak hivatalosak s az egész családban nyájasság, szívélyesség uralkodott. Mindehhez járultak a kastélyhoz tartozó gyermekek számára az angol parkban rendezett játékok, husvéti ünnepek; egyszóval öröm és boldogság tanyája volt Ercsi, míg ott Eötvösök laktak. De ez nem sokáig tartott. Ugyanis a tárnok már 1828-ban, apósa halálakor, sem vette át teher nélkül Ercsiút; ehhez járult költséges életmódja s gyakran három háztartása, a míg t. i. hivatala Bécsben tartotta. Ezeken kívül nem egy elemi csapás érte: tűz, jégverés, árvíz, aszály. Minde bajokon az apa nagyobb haszonbérletek és újabb vállalatok által igyekezett segíteni, melyekhez külföldi szakértőket hívott be, a berendezéshez kölcsönöket vett fel;

de mivel ő maga főleg elméleti gazda volt, vállalatai rosszul sikerült parfümgyárat, egy cukor-, később egy likőr-, majd egy téglagyárat, melyre be nem váltható megrendeléseket fogadott el az 1838-ki árvíz után Pesten, úgy hogy a kötelezettségeknek csak kész téglá vételével lehetett megfelelni.

Mindezeknek bővebb részleteit mellőzzük, mint kitűzött célunkhoz szorosabban nem tartozókat.^[28] Elég az, hogy a tárnok már 1841-ben indítatva érezte magát, hogy fényes állásairól lemondjon s egészen anyagi ügyeinek szentelve magát, kiadásait összevonta. Már ezt megelőzőleg, az országgyűlés befejezte után, írja Pulszky, a tárnok a bécsi pénzválság s kivált a Geymüller-bankház bukása miatt jutott kikerülhetetlen zavarokba. Ő ugyanis örökké jószágokat vett, nagyrészt hitelben s főleg Ercsit, melyet ideiglenes jogcímmel bírt, meg akarta végleg tartani, de a pénzpiacz szorultságával a hitel megszűnik s nem tarthatta fenn magát. Eötvös fiaival s az öreg Ullmannal közölte zavarát; – folytatja Pulszky – az ügyes bankár természetesen azt tanácsolta, hogy a törvény engedte minden furfang felhasználásával s a birtokviszonyok összezavarásával oly állapot állíttassék elő, mely időt engedjen az adósnak; mert ismervén a báró vagyonát, meg volt győződve, hogy nemcsak minden hitelezőt ki fog elégíteni, hanem a családnak is megment némi szerényebb vagyont. Eötvös felháborodott e terven s Ullmann ekkor így szólt: «Az ifjú báró pirul! az ifjú báró szégyenli magát; az ifjú bárónak nem lesz soha pénze!» Erre Eötvös csakugyan lemondván minden várható örökségről, mintsem részt vegyen a szerinte furfangos tervben, elvitte könyveit és karosszékét; odahagyta apja házát, Treforthoz költözött s szerényen nála élt másfél évig, házasságáig. Így gondolkozott Eötvös s a bankárnak igaza volt: Eötvös nem lett soha gazdag ember. Falk ehhez egészen hasonló esetet említ, ha ugyan nem ez is amarra vonatkozik. B. Wodianer ugyanis egy teljesen tisztességes pénzműveletet ajánlt fel neki 1841-ben, t. i., hogy mint alapító vegyen részt a lánczhíd-részvénytársaságban. Eötvös pillanatig sem habozva visszautasította, s Wodianer körülbelül ugyanazt mondta neki mint Ullmann.^[29]

Az eredmény, mint tudjuk, az lett, hogy a tárnok nem bírta megmenteni Ercsit; Ullmann kért rá csődöt s 1844-ben az ifjú Eötvös adta el a birtokot báró Sinának. E nehéz időkre esik Eötvös házassága, mely kárpótolta őt veszteségeiért; t. i. 1842 szeptember 13-ikán vette nőül Rosty Ágnes, barkóczi Rosty Albert békésmegyei alispán és Eckstein Anna leányát, ki akkor alig töltötte még be 17-ik évét. Született t. i. 1825 szept. 20-ikán.

nép- A plázában mely
ben élünk, ~~megfektet~~ ~~terület~~
a művelet köze megfektet
Pest: a publicum így szól
költő, egykor; a nép így
köl a költő ma

Nov 24^{én} 835.
E. Eötvös

15. ANGELO FORDÍTÁSÁNAK ELŐSZAVÁNAK ZÁRÓSORAI

A' hol társaság létezik, ott büntető törvényeket is találunk, a' mivelődés' első fokától, hol még minden törvény büntetést foglal magában; a' legmagasabbikig, hol határa mindig szűkebb körökbe szorúl. — A' theocrátiától a' democratiáig mindenütt tetteleg előismerve találjuk a' büntetés' jogát.

De a' milly régi a' dolog maga, olly új annak theoriája, 's alig mult egy század, hogy a' büntető jog' való alapjairól egyének gondolkozni kezdének, ha bár ezrekig is gyakorolta azt az emberi nem, mintegy a' természetstől oktattva, melly mint az állatoknak, úgy néki is a' lételére szükséges ösztönöket megadá, hogy tudatlanul Institutiókat alkothasson, mellyek nélkül társaság fel nem állhat, — Nincs semmi új a' nap alatt, így

15. A «VÉLEMÉNY A FOGHÁZJAVÍTÁS ÜGYÉBEN» KEZDŐSORAI.

«Ki nem emlékezik, ha gyermekéveire visszatekint, hogy keblét egykor érzemények töltötték el, melyek a férfit nagygyá teheték volna s melyeknek akkor a legdicsőbb cselekvésre csak erő hiányzott. De süllyedünk! szomorúan süllyedünk! Nap folyt nap után, év évet követ s minden nap elveszi egyes örömünket s minden év elhozza szomorú tapasztalását; és többnyire a lelkes gyermek feltételeiből mi marad egyéb a férfi fájdalmánál, melylyel önmagába visszatekintve, látja, hogy sok változott, de semmi sem úgy, mint önmaga. Egyet megcsaltak barátai s szíve hideg nyugalommal elzárkózik minden szerelemtől; más ismerni tanulta a világot s miután látta, hogy vágyait nem teljesítheti, nem küzd többé; egyet szenvedélyei ragadnak el, mást elnyom tunyasága; egy örömök közé süllyed, más félénken lemond: de annyi ezrek közül hol van az, ki mint férfi a gyermek ígéreteit teljesíté s visszatekintve gyermekéveire, ne volna kénytelen megvallani: hogy életének ezen érdemében nemcsak boldogabb volt, hanem jobb is.»

Bevezetés.

„Egy octoberi nap' komor reggele borítá el ködös villá-
gát a' Dauphiné felett, midon en, éltérve az országútról.
Vaureh helységéhez értem, 's csak kalauzt 's őszvert bér-
elve magamnak, tovább menek a' Grande Chartreuse felé.”

A' fákat az ősz nagyrészt már megfosztá lombuktól,
's mi még rajtuk maradott, sárgán, vagy vörösen, 's ne-
hez cseppekkel terhelve függé ágaikon, mintha szabadulá-
sát várná: a' des füvet, melly között ösvényem kigyóza,
hőfejeren lepte el a' dör, 's a' hegyekről jéghidegen zuga-
le az őszi szél, mintha a' közélgi télre intené a' völgy'
lakóit: minden bus vala körülöttem, őszileg komor, 's el-
hagyott. — Köpönyegembe burkolva haladék tovább, hol
őszvéremen, hol a' hűleg ellen gyalog, 's így értem az
úgy nevezett nagy puszta kapujához. —

Most a' fal megett, melly e' bus vidéket a' főhí vi-
lágól elkülönözi, egy malom áll, mellette egy kis gazda-
ház, 's az egyszerű kápolna, mellyben az, itt a' mona-
stor számára sáfarkodó carthausi, miséjét mondja; egyéb-
iránt minden elhagyott, a' keskeny hegynyíláson zúgva
rohan at a' hegypatakok, a' bérceket, a' merre csak látsz,
fényes erdő takarja komor zöldjével, 's mihelyest a' ka-
pun áthaladál, vadonban goldolhatnád magadat, ha a' kis

12

A KARTHAUSI első kiadásához

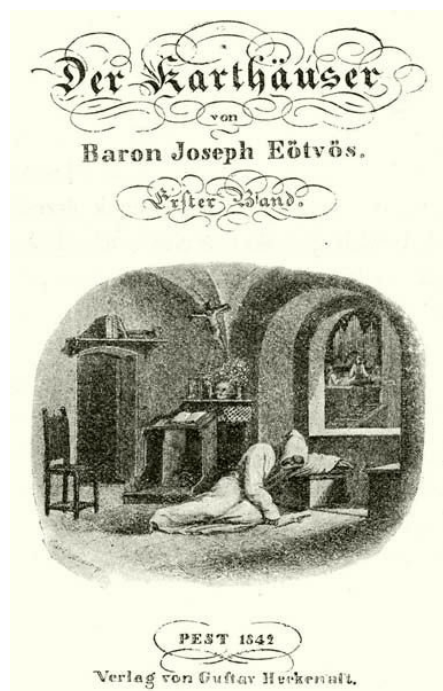
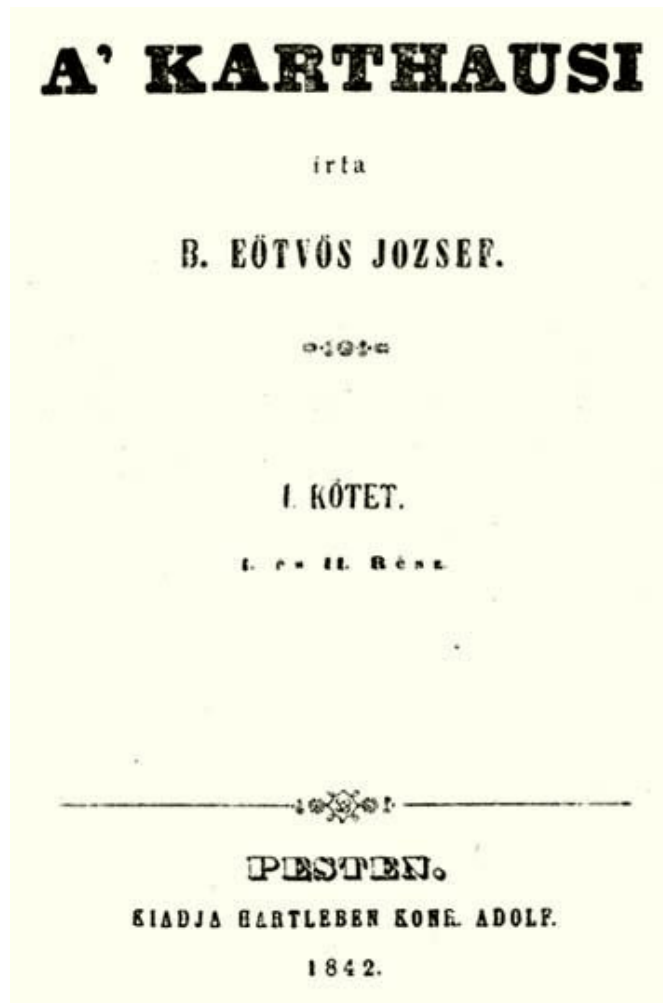
XXXVII.

Ejfel elmúlt, az egen lát szétfoszlott fellegek szágulda-
nak, 's a' hold néha felmerülve sötét fátyolából, halvány
világot terjeszt láthatáromon. Minden hallgat — csak bé-
fagyott ablakom' rezgése 's az éjszakai szél, melly néha
hosszú jajgatásként felszólal, szakitják félbe a' nagy,
véghetlen csendet. — Lelkém szomoró. — Szomoró mint
a' tér; mellynek elfonyadt virágzását a' tél eltakarta hó-
leplevel, mint a' borongós ég, mellynek ködéből csak itt
ott merülnek ki egyes csillagok, mint e' nagy téli termé-
szet, mellynek romjai között e' szív rokonnak érzi magát.

Szegény elfagyott föld, mi szép valál tavaszi nap-
jaidban! miként emelkedek minden kebel bájló csudáid
előtt! A' magas hegy ezeredes nagyságát elfakarva új
virágózással, a' nyájas völgy 's tiszta folyója, a' hatal-
mas fejlődés a' magas tölgytől a' legkisebb fűszálig, 's a'
merre csak fordulánk mindenütt zöld és virágzás, min-
denütt egy boldog teremtmény, öröm' zajgó hangjai ha-
táridon, és most — Hová tűntek el virágaid, hol a' pa-
csirta' csattogó gyönyörének, hol tiszta egéd 's meleg
sugárjai? — Eltűntek — eltűnt minden, mi szép, mi bajló
vala határidon, 's te kopáran, télileg elhagyatva állsz,
méltó tanyája a' szegény emberi szívnak, hogy szenvedé-

3*

18. A KARTHAUSI UTOLSÓ RÉSZÉNEK KEZDŐLAPJA.

első német kiadás

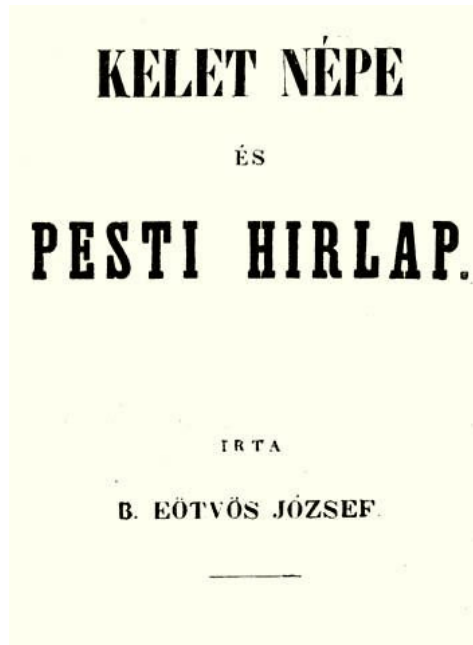
21. AZ «ÁRVA GYERMEK» ZÁRÓKÉPE EÖTVÖS KÖLTEMÉNYEINEK 1869-IKI DÍSZKIADÁSÁBÓL.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF LEVELE GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁNHOZ. (Sály, 1841. március 1.-éről).^[55]

Ki kell emelni, hogy Eötvös nem Kossuth mellett, hanem azon látszó igaztalanság ellen fogott fegyvert s a miatt elegyedett a vitába, melyet a saját és a közmeggyőződés szerint Széchenyi a Pesti Hirlap, sőt még inkább a haladás emberei ellen elkövetett. Föllépni annál inkább kötelességének érezte, mert Széchenyi elmondván neki aggodalmait, felhívta, hogy Borsodba és Szabolcsba menvén, figyelje meg a közhangulatot. Ezt 1841 februárjában Eötvös megtevé, márcz. 1-én megírta neki, hogy semmi olyan hatást, mitől ő tart, nem tapasztalt s ez alkalomból minden rábeszélését felhasználta, hogy

Széchenyit a Kossuth elleni fellépésről lebeszélje. Röpirata tehát körülbelül ismétli azokat a főelveket, melyeket e levele és Szalayhoz a Pesti Hirlap irányáról irt egy másik levele kifejez.^[56] Alaptétele az, hogy Széchenyi kétségtelenül felléphetett a Pesti Hirlap ellen a nélkül, hogy lelépne a haladás útjáról; a kérdés csak az, vajjon a Pesti Hirlap adott-e okot e fellépésre? a pillanat, melyben élünk, szükségessé tette-e? s vajjon ez a mód megegyeztető-e a haladással, a jogos szabadsággal és szabad véleményadással?

12. gr. SZÉCHENYI ISTVÁNNAK

(1832 v. 1833)

Kedves Gróf Úr!

Hogy tizenkilencedik században tizenkilenc évű ifjú hitelt kér, az nem éppen oly nagy ritkaság, de hogy oly férfitől kér, kinek legkisebb szolgálatot sem tehetett még, az a különös, és bámulásra volna méltó, ha nem a Hitel írójától s oly férfitől kérné, mely annyi szívességgel fogadá, mint a Gróf Úr engemet. Váratlan, becsületben járó kiadás kényszeríthetett csak arra, hogy a Gróf Úrtól 50 aranyat kérjek, mely pénzt 6 hónap múlva köszönettel fizetem le a Gróf Urnak. Azonban pedig, remélvén, lesz nékem is majdan alkalmam a Gróf Úr barátságát viszonzni. Maradok igaz barátja

Eötvös Jos.

Ha e kölcsön legkevesebb alkalmatlanságot okozna, kérem, tessék azt nékem egypár sorban jelenteni.

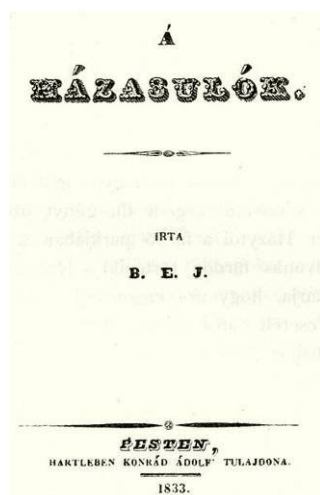
13. SZALAY LÁSZLÓNAK

(1833)

Kedves Lacim!

Reszkető kézzel írom e sorokat, fellépő autornak annyi a baja, mint a lelépőnek.

- Anyám kívánsága s kérése nékem mindig szent, s azért azt most teljesíteni kívánom. A vígjáték kiadása eránt ellenvetése nincs, csak a név egész kiírása ellen protestál; végre ebben egyeztünk: B. E. J., s gondod lesz, barátságodra bízom, hogy a címre más ne írasson. Ösmérem ellenvetésedet, melyre mást nem felelhetek, mint hogy nemcsak jó autor, hanem jó gyermek is vagyok; anyám csak attól fél, hogy *nagy becses nemes vitézlő nagyságos s méltóságos* nevem Bajza úr Recenziói által nagyon kisebbítettne, s szívesen engedek kérésinek.

A Tituluson kimaradt: Vígjáték, s csak a *Házasodók* íratik; mert hogy mívem a Poetica vagy inkább a Comoedia teóriáival öszveütközik, teljesen átlátom; ha a Címen más nem áll, mint a *Házasodók*, akkor Recenzenseim azt a Comoedia hibáiért nem csúfolhatják, másképpen, mint másod *Xenophon* a Szatíra sáncai megé vonulok. A Mottóval megelégszem, a stílussal és ortográfiával éppen nem, azért kérlek, pótolj, törülj, változtass kényed szerént. Legfőképp ami a nyelvet illeti, légy szoros s kegyetlen, mert félek az Akadémia parókáitól; ha szeretsz, korrigálj.

Minekutána Címjén nevemet ki nem mondhatom, a dedikációt is csak így tetesd belé: *Barátomnak...* semmi más. Nem dedikációhoz való. Te tudod, hogy néked szól, a többiek, kik ösmérnek, értik, s ha gyenge ügyekezetimet honosim megjutalmazták, együtt lépünk ki homályunkból, s kik együtt lappangtunk, együtt tündöklünk majdan. - Ha pedig ez nem történik, akkor nevetlenségünk oly jó, mint Hadiknak az, hogy jószága nincs, mert így adósságait nem kell füzetnie. - Így hát: (Titulus) A házasodók, írta B. E. J.; (Dedikáció) Barátomnak; (Kérésem) Korrigálj.

A nyomtatásról. Formátumra s betűkre nézve legyen Himfynek új kiadása a modell, különböző papíroson.

**Barátod:
Eötvös**

Tedd belé ezt is a titulushoz: a 2. és 3. felvonás 5 hónappal később, egy fordóban.

Az expozíció, mint sokan mondják, homályos; ösméred tervemet, ha lehet, s szeretsz, és szükséges, clarificáld. Bezerédy csókol, íráj néki, most bírálja Vígjátékomat ön szobámban. Íráj mindjárt.

Barátomnak, Szalay Lászlónak.

17. SZALAY LÁSZLÓNAK

**(1833. július 20.)
Július 20^{kán}**

Kedves barátom!

26. Júliuson Ercsibe leszek, érted, Vállas és Ecksteinért alkalmatosságot küldendek, mely 29^{kén} Ecksteinnál fog várni. Ha lehet, látogasd meg barátodat. - Isten tudja, mi bajom van, de annyi bizonyos, Szemere Almanachját az idén nem segíthetem, úgy elmerültem Tragoediámba, hogy másról gondolni sem tudok, ebben az esztendőben nálam nélkül is tarthatjátok e szép intézetet, esztendőre pedig egészen a tiétek vagyok. Örülj, két felvonás elkészült jambokban. Szeresd

20. TOLDY FERENCNEK

(1835. október 7.)

Tekintetes Titoknok Úr!

Van szerencsém jelenteni, hogy Elnök Úr Önagyságának éppen e mai nap adtam tudtára a Magyar Tudós Társaság levelező tagjának lett kineveztetésem általami elfogadtatását; midőn tehát ezt a Tekintetes Titoknok Úrnak ezzel szintúgy s általa a Tekintetes Társaságnak tartozó tisztelettel bejelenteném, vagyok a Tekintetes Titoknok Úrnak alázatos szolgája, Ercsi, okt. 7-én 1835.

B. Eötvös József

24. SZEMERE PÁLNAK

(1836. február 26.)

Tisztelt barátom!

Engedelmet! ha csak barátságára emlékezve, csak annyiszor mutatott szívességére, egy kéréssel alkalmatlankodom, pedig annyival merészebben, mennyivel inkább reménylem, hogy Kegyed, ha csekély munkálatomnak hasznát veheti, segédemet megvetni nem fogja.

Palocsay meghalt, kinek a végzet szívet adott, s fájdalmaikat a szívhez. Kinek az élet keserveket ad emlékül, s a remény csak megszűnésről szól, annak barátot is ad, szelíd vigasztalót, ki vele hordja fájdalmát, vele éli gyönyörjeit, vele remél, vele emlékezik, kiben önmagát találja fel, s kiben önmagával megbékül; ily barátom volt Tivadar. Lacival majdnem egyszerre vezeté őt előmbe kegyes végzetem, s habár nem boldog is, megelégedett valék általa. - Mielőtt ő meghalt, egy hiányt éreztem szívemben, egy ürességet, egy fájdalmat, mely tűrhetetlenebb, mert nem osztja senki vélem. - Mikor tőlem utolszor elvált - még ép egészségben vala akkor - kért, fordítanom német költeményeit magyarra, s én megígértem, nem tudva még, hogy végakaratajt hallom. - Ő meghalt; előttem fekszenek az árva énekek, az elhunytakra intve egyszersmind s ígéreteimre. - Hozzáfogtam művemhez, de azonnal érzem gyengeségemet, a versnem sokhelyett nehéz, poétai ügyességem gyenge, mit tegyek, így gondolék kétségbeesve magamban, akkor Kegyed jutott eszembe, a Magyar Szonett alkotója, így vigasztalám magamat, talán egy pár szonett fordítását fel fogja vállalni; s kikerestem a szonetteket, s ím küldöm.

Ó, ne tagadja meg Kegyed e kérésemet! csak ezt ne! Jól tudom, mi terhes munkát vállal ezáltal magára, de ösmerem barátságát, ösmerem poétai hatalmát, s érzem, hogy szegény Tivadarom szonettjei csak Kegyed alkotó keze alatt honosodhatnak, magamat kegyes barátságába ajánlva, s várva válaszát vagyok

igaz barátja,
Eötvös

Az egészt júniusban kívánom sajtó alá bocsájtani, mert júliusban már elutazok.

27. KÖLCSEY FERENCNEK

(1836. április)

Kedves Barátom!

Mennyi örömmel vettem leveledet, s vele a mesterileg fordított költeményeket, nem magyarázhatom, de te, tudom, érted. - Ha valaha boldoggá tettél embert, én vagyok az; s hogy háláljam tettetted? Mit adhatok egyebet barátságánál, s nem önmagammat boldogítom-e ezáltal is. Egoistává tettél, s ím nem is pirulok. - Amit Tivadar

költeményeiről mondasz, való; ő nem nyerhet fordításaink által, de a nemzet nyer, literatúránk gazdagodik e hagyománnyal, azért iparkodom, azért fáradok; szívem két legerősebb érzeménye: a barátság s honszeretet egyesül e munkánál, azért folytatom oly szüntelenül.

Gyönyörűnek nevezted Tivadar egyik dalát, - vedd köszönetemet e szóért, oly édes vala tőled hallanom azt, mit e szív oly régen, oly erősen hitt. Tivadar költő volt, s habár egy versét nem bírnám, az vala mégis. A szerelem, a barátság rímét dobogá szíve, s költő az, ki e kettőt érezi, oly erősen érezi, hogy e föld minden tapasztalásaival, minden ironiájával, ez érzeményt sértheti bár, de nem gyengítheti.

Vannak költők, kiket bámulunk, kik előtt, mint az Istenség előtt, földre borulunk, mert nagy az, amit alkotának; barátom nem ezek sorába tartozik, csak rokonérzetet, csak egy könnyt gerjeszthet dalával, önfájdalmait énekli, s vele fájdalmait minden jobb embernek, minden sorában emléket találunk, s szeretjük azt, kihez hasonlók valánk egykor mi is. Hajnalt mutat a csepp, ha virágkehelyben ragyog, s ifjúságot a könny. Boldog ő, ki oly ifjan halhatott; kinek a halál még könnyeket törülhete szemeiről, ki még szerelmet, barátságot, hitet vihete sírjába, hogy ott rólok álmodhasson; s ki nem hagyta mást maga után, mint egy barátot s dalait, hogy bizonyosságot adjanak felőle. Igazad van, a német közönségnek is kell ösmérni míveit, az vala tervem mindég, s tanácsod megerősít feltételemben. Egyébiránt kívánom, hogy fordításaink mint originálok jőjjenek a magyar közönség elébe, talán majd dicsérve említi az Akadémia, vagy talán megengedi, hogy az elhunytak parentálhassak? Ó ha ezt elnyerhetném! egészen boldog volnék, ha jutalomként a Tudós Társaság ezt megengedhetné? Kérlek, írd meg, reménylhetem-e ezt? s miként nyerhetem el? Mindenre kész vagyok.

Ismét kéressel jövök, egy van T[ivadar] munkái között, melyet minden egyébnél inkább becsült. Egy ifjú, így nevezé, s életét írja le benne minden szenvedéseivel, sokat fáradtam, de nem bírom lefordítani, nem vállalnád-e magadra? Megküldöm, talán a mív maga segíti kérésemet. - Minekutána a magyar rész originálként jelenik meg, a szó szerinti fordítást szükségesnek nem tartom, csak az értelem maradjon meg, s kérlek, írd mentül előbb, s légy bizonyos arról, hogy engedelmeddel élni fogok én is, s írni többet, mint önmagád kívánnál. Lacinak írtam, várom feleletét, s közlöm majd. Isten áldjon meg.

30. KÖLCSEY FERENCNEK

(1836. június 13.)

Bécs Jún. 13.

Kedves Barátom!

Vállas Antal, öcsém nevelője, s Egyetemi együttlétünk olta leghívebb barátjaim egyike, nagyrészt hosszas kérésemnek szót fogadva, végre egy Szemle kiadására határozta el magát. A Szemle címe *Haza és külföld*, tárgya leginkább mindaz, ami a kor történeteivel egybefüggésben van s nem egyenesen politika. - Nincs egy nemzet talán Európában, melynek oly kevés ösmeretjei lennének, mint a magyarnak, nem tudományról szólok itt - mert ez mindég csak egyesek tulajdona -, de éppen azon ösmeretekről, melyek a népet a szomszéd nemzetekről mulatják, melyek az idegen s tulajdon becseket felfedezik, s

éppen mert felületességek miatt közértelműek, egyszersmind közhasznúak is. A magyar nem ösmeri hazáját, önereje nagy titokként áll előtte, nem ösmeri a külföldöt, s bámulja vagy utálja, mert becsülni csak az tud, ki ösmér. E hiányt pótolni lesz Szemlénk fő feladása. A külföldi s magyar statisztika, hazai s idegen szokások, utazó magyarok levelei, a külföldön megjelent, s honunkat közelről érdeklő munkák megbírálnak, s ilyenek. Minden kötet végíve e cím alatt: *Hazai és külföldi literatúra* csak literatúrával foglalatokodnak, s éppen ezen rész az, miben segédkezedet annyival biztosabban kérjük, mennyivel nagyobb szükségünk vagyunk rá. Érdemetlen kezekben volt a Magyar Kritika eddig, állj hozzánk, s látni fogod, mily varázshatalmú neved, a rossz befolyás semmivé válik, s szabad leend ismét literatúránk, mely a szép örök, változhatatlan törvényei, bírósága alá vetődik általad. Minden nagy írónak, minden nagy befolyású szónoknak van orgánuma, legyen az a tied. - Ha mellette felállsz, ha első kötetünket - bármi kevés legyen is - dolgozásiddal neveled, díszíted, az egész fel fog állni, s csak néked tulajdoníthatja e bizonyára hasznos munka lételét. - Segédjeink mindeddig: 1. Valamennyi külföldi szemle s újság. 2. Pulszky, ki most a Pirenei félszigeten tartózkodik. 3. Szemere, ki most útnak indul. 4. Önmagam, ki itt adandom ki egész utazásomat; ha társaságunkkal meglegszel, ne vond vissza magadat. Vállas barátom is megérdemli pártfogásodat, mind hazaszeretete, mind tudománya végett. - Én július 1-én távozok, a posták, főképpen most, felette rendetlenek, kérlek, ha felelsz, adresszírozd a levelet így. (À Monsieur Antoine de Vállas docteur en medecine Dorotheagasse N° 1105) mindég tudja hollétemet, s majd utánam fogja küldeni. Még egyszer élj boldogul, s el ne felejtsd

barátodat
Eötvöst.

32. EÖTVÖS IGNÁCNÉNAK

(Fordítás németből)

(1836. november 9.)
Bordeaux, 836. nov. 9.

Szeretett anyám!

Ha a levélírásban való hanyagság révén valaha is aggodalmat okoztam Magának - noha most legalább ebben az ügyben teljesen ártatlannak érzem magamat -, úgy meg van bosszúlva; negyven napja nem kaptam egyetlen sort sem Magától, sem valakitől az enyéim közül, azoktól tudniillik, akiket Isten adott nekem; azok a barátok, akikre magam tettem szert, már régóta hozzászoktattak ehhez. Sok ember mondta nekem azt, hogy szeret, tudták, hogy ez nekem örömet szerez, és egy szó semmibe sem kerül; mindegyiküknek írtam, pontosan megjelöltem válaszuk számára a helyet és az időpontot, mégsem válaszolt Paziazit és Vállast kivéve egyetlen egy sem. Egyikük sem tudja, milyen jólesik az egyedülállónak, ha emlékeztetik barátaira, milyen boldogok vagyunk, ha felnyitunk egy levelet, mennyire megérezzük a szeretet minden meleg szavát, mennyire örülünk a barátságunknak, mintha csak most szereztük volna meg, mintha csak most lennénk bizonyosak felőle, mert írásban, világosan látjuk magunk előtt. Mit tudnak ők minderről; éppen olyan keveset, mint amilyen kevéssé képes egy kínai

megérteni egy európaít, amikor látja, hogy ezt egy bankjegy boldoggá teszi, mert nem is sejti, milyen sokat képvisel a kis papírdarab. Az emberiség összes nagy érzései közül talán a barátság az egyetlen, amelyben Maga olykor kételkedett, és igaza van. Viharoknál mindenki egy árbochoz vagy hajókötélhez kötözi magát olyan erősen, amennyire csak tudja, hogy képes legyen ellenállni a viharoknak és a hajó fölött átszaporító hatalmas hullámoknak; így kötődik az ember az öröm és a fájdalom viharaiban embertársaihoz, ha a roham elmúlt, ismét kiszabadul, és ki vehetné ezt tőle rossz néven, elvégre a barátság is csupán olyan ürügy, mint bármely másik. Ha a véghez vitt utazás után hazatérnek, valamennyien ismét szeretni fognak, de most, amíg nevem egy elvesztegetendő óra fogalmára redukálódik, jobbnak látják takarékoskodni érzéseikkel, hogy legalább a viszontlátás meghatározó jelenetére hozzanak össze tekintélyesebb mennyiséget belőlük. De ha meggondolom, hogy szeptember 20-a óta egyetlen sort sem kaptam Magától, és hogy ebben feltehetőleg én magam vagyok a hibás, mert Maga bizonyára írt, közel vagyok a kétségbeeséshez. Az ember egyedülálló teremtménye Istennek, mindig változékony, mindig mozgásban levő; egyvalami mégis örökké megmarad a szívében: a vágy; ahogyan a mágnesű mindig észak felé mutat, de minél közelebb jut céljához, annál több elhajlást szenved, míg végül a póluson az ég felé fordul, úgy fordul a szív a jövő felé, amíg végül a célnál az ég felé mutat. Élni olyan ige, amelynek a legtöbb ember számára - és én is közéjük tartozom - csak jövő ideje van. Amikor odahaza voltam, a nagyvilágba vágyódtam, most hazámba vágyódom, minden boldog ember szívében örökös elégedetlenség lakozik, de senkit sem sajnálok emiatt, mert ez az elégedetlenség a remény. - Ha arra a pillanatra gondolok, amikor ismét ott leszek Magánál, amikor ismét szívemre szoríthatom, hogy soha többé el ne hagyjam, ha arra a csendes boldogságra gondolok, amelyet csak azóta ismertem fel, amióta rövid időre lemondtam róla, azokra a csendes örömekre, amelyeket egy pillanat nyújt és egy élet sem képes elfeledtetni, szeretnék nyomban helyet váltani és hazasietni. Ámde vannak kötelességek, amelyeket magunk róttunk magunkra, és amelyeket teljesíteni kell; senki sem érzi jobban, mint én magam, hogy milyen hasznosak az utazások, és amikor majd viszontlát, remélhetőleg nemcsak a szeretetére, hanem a becsülésére is érdemes leszek. Higgye el nekem, minden nap, amellyel utazásomat megrövidíthetem, hogy korábban lehessen újra együtt Magával, szerencsés nap számomra, és nem fogom kitolni az utazást.

A kereskedelem a legársadalmibb jellegű önzés; mindenki csak a maga számára működik és dolgozik, és mégis használ felebarátainak. Amit az isteni alapelv: szeresd felebarátodat, mint önmagadat, csak ritkán és csak keveseknél ér el, azt, hogy egy ember egész életét az emberiség javának szentelje, a pénz előidézte. Az önzés így már örökletes bűne nemünknek; minden vallás, a legtöbb morálfilozófus küzdött ellene, de hasztalanul; a pénz (legalább is gyakorlatilag) legyőzte. Élvezetet élvezetért, ez a cserekereskedelmének elve. - A pénz semmi egyéb, mint az élvezetek képviselője, de csupán a képviselője; ahogyan a cserekereskedelemben csak azáltal lehet élvezethez jutni, hogy élvezetet biztosítunk másoknak, úgy van a pénzzel is; miután azonban a dolgok természetében fekszik, hogy mindenki több pénzt halmoz fel, mint amennyit realizálni, azaz valóban élvezni tud, ebből világosan következik, hogy több élvezetet biztosít az emberiségnek, mint amennyit attól kapott, hogy így - akarata ellenére - nem volt egoista, sőt inkább olyan sokat tett az emberiség javára és hasznára, amennyit csak tudott. Barátja vagyok a kereskedővárosoknak; a fáradhatatlan tevékenység, az összes nyelvek és népek tarka zűrzavara, amely a szemlélő előtt az emberiség nagyszabású képévé egyesül, a tarka jelzőlobogók és zászlók, amelyek nyugtalanul himbálóznak a szélben,

mintha távoli hazájuk után vágyódnának, mindig örömmel töltenek el, valahányszor csak látom őket. Órák hosszat kószálok szerte a kikötőben, elvegyülök a vidáman mulatozó matrózok közé, és hallgatom beszélgetésüket és elbeszéléseiket, és ha kilépek a kocsmából, vagy egy csoport beduin, amely egy szemfényvesztőt bámul, von magához, vagy a hajóinasok gimnasztikai játékaikkal, vagy egy öreg provence-i, a dalnokok korának maradványa, aki a jó René király dicséretét énekli; mindenütt öröm; ki tudna itt szomorú lenni; ki tudna szomorú maradni Marseille-ben, ahol az ég olyan kék, mint minálunk, ahol körös-körül olajfák és ciprusok zöldellnek, és a végtelen tenger tajtékja verdesi a sziklafalakat, mintha az élő természet érverése lenne, ki tudna szomorú maradni, amikor körülötte vidám emberek dala zeng, és a provence-i nők csillogó tekintete árasztja rá sugarait. Oh, a Provence szép tájék, és én még az aix-i Oehl-t is, aki hidraulikus sajtónkkal konkurrál, megbocsátanám neki, csak küldjön el leányai közül is néhányat a versenytárgyalásra.

Toulon Napóleon születési helye; az a hely, ahol hősi életének első nagy tettét véghez vitte, ahol ifjúkori álmai először váltak valóra, ahol talán először ismerte fel nagy hivatását. A velencei fregatt, amelyen az angol hajóhad közepette újból elérte Franciaország földjét, és amelyet most tiszteletből a tengernagyi zászlóval ékesítettek fel, az egyetlen dolog, ami tőle fennmaradt, de erre sincsen szükség ahhoz, hogy emlékezzünk órá; vannak emberek, akiknek nincs szükségük emlékműre, kivéve azt a helyet, ahol működtek, és ő is közéjük tartozik; a kopár sziklák, amelyek a várost körülzárják, kötömegeikkel többet mondanak, mint egy akadémikus lapidáris stílusa; a tenger, amelyre oly gyakran vetette a szűkös látóhatártól kifáradt, vágyódó tekintetét, hogy az a korlátlan látóhatáron mintegy megpihenjen, hullámaival hangosabban beszél, mintha maga Plinius írta volna meg Panegyriconját. Kibéreltem egy matrózt a bárkájával, hogy a Re-i kikötőt és a benne elhelyezkedő Montebello sorhajót megnézzem. Több napon át vihar tombolt, még mindig erős északkeleti szél fújt, és a tenger magasra csapott fel. Ladikom dagadó vitorlákkal, nyílsebesen siklott, hol fel, hol le a mozgó vízár tetején, de mindig egyenesen a cél irányában. Ó, abban a pillanatban boldog voltam, de csak abban a pillanatban, és már a következőben rosszul voltam. Velem a tengeren az történik, ami a szalamanderrel a tűzben, színt változtatok; szerencsére nem tartott elég sokáig ahhoz, hogy színváltoztatásnál többre kerüljön sor, és amikor elértem a Montebellót, gazdag jutalmat nyertem szenvedéseimért. - Már napok óta senkisémet kockáztatott meg efféle sétautató, és a tenger szintje még ezen a napon is jóval magasabb volt annál, hogysem csalogató legyen kójutatók számára; de minthogy meg voltam győződve arról, hogy senkisémet kockáztatja két frankért az életét, és nagyon a szívemen feküdt az, hogy lássam a francia tengerészetnek ezt a legszebb hajóját, merészen beültem gyöngé hajócskámba, és csodálatban volt részem ezért. Ha ismét magánál leszek, elmagyarázom Magának a hajókat, most azonban ez túlságosan hosszadalmas lenne nekem, és csak annyit mondok, hogy a Montebellónak 120 ágyúja és 1200 főnyi legénysége van, ez elegendő ahhoz, hogy fogalmat alkossunk magunknak nagyságáról, ha hozzágondoljuk még a 6 hónapra való élelmiszereket és a hadifelszereléseket is. A tisztaság nem érdemli meg a csodálatot, és egyáltalán nem hasonlítható össze azzal, amelyet angol és amerikai járműveken találunk. - Az arzenál nagyobb, mint maga a város, és a 3600 gályarabon kívül még kb. 6000 szabad munkás dolgozik benne. A világ összes fegyintézetei közül bizonyosan a bagne a legrosszabb; minden fegyenc - az őrizetét célzó összes biztonsági rendszabályokkal együtt - naponta 5 frankjába kerül az államnak, miközben munkájának hozadéka legföljebb 2 frankra becsülhető. Ezenfelül minden szinte úgy van kiterelve, hogy őt fizikailag és erkölcsileg

még jobban tönkretegy. A betűkkel és számokkal ellátott különleges öltözet, amely mintegy folytonosan pellengérre állítja őket; a lánc, amely társaihoz bilincseli, amely mindegyikük számára feltehetőleg inkább a gonoszság, semmint a lelkiismeret láncát testesíti meg, és amelytől nem szabadulhat; a megbüntetésük vonatkozásában érvényesülő tökéletes önkény - aligha megfelelő eszközök arra, hogy felemeljék az elbukottakat, akik végül a szabadsággal csak annak lehetőségét kapják meg, hogy bosszút álljanak a társadalmon, nem pedig annak lehetőségét, hogy visszatérjenek beléje. A megbocsátás az egyes embereknél erény, az állam számára, kötelesség, mert ez túlságosan nagy ahhoz, hogy bosszút álljon, és a büntetésnek ez a fajtája mégsem egyéb, mint bosszú. Mi készítheti a francia kormányt erre a rendszabályra, nem tudom, de az semmiesetre sem okos rendszabály, mert valamennyi Toulonban őrzött gályarab legföljebb 10 évig marad fogságban, következésképpen az államnak valamelyes érdeke kellene, hogy fűződjék megjavulásukhoz. - Berekeszteni ezeket a sorokat, hogy még a mai postával elmenjenek és hírt vigyenek Magának; kérem, küldjön választ nekem Párizsba, de nyomban; és egyáltalán írjon olyan gyakran, ahogyan tud, még ha csak pár sort is.

Szerető fia
E. József

33. br. EÖTVÖS IGNÁCNÉNAK

(Fordítás németből)

(1836. november 16.)
Párizs, 836. nov. 16.

Drága anyám!

Párizsban vagyok. - Dániel az oroszlanbarlangban - sóhajt fel erre; de ha hallana engem, amint, akár Dániel, régi szent énekeimet fújom, megnyugodnék. Egyike vagyok azoknak az egyéniségeknek, akiknek számára kizárólag az eszmék veszélyesek, és ugyanezeknek az eszméknek bármiféle alkalmazása csalódást okoz. Szabad alkotmányok ugyanazt jelentik a szabadság számára, mint megházasodás a szerelem számára: az első pillanatban annak kielégítésére szolgáló eszközt, a következő időszakban laza és egy idő múlva elviselhetetlen korlátot; és miután itt végül elérkeztek ehhez a ponthoz, a kép éppenséggel nem olyan vonzó, hogy egy becsületes fickót - amilyen én vagyok - utánzásra csábítson. Hosszabb időn át utazgattam Franciaországban, és legnagyobb szerencsémre egyedül - mert Louis nem akart megválni Párizstól -, ami által roppant sok emberrel kerültem érintkezésbe, és biztosíthatom arról, hogy összes véleményeim megváltoztak. Nálunk teljesen hamis elképzelést alakítanak ki ennek az országnak a helyzetéről; nekünk úgy tűnik, hogy a polgárkirályság megdönthetetlen, a pártok ereje megtörött és csak néhány elégedetlen kiáltására korlátozódik; régen megszűntünk félni a köztársaságiaktól és hinni a karlistáknak mint valóságos pártnak a létezésében, pedig mindez - és legfőképp az utóbbi - tökéletesen hamis. Dél-Franciaországban tett egész utazásom során néhány köztársaságpartit kivéve - és ezek mind a hadsereghez tartoznak - nem találkoztam

másokkal, mint karlistákkal. - Az önkényuralomnak kevés védelmezője van, és Franciaország jelenlegi kormánya mindaddig fennmaradhatott, amíg képes volt a korlátozatlan monarchia eszméjét az idősebbik Bourbon-házzal összekapcsolni, most azonban a karlista pártnak sikerült - és X. Károly halála még inkább a hasznára vált - ezt a két kérdést szétválasztani, és úgy ábrázolni az idősebbik házat, mint amely belátta valamennyi tévedését; és azt hiszem, hogy perét, amelyet még nem folytattak le, máris megnyerte. A restauráció korszaka népszerűbb, mint ahogyan gondolhattuk volna; megvolt az a szerencséje, hogy begyógyította Franciaország sebeit, amelyeket ama hosszan tartó dicsőség ütött ezen az országon, vagy legalábbis jelen volt akkor, amikor ezek a sebek begyógyultak; és a nép ebben a gyógyulásban, amelyet talán csak a természetnek köszönhet, urai jóságának és bölcsességének művét látja. Sohasem volt kormány, amely többet foglalkozott volna anyagi érdekekkel, mint a restauráció, és mindannak alapján, amit mostanáig láttam, meg vagyok győződve róla, hogy a júliusi forradalom pillanatában a népnek még az anyagi erő tekintetében is messze legnagyobb része hű maradt régi uralkodóházához, és csak bizonyos eszmék hihetetlen hatásossága és az összes érdekeknek Párizs városába való koncentrálódása tettek lehetővé egy forradalmat, amely még ekkor is csupán X. Károly szökése révén nyert szentesítést és erőt. Ha X. Károly, ahelyett hogy megszökik, Franciaország valamelyik déli városába vonult volna vissza, látta volna, hogy ordonnance-ai és miniszterei népszerűtlenek, visszavonta volna őket, és mivel akkor az egész a királyság és a köztársaság közötti küzdelemre szűkült volna le, bizonyosan győztesként került volna ki ebből. - A júliusi forradalom tisztán köztársasági irányú mozgalom; Lajos Fülöp nem a célja volt, eszköz volt, amelyet csak akkor ragadtak meg, amikor belátták, hogy a franciák messze legnagyobb része monarchikus érzelmű; ha Károly az első pillanatban - féltékenység helyett - ellenséges álláspontra helyezkedik, az okos Lajos Fülöp sohasem lépett volna trónra. Egy dinasztikus kérdésből elvek küzdelme lett volna, és talán a trikolor lengett volna minden színház fölött, de alatta ez állt volna: „V. Henrik.” Politikai vonatkozásban nem kell semmit sem megjósolni, és én is csak Maga előtt teszem ezt, de meg vagyok győződve róla: 2 év sem telik bele, és a karlisták vérözönnel árasztják el Franciaországot, és ez talán éppen azt eredményezi majd, ami ellen mindig küzdöttek, hiszen a vörös a köztársaságiak színe. - De elég a politikából, és mára egyáltalán; miután most egy helyen maradok, hetente legalább kétszer írok Magának, és legalább ugyanennyi választ remélek.

Számtalanszor üdvözli
szerető fia
E. J.

36. SZALAY LÁSZLÓNAK

(1837. december)

Kedves barátom!

Elégedett vagyok; azaz boldog. Most, hol a pályán, melyet sors, s önválasztásom előmbe jegyze, felléptem, naponként új erőt érzek kifejteni lelkemben, naponként erősb akaratot, arra, mit kötelességemnek ösmértem.

Fellépésem Borsod V[árme]gyében mint szónok, bár a Gyűlés érdektelensége végett csak kisebb tárgyakban történhetett, olyan vala, mellyel megelégszem, s ha nem csal minden várakozás, a jövő Országgyűlés mint követet lát, s nem mint utolsót.

Falusi magányomat, melyet szüntelen munka kedvessé tett volna úgyis, egy angyal mennyországga változtatá, nem gondolod, mennyire boldognak s nyugodtnak érzem magam egyszerű körében, melynek dísze egy pár mosolygó gyermekarc, bája ő, kinek szíve szabadságért dobogni s mégis minden kötelékeket megtartani, ki gondolkozni s imádkozni tud. Jöjj hozzám, ha lehet, s ha nem, olvasd svájci utamat, mely napról napra halad, s melynek lapjain mindég s mindenütt napsugárként átdereng azon szerencse, melyet ő árasztta körültem. Szerettem sokszor, s örülséggig boldognak éreztem magam, s kétségbeesésig boldogtalannak, s most is szeretek, s ha rám néz, mosolygok s szerencsés vagyok. Elvénültem-e?

Mondd az Athenieknek, hogy ez évben is írandok, s pedig többet, mert egy olvasóval több lesz. Praenumerálj számomra náluk, ha gratis ajánlják, jó, ha nem, füzesd ki, s öcsém vissza fogja téríteni. Számokra egy értekezés készül: A szegények állapota Irlandiában. -

Emlényt s Hajnalt, reménylem, gratis kapok, s ha nem is, vedd számomra Heckenastnál, s küldesd Maryval ide. Fáynénak ígértem.

Élj boldogul

s szeresd barátodat
Eötvöst

Írd meg lakásodat.

37. SZALAY LÁSZLÓNAK

(1837. december 19.)
Sály dec 19. 837.

Kedves barátom!

Mindenekelőtt kérdésedre felelek; Én Garaynak - kit személyesen nem ösmerek - semmi munkámat, se kiadás végett, se más akármilyen okból, nem adtam, s megvallom, csudálkozva olvastam azon jelentést, melyben a Hajnal munkatársai közt neveztetem, gondolva azonban, hogy mivel Garay Almanakjába tavall is írtam, s nálad még Aphorismuszaim, s más kisebb dolgozásaim találtak, Te ezeknek egyikét adtad a kiadónak, nem akartam hasztalan kérdésekkel terhelni, s vártam kíváncsian az ösmeretlen munkát, melynek szerzője valék. De minthogy ez nem úgy van, s az egész egy nevémmel való visszaélés, kérlek, kérdezd Garayt magát, mi okból tehette ő azt, s add tudtára, hogy minden meghatalmazásom nélkül kiadott munka ellen - habár tőlem volna is az, nyilvánosságosan protestálni feltett szándékom, s hogy mindazon tisztelet, mellyel Garay Úr mint hazám egy szépreményű polgára eránt eddig viseltettem, nem leend

eleendő arra, hogy megsértésemet elhallgassam. Én Garayval soha nem ellenkeztem, egy kor, talán egy cél s pálya, inkább arra intenek, hogy hozzá közelítsek, mint távozzak, de ha, Gaáltól kérdeztetve, világosan kinyilatkoztattam is azt, hogy közmunkálkodásra kész vagyok, nevemet hírem nélkül kinyomtatni, s talán valami - nem tudom hol felfogott - gyermeki munkámat közölni azért nem lehet. - Ha jónak tartod, adj néki Aphorismusokat, vagy tudósíts, hogy másvalamit küldjek - mert nem akarom Garay még tiszta nevét a közönség előtt megszég[y]eníteni, s ha rajtam áll, írni fogok, mert már nevezett - egyébiránt pedig, kérlek, tudósíts azonnal a történetekről; mert az egész dolog szívemen fekszik. -

Hidd el, barátom, e meglegedés, melynek örü[l]sz, de melybe bízni nem akarsz, nem pillanatnyi. Egy hónapnál többet töltöttem magányomban, s az szakadatlanul tart, s úgy hiszem, tartani fog, míg bennem erő, hazámban kör taláztatik, hogy cselekedhessek. Blázírozva vagyok; de csak az ifjú, a gyermek veszté el örömeit, a férfi épen maradt bennem, s az él, s örül, mint férfihoz illik, fáradva s komolyan. Ha reggel felkelve gazdálkodásomat elvégzem, egy angyal társaságában tölthetek egypár órát, s végre 2-ig éjjél után dolgozok, s ha e hosszú napban nincs egy óra, melyet vesztenék - mert azokat sem veszjtük, melyekben jó emberek társaságában jobbulunk - ha nincs egy pillanat, melyben a rosszszívú nagyvilág érzeményeimet sértené, nem mondhatom-é bátran estve; boldog valék. S az vagyok, barátom, boldog, mint kevesen, mert meglegedett, s az, mert meg vagyok győződve, hogy éltem nem folyand el hasztalan, s hogy ha egykor pihenni megyek, habár nem is nevemnek, legalább tetteimnek nyoma elveszni nem fog.

Svájci utam már mintegy 20 írott ívnyire nevededett, s ha Márciusban hív kezedet szoríthatom végre ismét, átmegyünk az egészen, melynek ez legfeljebb fele. A munka mívészi tekintetben talán hibás, de éppen e hibái által hasznosabb, szeretem írói híremet, de vannak más dolgok, melyeket még inkább szeretek, s melyekért azt szívesen feláldozom, s habár sok - mint példának okáért az, mit a zsidók emancipációjáról tegnap írtam - a könyvben helytelen, hazámba nagyon is helyin van, s azért tevém belé. A Hitel nemcsak könyv, a Hitel valami több, nemesebb; a Hitel egy hazafiúi tett, s ilyen leend némi részben svájci utam is: habár kisebb mértékben. Sz[échenyi] egész erejében találá a múltat, s harcot kezdve vele, ő az áldott rontó; s megmutatva az előítéletet s önséget egész mezítelenségében, helyt csinála nekünk, hol építsünk. - Eljött az idő, hol végre a nemzetnek, mely múltja hibáirul meggyőződött, irányt kell adnunk, s ér leend éltem iparkodása. A napló formája, melyet választék, sok szabadságokat enged, melyekkel bő mértékben élek, a belletristiai forma, s az itt-ott beszótt elbeszélések csak arra íratnak, hogy a cenzort e nem politikusnak látszó munka iránt kegyesebbé, a közönséget hajlandóbbá tegyék. -

De most politikus életemről. - Tudod, hogy ittlétemnek főoka a követség; mindeddig érdekesebb tárgy elé nem fordulván, csak kisebbekben szólhaték, s tapssal, egyébiránt közelg a jövő Congregatio, s vele a pillanat, melyben nagyobbakban is fellépek, s úgy hiszem, el fogom érni célomat. Palóczy, kinek a Megyében biztos többsége vagyon, megígérte, hogy minden befolyását számomra használandja, s van valami bennem, ami arra int, hogy törekedésem hasztalan nem leend. - Popularitás, hála az Égnek, nálunk is szükséges, s ennek megszerzésére én e módokkal élendek.

1ször Írok egy munkát a jobbító tömlöcökről - mely nagy részint kész, s Januárus végéig - ha Julius munkáját megkapom - jobbítás végett kezeid között lesz. - Borsod évek óta tömlőcépítésről gondolkozik, s tervkészítés végett felszólítá már Vayt is, remélhetni tehát, hogy ezen 1000 példányban nyomtatott, s egészen a Statusok közt gratis elosztott munka nemcsak nevemet ösmeretessé, de kedvessé is teendi. Utam tapasztalásának egy részit ajánlom így a Borsodiaknak, s ha már hízelgés néptömegnek szükséges, úgy tartom, férfihoz illőbben azt nem tehetem, mint így, hol egyszerre jót teszek.

2szor A Kaszinó tagjává váltam, s így az egész ifjúsággal, mely már most felém kezd fordulni, szorosabb öszveköttetésbe lépek.

3szor Két társaságot alakítok; melyeknek már most is terve készen fekszik fiókomban, s csak a jövő gyűlésre vár - egyet az oskolák, a másikat a gazdaság előmozdítására - egyet 1, a másikat 2 fl. p. p. Actiájút, s általok egy sokasággal szövődöm öszve, mely nagyrészint legalább az enyim leend.

Helyheztetésem nehéz. Nevem, Mágnásságom, Vallásom, minden ellenem van, s csak ha V[ár]megyémet mintegy kényszerítem választásomra, remélhetem azt. Abba a helyheztetésbe kell hoznom Borsodot, hogy el ne mellőztessem, s csak ha ezt elérhetem, remélhetek biztosan. Egyébiránt nem ijedek meg feladásomtól, mert azon meggyőződés, hogy csak mint követ használhatok igazán, minden nehézségek legyőzésére erőt ad.

Themised mikor jön ki? s nem lehetne-e belé egy articulust a halálos büntetés ellen írni? mire e pillanatba nagy kedvem volna.

Kérlek, küldd el e biztos alkalommal Kossuth benevolumját, ha lehet; de mindenesetre Ráday actioját, melyre a jövő gyűlésre elkerülhetetlen szükségem volna, ha másképp nem, talán Szemere vagy Ráday által kaphatnád meg, s jó, ha előre készülhetek, mert e nehéz tárgyban sem hallgatni, sem magamat ok nélkül kompromittálni nem akarom. Írjál pedig mennél többet s többször, mert ha magányos boldogságomnak egy hibázik, az egy barát; s leveleid azt, habár képzeletben is, előmbe hozzák. Éljd boldogul, mennyire érdemled, s habár nem olyan e világ, minőnek boldog ifjúkorunkban álmodánk azt, egy mégsem csalt, az: hogy rajta barátot találhatunk, hívet, s igazat, mint te nékem, s néked

Eötvösöd

40. TOLDY FERENCNEK

(Körlevél)

(1838. április)

Tekintetes Orvos Doktor, m. kir. egyetemi Professor, s m. tud. társ. Titoknak Úr,

Egyike azoknak, kik a pesti vízáradás által leginkább szenvedtek, *Heckenast Gusztáv* könyváros és kiadó úr.

Kik a magyar literatura iránt némi részvétellel viseltetnek, ösmerik e nevet, mely néhány év óta majdnem minden újonnan megjelent munka címlapján olvasható, s részt is vesznek bizonyosan annak sorsán, kinek ügyünk iránti érdemei tagadhatatlanok, és csak örömmel vehetik azon hírt, hogy felsegítésére tehetnek valamit. -

Példaként tartva szemem előtt azt, mit angol és francia írók több ízben is tettek a magoknak érdemeket szerzett kiadókért, s azon érdelemtől vezéreltetve, hogy ily részvételre Az igenis érdemes, ki alig fejlődő literatúránknak majdnem egyetlen kiadója volt oly időben, midőn nem veszély nélküli lehetett e merény - azért is készséggel ajánlkozám *Heckenast* úrnak, egy literatúránk jelesebb írói által baráti ajándékként készíttendő munka szerkesztésére: mivel kecsegtető vala reám nézve azon remény, hogy illetén vállalat által oly férfiakkal léphetek társaságba, kik, mint a Tekintetes Úr, teljes mértékben érdemesek azon díszre, melyben nevök áll a nemzet előtt, - s mert biztosan reményelem, hogy azok, kik munkáikban annyi magas érzelem bizonyítványt adtak, ámbár ösmeretlen által felszólítva, nem fogják megtagadni részvétöket.

Tárgya a munkának minden, mi a szépliteratúra tág köréhez tartozik, legyen az próza vagy vers.

Becses válaszát ez ügyben a forduló postával *Heckenast Gusztáv* címzete alatt elvárván, a vállalat pártoltatása esetében egyúttal a remélhető kézirat ivszámát is közelítőleg kijelöltetni kérem.

A kézirat beküldésének határideje június vége.

Megkülönböztetett tisztelettel
Báró Eötvös József

Pesten, Áprilisban 1838.

41. gr. SZÉCHENYI ISTVÁNNAK

(1838. május 16.)
Sály 16/5

Kedves Barátom!

Ide mellékelve küldöm Borsod v[árme]gyének indítványomra hozott határozatát a Duna szabályoztatása iránt: avval a megjegyzéssel, hogy miután beszédemben egy nemzeti kölcsönt említék mint azon egy módot, mely a cél elérésére legbiztosabb, a Rendekekben oly kevés ellenkezést találtam, hogy ennek utasításba való felvételét biztossággal ígérhetem. - Voltak ugyan - amint gondolhatod - ellenszegülők is, s mint nálunk közönségesen a Statusok legőszebb, habár nem is legtiszteletreméltóbb urai közül; de szavok régen elrekedt, s hangosabban szól az ifjúság; hisz úgyis nem a Rákoson tartatnak többé országgyűléseink, s talán végre a rákok is által fogják látni, hogy benne többé helyök nincsen. -

Ami tenmagadat illeti - mert hogy említettelek, a tárgyból gondolhatod -, örömmel mondhatom, Borsodban ócsárlóid még hallgatók, s ha volna is itt-ott egy titkos ellened, a közvélemény nem változott erántad, s úgy hiszem, nem is fog változni, legalább míg nékem lesz szóm e v[árme]gyében, s benned azt fogom ösmérni, kit most tisztellek. -

Ha gyenge tehetségeimnek valahol hasznát veheted, tudasd velem; itt Sályba leveleid mindég megtalálnak (par Harsány-Sály) s légy bizonyos arról, hogy senki inkább nem tisztel, mint barátod

Eötvös

42. SZALAY LÁSZLÓNAK

(1838. május)

Kedves barátom!

Éppen most veszem leveledet, s ami úti terveidet illeti, csak azt mondhatom, hogy józanoknak gondolom azokat, s boldognak tartandom magamat, ha hitelem vagy személyem vagy akármivel, mi hatalmamban áll, hasznodra lehetek. Az egyes ember szereti múltját, mint nemzetek történeteiket, mert büszkébben nézhetünk mi is vissza azon időre, melyben jobbak valánk, s lelkesebbek; s így szeretem én múltamat, s vele téged, ki ifjúságom kevés boldog pillanatjainak mintegy perszonifikációja vagy. Élj velem, amint élhetsz, s szeress. -

Bizonyos okoknál fogva, melyeket nem közölhetek egészen, sokat kell írnom. Újságokba s versek által levelezek, s azért szükség, hogy mentül több jelenjék meg, főképpen a Társalkodóban, mely mindég kezei közt van. Az első dal ugyanazon fel- s aláírással a Társalkodóba való. A tavasz dalok, amint azokat egymás után küldeni fogom, mind az Athenaeumba valók.

Máriához

REMÉLJ!

Et qu' enfin seul et nu, vous voguez solitaire. -

Victor Hugo.

**Reményed elmúlt, pusztán áll jövendő
Így szólsz sohajtva, s én hiszem neked
Könnyen megösméri a szenvedőket
A szív, mely önmaga már szenvedett.**

S oh én szenvedtem, úgy mint te; szenvedtem,
Mit nem gyanít a zajgó néptömeg,
Fájdalmakat, melyekről nem beszéltem,
Sok bánatot, mit ők nem értenek

Mert lám szerettem én is szebb napokban,
Inkább szeretni földön nem lehet,
S én is csalódtam, s néma bánatomban
Én is elátkozám az életet.

S ha volt egy szív, mely szívemet megérté
Mely értem érezett, egy hív kebel,
Ő rég pihen, s a néma sír fölébe
Az elhagyott hiába térdepel.

A múlt napok nem fognak visszatérni,
Hiába ültetem virágimat.
Mért könnyezel? nem fogja senki kérni,
Nem bánja senki most fájdalmimat.

Magam vagyok! ily ifjú s elhagyatva
E nagy világon, hol szeretni kell.
Ki bánja ezt? ők sorsomat irigylik
S e puszta fényt nem ösmert terhivel.

Oh hidd nekem, ha ajkaim mosolygnak
S ha néha felderül ez arcokon,
Én bús vagyok, mert szívem nem felejthet
S nem tud remélni annyi sírokon.

Én bús vagyok - de te, ki még szerethetsz,
Kit gyermekek mosolyganak körül,
Ki jó maradtál, mondd - mért nem remélsz te?
Ki még szeretni tud, az még örül. -

Ó nézd a rózsát, mely a téli tájon
Oly búsán áll, komor s virágtalan,
Új zöld borítja újuló tavasszal,
És száz virágot látsz majd ágiban,

S a szív, mely egykor elragadva érze,
Mely úgy feszült gyönyör érzelménél,
A szív nem vetné messze téli álmát?
Nem hajtna új virágokat? *Remélj.*

April. 2^{kán}

E. J.

**Ezt kérlek, jobbítsd, ha akarod s jónak látod, de add Helmeczynek mentül elébb,
természetesen ugyanazon aláírással. -**

TAVASZDALOK.

KÉTELKEDÉS.

**Azt ki mondja meg nekem?
Népdal**

**Mi az, mi ott fejrlik
A hegynek oldalán?
Még hó maradt a télről?
Vagy már virág talán?
Ki tudja? -**

**S ha néha emberek közt
Kerüld hívedet;
Ez megvetést jelent-e?
Vagy tán szerelmedet?
Ki tudja?**

TAVASZ

**Forget fulness
Byron**

**Ah szép napok, ti szép napok,
Mi messze, messze szálltatok,
Vágyak, hová repültetek,
Hová, te szép reménysereg?**

**Im a tavasz most visszajött,
Egy fecske száll szobám előtt
Lám messze földről jönnek ők,
Ti még sem jöttetek velök?**

**Vagy már örökre tél leszen
E jókor hervadt keblemen,
S nincs több remény e föld felett?
Mért bántsز tehát, emlékezet? -**

**E két dalról magam sem tudom, jók-é vagy rosszak, ha tehát nem elégszel meg velek,
ne nyomasd ki, tudod, egészen rád bízom magamat, s nem bánok egypár árva dalt, a
kellemetes érzemény, mely által ébredtek, megvolt, s ez elég. S most áldjon Isten, s
mondd Helmeczynek, hogy Társalkodójában helyet tartson számomra, mert Angliából**

anyámhoz írt leveleimet, melyeket rendbe kezdek szedni, egészen neki szántam. Maga se fogja tudni, mi lelt, de ki tehet róla, hogy ily szép prenumeránsai vannak, s hogy barátod oly bolond, s mindég egy-két embernek ír, s oda, hol legbizonyosabban kezekbe kerül. Postillon d'amournak a basszista újságíró eddig még nem használtatott, de úgy hiszem, kárára nem lesz; s a többit nem bánja. Még egyszer kérlek, a tavaszdalokat csak úgy add ki, ha jók, a Reméljt mindenesetre, mert nevem nélkül jön ki, nem bánom, egyébiránt szeresd

barátodat Eötvöst

Terveimről még nem mondhatok semmit, egyébiránt Júniusba találkozoznunk kell Svájci utamért, vagy én jövök hozzád vagy te Sályba. -

43. gr. SZÉCHENYI ISTVÁNNAK

(1838. június 7.)
Eperjes 7/6. 1838.

Igen tisztelt barátom! Éppen most veszem máj. 28-án írt leveledet, s habár szíves köszönetnél más okom felelésre nincs, írok mégis, mint ki mindég inkább azt követem, mit a szív, mint mit az ész parancsol. - Szavaid búsak, s megvallom, fájdalommal olvastam a levelet végig, melyben annyi reménytelenség van s annyi levertség, s mégis annyi való. Hazánk jelenje bús, de nem olyanynira, hogy egy szebb jövődő magvait nem hordaná magában, s hogy nem lehetne, nem kellene reménylenünk. - Elhiszem, néked, ki e mozgalmakat elkezded, s ki a nemzetet haladásra felhíva, most több tévedést, mint célszerű ipart látsz magad körül, fájdalmas lehet ez állapot; s mint minden kezdő, úgy te meg nem elégedhetsz míveddel, mely annyira nem az, mit egykor képzelél, de nem úgy mi, kik érezve, hogy haladunk, áldjuk istenünket, hogy a stagnáció végre elmúlt; mert hisz bármily vészek között kormányozni lehet a hajót, csak azt nem, mely áll. - Magyarország egy káosz, nincs egy jó vagy rossz elem, mely nem léteznék tömegében, de nincs egy sem, melyet már kifejtve találnánk, de e káosz megindult, s azért ne félj; ki fog fejteni, mint e nagy világ, melyen élünk.

Várhatunk-e 39-től többet, mint 32-től, nem tudom, sőt nem hiszem, mert noha én részemről a kormány jószándékain nem kételkedem, sőt köszönettel ösmérem el minden érdemeit, főképp ez utolsó időben, nem hiszem, hogy a nemzetben még most bizodalomra akadhasson azon kormány, melyen kételkedni szokássá vált s melyet gyűlölni annyian tartották századokig hazafiságnak. - Nincs semmi oly helyreállíthatatlan, mint a bizodalom, főképp népnél, mely politikában, mint vallásában soha nem bír meggyőződéssel, hanem mindég csak hittel, s melynél a való s nem való mindég csak előítélet, annyival megrögzöttebb, mert oktalan. - Véleményem szerint még akkor is, ha a kormány valóban józanabbra változnék, egy új generáció szükséges, hogy vele kezdet fogjon; de most várhatjuk-e ezt; mondd meg te, vagy mondja meg akárki, mit akar a kormány? mondd meg csak egy alapelvét, csak egy elhatározott célját; s hozzá állok. De most nem áll-e a Saisi bálványként fátyolozva előttünk; néha áldást osztva, mint most, néha fenyegetve; néha kegyesen; s ismét anélkül, hogy valami környülmény változnék, iszonyúan szigorú: s vajon így lehet-e pártja?

Egyesek, mint te, kik magasabb állva, s egy tervet alkotva iparkodásiknak, nem a személyt nézik, hanem a tettet, bizonyára pártolni fogják a jót, bármily oldalról ajánltatik, de várhatjuk-e ezt a sokaságtól? Én nem hiszem.

Ami tehát a pillanatot illeti; véleményem szerint a legjobb politika az, mely minden életkérdéseket, amennyire lehet elmellőz, s inkább materiális dolgokkal foglalatoskodik.
- Véleményem szerint jó volna, ha a Duna-reguláció szükségéről - melyet most Sárosban is átvittem - valamit írnál; mindég impulzust adtál a közvéleménynek, s jobbat nem adhatsz.

Az ég adja, hogy soraim egészségesen találjanak; szükségünk van reád, s azért erősen hiszem, hogy meg fogsz gyógyulni; a jövődöt pedig ne féltsd; még botlik a gyermek, de járni kezd, s nyőni fog. - Élj boldogul, s tudósítsd mély tiszteletemről azt, ki által e kíván[a]tom teljesülni fog.

Eötvös Jos.

44. SZALAY LÁSZLÓNAK

(1838. július 1.)
Sajo Lád 1/7

Kedves barátom!

Elkerülhetetlen foglalatosságok, és a bizonytalanság, mely jöttödöt velem eddig mindég csak remélteté, Szabolcsba vezetnek. Ha távollétem alatt Sályba jönnél, lakjad házamat - hol elfogadásodra minden készen vagyok - mint a magamét, s próbáld meg, nem tölthetni-é egypár napot Fáynéval, ki várva vár, s az első pillanatban az én, később ön barátját, reménylem, le fogja tudni tartóztatni. Örökre

hív Eötvösöd.

Mintegy 7^{kén} honn leszek. Könyvszekrényem kulcsai íróasztalom bal fiókjában fekszenek szolgálatodra, a fiók nyitva van.

48. gr. SZÉCHENYI ISTVÁNNAK

(1841. március 1.)
Sály 1/3 841

Tisztelt barátom!

Körüljárva Borsod- s Szabolcsban, az utolsó két hetet pedig majdnem kizárólag Sz[ent]-Mihályon töltvén, hol Emil betegen fekszik, csak most jutott arra időm, hogy ígéretem szerint írjak. Ahol jártam, mindenütt, s mindazoknál, kikkel e tárgy iránt szóltam, a

Hírlap annyira köztetszést nyert, hogy - kivéve természetesen a haladás megrögzött elleneit - nem találtam csak egyet sem, ki e részben veled egyetértene, sőt ha azon aggodalmakat, melyeket e lap némelyekben gerjeszte, közöltem is, mást felelne, mint hogy egyáltalában benne osztoznia nem lehet. - S evvel kívánságod szerént megfeleltem kérdésekre; most legyen szabad nyíltan s őszintén szólanom hozzád magadhoz, kinek nézetei talán különbözök azoktól, melyeket én követek, de kinek országos állását sokkal hasznosabbnak s hatását jótékonyabbnak tartom, mint hogy tökéletes igazságra nem érzésem magamat lekötvelevezve iránta, habár azon veszéllyel volna is, hogy barátságod, mely szívemnek oly kedves vala, ezáltal csökkenni fog.

És a P[esti]. Hírlap ellen való fellépésedet oly dolognak tartom, mely minden most történhetők között a legkárosabb, s melyről, mint Mirabeau Sieyès hallgatásáról, elmondhatnám: c'est une calamité publique. Figyelmessé téve azok által, miket, midőn utolszor veled valék, a Hírlapról mondtam, mihent hazajöttem, vezércikkelyeit az elsőtől az utolsóig végigolvastam, s ha erántok való véleményemben csalódtam is (mert én megvallom, jól megfontolva mindent, őket lázítóknak nem tartom), legalább azon meggyőződéshez jöttem e cikkelyek olvasása után, hogy ellenek való fellépésed nem e lap szerkesztője, hanem erántad csökkentené meg a közbizodalmat, hogy pedig ez a közügynek legnagyobb kára nélkül nem történhetik, azon, úgy tartom, senki kételkedni nem fog. - Jól tudom én nézeteidet a közvélemény iránt, s magam is egyike lévén azoknak, kik inkább magok lábain állnak, mint hogy a tömeg által felemelve ide s tova hurcoltassanak, helyeslem e nézeteket. A közvélemény eszköz, a többségnél ön-, egyes becsületes embernél a közjó előmozdítására, de eszköz mindég s nem egyéb; - ki neki néha ellentállni nem tud, s labdaként kezébe adja magát, mint labda, pillanatokra magasra jut, de csak hogy annyival inkább süllyedjen ismét; a jövő nagy férfait nem a kor kedvenceiből szokta választani, s annyi emlék között, mely való érdemnek állított, nincs talán egy, melynek mintája nem készülhetett volna azon sárból, mely az élő érdemesre hajított; de mindemellett a közvélemény hasznos eszköz marad mindég, s éppen mert a leghatalmasabb, azért szorgalmatos munkás, mint te, nem veti ki kezéből a legszükségesebb eseten kívül; hogy pedig a jelen eset nem tartozik azok közé, arról kételkedni nem lehet; nemcsak mert most, hol a vidéki véleményeket ösmerem, biztossá tehetlek, hogy e lapnak hatása távolról sem oly kártékony, mint gondolád, de mert még azon esetben, ha ez volna, fellépésed - bármi nagy legyen is annak fontossága s tekintete - azt nem fogná változtatni.

Te a haladás embere vagy, mit ez ügy mellett tevék, több, mint hogy barátaid vagy elleneid valaha elfelejthetnék, a Hírlapban nincs egy elv, mely nem volna Stadiumodban felállított elveidnek világos következménye, s vajon ha ellene fellépnél, azokból, kik elleneid, már csak azért is, mert név, mint a tiéd, nem lehet irigyek nélkül, nem találkoznának-e számtalanon, kik e lap védelmére felszólalnának, csak már mert Téged ellenei között látnak? Vajon nem fognának-e tátott torokkal változékonyságodról kiabálni s végre magokkal ragadni azon egész csoportot, mely emelkedni gyenge, megelégedni aljas állásával hiú, abban keresi egyenlőségét, hogy minden ellen, mi magasabban áll, harcra kél; hidd el, barátom! nem lehet más következése fellépésednek, mint ez, s ki azon bámulatot, melyet barátidnál ezen dolognak csak mendemondája gerjesztett, azon kárörömet, mellyel a haladás ellenei felőle szóltak, látta s hallotta, az nem kételkedhetik ebbeli meggyőződésed helyességéről, s ha a közjó csakugyan szíven fekszik, nem tehet mást, mint arra kérni, hogy e feltételről mondjal le.

Hazaérve, kevés napokkal később levél által tudósítottam, hogy egyvalaki Heckenastnál e tárgy iránt szolt, s hogy a Hírlap szerkesztősége igen szeretné ösmerni mind a te, mind szegény magamnak nézetét, én e dologban írtam Szalaynak, s e levélnek kivonatját, amennyiben tisztán a tárgyat illeti, e sorokhoz rekesztem, nemcsak mert kötelességemnek tartom tudtadra adni, miket felőled írtam, de mert a Hírlap utóbbi cikkelyeinek mérsékeltebb hangjából ítélve, a levél, mely Kossuthnak kezébe jött, talán nem egészen hatás nélküli vala.

S most még egyszer kérlek, engedj meg nyíltságomnak, mellyel e fontos tárgyban tanácsot adni merészeltam, mely tőlem nem kéretett, sőt hihetőképp nem is váratott talán, a nyíltság, mellyel utolsó beszélgetésünk alatt velem szoltál, kötelességgé tevő ezt, s ha véleményed más, e rövid pillanatok, melyeket levelem olvasása elrabolt, legalább jó szándékból vétettek el tőled.

Egy idő óta távolabb kezdünk állani egymástól; ki ennek oka, én nem tudom s nem akarom megvizsgálni, s ha a jövőre tekintek, s látom azon bizodalmat, melyet te felsőtáblánk oppozíciójába helyhezels, s én nem oszthatok, félek, barátom, idők jöhetnek, hol még távolabb esendünk; hála az égnek, hogy egyike vagy azoknak, kik nagyobbak, mint hogy csak azoktól láttassanak, kik mellettek állnak, s bármennyire elkülönözve, bármennyire taszítva, viszonyok által attól, kivel egykor kezet fogni ifjúságomnak büszkesége vala, én, ki éltetmet a haladásnak szentelém, meg fogom látni távolról is azt, ki honunk haladását megkezde, s nem felejteni soha; hogy ki nehéz ösvényen az első lépést megtevé, ki először ki merte mondani a szót, midőn az még minden inkább, mint népszerű vala, ezerte érdemesebb, mint mi, habár mérföldeket haladnánk ez ösvényeken, habár egész könyveket íránk ez egy szó felett.

Tisztelő barátod
Eötvös

A levél melléklete (részlet egy Szalaynak írt levélből):

Széchenyi haladás embere, oly mértékben-e, mint mi? vagy talán valamivel kisebbben? nem tudom, de haladás embere mindenestre, s olyan, ki arisztokratikus formái által mágnási tömegünkre sokkal inkább hathat, mint bárki más, ha nem volna is viseletében azon okosság s ügyesség, mely éppen meggyőződés nélküli sokaságok vezetésére elkerülhetetlen.

Széchenyi hazánkban a haladást megkezde, s ha nem volna más, már mert neve ezen haladással felbonthatatlanul öszvekött, érdekéből nem kívánhatja, hogy e pályán már most megálljunk, s ez az, mi őt arra bírja, hogy a Hírlap iránt elégedetlenségét némely barátjai előtt kijelentse, mit ezek baráti közlésként talán sokkal helyesebben elhallgattak volna.

A Pesti Hírlapban kimondott elvek oly tisztán és keserűen állnak elő, hogy ha ezen lap így folytatódik, szükségképp a mágnási oppozícióba szakadás történend. Minthogy tehát Széchenyi ezen szakadástól fél, s azt mindenestre időelőttinek tartja, a Hírlap őtet ki nem elégítheti, nem mi az elveket illeti (mert hisz a Hírlapba nincs egy elv, mely nem volna Széchenyi munkáinak világos következtése), de csak a tónusra nézve, melyet

Széchenyi, s melyet sokan, kikkel szoltam, szerfelett keserűnek tartanak, oly időben, melyben még a reakciónak sehol jelei nem mutatkoztak, s oly arisztokrácia ellenében, mely ha nem is benső érzelmeiben, legalább tetteiben józanabb s nagylelkűebb Európa minden nemes testületénél.

Ez Széchenyi nézete, hibás talán, de mindenesetre olyan, mely eddigi életével ellentétbe nem áll, s talán szerfeletti óvakodás, de bizonyára nem rossz elveknek következése, s annyival természetesebb, mennyivel bizonyosabb, hogy ezen a jövőtől várt rossz követkeзések már most is a hírlap első 10 számai után mutatkoznak, s annyival ijesztőbbek, mennyivel inkább észrevehető, hogy e viszátkodások, melyek most Zsedényi s hozzá hasonló urak által tapsolva fogadtatnak, a kormányi párt előtt váratlanok nem valának.

Hogy Széchenyinek nézetei figyelmemet magokra vonták, hogy látva egyfelől a kormány embereinek rendkívüli örömet, másfelől pártomnak szétszólását s meggondolva, hogy a cenzúra mindent, mi a Hírlapban a kormány ellen mondatnék, kitörülván, s csak azt hagyván meg, mi megyei hatóságaink ellen mondatik, sokakat municipális szerkezetünk ellen fellázíthat, én is nem tagadtam e vállalatnak részletes veszélyeit, sőt azt sem, hogy első követkeзésként talán visszalépést látandók, teljesen igaz, mást nem mondtam, s nem hittem soha.

Hogy Kossuth talán jobb tenné, ha előadásait néha mérsékelné vagy legalább az eddig történeteknek felszámolása által enyhítené, elhiszem. Véleményem szerint nem ártana, ha néha mágnási oppozíciónk egyes tagjai mellestegesen említve dicséret által oda édesíttetnének, hol meggyőződés őket soha megtartani nem fogja, ha kimondatnék, mit remél a haza mágnásaitól, mit vár ily szép előzmények után, hogy így, miután már a hiúságot soha a politikából kirekeszteni nem lehet, neki oly irány adatnék, mely hasznossá válhat. Mindez, mondom, történhetne anélkül, hogy a Hírlap szilárdsága által szenvedne, mindez jó s tanácsos volna talán, de véleményem szerint mégis mindez olyan, minek hiánya engem soha arra bírni [nem] fog, hogy a Hírlap ellen, míg az e megkeзedett pályán tovább halad (azaz valóban nem lázít) nyilván csak egy szót szóljak.

Igaz, fognak történni visszalépések, mihent a bírhatási jog, törvény előtti egyenlőség, adó s. a. t. a felsőtábla szőnyegére kerülendének, az oppozíció el fog oszlani, pedig annyival inkább, mennyivel tisztábban kifejté a Hírlap eddigi elveinek végkövetkeзéseit. A nemzet, mely múlt országgyűlésünk alatt a fejlődő erőnek tapsolt, fájdalommal fogja látni ezt, s nem fognak hibázni, kik e visszalépést egyenesen a Hírlapnak tulajdonítandják, s talán nem egészen ok nélkül, szemére fogják hányni szerkesztetőségének, hogy erős hangja által az önérdékeket üdvös álmokból felrázá, s idő előtt szétszolatá azokat, kik még egypár évig együtt mehettek vala, de teljes meggyőződése szerint ennek később vagy előbb meg kellett történni úgyis, s végre még nagy kérdés, nem hasznosabb-e, ha az alsótábla küldői e tárgyak iránt felvilágosíttatnak, mintha a felsőbbnek kisebbsége még egy ideig tovább hangoztatja szabadelvű nyilatkozásait. Úgyis nem ágaiban, gyökerében kell jobbítani nemzetiségünk beteges fáját, s csak ha földjét körülkapáltuk, viruland magas sudara, ha ezt nem tesszük, oltványaink el fognak romlani, bármi nemeseknek látszassanak is.

Ez véleményem a Hírlapról, ha a pillanatot tekintem, osztózom Széchenyi véleményében, s hiszem, hogy egy időre visszalépésekre vezethet: ha a jövőt, meg vagyok

győződve jótékonyágáról, mindenesetre pedig soha, míg mostani színét megtartja, ellene fellépni nem fogok. Ha Kossuth a felsőtáblának oppozícióját hasznosnak tartja, s szétszlatni nem kívánja, jól teendi, ha lapjában, amint előbb érintem, némely hiúkat kecsegtetend, főképp azért, mivel e hazában nem hibáznak, kik szándékait már most is kétségbe veszik.

(Utóirat Széchenynek:)

Ez nyilatkozásom a Hírlap iránt, melyet szükségesnek tartottam, nehogy tiszta szándékaid valaki által félremagyaráztassanak, úgy tartom, amint elébb mondtam, hogy e sorok Kossuthra hatás nélkül nem valának. Kérlek, tartsd e sorokat egészen magadnak; - ha valamit parancsolsz, leveleidet utasítsd par Harsány à Sály.

51. SZALAY LÁSZLÓNAK

(1841)

Ha lehet, kedves barátom, jer, ha csak pár pillanatra is hozzám. Márytól irományokat kaptam, melyeket szívesen közölnék, s nem hagyhatom el lakásomat, mert egy zsidóra várok, kitől öcsém számára pénzt veendek fel

Eötvös

154

Bel- és külvilág

Nem oly nagy a világ, s nem oly kicsi szívünk, hogy ez, ha szeret, amazz magába ne foglalhatná.

162

A kedv hajlékony pálcához hasonló, melynek egy végén a szomorúság, másikon a vígság vagyon; de egyetlen egy gondolat egyik végét a másikhoz hajthatja.

171

Kedvesünk tökélyeit a szeretet üvegén mind egyesülve látjuk, azért látszanak oly fényeseknek.

197

Minden nemzetben nagy erő szendereg, de szendereg csak, és a pallérozás serkenti fel.

204

Sokszor tapasztaljuk, hogy oly ember, ki mielőtt magát kisebb dologban elhatározná, minden okokat megfontol, éppen oly pillanatokban, melyektől egész jövője függ, csak ösztönét követi; mintha érezné, hogy éppen az, mi boldogságunkra nézve legfontosabb, nem tőlünk függ.

212

Egyes ember megelőzheti századját, s oly törvényeket alkothat, melyek nem a nép művelődésének rezultátumi. - De törvényhozó test, a nemzet polgáriból állván, csak oly törvényeket alkothat, melyeket az idő s a nép szelleme kíván.

213

Minden lénynek mennél nagyobb belső munkássága s lázadalma, annál kisebb külső tehetősége. Így, kinek kólikája vagy, egész belseje felzúdult, s nyugodtan fekszik paplana alatt, még mozdulni sem mervén. Hogy így van az ország gyűlésével is, azt ügyes politikusok könnyen át fogják látni. Bizony jó hasonlítás - így szól a royalista -, a mostani korszellem s kólika, nincs e földön semmi, mi oly hasonló volna;[?] mind a kettő, s a dolog végtére mégis úgy marad, mint volt. - Gyönyörű gondolat - így szól ellenben az újító. Úgy van, kólikában sínlódik országgyűlésünk; de vajon nem természetes-e? nem fekszik-e 1. R. 9. Czik. már 600 esztendeig gyomrunkban? nem kellett-e nyugodtan annyi rezolúciót s dekrétumot lenyelni? nem levelezünk-e a Helytartótanáccsal s a Kancelláriával? Kólikád van, szegény hazám, de tisztulni fogsz, s ismét felgyógyulsz. - Így explikálja ki a kommentátor mindenből csak maga véleményét, és az extrema necessitas, mely a sőtörvénynek klauzulája, nem az egyetlen dolog, melyet két ellenkező módon érthetni.

218

Egész szerencsétlenségem az, hogy csak a jövőkor fogja megösmerni érdemeimet. Ha majd meghalok, akkor borostyánnal fognak koszorúzni, mint a becsinált bornyúfejet, és velőmet a legszebb rózsaaikk szörpölelendik; de én már nem leszek többé, magas lelkem fennlebegve a magas égen, megveti e föld hírét, s ha majd akkor szomorú költeményeimet fogom olvasni, úgy látszik majd, mintha mindez csak tréfa volna.

253

Rontani - az ember mindenhatósága.

259

Minden törvényt - mint a 12 táblás törvényeket - réztáblákra kellene írni, s kitéve, a lég változásinak kitenni, hogy elrozsdásodva, idővel olvashatatlanokká legyenek.

276

Előítéletnek nevezi Helvetius a hazaszeretetet, s ki a természet törvényét valóul ösmeri, ki mindent hideg filozófiai rendszabályok szerint ítél, véle e részben talán egyetért. De legyen bár úgy, előítéletek nem kevésbé szükségesek az embernek, mint a hit; ez boldogítja, amazok szerencsésítik.

278

Ha mint gyermek, fájdalom szorongatá szívemet, a jövőben találék vigasztalást; nagy leszek majd én is, mint ők, s szabad és boldog - így gondolék, ezer örömtervet koholva magamnak. - A várt idő eljött, csak kincseit nem hozta magával, és ismét vigasztalást keresve, a halálhoz utasíta szívem. - Hátha e remény is olyan volna, mint az előbbi? ha éltünk nem volna más, mint hosszú vigasztalás, s fájdalommainkért csak a pár enyhítő könny a jutalom? Ó, annyi sírt találunk e földön, s csak egy feltámadásról beszél a történetek könyve.

280

Mi nyugodtan fekszik e temető! A tavasz boldog álmoként lebeg felette, s a könnyáztatott földből virágok teremnek; mennyi gyönyör s fájdalom, mennyi szerelem s gyűlölség fekszik mélyen elrejtve itt, s nem háborítja a csendet. Ó, mi kedves körüljárni e virágos hantok között, s gondolni, hogy ők is szenvedtek egykoron, mint én, hogy végre én is nyugodhatok, mint ők.

283

Nincs szomorúabb dolog a világon, mint azon szerencsétlen pártoskodás, mely minden képviselő kormányban, mindég a nemzet javának felét nemcsak a közdolgokból kizárja, hanem erejeket csak arra használhatja, hogy a jó is, mit az ellenkező párt tenne, elrontassék. - Minden politikus felekezet, mely egy nagy ellenpárttal küszködik, koncessziókra kénytelenítettik; s ennek következése az, hogy az ország, mely egy tory kormány alatt talán éppen úgy gyarapodhatnék, mintha whigeiktől kormányoztatik, végre oly törvényeket kap, melyek sem az egyik, sem a másik párt meggyőződésének rezultátumai. Mikor pártok tranzigálnak, mindég az ország fizeti meg békességek árát.

291

Nagyobb következetesség nincs, mint hogy hazánkat szeretjük.

297

Midőn az emberek büszkeségekben Babilon tornyát építék, Isten megbünteté büszkeségekért, s nyelveiket felzavará, hogy ne érthessék egymást. - Nem ösmerek nagyszerűbb allegóriát; nem értjük egymást - ez átkunk, gyengén s nyomorultan állunk egymás mellett, semmisítve elkülönözésünk által; ha ez nem volna, az eget érhetjük el építményeinkkel.

311

Minden hegy csúcsban végződik. Emelkedjetek bátran, s kik kiindulva a hegy alján távol álltatok egymástól, fenn a tetőn találkozni fogtok.

316

A természet bosszút áll azokon, kik útjaitól eltávoznak.

325

Ne szánd soha, ha jót téve megcsalattál; magadnak tevéd, mert minden jótett emeli lelkedet.

328

Csúnya a zsarnokság, de fortélyos elnyomás még undokabb.

332

Azon országok polgárjainak sorsa irigyelhető, kik honokra tekintve magokat hasznosaknak érezhetik.

359

A napsugártól világítva egyformán ragyog minden: a mocsár, mint a tiszta forrás, ragyogva állnak előtted; s így az ember boldogsága között. De nézd őket homályos napjainkban, s csak akkor ítélsz tisztaságokról.

362

Nem hiszi senki, mennyit hazudunk e világon: a gonosz erényeket színlel, a jobb sokszor hibákat, hogy a többségnél jobbnak ne látszassék, s mindenki legalább hallgatás által sérti az igazságot. S vajon ez jobb-e? Ha szólni mernénk, természetünk - mely, bármit mondjanak is néhányan, mindég csak jobbhoz vezérel - rég kivítta volna győzelmét, de gyáván hallgatunk, s az alávalóság dúsán sarjadozik engedékenységtől ápolva. - Nemcsak nem hazudni, hanem az igazságot megmondani - ez kötelességünk, s ki ezt nem tevéd, vétkezett, ki hallgat, hazudott.

379

Hétpecsétű könyv az élet, s ha ezeket egymás után feltörtük, s a könyv nyitva fekszik előttünk, benne idegen nyelv ismeretlen betűit találjuk, s miután végre ezt is megfejtettük, hosszú fáradságunk eredménye többnyire csak azon meggyőződés, hogy a könyv nem felelt meg várakozásunknak.

382

Az ember örökre rejtély fog maradni, de leginkább annak, ki csak anyagi részét tekintve, azt, mit kézzel nem foghatunk, valónak ösmerni nem akar, s elfelejti, hogy anyagi külszínünk alatt még valami rejtezik, valami, minek éppen oly kíváncsi s szükségei vannak, mint testünknek, s néha tettekhez kényszerít, melyek a materialistának balgatagságnak tetszenek, s mégis éppen oly ellentárhatalatlan szükség eredményei, mint hogy eszünk. - De valamint hallanunk kell a muzsikát, hogy a táncosok lépéseit értsük, úgy csak az, ki a lélek belső hangjait ösméri, ítérlhet az emberek tetteiről.

437

Nem mindig csalnak, néha valók az emberek, s egynek hív szeretete visszaadja azon boldogságot, melyet százszor csalódva elvesztettünk.

438

Meg kell vallani, ha látjuk, miként szereztetik a köztisztelet, nemigen kíváncsiának látszhatik. Ha látjuk, miként emeli ez ingadó hullámzat éppen a legkönnyebbet legmagasabbra, miként hódol éppen annak, ki a zsarnok tömegnek szolgaként engedelmes vala, mint zajog ezerszájú örömében, ha dicső férfaiinak egyike *éljenért* árura bocsátva meggyőződését, magát megalázta, nyugodtabban kezdünk gondolkozni a népszerűségről; s eszünkbe jut, hogy kár azért annyit fáradnunk, minek csalás elnyerésére sokszor elég, megtartására szükséges; s hogy miután a sokaság csak azt emeli s hurcolja magával, ki magát karjainak akarat nélkül átengedé, talán jobb valamivel alantabb állani, de legalább önlábainkon.

445

Iparkodjál látni! Bekötött szemmel senki sem járhat egyenesen.

466

A fa oda hinti virágait, honnan felnőtt; s így tegyen a költő honával.

1842-1851

1842. szeptember 13.

237

Ha két darab fát összeteszünk, kereszt lesz belőle. Ez szép allegória a házasságra.

266

Boldogság

E földön nincs nagyobb szerencse, mint
Oly nő, kitől szerettetünk; egyéb
Bármily örömmel töltse is szivünket,
Egy perc, s elmúlt a nagy gyönyör; de ez
Idővel még nagyobb leszen, ha majd
Karjai közé szorít, s azt mondja néked,
Hogy semmit nálad inkább nem szeret,
Ha sír keserveidnek, és örül,
Ha téged lát örülni. Ó, barátom!
Minden keservről elfelejtkezel,
Mert minden nap csak új gyönyört hozand.
Ó, boldog az, aki szerettetik.

Trefort Ágoston önéletrajzából:

Marcibányi Liviusz^[25] házában ismerkedtem meg Eötvös Pépivel.^[26] Dénessel^[27] már
korábban ismertük egymást. Serényi volt az, aki bevezetett Eötvöséknél.

Az Eötvös-féle házban aztán sok kellemes órát töltöttem a késő őszi folyamán, különösen Pepivel, aki akkoriban sokat betegeskedett és hosszabb időt töltött Pesten.

A barátságom Pepivel mindegyre bensőségesebb lett, hasonlóképpen Szalayval^[37] is.

Akkor még nagyon keveset tudtam a Rosty-családról; igaz, tudtam arról, hogy Ecksteinékkal rokonságban vannak, s tudtam még a papa zeneszeretetről is, de mivel Pepi mind a lányokat, mind a családot nagyon dicsérte, úgy gondoltam, meg kell fontolni a dolgot.

Áprilisban Pepivel Sályban^[41] voltam, ahol elszántuk magunkat egy negyedéves folyóirat kiadására. Ezen az utazáson történt, hogy beszédbe elegyedtünk a házasságról is, s ő azt mondta nekem, hogy feleségül kellene vennünk a Rosty-családból származó két lányt.

Akkor még nagyon keveset tudtam a Rosty-családról; igaz, tudtam arról, hogy Ecksteinékkal rokonságban vannak, s tudtam még a papa zeneszeretetről is, de mivel Pepi mind a lányokat, mind a családot nagyon dicsérte, úgy gondoltam, meg kell fontolni a dolgot.

Nem sokkal erre ismeretségbe kerültem a papával, s éppen egy, a Műegylet által tartott árverésen láttam a lányokat is, akik még nagyon fiatalok, noha igen csinosak voltak.

December vége felé Pestre jött Liszt Ferenc^[45], a fiatal zongoravirtuóz, akit rendkívüli lelkesedéssel fogadtunk. Az ünneplés nemcsak a művészetnek szólt, hanem a hazafi, a liberális művésznek is, aki George Sand^[46] és Lammenais^[47] barátja volt.

Liszt első pesti tartózkodása. Az ő tiszteletére táncos estélyt adtak a Kaszinó termében, amin én is ott voltam. Ez volt az első bál, amin a Rosty-családból való lányok, vagyis a feleségem, a sógornóm, és Eötvös Ágnes is részt vettek. Nagybátyjuk, Eckstein Rudolf^[49] mutatott be a még csak tizenhárom éves Ilkának, akivel egy valcert táncoltam.

Liszt első pesti tartózkodása. Az ő tiszteletére táncos estélyt adtak a Kaszinó termében, amin én is ott voltam. Ez volt az első bál, amin a Rosty-családból való lányok, vagyis a feleségem, a sógornóm, és Eötvös Ágnes is részt vettek. Nagybátyjuk, Eckstein Rudolf^[49] mutatott be a még csak tizenhárom éves Ilkának, akivel egy valcert táncoltam.

Ősszel Pepivel és Pulszkyval sokat időztem a Rosty-féle házban, - ezek voltak az én legboldogabb óráim.

Eötvös mekkérte Rosty Ágnes kezét februárban, s az esküvőt szeptemberben tartották meg.

Ágnes esküvője után a család lement vidékre Csabacsüdre

Eötvösék tavasszal felköltöztek a Svábhegyre a Friedvalszky-féle házba^[6] 1845.

1846 - Eötvösék májusban átköltöztek a Krisztinavárosba Ilonával^[70], aki Krisztus mennybemenetelének napján született.

1848 - Eötvös elküldte a családját. Éjszakánként mindig zavargások voltak, különösen szeptember 28-án lett nagyon feszült a város: Pepivel esténként felmentünk a Svábhegyre és ott töltöttük az éjszakáinkat. Pepi délután úgy döntött, hogy elutazik Bécsbe. Én még nem döntöttem, s azt mondtam neki, hogy ne várjon rám, de azért az is lehetséges, hogy mégis elutazom vele. Kocsit fogadtam, elmentem a lakásomra, szintén utoljára, magamhoz vettem a pénzt és egy télikabátot, lekocsiztam a Vízivárosba

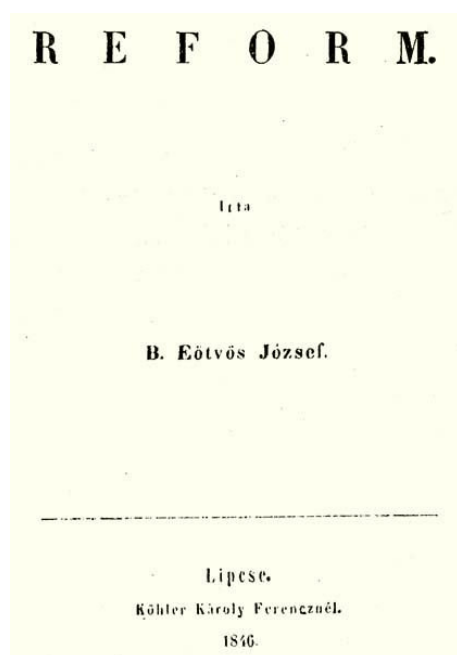
Bucsánszkyhoz^[77], Pepit már ott találtam, majd nehéz szívvel elhagytuk a várost. 31-én^[78] délbén Bécsben voltunk. Itt, a „Stadt Frankfurt”-ban^[79] láttam utoljára Batthyány Lajost. A csomagjainkat vártuk, hogy továbbutazhassunk.

Október 6-án meggyilkolták Latourt.^[80] Bécsben félelmetes volt a helyzet, s még az este továbbutaztunk Nussdorfba. Éjjel bombázták a fegyverraktárakat; iszonyú éjszaka volt. Csak a hajón, ami Linz felé vitt minket, kaptunk némileg bátorságra, ha egyáltalán bátorságra kaphat ilyen helyzetben az ember. Mindenesetre legalább a feleségemmel és a gyermekemmel együtt voltam.

9-én érkeztünk meg Passauba, onnan egy bérkocsis omnibuszon három nap alatt, vagyis október 12-én Münchenbe.

1850 - Eötvösék még áprilisban elutaztak Tutzingba. Szeptemberben Pestre utaztam. November végén Eötvösék is megérkeztek, és a telet Velencén^[89] töltötték.

1851 - Nina^[90], a sógornóm, az elmúlt év szeptemberében férjhez ment Amadéhoz, s ezzel a még közös Rosty-féle javakat is megosztotta. A feleségem kapta Csabacsüdöt és még ötven holdat Szent-Tornyán^[91], amit hatvanezer gulden adósság terhelt. Ez, és a svábhegyi ház^[92] gondja, ami most Eötvösé, noha közösen kezdtünk el 1848-ban építeni, ekkorára már beköltözhető állapotban volt, s legalább a reményt tartotta bennem. Április 24-én költöztünk ki a házból, Eötvösék májusban költöztek be.

ÉLJEN AZ EGYENLŐSÉG!

VIGJÁTÉK 4 FELVONÁSBAN.

IRTA

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

Quid rides? mutato nomine de te Fabula narratur

Horatius

1844

A' FALU' JEGYZŐJE.

REGÉNY

IRTA

B. EÖTVÖS JÓZSEF.

***

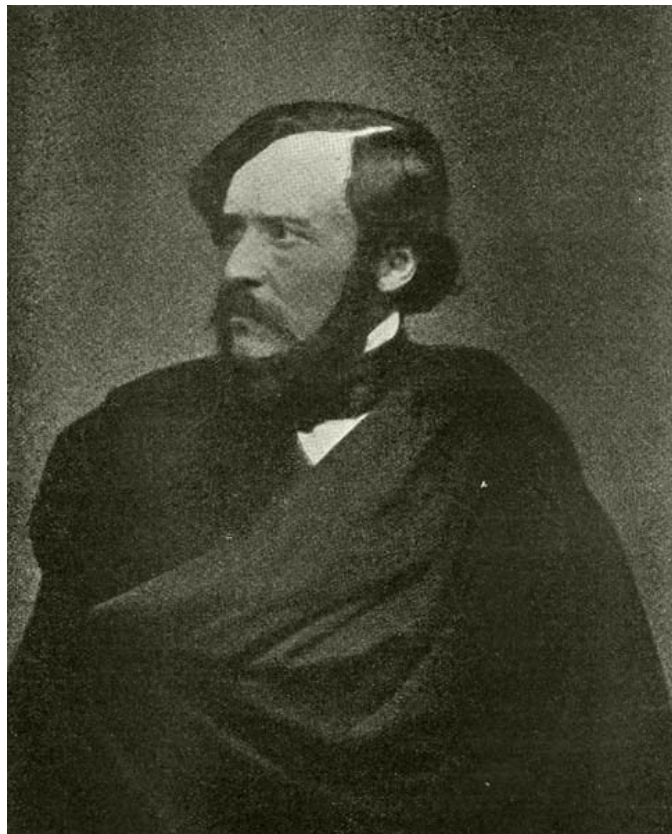
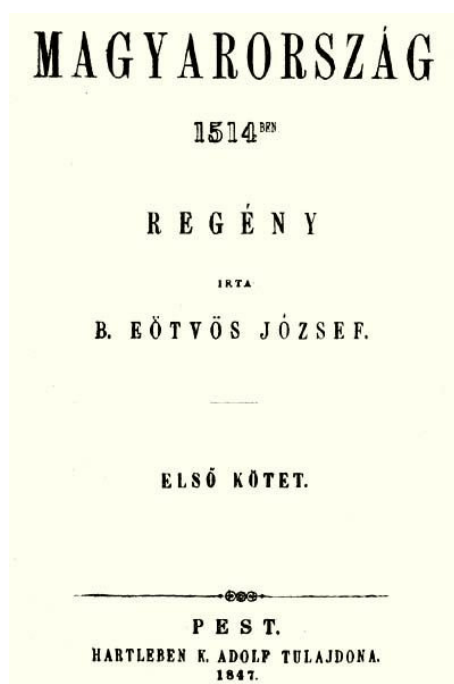
I. KÖTET.

PESTEN.

HARTLEBEN KONR. ADOLF TULAJDONA.

1843.

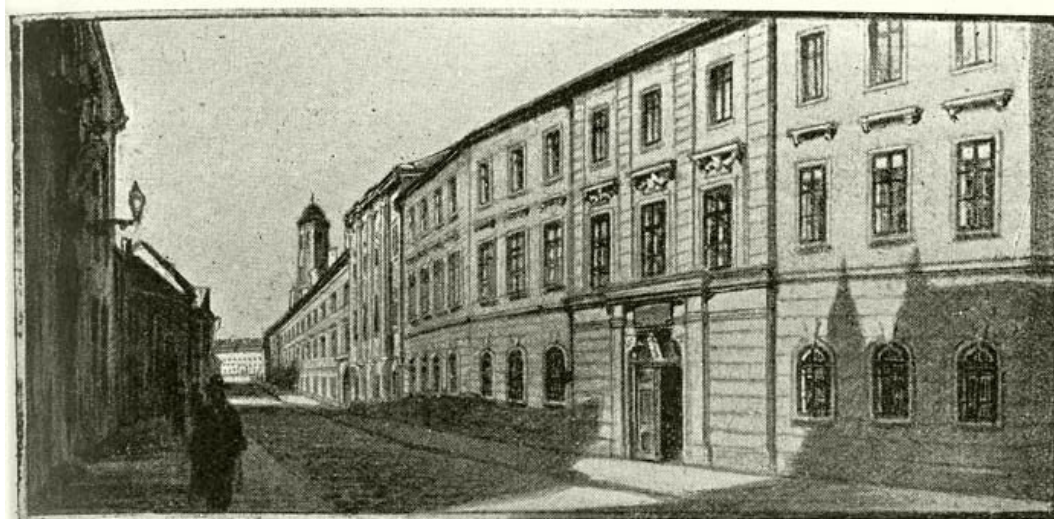

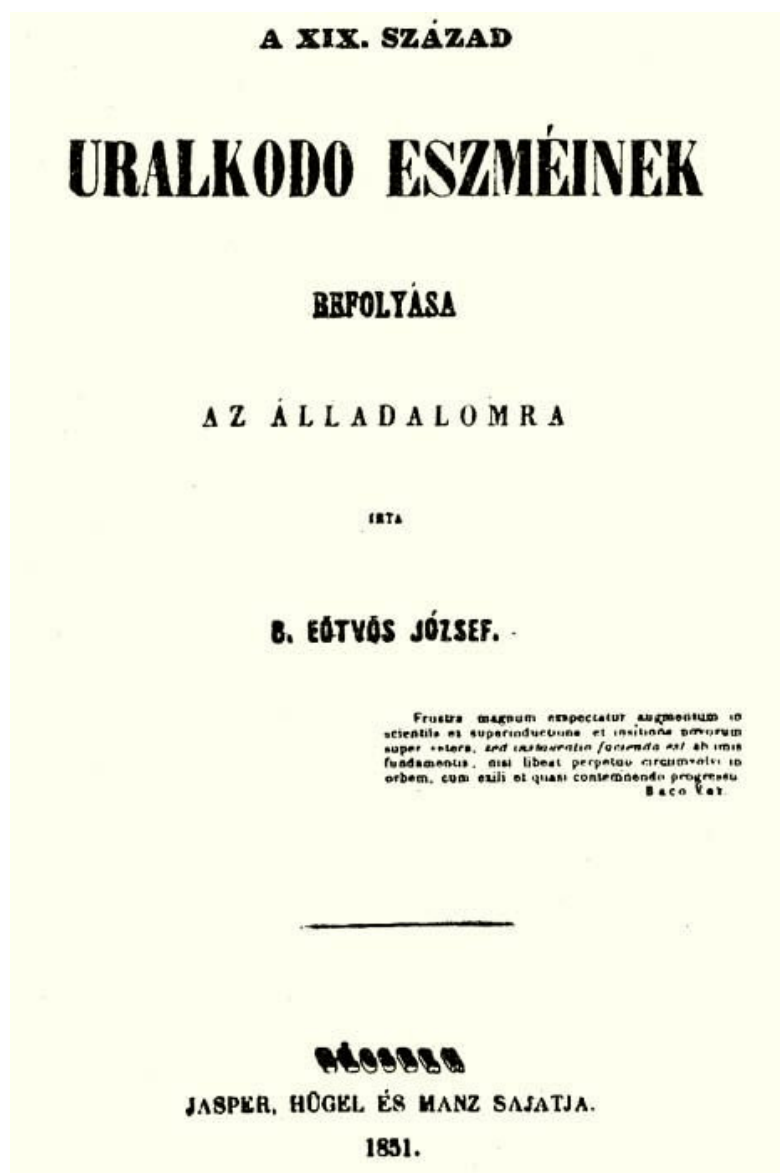
Az első magyar felelős kormány csoportképe, 1848.
Barabás Miklós

Bartholomäus Sajó
Közösnek Sajó
Deat Jex emu
Klaga il Gaba
semere Jex emu
Mojnoz Sajó
Kiekenyi St
Eötvös József

A RÉGI KULTUSZMINISZTERIUM

52. BERECH KÁROLYNAK

(Töredék)

(1843 v. 1844)

(...) Nem tudom, mennyire ismeri ön helyzetemet, ha azonban nem ismerné, biztossá tehetem önt, hogy szülőim megbukása által minden vagyontól megfosztva, kizárólag munkám szerzeményéből élek, ami minden iparkodásom mellett - s hogy nem henyélek, ön is jól tudhatja - alig elég, hogy magamat a szükségességekkel ellássam s adósság nélkül kijőjjek. (...)

53. SZALAY LÁSZLÓNAK

(1844. április eleje)

Kedves Lacim!

Minden pénzből kifogytam, s igen lekötelnél, ha csak addig, míg Pesten ismét meglátjuk egymást, 50 fr. p[engő]. p[énzben]. kölcsön adhatnál, sőt ha szükséges, mihent Pestre jövök, a pénzt azonnal ide Pozsonyba a gőzhajó által felküldhetem. - Ha hatalmadban nem áll e kérésemet teljesíteni, kérek, írd meg azonnal, ha számolhatok reá, hozd ma ebédre magaddal.

59. SZALAY LÁSZLÓNAK

(1844. augusztus 7.)
7/8

Kedves Lacim!

Ide mellékelve ismét egy cikket küldök, keresztelését rád bízom, talán *Mibe reménylhetünk*-nek nevezhetné. Egyébiránt ez egészen tőled függ. Annyi kabala után, mely ellenünk tétetik, az agitációnak minden eszközei ellen, melyek főképp in partibus ellenünk irányoztatnak, szükség, hogy létünket mennyivel erősebben valami fennállóhoz kössük, nehogy csak a jövőre építve most bázis nélkül álljunk, ez nem lehet más, mint a törvényhozó test, embereknel, kik oly nevetségesen hiúk, mint ezek, csak rájuk kell fogni, hogy erősek s hatalmasak, végre elhiszik, és úgy lépnek fel, mintha volnának, pedig csak ez kell, a többiek végre még ostobábbak, és soha oroszlanbőrnek tartalmát megvizsgálni elég bátorsággal bírni nem fognak. - S most még egypár szó finánciális állapotjainkról. - Utolszori Pozsonyban léted alkalmával 20 cikkelyt ígértem. - Előre látom, hogy ha a szükséges eszmék taglalásába s későbbi diszkussziójába belééreszkedem, e számot tetemesen meg fogom haladni. - Jelen kontraktusod mellett lehetetlen, hogy több cikkelyért tőled akárminemű honoráriumot elfogadjak, s azért jónak tartanám, ha Heckenastnak exponálnád, miként főképp ha Kossuth lapot kap - mi jóformán bizonyos -, újságunk érdekét minden módon nevelnünk kell; - ha tehát e 20 cikknél többet írnék, a honoráriumot, mely úgyis az első évben az ő hasznokat neveli, vállalják magokra ők, ívét - hogy egyes hosszú cikkelyekre kötve ne legyenek, 100 fr. p[engő]. p[énz]ért - ugyanaz, mit Kossuth ajánlott. Heckenastnál még egy majdnem

1000 frt. p[engő]. p[énzre]. menő adósságom van, ennek lerovását akarnám véghezvinni írásommal; úgy tartom, a prepozícióban semmi érdekeiket sértő nem foglaltatik. Egyébiránt egészen reád bízom, akard-e tenni vagy nem, csak tudósíts felőle, s ne vedd rossz néven, hogy ilyenekkel fárasztalak. - Hogy azon esetre is, ha Heckenasték erre reá nem állnának, a Hírlapot elhagyni nem fogom, reményilem, elhiszed, de tudod, hogy nóm vagyonán kívül nekem személyesen más birtokom, mint mit dolgozva szerzek, nincs, s természetes, ha legalább régi boldogabb időben - azaz pénz tekintetében - tett adósságaimtól ily módon szabadulni kívánok. - Nóm tisztel

barátod Eötvös

60. SZALAY LÁSZLÓNAK

(1844. szeptember)

Kedves Lacim!

Mához egy hétre Pestre indulok házammal együtt, számtalan kiadásaim lévén, kérlek igen szépen, küldjél 200 frt. p[engő]. p[énzben]. kölcsön csak egy hónapra, vagy rövidebb időre is, mert e hó végén ismét pénzt kapok. Kérlek, barátom, ha csak lehet, tedd ezt, vagy legalább add tudtomra azonnal posta által, hogy nem teheted, boldog viszontlátásig

hív barátod

61. SZALAY LÁSZLÓNAK

(1845. november eleje)

Kedves barátom!

Minap nálam délután együtt lévén, szóltunk a P[esti] Hírlapról, én részemről sokkal nervózusabb vagyok, mint hogy főképp ezen dologról elégséges nyugalommal beszélni tudnék, s azért jobbnak tartom, ha irántai nézeteimet írásba foglalom.

Ami e laphoz való állásomat illeti, változhatatlan szándékom, hogy minden öszveköttetéssel, melyben hozzá állok, azonnal fel fogok hagyni, mihent az lehetséges, s ennélfogva az általam aláírt szerződést, amennyibe engem illet, még újesztendő előtt felmondom; hogy úgyis egy egész évi felmondás lévén kikötve, legalább 1846-tól ne legyek kénytelen e munkával, melytől undorodom, foglalatostkodni.

Okaim, melyek végett e lépésre határozám magamat:

1 Mert minden lehető eredmény nélkülinek látva küzdelmeinket, feltett szándékom a politikától végképp visszavonulni.

2 Mert elvként mondtuk ki többször: miként míg felelős kormányval nem bírunk, megyei szervezetünkről lemondani nem fogunk, s ezen elv következtében most, midőn

a municípium a kormány által direkt megtámadtatik, feladásunk a megyei szervezet védelme, melyre minden ember alkalmasabb azoknál, kik e szervezet haszontalanságát békabizonyították.

3 Mert a zsurnalizmussal járó keserűségek csak akkor válnak tűrhetőkké, ha arról, hogy fáradalmaink hasznosak, kétség nem lehet, azaz mikor a journal pártot képvisel, mely által eszméit életbe léptetheti. Nekünk nemcsak hogy pártunk nincs, sőt individualitásunknál fogva nem is lehet soha. Te, Trefort s én, még nagy a kérdés, ki visszataszítóbb közöttünk. Közöttünk s azok között, kikből jelenleg pártjaink állnak, legalább félszázad fekszik. Ők nem értenek minket; mi nem őket, nincs semmi rokonszenv köztünk, ha azt elhallgatom is, hogy a cél, mely után törekszünk, a magyar ellenzék céljátul egészen különböző. Mi minden jogoknak az öszves népre való terjesztését, való alkotmányos kifejlődést, ők tisztán arisztokratikus opposzió akarnak maradni. Ily viszonyok alatt ellenzéki lapot akarni vezetni felfogásom szerint nevetséges. Veszekedve a kormánnyal, dezavuírozva az összes ellenzéktől, nem pártolva senki által, mégis ellenzéki lapnak lenni, főképp kiteve a cenzúra nyirbálásaikat, [!] melyeket titkos s nyílt ellenségeink, hogy gyanúsítsanak, ignorálnak, oly feladat, melyhez én erőt s kedvet magamban nem érzek.

4 Csengeryn kívül nincs közöttünk senki, ki azon esetre, ha Cs[engery] megbetegednék, a szerkesztést tovább vinné, én nem is értek hozzá, s ha értenék, semmi áron nem tenném, ez nézete Trefortnak is, te magad több ízben kinyilatkoztattad, hogy a szerkesztést semmi áron csak egy hónapra sem vállalnád fel; már kérdelek, ha Csengery megbetegszik, miután e lapnak mikénti vitele nekünk hármunknak szinte úgy becsületünkbe fekszik, mint magának Csengerynek; ki akarjuk-e magunkat tenni a lehetőségnek; hogy vagy minmagunk legyünk kénytelenek folytatni a szerkesztést, vagy azon b[e]cstelenségeknek tenni ki magunkat, hogy a lap, mellynek élén állunk, esztendő közepében felakadjon, vagy oly valaki által szerkesztessék, kihez bizodalunk nincs.

Végre - s ezen ok reám nézve személyes - a szünteleni civódások, melyekre a lapban kényszerítettem, az örökkévaló gyanúsítások, melyek ellenünk terjesztetnek, a lap vitele iránt való megtámadások, melyeket valahányszor hármotokon kívül valakivel összejövök, annyira felgerjesztik inaimat, annyira elkeserítenek, hogy a világ minden kincsiért a jelen állásban nem maradnék egy nappal tovább, mint arra kénytelennek látom magamat.

Mondád minap, mikor együtt szoltunk, hogy aludjak egyet gondolataim felett - tettem, sőt amint látom, nyolc napnál többet fordíték gondolkozásra, s a végrezultátum csak az: hogy kontraktusomat felmondva, a Hírlaptól szabaduljak, mihent csak lehet.

A kérdés csak az, miként történhetik ez legbecsületesebb módon, s ha nem lehetne-e addig is, míg a lapban részt veszünk, helyzetünket kellemetesebbé tenni?

Ami az elsőt illeti, tisztán áll előttem: hogy a lapnak szerkesztésétől becsülettel csak akkor szabadulhatunk, ha mindent, mi tőlünk függ, elkövetünk, hogy az az úgynevezett ellenzék kezeibe jöjjön. Tudod, nem sok szimpátiám van azon emberekhez, kik irántunk s különösen irántam nem szűnő gyanúsításokkal éltünk. [!] De bizonyos, hogy a Hírlap egykor az ő kezekben volt. Hogy az opposzióknak - melyet minden bűnei mellett a jelen kormánypártnál mégis inkább becsülök - más hírlapja nincs, sőt hogy más hírlap

megszerzésére még reménye sem lehet. Végre hogy miután avval vádoltattunk, hogy az úgynevezett ellenzéket mi túrtuk ki a lapból, jobban nem igazolhatjuk magunkat, mintha mindent elkövetünk, hogy a lap ismét az ő kezeikbe adassék vissza.

Ami a másodikat illeti, t. i. nem tehetnök-é helyzetünket kellemetesebbé, ha már belőle szabadulnunk nem lehet, nézetem szerint soha erre kellemesebb s jobb alkalmunk nem volt, mint éppen most. -

Batthyány Lajos, Kázmér s Teleki, szokott panaszaiikkal lépve fel a Hírlap ellen, miután újra kimondák, hogy az opposzícia csak azért jött minoritásba, mert hírlapja nincs, s mi bizonyosan a legjobb szándékkal, de rosszul kezeljük a szerkesztést, megkértek, hogy a lapot engedjük nekik által.

Mondám, hogy ez nem tőlünk függ, miután Landerer, H[eckenast]. a lapot, ha mi lemondanánk is róla, annak adhatják, kinek tetszik, s hogy lemondásunknak eredménye könnyen csak az lehetne, hogy sem mi, sem ők lappal nem bírnánk.

Ők erre mondák, hogy meg vannak győződve, miként Landerertől a lapot bizonyosan megkapják, hacsak mi biztossá tesszük őket, hogy azon esetre, ha a lapot kezekbe vehetnék, mi kontraktusunkhoz ragaszkodni és szerződéseket ellenezni nem akarjuk.

Én kimondám erre: hogy ami engem személyesen illet, én látva ennyi gyanúsítást s rossz szándékot, s azonkívül tapasztalva mindazon nehézségeket, melyek meggyőződésünk lepletlen kimondásának útjába gördítettnek, szívesebben visszalépek a laptól ma, mint holnap, hogy azonban a dologban négy között csak egy szavazatom van, s hogy ha ti ellenkező véleményben vagytok, részemről nem tehetek semmit.

Kértek, hogy szóljak veletek is.

A dolognak ezen állásában én helyzetünkben, még azon esetben is, ha te s Csengery szerződéseket újéven nem mondjátok fel, nem tartanék semmit célszerűbbnek, mint ha ti is - mire Trefort kész - kinyilatkoznátok, hogy ha Landererrel azok szerződhetnek, ti készek vagytok szerződésekről szinte lemondani.

Az ok, melynél fogva én ezt tanácsosnak tartom, az: mert miután ezen urak Landererrel még egy szót sem szóltak, majdnem apodiktikus bizonyosság, hogy a lapnak szerkesztését kezekbe kapni nem fogják, s az egész részeteiről tett nyilatkozatnak más rezultátuma nincs. - Mint először, hogy rólunk minden ódium elvétetik. 2^{szor} Hogy a P[esti] Hírlap, az opposzícia által orgánumának vallatik. 3^{szor} Hogy sokan, kik most belé nem írnak, belé írni fognak, s éppen mert belé írnak, elveivel megbarátkoznak. 4^{szor} Ha egy év múlva Trefort s magam tőle visszavonulunk, ez a lapra, miután más, kedvesebb írói is támadtak, semmi hatással vagy legalább igen csekély hatással leend. - Míg az úgynevezett opposzícia annak, hogy lapja nincs, egyedüli okát bennünk keresi, velünk tranzigálni nem fog; mihent meggyőződött, hogy mi ezen állásokon ártatlanok vagyunk, nem tehetnek mást, mint hogy lapunkat saját lapoknak esmerjék el, mi reánk nézve csak kedvező, mert a szerkesztés kezünkben maradván, arról hogy színét ne veszítse, könnyen gondoskodhatunk. - Azt mond[t]uk: mint cél - responsabilis kormány, de míg ezt nem értük, védelme municipális szerkezetünknek. Az általam javallott lépés oda

fogna vezetni, hogy ha nem mi vagyunk okai, hogy a lap kezekbe nem jön, hanem Landerer, e program egész kiterjedésében, az öszves oppozíciótól elfogadtatnék. -

Részünkről nem volna szükség másra, mint hogy kinyilatkoztassuk, miként ha Landererrel szerződhetnek, mi a szerződésnek útjába állni nem fogunk. -

Kérlek, barátom, gondold meg az egész dolgot, s határozz valamely napot, hol akár nálad, akár Trefortnál vagy nálam öszvejöhetünk. Isten áldjon meg addig is

barátod Eötvös

75. id. SZÁSZ KÁROLYNAK

(1848. április 17.)

1848 Apr. 17.

Tisztelt tanár Úr!

A hazánkban történt nagyszerű változások következtében a vallás és közoktatás tárcája reám bízott. Teljes meggyőződésem szerint nemzetemnek nem tehetek semmi által hasznosabb szolgálatot, mint ha nehéz feladásom bétöltésére oly férfiak segédét kérem ki, kiket mind saját érdemeik, mind a közbizodalom e nehéz körülmények között erre alkalmasokká tesz. Ez a nézet, melyből kiindulva Önt a haza nevében arra szólítom fel, hogy a vallás és közoktatás ügyében a státus altitkári hivatal, mely a miniszteri után az első, elfogadni kegyes legyen. Fogadja ezen ajánlatomban, mely minisztertársaim teljes helybenhagyását bírja, legvilágosabb bizonyítványát azon tiszteletnek, mellyel érdemei, s azon bizodalomnak, mellyel hazafisága iránt viseltetem: s engedje reménylenem, hogy bármi nehéz legyen a helyzet, melynek elfogadására Önt felszólítom, sőt, éppen mert a helyzet nehéz, kérésem visszautasíttatni nem fog; s hogy Ön engemet ily értelmű határozatáról azonnal tudósítani és mentül előbb személyesen körünkben megjelenni kegyes leend.

Maradok különös tisztelettel

**alázatos szolgálja
barátod Eötvös**

76. LÓNYAY GÁBORNAK

(1848. április 20.)

20/4

Kedves barátom!

Minden sűrűlódások elkerülésére szükségesnek láttam tárcámnak kezelését úgy rendezni el, hogy minden vallásfelekezetnek vallásos ügyei egészen elkülönözve egymástól igazgattassanak. Eerre három szekciót fogok felállítani, egy katolikus, egy protestáns, s egyet a görög nem-egyesültek számára. Ha a baráti viszonyra emlékezel, mely közöttünk évek óta létezik, természetesnek fogod találni, ha a protestáns szekció főnökének helyét

számodra tartottam fel, úgy nem bámulhatod azt sem, hogy miután e helynek általadi elfogadása az öszves protestáns státus között véghetlen megnyugvást szülne, most téged erre mint barátod s a haza nevében kérlek.

Senki nem tudja nálamnál jobban, mily áldozatot hoz, ki jelenleg hivatalt vállal el, de esmerlek, s bizton számolok hazafiságodra; ne tagadd meg kérésemet, s jöjj vagy írv mentül előbb

hív barátodnak
Eötvös Józsefnek.

77. SZALAY LÁSZLÓNAK

(1848. október 20.)
20/10 München

Kedves Lacim!

Treff[ort] leveléből tudod, hogy itt vagyok. Az okokat, mért jöttem ide, könnyen fel fogod találni, ha egyrésről egyediségemet veszed tekintetbe, másrésről azokat, mik jelenleg Pesten történnek, s miket én hónapoktól óta előreláttam, sőt előre mondtam, miről talán Ordódy is bizonyosságot tehet. - A magyar dolgok oda jutottak, hol minden diszkusszió lehetetlenné válik, s az, ki a próféta parancsolatjainak hódolni nem akar, aki nem akarja elhallgatni meggyőződését s igent mondani mindenhez, csak két utat lát maga előtt - az akasztófát, vagy számkivetést - én az utóbbit választám, s bár a honvágy sokkal inkább bánt, mint józan férfihoz illik - azt hiszem, legjózanabban jártam el. - Miként fognak kifejlődni dolgaink, mi lesz minden bajnak s vajúadásoknak vége, s mikor érjük el ezt? e kérdésekre nehéz lenne felelni, én csak egyet tudok; hogy a jelen mozgalmakból minden fejlődhetik ki, de hogy a kémiai processzus végén - hogy Széchenyiesen szóljak - egy *magyar* közállományt s magyar státust jelen határaival nem fognak a retortában találni, eziránt tisztába vagyok magammal, és a többi körülbelől reám nézve közömbös, az öszves emberi nem valami oly nagyszerű, a boldogság, melyet kozmopolitáink számára reménylenek, oly távol fekszik, hogy én részemről magamat ezen eszmékért feláldozni nem akarom. - Sokan talán esztelenségnek tartják, hogy miután minket semmi személyes veszély nem fenyegetett, elmentünk, te esmered azokat, kik jelenleg Pesten kormányoznak, s legalább megfoghatónak fogod találni, ha ily viszonyok alatt egyes emberek kivándoroltak csupa émelgésből. Nálunk a Constituante epochájából a conventióhoz s annak embereihez épp annyi hónap alatt történt, mint Franciaországban e két epocha között évek folytak el, s azért távozásunk egy cseppel sem csudálatosabb, mint azon Constituante embereié, kik a conventio kezdeténél útnak indultak. - De mindezen okoskodásoknál nehezebb és fontosabb az, mit fogunk itt külföldön tenni, s itt megvallom, néha egy kis aggodalom szállja meg szívemet. - Párezer forintot hoztunk magunkkal, de ha ez elfogyott, mit teszünk? Ha K[ossuth] és társai a kormányban marad, [!] nemcsak saját, de valószínűleg nőink birtoka konfiskáció alá esik, s ha ez nem történne is, a jövedelmek bizonyosan nem fognak kiküldetni - miből élünk? Most másodszor életemben vetem fel e prózai kérdést magamnak, s apám kitört csődje után sokkal nyugodtabb kedéllyel mondtam - „majd meglátjuk” mint most három

oly kedves, de oly jó étvágyú gyermekeimmel. - Hosszabb időre talán litterarius munkásságunkból kell élnünk, s tudod, hogy ez főképp mai nap nehézségekkel jár. - Azonban jacta est alea! - Kérlek, barátom, ha lehet, segíts, hogy munkát találjunk. Állásod, saját nevem is talán, alkalmat nyújt, hogy számomra és sógorom számára munkát találj. Tudod, Trefort tökéletesen ír németül, én magam is, ha Treff dolgozásaimat átjavítja, bátran léphetek fel, tehát szerződj nevünkben, vagy keress legalább szerződéseket. Legyen politikus cikkely, nagyobb értekezés, regény vagy historikus dolgozat - graeculus esuriens in coelum si jusseris ibit - de kérlek, országos dolgaidd között ne feledkezz meg rólunk, minthogy én részemről megnyugtatta csak akkor érzendem magamat, ha elég munkát látok magam előtt, miből nem dicsőséget, de legalább családom mindennapi kenyerét várhatom, s most ég áldjon meg s tartsd barátságodban

hívedet Eötvöst

78. CSENGERY ANTALNAK

(Töredék)

(1848?)

[...] Miért távoztam el? azt annak, ki engem s lelkütemet ismeri, könnyű, - másnak lehetetlen megmagyarázni. [...] Ily viszonyok közt tökéletesen hasztalannak éreztem magamat. Engem az ég forradalmi embernek nem teremtett. Bármi nagy célt lássak magam előtt, az egyesek szenvedéseiről megfélekezni nem tudok, s meggyőződésem szerint az anyagi erő, melyre minden forradalom támaszkodik, nem azon út, melyen az emberi nem előrehaladhat. [...]

79. gr. CZIRÁKY JÁNOSNAK

(1849. január 31.)

Kedves Barátom! E napokban olvasám több lapban, s Bécsből hozzám intézett levelekben: hogy az ok, melyért Batthyány Lajos fogva tartatik, azon befolyás, melyet ő a bécsi forradalom előidézésére gyakorolt. Ez az ok, melyért e sorokat hozzád intézem, teljesen meggyőződve, hogy ha az említett hírek valók, azokat, miket írni fogok, legjobb tudomásod szerint arra fogod használni, hogy a Batthyány ellen felhozott vád alaptalansága kiderüljön.

Az okokat, melyekért hazámat elhagyám, esmered. Néhány nappal mielőtt elmennék - ha nem csalódom, a Kaszinó erkélyén szóltunk egymással a közdolgok állásáról, s én közöltem szándékomat, hogy azon esetre, ha ügyeinket a legalitás ösvényére visszavezethetni reményünk többé nem lehet, a hazát, melyben becsületes működésre helyet többé nem találok, inkább elhagyom, mint hogy oly eljárásban részt vegyek, mely a nemzetet csak vesztéhez vezetheti. Lamberg halála után eljöttek gondolám a

pillanatot, s annál inkább siettem feltételem kivitelével, mennél inkább meg valék győződve, hogy az, ha elhalasztom, áthághatatlan nehézségekre találhatna, s mennél feltarthatatlanabbá vált állásom, miután biztos hírt vevék, hogy Batthyány Lamberg halála után a hazát szinte elhagyá. Mindezt azért hozom fel, mert az indokok, melyeket Pestről távozva követtem, ugyanazok, mik Batthyányt hasonló eljárásra bírták, mint Lajos azt szept. 30-án, hol vele Bécsben mindjárt megérkezésem után szóltam, nekem maga elmondá. Bécsbe érkezve Batthyány miniszteri resignatióját adta be az udvarnak, s írt a képviselőháznak, hogy azt e lépéséről s ennek okairól tudósítsa, s egyszersmind követi állásáról lemondjon. Azon érintkezésem kívül, mely e dokumentumok expedíciójából következett, Batthyány a bécsi magyar minisztérium tagjaival semminemű öszveköttetésben nem volt, sőt Pulszkyt úgy fogadta, hogy az a dölyfös mágnás ellen előttem s mások előtt keményen kikelt - mire nézve Zsedényi, ki, ha nem csalódom, Batthyánnak Pulszkyval való találkozásánál jelen volt, legjobb bizonytságot adhat. A 4 nap alatt, melyet Batthyányval Bécsben együtt tölték, hol őt naponkint kétszer, háromszor meglátogattam, s a színház óráin kívül mindég vagy saját szobájában, vagy Károlyinénál, ki ugyanazon vendéglőben lakott, találtam, a következőkön kívül soha más embert nem láttam nála, Almásy Pált, Gr. Almásy Kálmánt, Zsedényit, Szirmayt, Wodianer Móricot és Trefortot; óráig beszélünk egymással, Bécs állapotjáról is, hol akkor az egész világ a kormányt arról vádlá, hogy ő akar kravallt előidézni, de annak sikerülése senkinek eszébe nem jutott (valamint az valóban csak a legnagyobb ügyetlenségnek tulajdonítható), de soha Batthyánytól nem hallék egy szót, melyből azt következtethettem volna, hogy ő itt Bécsben komoly kitörést, mely Magyarország dolgaira befolyással lehetne, lehetségesnek tart. Batthyány el vala határozva, hogy egy időre távozik, és sógorához megy (ki, ha nem csalódom, a Bodensee mellett lakik), mire a szükséges útleveleket megszerzé. S most kérdelek, juthatott-e csak eszembe, hogy Batthyányi valaki a bécsi forradalom előidézésével fogja vádolhatni? - oly dologgal, melynek eredményei legfeljebb Kossuthnak s pártjának használhattak akkor, mikor Batthyány ezen emberektől Lambergéhez hasonló sorsot várhatott, s azt teljes meggyőződésem szerint csak távozása által került ki? Az újságok s leveleim pozitív állítására, hogy Batthyány csakugyan a bécsi események miatt fosztatott meg szabadságától, még egyszer átgondoltam Batthyány egész magaviseletét, s miután ő Bécset nálamnál egy fél nappal elébb hagyta el, csak rögtöni távozásában, mely éppen néhány órával a lázadás kitörése előtt történt, találok azon körülményt, mely az ellene felhozott gyanúok alapja lehet - erre nézve senki nálamnál tökéletesebb felvilágosítást nem adhat.

Amint mondtam, naponkint kétszer, háromszor voltam Batthyánynál. Október 2-án, nem mondhatom pozitivitással, levél által-e vagy az utcán valakitől, kivel éppen találkoztam, azon hírt vevém, hogy Zichy György (a lángi) parasztjai által felakasztatott. Zichy Ödön halálának elferdített híre vala ez; de minthogy oly viszonyok alatt, minőkben hazánk akkor létezett, a galiciánusokhoz hasonló események valószínűtlenek nem valának, s miután ugyane hírt többektől hallám, s egy Hartleben könyvvarushoz jött levélben a dolog teljes pozitivitással beszéltetett el, csak Zichy György helyett Ödön névvel, azonnal Batthyányhoz siettem, hogy őt, kinek nője s gyermekei még Ikerváron voltak, a történetekről tudósítsam. Batthyány megijedve a veszélytől, mely családját fenyegetheté, azonnal maga akart nőjéért menni, s én voltam az, ki őt ezen szándékától visszatartóztatám, egyszerűen azért, mert életét - főképp miután Jellachich táborán keresztül a bán útlevelével Bécsbe jött - az országban nem tartám biztosnak, s mert arra, hogy ő magát veszélynek kitegye, semmi okot nem láttam,

minthogy nőjét levél által szintoly biztosan magához hívathatá, mint ha maga megy. - Hogy e levél el ne vesszen, s biztosan a grófné kezébe adassék, *én* voltam az, ki egy futárnak felkeresését magamra vállalam, és evégett Wodiáner Móric bankárhoz siettem. A háziurat nem találtam otthon, de helyette atyját, a pesti Wodiáner Sámuel, s ő volt az, aki (egy nem tudom mily nevű egyedet híva be comptoirjából) azt velem Batthyányhoz küldötte, ki addig a leveleket elvégezvén, a futárt, mihent velem nála megjelent, útnak indította. Számolásunk szerint a grófné, kinek férje szívére kötötte, hogy azonnal útnak induljon, másnap reggelig jöhetett Bécsbe; elmúlt azonban az egész nap, és a grófné nem jött, elmúlt a harmadik hasonló módon, és Batthyány végre nem győzhetve tovább nyugtalanságát, egyszerre maga ment futárja után. Hogy e távozásában semmi, mi őt gyanússá tehetné, nincs, azt minden elfogulatlan könnyen átláthatja. Mik voltak azon okok, melyek a grófnét arra bírták, hogy Lajos levelére Bécsbe ne jöjjön; mért nem vitte véghez Lajos elutazási szándékát, s mért nem ment sógorához, mint azt feltevé, én nem mondhatom. Mihent a bécsi lázadás kitört, családommal és sógorommal együtt elhagyám Bécset, s a zajos éjet a nussdorfi korcsmában töltve, másnap Linz felé indultam, azóta pedig Batthyánytól egy sort nem vevék. Batthyány azáltal, hogy a bécsi események után előbbi szándékát megváltoztatá, hibázhatott; hogy azonban ezen események előidézésére semmi befolyása nem volt, hogy a fővárosból való rögtöni eltávazása a forradalom kitörésével semmi öszveköttetésben nincs, azt a mondottakból beláthatod, s természetesnek fogod találni, ha azon kérdést intézem hozzád, vajon e körülmények bebizonyítása nem lehetne-e befolyással Batthyány helyzetére? Ha a vád, mely ellene emeltetik, csakugyan a bécsi forradalomra vonatkozik, teljes meggyőződéseim szerint, állításaim, melyeknek mindegyikét minden bíró előtt bebizonyítani kész is, képes is vagyok, kitisztíthatják őt a vád alól, s én meg vagyok győződve, hogy ha erre remény van - mit Isten adjon -, Te, ki az igazságnak hazánkban leghívebb szolgálja vagy, nem fogsz semmit elmulasztani, hogy az teljesüljön. Állásodban személyesen szólhatsz azokkal, kikre Batthyány vizsgálata bízott, s velek közölheted levelem idevonatkozó részét, s mihent csak egy sorban tudtomra adod, hogy személyes megjelenésem szükséges, vagy a vádlottnak akármi csekély hasznára lehet, azonnal útnak indulok és sietek tarthatatlanul, bármily nehezemre esik elhagyni családomat, s szegény hazámat jelen szomorú helyzetében látni. Hidd el, Barátom, Batthyány nem érdemli, hogy vele másoknál több szigorúsággal bánjanak, mert ha életében szenvedélyessége által néha hibázott, ha utolsó időben oly valamit tett (mit én nem tudok), mi által a törvény szigorúságát magára vonta; - úgy tartom: az, ki, hogy a közrendet s Magyarországot a dinasztíának feltartsa, heteken át életét kockáztatta (s esküszöm Istenemre, hogy míg én honn valék, Batthyány ezt inkább tette, mint bárki más az országban), azt mondom, ha egyszer hibázott volna is, több kíméletet érdemel azoknál, kik a létező bajok előidézését leginkább elősegítve, mert egy vagy más alkalomnál egy pár lojális frázissal léptek fel, s most alázatosan hajlonganak, semmi bántásnak kitéve nem voltak, s Batthyány elítélése a kiengesztelést, melynek, ha Isten úgy akarja - én is minden működésemet szentelni akarom - inkább nehezítendi, mintha bármily szigorú eljárás követtetik azon vad csoport ellen, mely előtt az egész ország csak azért hajlott meg oly alázatosan, mert őket erkölcstelenségekben mindenre képeseknek gondolá.

Isten áldjon meg, barátom! Tiszteld kedves nődet saját és Ágnesem nevében, s válaszolj mentül előbb hív barátodnak Eötvös Jós. m. p. Adressem: München, Ottostrasse No. 11.

80. SZALAY LÁSZLÓNAK

(1851. december 31.)

December 31^{én} 851.

Kedves Lacim!

Pesten lévén, honnan tegnap jöttem meg, Lukács Mórícánál egy leveledet olvastam. Miután legalább úgy szeretlek, mint bárki más a világon, és soraidból látom, hogy minden bármi csekély hír a baráttól szívednek jólesnék, ím válaszolok a nem hozzám intézett levélre, s mint episztolám óriási formátumából láthatod, egy egész halom kicsiségről akarok elfecsegni veled. Úgyis az év utolsó estjét töltöm, s tudod, szokásunk volt ily epochális napokat együtt tölteni. Jelenleg ezt nem tehetjük, ki tudja, tehetjük-e valaha, még életünkben, a levél is - nem, mint mikor még én Sályban, te Pesten valál, egy 24 óra alatt futja át útját, hanem elmegy messze földre az Óperencián túl; - de az érzelem, mellyel most írok, a régi maradt, csak jóval szomorúabb. - Különös dolog, hogy a legnagyobb események, melyek minden viszonyainkat oly tökéletesen megváltoztathatnak [!], érzelmeinkre oly csekély hatást gyakorolnak, s ez talán a legszomorúabb ily eseményeknél, mert a szív, mely vágyait s érzelmeit megtartá, miként találja fel magát az új világban, melyet nagy események körülötte alkottak. - De hagyjuk ezt, fel kell hagyni a reflexiókkal; tudod, még akkor is, midőn Karthauzimat írtam, s az egész világ mosolyogva állt körülöttem, reflexióim szomorúak voltak, mi lenne belőle, ha most e mesterséghez fognék. - Ha mindenünnen napsugárok környeznek, jólesik az árnyék, de most elég setétte vált közönséges láthatárunk is, kár fáradni a homályosabb pont után. - S hát te Rorschachon vagy; gyönyörű kilátású lakásban, mint Palitul hallám, gyermekeid nőddel együtt - kiket nevemben köszönts és ölelj meg - egészségesek, - s magad, mint leveledből látom, derült, vagy legalább azon dolce picanti kedélyben, melyet esmerék, a víg s szomorúság keresztútján, honnan nagy megerőltetés nélkül akár az egyikhez, akár a másikhoz juthatnál, ha t. i. valami nem késztet, hogy ide vagy oda térj. Én Velencén lakom, nőmmel, s most már 4 gyermekemmel együtt, kiknek utolsója, Mária szeptember 10^{én} látta a napvilágot, talán inkább szüléi, mint saját boldogságára. Úgy tartom, esmered Velencét, a táj nyájas, a kilátás főképpen házunkból szép, csakhogy a ház szegény atyám halála óta nagyon hallgatóvá vált. A Karthauziban mondom egy helyen nem tudom kiről, hogy míg élt, mindenki azt találta, sokat beszél, s csak mióta örökre elhallgatott, érezzük, mi roppant baj hallgatása; úgy vagyunk mi is szegény atyámmal. Nem mondhatom, mily fájdalommal tölt el emléke, éppen azért talán, mert eszembe jut, hogy a csapások után, mik őt érték, nem sokat vesztett életével, mert őt másoknál jobban esmerém, s azért kettőzve érzem az igazságtalanságot, mellyel a világ róla ítelt. - Hogy a csend, melyben élek, szomorú emlékek s nem derítő kilátások között, nagy vígságra szert nem tehetek, sőt hogy a malum hyp[ochondriacum] eleget gyötör, s a legborzasztóbb örököket [ördögöket] festi falamra, azt elképzelheted - azonban tovább élek, s úgy hiszem, végre neki fogok törődni, s mint koromhoz illik, az előbbi idők reményei helyett gyönyört találni a kényelemben, mely szeretőink között - mint valahol olvasám - az egyetlen, mely mentül tovább él velünk, annál inkább láncol magához. - Történeted első kötetéről csak annyit írok, hogy nemcsak nekem - mi magában nem sokat jelent, minthogy a könyv egyediségednek bélyegét annyira magán hordja, hogy nekem, ha rossz história lenne is, kétségen kívül tetszenék - de mindazoknak, kikkel iránta szóltam, várakozásait felülmúlta, s hogy mi több, a munka józanon ítéltetik meg, mert az emberek végre átlátják, hogy csak benne fogatott fel

nemzetünk története európai szempontból. - Hogy Csengery az egészt csaknem betéve tudja, s ragyogó szemekkel olvas fel belőle egyes helyeket, s tanítványainak - Szőnyi intézetében históriát tanít - ezt állítja fel mint az egyetlen forrást, melyből a magyar históriát meríteniek kell, gondolhatod. Cs[engery] a régi maradt mindenben - kivéven, hogy Egressynét elvette, miáltal házi gondjai jóval megszorodtak; a legjobb s becsületesebb emberek közül, egyike a leghasznosabbaknak szorgalma által - mert alig írhatnám le, mennyi vállalatot dolgozik - s hozzá barátunk, minőt keveset találtunk a világon, ámbár S[ch]jedel pozitív állítása szerint most ő is ezek sorába tartozik, s régtől óta meg van győződve, hogy a magyar literatúrában Te Szalay László s barátaid a legkitűnőbbek. Ezt ő nekem - természetesen nem hízelgésből, hanem csak azért mondja el néha korba, mert hullámozó érzelmeinek parancsolni nem tud. Ami az irodalmi szövetséget illeti, Trefort mint ember a régi maradt, azonban a literátori pályát - úgy hiszem legalább - elhagyta. Két gyermeke s a harmadik, melyet tavaszra vár, gazdaságával együtt kitöltötte egész létét, s alig képzelhetsz szerencsésebb embert, kitől a hypochondria, melynek sceptruma penna, távolabb lenne, mint tőle. Az öreg Szemére, ki iránt Lukácst kérdezed, a régi maradt. Dithirambusa; melynek címe versben van írva (a címnek vége: írta, - életének hatvanötödik évében -, kinek jelszava volt Leben und beleben) cenzúraviszonyok miatt egy időre letartóztatott, most azonban ki fog jönni. Mihent megkapom, el fogom küldeni, s elvárom válaszdobban, jobban érted-e nálamnál. - Itt a szó legszorosabb értelmében Kazinczy Gáboron kívül nem találkozott senki, ki akár az egészt, akár 8 sornál többet egyhuzomban értett volna, az öreg Pál azonban Gábor Commentariusát nem fogadja el, s azt állítja, hogy a legvilágosabb dolgokat sem fogta fel helyesen, és úgy szól munkájáról: sicut coecus de colore. Ámbár az öreg azonban a versíráshoz újra hozzáfogott, hypochondriája nem változott, csak hogy azt most könnyebben tűri, s mint minap monda, csak csizmáiban tapasztalja rossz hatását, miután mihent szomorú gondolatai gyötörni kezdek, sétálni megy, s hypochondriáját csak mint házi barátot találja saját küszöbén, de anélkül, hogy őt idegen helyen háborgatná. -

Saját irodalmi munkásságomat illetőleg. Politikus munkám első kötetét Csengery Szónokok könyvével és Kemény röpiratával együtt küldöttem el, ha az még mostanig nem jutott volna hozzád, tudósíts, úgyszinte szó lehet arról is, Flegler megkapta-e ezen munka német példányát - úgy gyanítom, hogy nem, mert egy fél éve, hogy Manznál a könyv megküldését megrendelém, s Fleglertől a könyvhöz csatolt levélre választ nem kaptam. Ha a könyv hozzád jutott, s azon részét, melyet még nem esmersz, elolvastad, írd meg véleményedet. Jelenleg a második részen dolgozom, melyet elvégezvén, ismét regényíráshoz fogok fogni. Úgy rémlik előttem, hogy főképp most a keserű humor nem fog hiányozni, s talán éppen most nem árt, ha nemzeti irodalmunkat, amennyire kitelik, emeljük. - Fiatalabbjaink közül néhány igen jeles kapacitás fejlődik ki, s ha isten megsegít, meg fogjuk mutatni, hogy a magyar faj szegénységéhez képest itt sem foglalja el az utolsó helyt. - Svábhegyi lakásom felépült, szerény, de kényelmes, s habár magas tetőn fekszik, s Te minden svájci praxisod dacára a mászásnak nem nagy barátja vagy, ha egyszer feljöttél volna, jól éreznéd magadat a kis szobákban, melyeknek minden ablakából oly nagyszerű kilátás nyílik; ó vajha nemsokára ott láthatnálak, azonban ha nem - isten segedelmével nemsokára én jövök hozzád, s akkor elbeszélünk napokig, és elválunk ismét, nehéz szívvel, igaz, de a teher nemcsak szomorú ingredientíákból fog állani. - Mária nemsokára meglát. - Miután anyja - ki iránt magát utolsó napjaig egyiránt jó[l], nagyon is jól viselé - meghalt, orvosai utazást tanácsoltak, s így jövő nyár folytán bizonyára compareál nálad. Úgy hiszem, hogy az út s a függetlenség, melyet

most, 40 éves korában először élvez, vissza fogják adni lelkének rugékonyságát; mert, mint gondolhatod, nagyon levert. Ki hat hónapot egy haldokló ágya mellett, - s mi még gonoszabb - naponként orvosok társaságában töltött, azt ha fika volna, végre megragadja a hipochondria; tudós társaság segédjegyzője egy hétig nem állhat ellent ily ellenségeknek. - Mert éppen orvosokról szólok, egyszersmind arról tudósítalak, hogy 6 suckos Galenusunk, kit Palocsay egykor ingadozó egészsége sarkkövének nevezett, egészen a régi maradt, csak hogy három év alatt egy darab történetet átélve, nagyon megvénült; nemcsak lelkében, de testében is. Ő Wilhelm Meister most is, mint egykor volt, de ha a Meister Vilmosok megvénülnek, nem mulattató egyediségek. Lini a régi jó teremtés. Íróasztala felett áll képed, melyet, amint mondja, magad ajándékoztál neki, vele által ellenbe saját képmásom, s az asztalon kis apróságai, melyeket naponként leporoz és újra rendez. Minden úgy, mint egykor volt, csak hogy ha hozzá megyek, s véletlenül a te képedre esnek szemei, s rólad kezd beszélni, vidám arca elszomorodik. Kevés jámborabb lelket teremtett Isten, s hidd el, e szívnek húrjai, melyek, mint a táncmuzsikus hegedűje, többnyire csak örömhangokban szólamlanak meg, megrezzenek néha nemes fájdalomnak s a legszebb érzésnek is. - Egyáltalában barátom, ha jólesik tudnod, hogy neved szeretettel említetik, s hogy emlékednél több becsületes szív megindul - erről bizonyos lehetsz. Nem kószáltál sokat körül az emberek között, s azért nem minden szegleten akadni nyomodra. De ott, hol az megmaradt, mély is az, s nem egykönnyen fog eltűnni. - Sokat firkáltam öszve. - Talán neked, éppen mert távol vagy s mert tőlem jön, nem fog haszontalannak látszani. - Ha válaszolsz - mire igen kérlek, mert hosszú hallgatásomnak bizony nem én vagyok oka - elmondok még többet. - Most az egyszer csak még azt teszem hozzá, hogy Deák - kit pár hónap előtt meglátogattam - Kehidán betegeskedik, Klauzál Pesten, s hogy egyáltalában Treffet kivéven alig van egy jobb esmerősöm, ki magát betegnek nem mondaná, s kiről nem lehetne elmondani, mi az Evangéliumban a vérfolyásban szenvedő asszonyról írva áll: perpressa est plurima a pluribus medicis. - Áldjon meg Téged családdal együtt a magyarok istene. Adjon boldog vagy legalább tűrhető évet, s hozzon mentül előbb vagy Téged a mi, vagy engem a Te körödbe. Nőm s Dénes tisztel. Hej, bár lármás gyermekeimmel betoppanhatnék szobádba; hogy együtt játszva s örülve most, barátokká nőhetnének, minők mi vagyunk. Ég áldjon meg még egyszer híved

Eötvös

Boldognak lenni nagy mesterség, de ez nem abban [áll], hogy szerezni, hanem inkább abban, hogy azt, mit bírunk, megtartani tudjuk. A jó Isten majdnem mindenkinek többet adott, mint valaha szerezhetnénk, s midőn e vagyonunkat más földi javakért, melyek után fáradunk, felcseréljük, mint minden cserénél, vége az, hogy magunkat csalatva érezzük.

477

Minden ember legnagyobb szerencsétlensége, ha választás vagy sorsok által oly helyzetbe kerülnek, melyet jellemeik el nem bír.

481

Tudományos haladásaink eddig csak zavart idéztek elő, így szólnak sokan. Igaz, de a világosságnak, mellyel a teremtés megkezdett, nem az volt-e első eredménye, hogy a létező káosz feltűnt, és vajon azért a káoszt a világosságnak tulajdonítják-e?

493

1849. május 7.

Vannak, kik lármát akarnak csinálni a világon; én csendes életet óhajtok. Mint a pataknál, úgy az életben minden zaj csak megtört habok s kínos esések jele.

494

1849. május 8.

Jól emlékszem, hogy gyermekkoromban fő örömet abban találtam, hogy a kertben s mezőkön körüljárva, az egyes fűszálakat a fák különböző nemeihez hasonlítgattam. Órákat töltöttem így, míg végre a vadzab és vízi perjék csakugyan fenyők- és pálmáknak látszottak, s én magam képzetemben óriássá nőttem, ki, mint Gulliver Liliput-országban, egy lépéssel egész erdőkön s hegyeken lép át. - S nem fekszik-e minden gyermeknek legfőbb boldogsága abban, hogy mindent a valónál nagyobbabbnak lát? - Később többnyire az ellenkező csalódásba esünk, s azért veszítjük el kedvünket az élethez, mert igen sok dolgot a valónál kisebbnek tartunk.

517

A politikában minden eszme csak akkor válik nagygyá, ha sikerül megvalósítani; különben legfeljebb csak egy szép álom marad.

531

Politika - morál

Alanyilag az *erény* nem egyéb, mint annak teljesítése, mit jónak, azaz mások jogaival és saját kötelességeinkkel megegyezőnek tartunk.

Miután eszerént az *erény* alanyilag csak azon viszonytól függ, melyben tetteink meggyőződéseinkhez állnak, világos az is, hogy sem vallás, sem véleménykülönbség sem helyzet nem lehet, melyben erényesek nem lehetnének.

Már miután minden jól rendezett államban az tétetik kötelességül, az állíttatik jogszerűnek (das als Recht erkannt wird), mi az állam érdekében fekszik, és az

egésznek javát előmozdítja, világos, hogy mindaddig, míg az állam törvényei az egyesek meggyőződéseivel ellentétben nem állnak, a legerényesebb ember - az ti. ki mindig azt teszi, mit jónak tart - egyszersmind a legjobb polgár leend.

Lehetnek esetek, melyekben az emberi s polgári kötelességek látszólag ellenkezésbe jönnek, melyekben a veszélyeztetett állam polgáraitól nemcsak életök, de még meggyőződésük áldozatát is követeli; s sokaknak véleménye szerint a magánélet erényeiről le kell mondanunk, hogy a legfőbb polgári erényhez felemelkedjünk. E tan, melyhez Hobbes teóriája vezetett, s melyet Machiavelli hirdetett, napjainkban sok pártolót talál, kik azt állítólag a szabadság érdekében követik; én annak teoretikus megvitatását egészen feleslegesnek tartom. Egy bizonyos, s ez azon tény, hogy - tudomásom szerint - még egy állam sem veszett el azért, mert egyes polgárai szerfelett ragaszkodtak a magánemberi erényeikhez, míg ellenben igen sokat sorolhatnék el, melyek az ellenkező okoknak köszönik vesztet: annak tudniillik, hogy állam s közjó nevében a morál elvei lábbal tapodtatván, az egyesek jogérzete folytatott sértések által eltompult, s végre egészen elenyészett.

532

Az egyetlen igazi garancia minden intézményre - a szükségessége. A királyok Isten kegyelméből uralkodnak, a királyság intézményei mégis csak addig maradnak fenn, amíg szükségeltetnek.

533

Miként a világ szervezetében, úgy van az az államoknál is: szükségük van egy taszító és egy vonzó erőre minden egyes részükben, enélkül nincs tagoltság, nincs szervezeti fejlődés. Minden a középpont felé nyomul, s zavar támad, ha a sűrűsödés által minden kiterjedés lehetetlenné válik; ezek nélkül az állam szétesik.

534

Minden most létező nemzet keresztény hitre tért a királyság eszméjéért. Ezen nemzetek pusztulása a dolgok természete szerint éppen a királyságra lesz a legveszélyesebb.

535

Csudálatos, hogy a szabadságot, melyet egymás után majdnem minden nép - méghozzá könnyű harcban - kivívott, sehol sem tudták fenntartani, s az emberek szabadság iránti készületlensége a köztársasági államformát eredményezte. Ha előítéletek nélkül szemléljük a dolgot, akkor teljesen más eredményre jutunk. Láttuk, hogy az, mit a francia forradalom kivívott, nem szabadság, hanem népuralom volt. Megmaradt a régi államforma, a tiers état, s később a sansculotte-ok XIV. Lajos aranyszékében ülve találták magukat; csudálni való, hogy egy olyannyira elfoglalt trón még nyomasztóbbnak tűnik, csudálni való, hogy az az államforma, melyet teljesen a monarchia érdekeinek megfelelően rendeztek be, melyet csak egy monarchikus erő - ahogy tulajdonosait nevezni lehet - irányíthat, a monarchiához kellett, hogy

visszavezessen? S ide nem az emberiségnek a szabadság iránti éretlensége, hanem végülis annak az államformának szükséges következményei vezettek, mely alatt kipróbálták a szabadságot, ami aztán ezt mindég visszavezette a monarchiához. Abban a pillanatban, amikor a római köztársaság oly helyzetbe jutott, hogy állandóan szükség volt a diktatórikus erőszakra, ott találjuk a diktatúrát s az impériumot. Nem Róma romlottsága, hanem körülményei, melyekkel összeegyeztethetetlen volt a régi államforma s a szabadság, ásták alá a köztársaságot.

536

Politika és tapasztalás

Ha a dolgok természetét tekintjük, úgy látszik, hogy a politika körében csak a tapasztalást kellene követnünk, s mégis a tapasztalás talán sehol nem vétetik kevésbé tekintetbe, mint éppen itt.

A kis Holland[ia] bizonyos államformák alatt a jólét legmagasabb fokára emelkedett, hasonló formák Svájcban hasonló eredményekhez vezettek, s Amerikában óriási mérvekben ismételtetik szemünk előtt ugyanezen tapasztalás. Anglia helyzetét Franciaországéval összehasonlítva, valamint az előbbinek felsőbbbségéről, úgy higgadt gondolkodás által meggyőződünk arról is, hogy Anglia ezen felsőbbbségét hasonló intézücióknak köszönheti, melyeknek üdvös eredményeit egyszersmind Németország magas műveltségi foka, Olaszországnak középkori jóléte, egyszóval mindazon országok története mutatja, melyekben azok léteztek; s mégis, ha valamely állam szerkezetének elrendezése jön szóba, nem ezen, a tapasztalás által ajánlott intézüvények, hanem Franciaország szolgál mintául.

Az államszerkezet csak azon állvány, melyen egy nemzetnek nagyságát építjük; nem rendes-e, hogy ezen állványnak mindég csak azon formáját halljuk magasztalni, melyen még semmi állandó épület nem építettett fel?

537

Minden nagyobb eszmének megvoltak vértanúi, s mint egyeseket, úgy egész népeket találunk, melyek így vértettek el. A küzdőknek vesztét gúny és átok követte sokszor, s az, amit szenvedtek, első pillanatban mint visszaijesztő példa áll azok előtt, kik magasabb feladatnak akarnák szentelni létüket. De ha a történet folyamát tovább követjük, nézetünk megváltozik. Az elnyomó emléket az utódok átka követi, a vértanú tovább él eszméjével, s a jövő bámulva látja, hogy a győzelmet nem a hóhér, hanem az áldozat vítta ki; mert minden babér elhervad, s minden emlék romba dől, de kinek neve egy eszmével él, afelett az időnek nincsen hatalma.

542

Nagy barátja vagyok a statisztikának; nem mintha azt hinném, hogy az csakugyan annyit bizonyít, mint sokan felteszik, hanem azért, mert mióta minden állításnak statisztikai adatokkal való támogatása divattá vált, a hamis tételek felállítása valamivel több nehézséggel jár, s a tudományos paradoxonok alkotói badarságaikat legalább jobb rendszerben adják elő.

544

Felgerjedett időkben az, ki a legfonákabb eszmék mellett *szenvedéllyel* lép fel, számos követőket találhat, de aki a legvilágosabb igazság védelmében csak nyugodt okokra támaszkodik, bizonyosan elhagyatva marad. Vannak időszakok, hol a józanság is csak a szenvedélyesség alakjában léphet fel.

561

Két dolgot soha nem értünk meg egészen: a mindenséget s önmagunkat. Minden tudománynak elérhető tárgya csak e kettő között fekszik, s éppen ez az ok, melyért a tudományban teljes megnyugvást nem találhatunk. Mert miután minden komoly gondolkozás azon kérdéshez vezet, mily összefüggésben áll azon tárgy, melyről elmélkedünk, az egésszel s minmagunkkal, természetes, hogy minden tudományunk kéttel vagy hittel végződik.

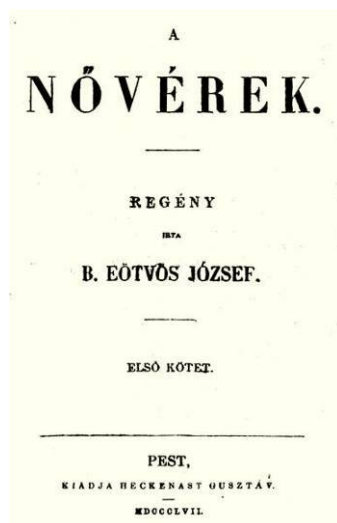
567

A tányérvirág is csak addig fordul a nap felé, míg fiatal; ha megérett, ez is szomorúan hajtja le fejét.

583

Az emberi természet nem változik, s ezredek előtt szintazon érzelmeket s szenvedelmeket találjuk, melyek a világot most mozgásba hozzák, csak a mód változik, melyen az érzelmek kielégítését keresik. - Az ember mindig boldogságot keres, szabadságot kíván, emelkedni vágyódik, csak hogy különböző korokban a boldogságot másban keresi, a szabadságnak más értelmet ad, más eszményeket tűz ki magának, s miután ez ismereteinek körétől, az eszmék kifejlődésétől függ, világos, hogy az, mi az emberi nem történeteiben változik, csak úgy érthető, ha az eszmék kifejlődését s időszakonkénti változását tekintjük.

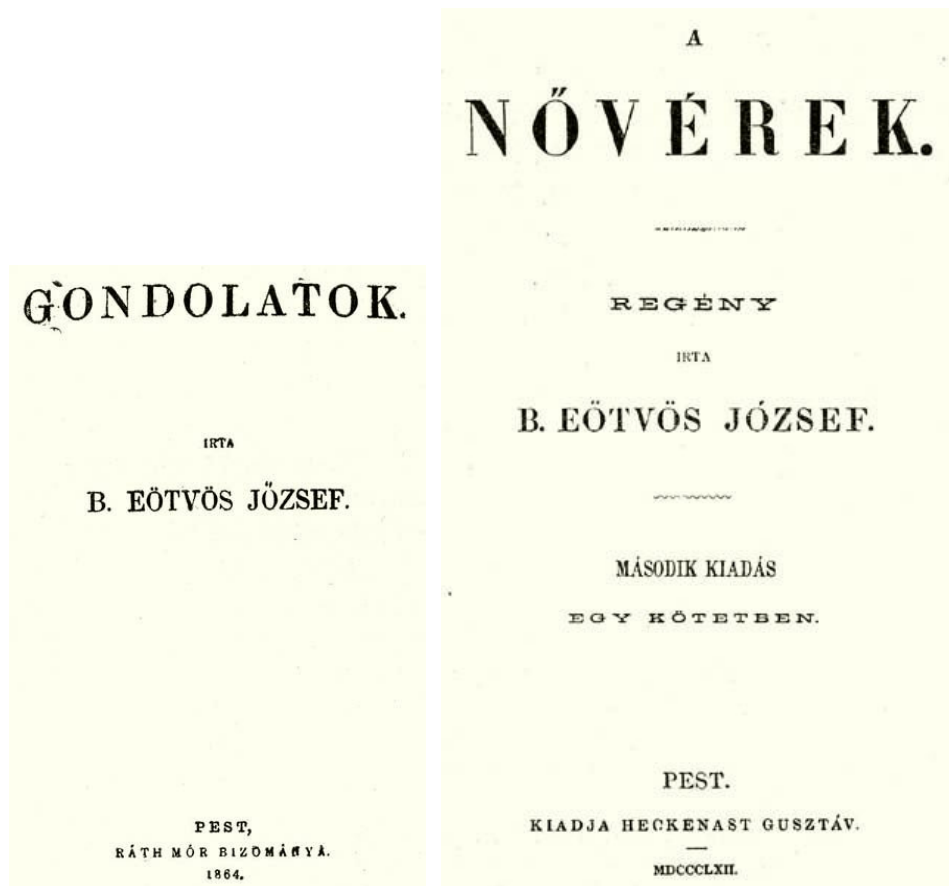
1852-1866

1857

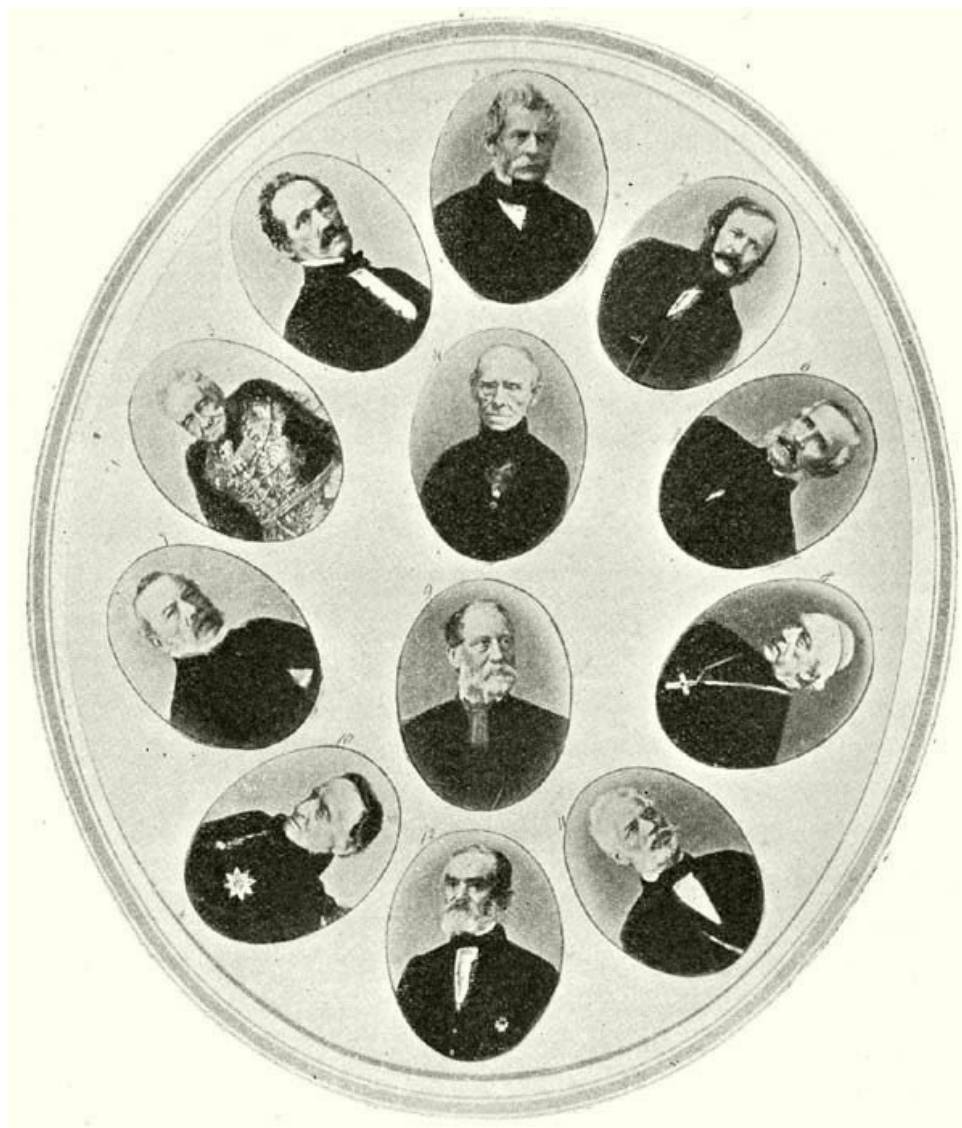

ORSZÁGGYŰLÉSI EMLÉKÉREM 1861

2. kiadás 1862

MTA igazgatósága 1865

82. SZALAY LÁSZLÓNAK

(1852. február 12.)
Sz-Tornya 12/2

Kedves Lacim!

A pusztáról írok, hol négy nap óta jármas ökrök, bárányok és néhány komondor s igásló társaságában töltöm időmet, gyönyörködve a trágyán, mely kihordatott, és részint mint jövő évek halomra gyűjtött termékenysége még az istállók előtt fekszik, s fonnyadt vetéseimen s a még szántatlan tarlón, egyszóval élvezve mindazon gyönyöröket, miket a

mezei élet az év ezen szakában nyújt, s mik előtt, ha véletlenül Olaszország helyett nemes Békés V[árme]gyébe szorul, még a nagy Máró múzsája is valószínűleg elhallgatott volna. Kérded talán, mért jöttem ide? felelet: gazdálkodni, s pedig mindazon erő megfeszítésével s komolysággal, mellyel négy gyermek apjához illik. Igaz, ha néha kinn a mezőn járok, a határtalan kilátás elcsábítja szememet, s ahelyett, hogy saját földem hantjait nézném, tekintetem a messze távolban csavarog; pusztáink leírhatatlan, de éppen azért annál érezhetőbb szépségei megragadják képzetemet. Majd egy száraz kórót követnek szemeim, mely pajzán ugrásokban - való képe az emberi szabadságnak, melyet csak az élvezhet, ki mindentől elszakadt - a téren elszalad, vagy valamely szomszédomnak nyáját s itt-ott egy lovast nézek, ki tanyájából a faluba siet; vagy ha az orosházi harang megszólal, azon töröm fejemet: ki halhatott meg, s hány szem könnyezik utána, s ugyan hány napig fog könnyezni, míg az osztály vigasztaló aktusa bekövetkezik? s más hasonló hasznosságú foglalatosságokkal töltöm időmet, de nem sokáig, mert 38 éves vagyok, s akkor a poeticák után csakhamar sorra kerülnek a praktikák is, s én kegyetlenül megjőzanodtam. A csillagos ég helyett esténként nagy számadási könyvemet vizsgálom, s a bevételi s kiadási Bilanz felett elfelejtem a gravitáció törvényeit, mik e világot oly csudálatosan öszvetartják, élő bizonyosságául, mily hasznos a gravitás, valamint egy más természeti törvény a nyomás roppant előnyeiről győzi meg a mivelt ember[t], minden kétségen kívül lévő tényként állván azon állítás, hogy egész földgömbünk izmokra repülne szét, ha azt a kegyes levegő 15 tt teherrel □ hüvelykenként nem szorítaná öszve. - Ennyit tudok még Tomcsányitól, ha a tudományban tovább haladtam volna, kétségen kívül még sokkal szebb okokat tudnék felhozni tézisem védelmére, melyet a fizika mint kizáró tulajdonát úgyis csak bitorolja; más tudományok lévén, melyek azt sokkal inkább ex professo tárgyalják. - Tegnap csaknem az egész napot az orosházi tanyákon töltöttem. Ökrökre lévén szükségem, magam mentem a gazdákhoz, s egy szállásról a másikra, míg végre elestéledett, s ökröket ugyan nem találtam, de igen kellemes napot töltöttem, mert talán évek óta nem szóltam annyi józan, s helyét tökéletesen betöltő emberrel, mint itt, s talán soha nem érzem annyira igazolva nemzeti önérzetemet, mint ez egyszerű gazdák között. - Barátom, mily nép! mily büszke s mégis mily nyájas, mily egyszerű szokásaiban, s mégis mily fogékony minden nemes érzés iránt, mennyire művelt lelkű durva subája alatt, s mi derült minden komolysága mellett. - Vannak, kik a nép előtt akkor hajlanak meg, ha a piacon csoportra gyűl, vagy sepredékét felküldi a karzatra, hogy tapsot tomboljon vagy rosszallását tátok [tátott] torokkal ordítsa le az egyes szónokok felett; én mindég nevetségesnek vagy gyalázatosnak tartam a népnek ilyenmű tiszteletét, mely néki úgyis csak ott s azóta jutott, hol s mióta felségi joga elesmértetett: de ki a népet az ekeszarvánál látta, főképp itt az alföldön, hol az igazi magyar faj lakik, az bátran leveheti előtte süvegét. - A nép mint tömeg csak anyagi hatalma által imponálhat - így is inkább idegeinknek, mint eszünknek, mert éppen a népnél az egyes egyediség sokkal inkább ki van fejlődve, minthogy ily tömegnél nagy öszvetartást tehetnénk fel; de ha az egyes individuumokat nézed, igen sok esetben megvallod, hogy nemcsak oly ember előtt állsz, ki náladnál sokkal boldogabb, de ki sokkal inkább is érdemli, hogy boldog legyen. Ha Ravasz István urammal szólnál, kivel tegnap majdnem egy óra hosszáig beszélgettem, egyetértenél velem, ámbár most valószínűleg kételkedve csóválod fejedet. - Írtad minap, hogy a tudomány az, mi nemcsak az észnek, de a becsületességnek nyomát feltartja az emberi társaságban, s amennyire a való tudományosságról szóltál, igazad van, de mind az észnek, mind a becsületességnek van még egy képviselője, s az a való paraszt; fájdalom, hogy az esetek nem ritkák - főképp nálunk nem - de hisz máshol sem azok, hol a kettő öszvefoly, s tudós paraszt s parasztos tudós áll előttünk, s a produktum

- olyan mintha tiszta víz jó földdel vegyül - sár. - S azért Ravasz uramnak teljes igazsága van, ha minden vagyonossága mellett fiait - mint kérdésemre válaszoló - parasztgazdáknak neveltet; mert amint mondá, prédikátor mégse lenne, és aztán azt, ami ezután lesz, iskolába mégse tanulhatná meg, és azt, ami volt - kár abból sokat tudni, csak negyvenkét esztendő vagyok, s nem bánám, ha felét is elfelejteném csak annak is, amit én tudok a múltból. - De mi közöd neked Ravasz uramhoz két telke és 112 hold saját földje mellett? Leültem asztalomhoz, hogy írjak, s elfecsegttem, mint valószínűleg, ha itt vagy, szóval elfecsegttem volna; ha kissé untatlak, az se baj. Úgy tartom, Lichtenberg mondja egy helyen, hogy a szerelem fogyását semmin sem venni inkább észre, mint ha a szerető mulatságos kezd lenni, a barátsággal is többnyire úgy van, legalább az öreg Bay és Szepeszy, kik talán 60 esztendeig éltek a legnagyobb barátságban, s majdnem mindég együtt mulattak, ha Bábán az előbbi meglátogattam, többnyire szunnyadozva ültek egymás mellett a kandallónál, vagy versenyt ásitóva szítták longissimájokat, míg végre mindketten meghaltak, s a másvilágon találkozá, bizonyosan épp oly hívséggel símultak egymáshoz, mert hisz mit érne a halhatatlanság, ha az, mi legnemesebb vala életünkben, nem marad meg a síron túl. -

Minapi leveledben kérdeztél Gutzkow utolsó regényéről, el akartam olvasni, de kölcsön nem kaptam, ára pedig az árszó miatt 24 ft p. p. s így a könyv többbe kerülne, mint mit ítéletem valószínűleg érni fogna, a könyv olvasását jobb, azaz oly időkre bízam, hol azt mástól kaphatom. Azok szerint, miket felőle olvastam, nem sokat tartok róla. Tudod, nem vagyok ellensége az irányregénynek - nincs is jogom hozzá, mert hisz magam is hasonló regényt írtam -, azonban felfogásom szerint a költőnek szabadsága e részben csak annyira terjed, hogy a létező dolgok s viszonyok között olyanokat választ előadása tárgyául, melyek egy bizonyos eszmét fejeznek ki. Mint a festő egy vagy más vidéket rajzol le, vagy több helyen létező vidékrészleteket állít össze egy egésszé, hogy egy bizonyos benyomást idézzon elé, ezt teheti, sőt ezt kell tenni a költőnek is, csak hogy az, amit leír - habár más rendben és körülmények között - csakugyan létezzen is; ki azonban, hogy eszméit testesítse, egyes néposztályokat, s a kornak bizonyos irányait személyesíti, s így létező emberek helyett úgynevezett homme typeket készít, az felfogásom szerint túlmegy a való művészet körén; - s mindenképp, amit hallék s olvastam, úgy látszik, Gutzkow ezen hibába esett; azonban ezen, mendemonda után elmondott ítéletfele még annyit sem nyom, mint bármely nyomtatott recenzió, ámbár ezek is - habár az Allgemeinemben jelentek is meg - nem érdemlenek nagy hitelt, mint például Auerbach utolsó regényéről ugyanott nem tudom, mennyi magasztalás állt, s a könyv, melyet, mert olcsóbb volt, megvettem, mégsem érdemel meg csak az olvasást sem. - Lessing valószínűleg legalábbis ser mellett készült kritikáit napjainkban a német irodalomban cukros víz lelkesítő befolyása alatt öszvefirkált recenziócskák váltották fel, én megvallom, nem sokat tartok szomszédaink kritikájára, mióta oly igen udvariassá vált. - Riehl könyvét Über die bürgerliche Gesellschaft, mely ugyanakkor említettett, azonban igen ajánlhatom; benne igen sok egészséges erőt fogsz találni, ámbár nézetei sokban félszegek, s az egész könyv azon hamis gondolaton alapszik, hogy Rendekeket (Stände) csinálni, vagy hol egy közülök elgyengült vagy éppen elveszett, törvények által mesterségesen feleleveníteni lehet, mi végre éppoly utópia, mint az ellenkező, mely szerint a törvényhozónak akaratától függ azon szociális különbségeket, melyek geometrikus ideáljához nem illenek, megsemmisíteni. -

Elestéledett, vagy jobban mondva eléljeledett a pusztán; jókor kell felkelnem, s azért isten veled! Ha nappal kinézel ablakodon, mi egészen más tárgyakat látsz magad előtt,

mint én. Neked a szép Konstanzi tó jutott, mely öt országnak határát képezi - mi egyébiránt nemcsak a tó nagyságát, hanem az országok kicsiségét is bizonyítja - Te hegyeket, falukat, városokat, gőzhajókat, nem tudom, mi mindent látsz; ablakomból csak néhány fa, egy cselédház, távolabb egy gémeskút, s a kép fenekén Orosháza városa látható, a többi véghetlen rónaság, melyben csak néha egy gensdarm emlékeztet a civilizációra, de ha éjszaka kinézünk ablakainkon, Te Rorschachon, én Csabacsüdön, s mert a föld setét, az ég felé vetjük szemeinket, akkor egyet látunk, Te csillagokat s csillagokat én, ragyogva egyenlő szépségben a bércek s róna felett. Mégis jó, hogy vannak e földnél magasabb dolgok szemeink előtt, quae sursum sunt quaerite, mondja Szent Pál, s helyesen, mert jobb emberek néha csak ott találkozhatnak. Írj mentül előbb, tiszteld nődet, csókold gyermekeidet s szeresd

hívedet Eötvöst

88. CSENGERY ANTALNAK

(1853. december 24.)
24/12 1853.

Kedves barátom!

Igen sajnálom, hogy a vörös himlő miatt, melytől nőm fél, ma este nem látogathatlak meg. Aggasd helyettem e kicsiséget gyermekeid karácsonyfájára. - Kis keresztfiam a kést és villát, melyet neki küldök, nem használhatja még, de reménylem, buzdításul fog szolgálni e kis ajándék, hogy kis fogait annál hamarabb tolja ki. Adjon isten boldog ünnepeket neked s kedves feleségednek, kit nőmmel együtt tisztelek, s tartsa meg gyermekeidet, hogy e szomorú időben, hol a férfiú örömet nem talál, legalább magad körül lássál örömeket. Gyermekeinkben a jövőt látjuk magunk előtt; ki mondhatna le minden reményről e mosolygó arcok között.

90. SZALAY LÁSZLÓNAK

(1854. június 24.)
Pest 24/6

Kedves Barátom!

Csak azért írom e sorokat, hogy tudtadra adjam, miként egész családot, ante omnes a kisfiú, tökéletesen egészségesek, helyettek most az én háznépem fekszik az ágyban. Feleségem kisfiút szült, s Loránd fiam majdnem három hét óta iszonyatosan köhög, anélkül, hogy e köhögésnek valóságos okát esmernék. Mióta öcsém hektikába esett, és én magam az idén három hétnél tovább vért köptem, a mellbajt családi örökségnek tekinthetjük, s képzelheted az aggodalmakat, melyeken feleségemmel együtt keresztlümegek. - Azzal vigasztalom magamat, hogy életemben - legalább a 16^{ik} évtől a 24^{ikig} - én is boldog órákat éltem, s hogy valószínűleg ugyanezen korban gyermekeim is

fognak jó napokat élvezni; s hogy végre a világ sora úgy hozza, magával, hogy ha az ifjúság eltűnt, az élet - a magyar közmondás szerént - gyönyörűségből gonddá váljék. Sustine et abstine; végre nincs más életfilozófia számunkra. - Irodalmi munkásságunk - azokat kivéve, kik, mint Kemény, regényeket, s novellácskákat firkáinak; minek ere bennem kiveszett - abban áll, hogy eszünk s tudományunk tőkéjét, a lehetőleg csekély aprópénzben adjuk ki. Én, mióta Uralkodó eszméim 2^{ik} kötetje megjelent, nem dolgozok semmit; kissé megsokalltam a tapasztalást, hogy oly munkáért, melyen 5 esztendeig dolgoztam, 1 garas honoráriumot nem tudtam szerezni. De hagyjuk ezt. Azok után, miket nődtől hallék, reményelem, hogy e dolgokról nemsokára személyesen szólhatunk. Te, ha visszatérsz - minek, miután egyszer ausztriai passzusod van, semmi nehézségei nem lehetnek - legalább régi barátodat híven s szeretve fogod találni, mások még ezzel sem dicsekedhetnek. - Ég áldjon meg

híved Eötvös

91. SZALAY LÁSZLÓNAK

(1854. szeptember 12.)

Buda 12/8 54

Múlt hó 27^{én} hozzám intézett szíves soraid csak ma jöttek kezembe. Az egész múlt hetet Békésben töltém, hol egy törött cséplőgép romjai felett a gazdaságnak minden kellemetlenségeiben gyönyörködtem. Fogadd köszönetemet a baráti szavakért, mikkel vigasztalsz, s hidd el, fájdalmaim között a legnagyobb bizonyosan az, hogy hasonló körülményekben többé vigasztalásra szükségem nincs. Ha elébb hasonló csapás ér, egy évig nem hegedett volna be sebem, most alig érzem azt. Negyvenegy évi tapasztalás után nem oly kellemetes dolognak találtam az életet, hogy azt, ki nyugodni ment, mielőtt még kifáradt, s a boldog vakációt elérte anélkül, hogy az élet kemény iskolájában megkínózták, sajnálni tudnám. - Több 15 évnél, hogy Dessewffy Emilt, kivel akkor szoros barátságban éltem, hasonló baj ért. Éppen ott valék, s egy kis költeményt írtam, mely azóta elveszett, de melynek utolsó strófáját még megtartottam. -

Szülék, ne sírjatok!
Hisz azt, mi életünkben szép
Ő már élvezte itt:
A nap meleg tekintetét
S anyának csókjait.

S vajon nem igaz-e ez minden gyermekről talán, de olyannál bizonyosan, kit az ég Ágneshez hasonló anyával áldott meg. Kisfiam a hat hét alatt, melyet e világon töltött, több szeretetben részesült, mint sok ember hatvan éves koráig, s bizony nem rossz dolog átmenni e földön anélkül, hogy valakinek szeretetét elvesztettük, s mást, mint jó embereket esmertünk volna. - Igaz, hathetes korunkban kell meghalnunk, hogy ily sorsra számolhassunk - de ha úgy van, akkor talán nem nagy baj, ha ilyenkor halunk meg, hidd el, Lacim, ha velünk is az történik, baj lett volna talán a magyar irodalomnak, de bizonyosan nem magunknak. - Hagyjuk e témát, melyből láthatod, hogy néha

Karthauzi hangulatomba süllyedek vissza, a különbség csak abban fekszik, hogy a világfájdalom helyébe most saját fájdalmaim léptek.

Mikor utólszor Pesten voltam - azaz 14 nap előtt - történeted 4^{ik} kötete még nem volt a könyvtáraknál kapható, csak Csengery ítéletét mondhatom, ki mintegy 25 ívet olvasott belőle, s munkádat dicséré. Keletjére nézve biztos lehetsz; kritika nálunk jelenleg nem létezik, egyeseknek könyved előbbi részeit illető véleményéről csak annyit mondok; hogy az öreg Teleki erről szólva kinyilatkoztatta, hogy ő lehetetlennek tartotta volna, hogy Mátyás s a Hunyadiak koráról valaki, ki nálánál annyival kevesebb okföket esmer, oly való képet adhasson, mint te munkádban. - E nyilatkozat több belső beccsel bír sok kritikánál, s miután a tisztelt öreg által többször ismételtetett, többet is használt. - Mi saját munkámat illeti, attól nem várok többet, mint hogy legfeljebb költségeimet hozza be (mert saját költségemen nyomattam). Éppen mert a legjobb, mit írtam, s magában véve sem rossz könyv, nem nagy sikerre számolhatunk; a legnevetesegebb az egésznél az; hogy a könyvet 49-ben azért kezdtem írni, hogy vele pénzt szerezzek. Úgy látszik, nem sok szerencsém van pénzbeli spekulációknál.

Ha lehet, jer, barátom, mentül előbb. - Szép dolog, ha az ember oly városban lakik, hol a Gerechtigkeithnak egy egész utcája van, de nem hiszed, mennyire vágyódunk utánad. Én legalább, ki már csaknem megszoktam a gondolatot, hogy távol egymástól öszülünk meg, mióta visszajöttöd a lehetőségek sorába számítom, alig várhatom a pillanatot. Sok idő múlt, mióta én a berni kantonban jártam, s neked, ki akkor honn valál, leveleket írtam; a világ megfordult azóta, de barátságunk nem változott. Ég áldjon meg. - Szeretném, ha jöttöd napjáról tudósítanál

híved Eötvös

92. ARANY JÁNOSNAK

**(1854. október 16.)
16/10 54.**

Tisztelt barátom!

Miután Kegyed Toldi estéjének végszavában azon aggodalmát fejezi ki, hogy azok, kik e művet az első Toldival öszve hasonlítják, itt azon gyermekes eléadást sat. találni nem fogják, mely amabban elismértetett, talán nem veszi rossz néven, ha ezen aggodalom ellenében óvással lépek fel, s részemről kinyilatkoztatom, hogy én semmiképpen ezek közé számíttatni nem akarok. Ha valaha művet láttam, mely minden követeléseimnek megfelelt: Toldi estéje az, s bármit mondjon a kritika jelenleg, a jövő bizonyosan osztani fogja véleményemet, mely szerint e költemény még azoknál is magasabban áll, melyekkel Ön gazdagítja meg irodalmunkat. Fogadja köszönetemet azon élvezetért, melyet munkájánál találtam, s legyen meggyőződve legőszintébb tiszteletemről.

**Híve
B. Eötvös József.**

104. gr. ZICHY ÖDÖNNEK

(Fordítás németből)

(1855. december 7.)
Pest 7/12 55.**Drága Barátom!**

Vörösmarty halála, az a szegénység, amelyben ő családját hátrahagyta, ugyanolyan ismereteselek előtted, mint az ő érdemei; tudni fogod azt is, hogy a kormány eltiltott mindenféle nyilvános gyűjtést a hátramaradottak számára. Az a leirat, amely Dessewffy Emilnek - mint az Akadémia elnökének - megkeresésére érkezett, elismeri mind az ő érdemeit, mind annak célszerűségét, hogy családjáról magánjellegű gyűjtések útján gondolkodjanak, viszont eltilt mindenféle nyilvános gyűjtést vagy a sajtó útján történő felhívást; mert noha Vörösmarty nem volt kompromittálva, viszont nyilvános gyűjtéseket csak nyilvános csapások alkalmával szabad szervezni, magánszemélyek számára azonban soha.

Annyira megszoktuk, hogy mindenütt, ahol valamilyen nemes célról, nemzetiségünk fejlődéséről és a mi becsületünkről van szó, számíthatunk a te energikus tevékenységedre, hogy természetesnek fogod találni, hogy ebből az alkalomból hozzád fordulunk, és arra kérünk: használd fel a befolyást, amellyel Bécsben élő honfitársaink fölött rendelkezelsz, arra, hogy történjék a hátramaradottak érdekében valami, ami méltó Vörösmartynak és az adományozóknak a nevéhez. -

Senki sem tudja jobban nálad, mekkora fontossága van számunkra irodalmunk fejlődésének. Bizonyára az arisztokrácia legszebb hivatásainak egyike, hogy a hóna alá nyúljon annak, és jobb alkalom nemigen adódhat erre, mint az itteni. Mert azt, ami Vörösmartyért történik, még rosszakaratók sem állíthatják be semmiképpen politikai tüntetésnek. Maga a kormány abban a leiratban, amelyben minden nyilvános gyűjtést eltiltott, elismerte az ő érdemeit, és azt javasolta, hogy az Akadémia vegye pártfogása alá az ügyet. Továbbá nemigen van még egy olyan írónk, aki annyira tartózkodott minden, az arisztokrácia ellen irányuló ellenséges szótól, mint ő. A költő, aki elmúlt évszázadok letűnt nagyságát énekelte meg, azok számára is becses kell hogy legyen, akiknek nevei összekapcsolódtak a haza történelmével. Másnak talán többet írnék. A te esetedben elég, ha közlöm veled a tényállást, és megkérlek arra, hogy küldd azt, amit gyűjtesz, Deáknak, aki az árvák fölötti gyámságot átveszi. Pillanatnyilag a család szükségletei fedezve vannak, mert Bohus 1000, Bezerédi 500 forintot mindjárt a temetés napján átadott neki. Isten veled.

**Hű barátod
Eötvös József**

110. TOLDY FERENCNEK

(1856. augusztus 11.)

Ostende 11/8 56.

Tisztelt barátom!

Szalaynak levele, melyben az értekezés címlapján meghagyott hibáról tudósított, csak akkor jutott kezembe, mikor 8 példányt már elosztottam; képzelheti, mennyire bosszankodtam. Heidelberg felé utazván vissza, a Bunsen, Kreutzer és Sch[il]ossernek adott példányokat sajátkezűleg ki fogom javítani, Hammernak és Fallmerayernek írtam, de a három példányról, melyet Angliába küldék, nem tudom, kinek kezébe jutottak, minthogy azokat egy ösmerősömre bízta, ki azokat hasonló tárgyakkal foglalkozó angol tudósok között elosztani ígérte, s a könyveket elküldvén, maga egy nagyobb utazásra készült. - Minthogy a munka kijavított címlappal később a közönség kezébe kerül, az egész, reményem, csak sajtóhibának fog vétetni, ámbár mint olyan is legalább gondatlanság hírébe hozhat. Bécsben tartózkodva s egy tegnap onnan vett levél szerint biztos reményem van, hogy a Kisfaludy-Társaság új alakításának ezentúl akadály tétetni nem fog. Mihent hazajövök - mi valószínűleg a jövő hó kezdetén történik -, nem mulasztva időt, a társaság nevében azonnal be akarom adni folyamodásomat. Erre szükséges, hogy főképp annak finansziális állására nézve tisztába legyek, s azt a folyamodásban előadhassam. Kérem tehát Önt, szerezze meg az erre szükséges adatokat s okmányokat, úgyis a felszólításoknak s kérdezősködéseknek egész sora intéztetett e tárgyban hozzám, s nyílt, éspedig némiképp megérdemlett megrovást csak úgy kerülhetünk el, ha ez ügyben egy pillanatot nem veszünk többé. Ha valaha, úgy Önnél, ki Kisfaludynak barátja s a társaságnak alapítója s lelke volt, felesleges minden buzdítás, fogadja tehát kérésem bővebb indokolása helyett csak azon őszinte tisztelet kifejezését, mellyel maradok

alázatos szolgálja
Eötvös József

A Bibliotheque des D[ucs] de Bourgogne-nál megtettem a szükséges lépéseket; még ez évben egy 25 íves kötet okmányokat kapunk ezen oly érdekes gyűjteményből.

114. VÁMBÉRY ÁRMINNAK

(Fordítás németből)

(1857. március)

Tekintetes Úr!

Annak az előrehaladásnak, amelyet Ön a nyelvek és különösen a keleti nyelvek tanulmányozásában mostanáig tett, valamint az Önt ékesítő komolyságnak és

kitartásnak folytán csak helyeselni tudom azt az elhatározását, hogy keleti utazásra vállalkozik. Szilárdan meg vagyok győződve, hogy az azokban az országokban való tartózkodás előbbre fogja Önt vinni törekvéseiben, és ezáltal a tudománynak, amelynek szentelte magát, szintén hasznára válik majd. Vegye azt a csekély összeget, amelyet az Ön részére mint utazásához való csekély hozzájárulást idecsatolok, bizonyságaként részvételemnek, és annak a tiszteletnek, amellyel vagyok

a Tekintetes Úrnak

alázatos szolgája
B. Eötvös József

119. gr. TELEKI FERENCNÉNEK

(Fordítás németből)

(1858. július 15.)
15/7 858

Drága néném!

Mélyen megrendülve írok Önnek. Szeretném előkészíteni a szomorú hírré, de nem tudom. - Szegény anyám nincs többé. Ma reggel 8 órakor szélhűdést kapott. 2 órakor elszunnyadt az Urban. - Csendesen fekszik itt, úgy, mintha arcán életében semmiféle fájdalom nem vonult volna át. Minthogy Ön ismerte őt, elgondolhatja fájdalmamat. - Dénes Miskolcon van, táviratoztam neki, Júliának és Viereggnek szintén, feleségemnek egyszerűen írtam. Isten áldja meg Önt, kedves néném.

Szerető unokaöcse
Eötvös

120. gr. SZÉCHENYI ISTVÁNNAK

(1858. augusztus 2.)
2/8 58.

Tisztelt barátom!

Kíváncsod szerint röviden elmondom a Akadémia ügyének jelen állását, melyet szóval közöltem volna, ha betegeskedésem által Pesten vissza nem tartóztatva, mint szándékom volt, néhány napot Bécsben tölthettem volna. - A Felsőnek küldöttségünknek adott válaszából (melyet veled közöltem) a statutumok megváltoztatását reménylenünk nem lehetett, éppoly kevésbé biztató volt az, mit a miniszterektől hallottunk. Az egész

eredmény - ha annak nevezhető - abban állt, hogy a Császár kinyilatkoztatá, miként a magyar nemzetiségnek elnyomása távol van szándékaitól, s hogy a két miniszter hosszú beszéddel megnyugtatót, miként a kormánynak, midőn a statutumokból e szavakat „in ungarischer Sprache” - kihagyatá, eszébe sem jutott, hogy valaki ezt a magyar nyelvnek az akadémia körében való korlátozására magyarázhatná. Az újabb statutumok által (a miniszteriális magyarázat szerint) a tudományok terjesztésére használt nyelv meghatározása egészen az Akadémiára bízatik, s így, ha ez jónak látja, jövőben éppúgy kizárólag a magyar lehet, mint az volt eddig. - A küldöttség eredményeiről azonnal tudósítám Emilt, s ez, hogy ügyünk állásáról tisztába jöjjön, felutazott Bécsbe, s maga is szólt a miniszterekkel.

Miután a Felső az Akadémia kérését nem szignálta, e tárgybán még új tárgyalás nem fog történni, s így a statutumok nem fognak megváltozni, az volt nyilatkozatuk, s nem kis fáradságba került, míg Emil B[acho].t végre azon ígéretre bírta, hogy a belügyminiszter - azt, mit megnyugtatónkra szóval mondott -, az Akadémia elnökének írni fogja. -

Az ügy állása csak annyiban változott tehát, hogy a statutumok, öfelségének s a minisztereknek nyilatkozatai által, mely utóbbik most az elnökhöz intézett miniszteri levélben ismételtetnek, a magyar nyelvre nézve kedvezőleg interpretáltak. -

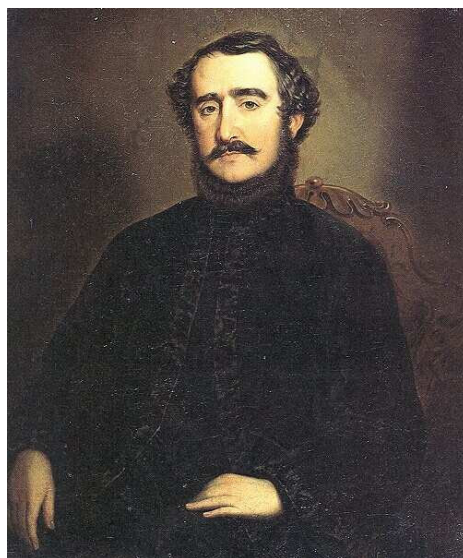
Hogy ezen ügynek más kimenetelt kívántunk, hogy a dolog jogi állásánál fogva mást vártunk volna, az nem szenved kétséget. De miután az egyszer kiadott statutumok megváltoztatását jelenleg reménylenünk nem lehet, a kérdés nem az, mit óhajtanánk, hanem az, mit tegyünk, s mi hosszasan megfontolva a kérdést magunk között, azon meggyőződéshez jutottunk, hogy a jelen körülmények között első kötelességünk megmenteni az intézetet s biztosítani annak működését. -

Miután a nyelvnek meghatározása a statutumok szerint csakugyan kizárólag magától az Akadémiától függ, s így a választásoknál kellőleg vigyázzván, magunkat a magyar nyelvre nézve biztosíthatjuk, a statutumok egyéb hiányait jobb tűrni, mint azoknak megváltoztatását újra sürgetve, veszélyeztetni az egész intézetet, s így mi egyetértve, a nagygyűlésnek s az igazgatóknak október 15-ére való összehívását rendeltük. Kétségen kívül a gyűlés újabb felterjesztést vagy még energikusabb lépéseket határozhat, ha azonban véleményünket elfogadja, ez abban áll, hogy tranzigálva a körülményekkel, a támadt ürességeket új választások által bétöltse, s fogjon hozzá a komoly munkálkodáshoz, mely ha korlátozottabb körben mozoghatunk is, csak kötelességeinket teljesítsük, nemzetiségünk javára fog szolgálni.

Lesznek talán, sőt valószínűleg - s pedig nemcsak a magyar nemzetiség barátai között -, kik ezen eljárásunkat gyengének fogják nevezni. Kik demonstrációban gyönyörködnek, s a hazafiság kötelességét abban keresik, hogy a dolgokat élökre állítsuk - hogy azok annál előbb törjenek, kétségen kívül jobban szeretnék, ha az Akadémia előbbi határozataihoz ragaszkodva, inkább feloszlik, mint enged. Én azonban, ki ezen intézetnek fontosságát ismerem, ki tapasztalásból tudom, mily fontos maga az, hogy magyar akadémia létezik, nemcsak a nemzeti irodalom, de főképp a nemzeti önérték feltartására, késznek érzem magamat mindenre, mit ezen intézet fenntartása kíván, s úgy hiszem, Te, kinek az Akadémiát köszönjük, s kinek a nemzet semmiért nem tartozik több köszönettel, mint éppen ezen teremtményedért, helyeselni fogod eljárásomat.

Bocsásd meg, hogy ily röviden s szakadozva - csaknem olvashatatlanul - írok, de rosszul is érzem magamat, s mivel ma estve elutazom, el vagyok halmozva foglalatosságokkal. Ha a gasteini fürdőből visszajövök (szeptember közepe felé) mindenestre felkereslek, hogy a nagygyűlésen teendőkről s főképp a választásokról veled értekezsem. Reményleni, oly jó egészségben találalak, minőt én kívánnék neked. S most Isten áldjon meg, s ne felejtse!

tisztelő barátodat
Eötvös J.

126. gr. SZÉCHENYI ISTVÁNNAK

(1859. április 7.)
Pest, ápril. 7-én 1859.

Tisztelt barátom!

Bécsből visszatérve könyvtárusom azon jelentését, hogy utolsó munkám harmadik kiadása megjelent, s több Németországból hozzám érkezett levelet találtam, melyben az irodalom s más pályán kitűnő férfiak tudtomra adják, hogy a birodalom szervezése iránt felállított elveimet helybenhagyva nézeteimmel egyetértének, de alig voltam itt pár napig, midőn tapasztaltam, hogy munkám ellen a legnagyobb ingerültség mutatkozik, mely egy bizonyos párt emberei által szisztematice terjesztve, mert könyvemről a lapokban szólni nem szabad, s így az álhírek s okoskodásokat diszkusszió útján megcáfolni nem lehet, napról napra erősebbé válik.

Hogy egy több mint 200 lapra terjedő könyvben több nem helyes állítások foglaltatnak, arról a priori meg vagyok győződve; hogy hazánkban, melynek pártviszályai erőszakosan lenyomva nyugszanak, de nem vesztek el, ugyanazon nézetek mindenkit nem elégíthetnek ki, s hogy azok, kik egész életemben kevés jóakaratot mutattak irántam, egyszerre barátaimmá nem váltak, mindezt úgyis tudtam; de mégis, a

rosszakarát ezen mennyisége s a szenvedélyesség, melyek ezen alkalommal mutatkoztak, megleptek, s mondhatom, fájdalmasan leptek meg; nem magamért, de közügyeinkért, melyeknek célszerű elrendezésére én más, mint a könyvemben előadott módot, nem ismerek.

Korunk mozgalmaiban két főirányt veszünk észre, melyeknek egyike nagy államok alkotása, másika az egyes nemzetiségek individuális kifejlődése felé törekszik. Az első helyzetünk következése, melynél fogva több nagy nemzetiségeken alapuló - s ezért feloszthatatlan - nagyobb államok létezésén (minő az orosz, angol és francia) a kisebb nemzetiségek is függetlenségüket csak úgy tarthatják fenn, ha szinte nagy államokba egyesülnek; a másik általános irány, melyet a nemzeti törekvésekben tapasztalunk, csak azon elveknek nagyobb körben alkalmazásából ered, melyekre támaszkodva korunkban minden egyediség szabad kifejlődésére jogot tart; s így e két irány, mely egymással látszólag ellentétben áll, mert egyike helyzetünk, másika a kor uralkodó eszméinek következése, egyiránt hatalmas és ellenállhatatlan.

Ki az utolsó idők eseményeit figyelemmel követé, e két iránynak létezését nem vonhatja kétségbe, úgy mint azt sem, hogy egyes nemzetek az egész civilizált világ által követett irányoknak nem képesek ellenállni; miből az következik, hogy mi magyarok is régi törekvéseink célját csak annyiban érhetjük el, amennyiben azok a világ általános irányával ellentétben nem állnak. Csak ha követeléseinket akként formulázzuk, hogy azok a helyzetnek megfeleljenek, s mint az egész világ által elfogadott elveknek következményei tűnjenek fel, akkor remélhetünk sikert. - A honfiúi fájdalom, mellyel hazánk jelen állását tekintjük, az elragadtatás, mellyel dicső múltjáról szólnak s még dicsőbb jövőjéről ábrándozunk, nem változtathatják meg a tények állását, s ki ezt figyelembe veszi, az belátja, hogy miután Európa ezen részét, melyen az osztrák birodalom alakult, nem egy nagy, kompakt nemzetiség lakja, *Európa ezen részében nagy állam csak mint föderáció tarthatja fenn magát.*

A nagy hiba, melyet az osztrák kormány elkövetett, s mely azt, ha rendszeréhez ragaszkodik, elébb vagy utóbb bukásához fogja vezetni, abban áll, hogy ezt belátni nem tudta; a nagy hiba, melyet 49-ben mi követtünk el, s úgy látszik, elhatározó pillanatban most is elkövetnénk, abban, hogy erről akkor megfeledkeztünk, s ezt most sem akarjuk elismerni.

Mi fog történni századok után? ez az isteni gondviselésnek titka; de hogy a jelen pillanatban, mindaddig, míg Orosz- és Franciaország jelen kiterjedését megtartja, Európa ezen részén, melyen élünk, csak nagy állam tarthatja fenn függetlenségét, azaz hogy csak nagy állam számíthat állandóságra, ez, nézetem szerint, minden kérdésen kívül áll, s ebből azon következtetést kell levonnunk, hogy a jelen pillanatban a magyar nemzet sem törekedhetik józanul más után, mint hogy egy *nagy*, de a szabadság elvei szerint rendezett államnak része legyen, s abban, ha lehet, az első, de mindenesetre kiterjedése és népének képességéhez illő helyzetet foglaljon el.

A nagy események, melyek a jelen pillanatban látszólag készülnek, e helyzetet nem fogják megváltoztatni, s Ausztria a legnagyobb diadalok után is a népek agglomeratúráját, mely felett uralkodik, egy homogén egésszé átváltoztatni szintúgy képtelen, mint a magyar nemzet, ha legvérmesebb reményei teljesülnének, s a birodalom darabokra törne, e téren s a létező elemekből nagy államot más, mint föderatív alapokon

alkotni képes nem lenne; miből világos, hogy minden politikának, mely sikert akar, feladása nem lehet egyéb, mint felkeresése azon utaknak s eszközöknek, melyek által a dolgok helyzete által előnkbe tűzött feladás a legkisebb áldozatokkal s úgy éressék el, hogy az ekként létrejött állapotok a magyar nemzetre kedvezők legyenek.

A jelen pillanatot véve kiindulási pontul, én csak a következő lehetőségeket látom.

Ha a birodalom szétbomlanék - mire meggyőződésem szerint semmi valószínűség nem létezik - helyébe vagy

a) ismét egy nagy birodalom alakul, melybe az eleső olasz és német részek helyett a török birodalomtól elszakadt egyes tartományok, például Oláh- és Szerbország vétetnek fel. Vagy

b) A nemzetiség elvei szerint (természetesen nem a történelmi, hanem az etnográfikus határokat követve) egyes név szerint független országok alakíttatnak.

Ha a birodalom fenntartja magát, ismét két lehetőség áll be. Vagy

a) elveszti jelen területének egy részét, Olaszországot s talán Galíciát. Vagy

b) legalább mi a határokat illeti, megtartja jelen állását.

Már aki ezen lehetőségeket a speciális magyar szempontból - azaz nemzetiségünk jövőjét tartva szembe előtt - tekinti, szükségképp azon meggyőződéshez jut, hogy a három első lehetőség reánk nézve nem kedvező.

Ha az ausztriai birodalom felbomlása után a megingatott európai egyensúly helyreállítására ehelyett egy új, nagy állam alkottatnék, melyben az olasz és német tartományok helyébe az aldunai tartományok vétetnének fel, akkor az ekként alakított államban a szláv és óhitű elem szükségképp túlsúlyra fogna emelkedni, s a változás, mely reánk, magyarokra nézve előidéztetnék, csak abban állna, hogy a német helyett oly elemekkel jönnénk kapcsolatba, melyek sokkal nagyobb asszimilációs tehetséggel bírnak.

Ha az ausztriai birodalom helyébe a nemzetiségek etnográfikus határai szerint több, név szerint független országok állíttatnak fel (mint ezt a keleti háború óta Oroszországban sokan birodalmunk érdekében jelenleg legcélszerűbbnek tartják), akkor Magyarország nemcsak területének nevezetes részét s történelmi jogainak minden következményeit veszti el, hanem ezekért oly függetlenséget cserél, melynek mértéke s fennmaradása Oroszország kegyelmétől s érdekeitől függ.

Ha végre a birodalom a háború által, melynek rossz kimenetele után nálunk sokan epedve sóvárognak, csak területének egy részét, például az olasz és lengyel tartományokat veszti el, ezen esetben a változás reánk nézve csak abban állna, hogy egy nagyhatalom helyett egy közepes állam tagjaivá lennénk, hogy a múltból reánk maradt terheket még nehezebben fogjuk viselni, mint jelenleg, és hogy az arány, melyben a német elem a nem-némethez a monarchiában áll, megváltozván, a

németesítés, mely most, midőn 8 millió német 28 millió nem-némettel áll szemközt, lehetetlen, akkor kivihetőbbé válnék.

Sokkal szenvedélyesebb vagyok magam is, mint hogy azoknak érzéseit felfogni nem tudnám, kik a történt sértések után bosszújuknak mindent feláldozni készek. Történetkönyveinkben három különböző ostrom leírásánál fordul elő az elbeszélés, hogy egy magyar vitéz, midőn egy, a félholdat feltűzni készülő törököt a vár fokáról más módon nem űzheté el, végre őt átkarolva vele együtt veté magát a mélységbe, s nemzeti jellemünknek vannak oldalai, melyeknél eszünkbe jut, hogy bizonyos körülmények között az egész nemzet is hasonló módon járhatna el. Ha azonban, erőt véve indulatainkon, a dolgok állását nyugodtan fontoljuk meg, ellenszenvünk dacára is át kell látnunk, miként a jelen körülmények között a magyar nemzetiség jövőjére nézve kedvezőbb lehetőséget nem találhatunk annál, ha az ausztriai birodalom jelen nehézségein csorbulás nélkül mehet keresztül, s pedig úgy, hogy fenntartását csak magának köszönhesse. Mert ha Ausztria fennmaradását idegen támogatásnak fogná köszönni, azon esetben, ha a német nemzetnek válnék lekötöztettségévé, még nagyobb buzgósággal fogná elősegíteni a német érdekeket; ha pedig az oroszoknak, akkor mint az északi kolossz védence, bizonyosan sem a magyar nemzetiség, sem az alkotmányos szabadság megalapítását nem tekinti feladatának.

Ismerem én s méltánylom az aggodalmat, mely miatt sokan e felfogást eltévesztettnek tartják. Nézetök szerint Magyarország s a birodalom között a fennforgó kérdésnek békés kiegyenlítése lehetetlen. A történetek után a bizodalomnak még a lehetősége is elenyészett. Ki nincsen meggyőződve, hogy Ausztria, mihelyt szorultságából kivergődött, hatalmát arra fogja használni, hogy a koncessziókat, melyeket kénytelenségből tett, ismét visszavegye, s a mostani nemzetellenes elnyomási rendszeréhez ismét visszatérjen, s én nem akarom kétségbevonni e nézet helyességét, s éppen nem állítom, hogy Ausztria a tett tapasztalások után egyszerre a magyar nemzet s az alkotmányosság buzgó pártfogójává fog válni; mielőtt azonban ezen talán helyes bizalmatlanságot politikánk vezérfonalaként elfogadjuk, két kérdés iránt kell tisztába jönnünk s ez az, vajon

1° Ausztria, ha a jelen legsürgetőbb bajaiból kibontakozik is, ezáltal oly állapotba fog-e jutni már, hogy népeinek jóakarataira ismét hosszú ideig szüksége nem leend?

2° Vajon nem lehet-e úgy elrendezni dolgainkat, hogy a rosszakarat, melyet Ausztriánál felteszünk, az eszközöktől fosztassék meg, melyek annak kivitelére szükségesek lennének.

Mi az elsőt illeti, a felelet világos. Egy, a diplomáciai pályán megöszült férfi, kivel e tárgyról minap szóltam, Ausztriát a jelen pillanatban oly gyertyához hasonlítja, melyet két végén egyszerre meggyújtottak, s e hasonlóság egészen találó. Ha Olaszország a jelen pillanatban a legfenyítőbb veszély is, még nagy kérdés, vajon az, mely délkeleten készül, s az oláh és szerb változásokkal valószínűleg megkezdődött, nem nagyobb-e még ennél is, s ha ehhez még a birodalom bel- és pénzügyi viszonyait vesszük, a legnagyobb optimista sem fogja állíthatni, hogy Ausztria az olasz ügyek kiegyenlítése után azonnal minden veszélyen túl lesz, s oly állapotba jut, hogy egész erejét a reakció keresztülvitelére fordíthatja.

Mi a második kérdést illeti, bizonyos, miként a reakcióhoz való hajlam nemcsak az ausztriai dinasztának családi tulajdona, hanem hogy azt csaknem minden alkotmányos országok uralkodóházainál feltaláljuk, főképp ott, hol az alkotmányos formák még újak, és ezért az alkotmány garanciája sehol sem kerestetik az uralkodó jóakarátában, hanem az államnak oly módoni rendezésében, mely által a reakció lehetetlenné, vagy helyesebben mondva, mely által az szerfelett nehézé és veszélyessé válik. - Ha az ausztriai birodalom csekély változásokkal a régi módon rendeztetnék el, ha a többi tartományokban a régi abszolutizmus hozatnék vissza, s így Magyarország királya mint osztrák császár ismét az örökös tartományok összes erejével kénye szerint rendelkezhetnék; vagy ha a birodalom két része egészen elkülönözve egymástól csak a fejedelem egysége által tartatnék össze, akkor a régi súrlódásokkal a reakció nemcsak ismét lehetségessé fogna válni, sőt meggyőződésem szerint bizonyosan bekövetkeznék; de a dolog másképpen áll, ha az, mit a történelmi jog alapján Magyarország számára visszakövetelünk, minden tartományok közös tulajdonává válik, és így hazánk alkotmányos jogai és belső függetlensége, mely egykor csak irigység tárgya volt, a birodalom minden lakói által saját szabadságuk biztosítékának tekintetik.

Éppen mert én is a reakciótól félek, mert én is azt hiszem, hogy a tett tapasztalások után más biztosítékokra van szükségünk, mint melyeket pusztá ígéretekben találhatunk, ez győzött meg arról, hogy az előbbi állapotok restaurációja, bármennyire hízelegne az nemzeti hiúságunknak, ha kivihető lenne is, semmi esetre sem kívánatos.

Hogy hazánk jogai, hogy nemzetiségünk jövője biztosítva legyenek, felfogásom szerint a következők kívántatnak:

1° Hogy az egész birodalom alkotmányos formák szerint kormányoztassék.

2° Hogy az alkotmányos kormányban s törvényhozásban, mely a birodalom közös ügyeit vezeti, Magyarországnak nagyságához és fontosságához illő befolyása biztosíttassék.

3° Hogy nemcsak Magyarország, de a birodalom minden tartományai, mi belső ügyeik kormányzását illeti, tökéletes autonómiával bírjanak.

4° Hogy miután a nemzetiségek egyenjogúságának elvétől korunk általános iránya miatt eltérnünk nem lehet, a nemzetiség értelmezésénél ne a nyelvbeli különbség, hanem a történelmi kifejlődés vétessék alapul.

Bárki által s mily módon vagy formák szerint rendeztessék el a birodalom, minden szervezet, mely ezen elveknek megfelel, nemzetiségünknek nemcsak fennállását biztosítja, hanem annak a birodalomban szupremációjához vezet. Minden szervezet, melynél ezen elveknek egy vagy másika nem vétetett tekintetbe, nemzetiségünket veszélybe hozza.

Sokkal többet foglalkoztál ezen tárgyakkal, semhogy ezen tételeket hosszasan be kellene bizonyítanom. Te voltál az első, ki a nyelvbeli és történelmi nemzetiség között létező ellentétet beláttad, s az Akadémiában mondott elnöki beszédedben azon veszélyeket kiemelted, melyeket a nemzetiségnek hibás értelmezése hazánkra hozhat, s ki látná Náladnál jobban át, hogy az előbbi viszonyok visszahozása, oly viszonyoké, melyek alatt a birodalom nagyobb része mint abszolút állam kormányztatott, vagy mint azt 48-ban

megkísértettük, Magyarország s a többi tartományok alkotmányai között semmi kapocs nem létezett; mondom, ki láthatná át Náladnál tisztábban, hogy hasonló állapotok szükségképp hasonló eredményekhez fognak vezetni, s hogy a külön alkotmány, mely Magyarországnak netalán kénytelenségből adatnék, már az első pillanatban a reakció csíráit hordaná magában.

Ez volt meggyőződésem, midőn 1849 végével írt német röpiratomban (Die Gleichberechtigung der Nationalitäten) a forradalom után a birodalom organizációjáról először szoltam (megtalálhatod az idevonatkozó állításokat a 117. és következő lapokon), ez meggyőződésem a mai napig, melyben minden, mit a forradalom óta tanultam s tapasztaltam, mindinkább megerősített, s jól tudom, hogy mi ebbeli nézeteimet illeti, nemcsak izolálva nem állok, sőt hogy egy nagy része azoknak, kik most könyvem ellen legkeserűebben kikelnek, velem tökéletesen egyetért. - Ha munkámmal hibát követtem el, e hiba nem az elvekben, hanem a pillanatnak rossz megválasztásában fekszik, melyben azokkal felleptem, s ha a dolgokat személyes nézpontból tekintem, alig követhettem volna el nagyobb hibát, mint hogy könyvemet most adtam ki. Oly időszakban, mikor az ország nagy többsége az ausztriai birodalmat menthetetlenül elveszítettnek képzeli, mikor egy rész Nagy Lajos magyar birodalmának helyreállítását várja, mások nemzetünket egy nagy föderatív respublika élén látják, mikor az ildomosok, kik mély politikai belátásokban büszkélkednek, nemzetünk *szabadságát* az orosz és francia *cár* közbenjárásától várják, s a lelkes fiatalság ismét Kossuth ajkairól várja a megmentő szózatot, akkor oly nézet, mely az ausztriai birodalom fennállását veszi kiindulási pontul, népszerűsége nem számíthat. Kétségen kívül a nagy többség mást és többet akar, s annál inkább ragaszkodik bosszúgondolataihoz, mentül valószínűbbnek tartja azoknak kivihetését. De vajon nem fordulhatnak-e a dolgok másképp is, s miután a történetben egy esetet sem ismerek, hogy nagy államok egysapásra rögtön elenyésztek volna, nem lehetséges-e legalább, hogy az ausztriai birodalom is, bár gyengülve, egy ideig még fenntartja magát? s ha ezt mint lehetségest tesszük fel, nem kívánatos-e, hogy azok, kiktől a birodalom kormánya jelenleg függ, az eddig követett irány veszélyességéről, s hogy Ausztria népei arról győzessenek meg, miként a magyar nemzet jogos követelései a birodalom egységével és az abban egyesült népek érdekeivel ellentétben nem állnak? - Ezen meggyőződés terjesztésére írtam könyvemet, ezért írtam azt németül oly modorban, mely csak a német olvasóra hathat, s vajon ha ez volt célom, nem kell-e oly pillanatot választanom munkám kiadására, midőn a birodalmat nagy veszélyek vagy legalább nagy nehézségek környezik, s midőn minden ajánlat, mely mellett a birodalom egysége fennállhat, elfogadhatónak látszik még akkor is, ha az a kormánytól eddig követett iránnyal ellentétben áll?

Hogy a históriai jogot jelölve ki azon alapnak, melyen a birodalom új szerkezetének alapulni kell, hogy minden koronaország s így hazánk számára is teljes autonómiát követelve, munkámban semmi jogpontot nem adtam fel, s hogy hazánk állapotja - ha az előadott elvek elfogadtatnának - az előbbtől csak annyiban különböznék, hogy Magyarország a birodalmi országgyűléshez küldött követi által oly tárgyak kormányában is részt venne, mely 1848 előtt egy nem magyar kormány és álladalmi tanács által intéztettek el, azt, aki a dolgot elfogultság nélkül nézi, be fogja látni, s én e részben bármikor elfogadom állításaim felelősségét; de nem tagadhatom el magam előtt, miként a mód, melyen könyvem a hazában fogadtatott, annak politikai hatását egészen paralizálja, s ez fájdalommal tölt el. Közeledést akartam eszközölni a magyar s a többi tartományok alkotmányos emberei közt, popularizálni akartam a magyar ügyet, s

ehelyett csak azon hézagot tűntettem fel, mely közöttük létezik, s melyet - mint magam is hinni kezdem - semmi földi hatalom nem tölthet be többé, s fáradságomnak, mellyel e könyvet írtam, egyedüli díja csak azon öntudat, hogy hazámnak semmit sem használhattam.

Miért írom Neked mindezt, tulajdonképp magam sem tudom. Miután azonban könyvemről a lapokban írni nem szabad, s így mindenféle rágalom és gyanúsítás súlya alatt elleneimmel nyilván szembe nem szállhatok, szükségét érzem egyszer expektorálni magamat, és Hozzád intézem igazolásomat, ki hazánk ügyeit mindig legtisztábban fogtad fel, s a fájdalmat s indignációt, mely szívemet pillanatokra eltölti, másoknál jobban érteni tudod. Ég áldjon meg, tisztelt barátom, s tartsa meg barátságodat

tisztelő hívednek
Eötvös

136. I. FERENC JÓZSEFNEK

(Fordítás németből)

(1860. május eleje)

Felség!

Amikor a trónhoz közeledem, hogy kifejezzem legmélyebb hálámat a legmagasabb kegyért és jóságért, amellyel Felséged rendkívüli birodalmi tanácsossá kinevezni méltóztatott, egyszersmind egy minden hű alattvaló számára kínos helyzetben találok magamat, mert be kell vallanom, hogy (olyan okokból, amelyeknek elhárítása nem áll hatalmamban) a legmélyebb tisztelettel kérnem kell felmentésemet a Felséged kegye által nekem szánt feladat alól. -

Amikor az 1848-as évben Öfelsége Ferdinánd király kinevezése folytán magyar miniszteri állásba léptem, ünnepélyes esküt tettem a magyar alkotmány valamennyi alaptörvényére, és különösen a Pragmatica Sanctiora, amely megszabja a Magyarország és a magas császári ház között jogszerűen fennálló kapcsolatokat. - Egészen a mai napig mindennemű viszonyok között hű maradtam ehhez az eskühöz; az 1848-i magyar országgyűlés folyamán minden alkalommal védelmeztem a törvényes rendet, később feladtam állásomat, és október 6-ika után magát a monarchiát is elhagytam, hogy még hallgatólagosan se vegyek részt semmiben, ami a hazámnak és a legmagasabb császári háznak tett eskümmel össze nem egyeztethetőnek tűnt számomra. És el vagyok tökéltve rá, hogy a jövőben is minden cselekedetemben ezt a vezérfonalat fogom követni.

Felséged az események során indítatva érezte magát arra, hogy a magyar alkotmányt felfüggeszse; kötelességem, hogy legmagasabb elhatározásainak magamat alávessem, és mint eddig, ugyanúgy a jövőben is pontosan teljesítem mindazt, amit az államnak Felséged által megszabott rendje az egyes polgártól követel; azt azonban, hogy tevékeny részt vegyek olyan intézményekben, amelyek annak az alkotmánynak helyébe kell hogy lépjenek, amelyre esküt tettem, és amelyek így egyenes ellentétben állnak ezzel az

alkotmánnyal, azt, legkegyelmesebb úr és császár! lelkiismeretem nem engedi meg nekem, és méltatlannak mutatkoznék a Felséged által tanúsított bizalomra, ha a birodalmi tanácsosi állás elfogadása révén olyan lépésre tudnám elszánni magamat, amely meggyőződésem szerint nem egyeztethető össze eskümmel - annál is inkább, mert ezáltal egyszersmind megfosztanám magamat minden lehetőségétől annak, hogy valaha is véghez vihessek bármit Felséged és az állam érdekében.

Ha olyan szerencsés vagyok, hogy élvezem honfitársaim bizalmát, és ezáltal egyszer talán hasznos szolgálatokat tehetek a magas császári háznak és hazámnak, ezt a bizalmat kizárólag annak köszönhetem, hogy egy több mint 20 éves időszak folyamán töretlen hűséggel tartottam ki ugyanazon elvek mellett. Meggyőződésem nem változtak, sőt az utolsó 12 év eseményei és azok a veszélyek, amelyekről az államot fenyegetve látom, még jobban megerősítettek bennük, és nem tagadhatom meg ezeket a meggyőződéseket, nem cselekedhetek velük ellentétes módon anélkül, hogy egyszersmind el ne veszítsem honfitársaim megbecsülését és ezzel azt az egyedüli dolgot, amelynek révén szolgálataimnak valamiféle értékük lehet az állam vagy Felséged számára.

Ha egy olyan ember számára, aki egész életében kitartott a monarchikus elvek mellett, létezik súlyos helyzet, úgy az ilyen az, amikor nem tehet eleget uralkodója kívánságának. Annak a helyzetnek, amelybe teljesen váratlan kinevezésem révén kerültem, a súlyossága kimentheti a nyíltságot, amellyel eljárásom indokait kifejezni kötelességemnek tartottam, és amellyel Felségedet a legmélyebb tisztelettel kérnem kell, hogy engem a rendkívüli birodalmi tanácsos tisztétől felmenteni kegyeskedjen.

Felséged
leghűségesebb alattvalója

161. SZÉKELY BERTALANNAK

(1862. február 16.)
Pesten Febr. 16-án 862.

Tisztelt Székely Úr!

Fogadja mindenekelőtt őszinte hálámat a fotográfiákért, melyeket küldött, s még inkább bizalmas soraiért, melyek azokat kísérték, mert ha jeles képének másolatjaiból látám, hogy nemzeti művészetünk egy kitűnő művel gazdagodott meg, levele meggyőzőtt, hogy egy művészre számolhatunk, ki feladását legnemesebb értelmében fogta fel, s ez kétségen kívül fontosabb még. - Azonnal feleltem volna; de midőn levele érkezett, a Kisfaludy Társaság közgyűlésének előkészületeivel, s az írói segélypénztárral voltam elfoglalva, mindjárt az említett ülés után pedig megbetegedtem, s most is csak azért írok, mert köszönetemet továbbra halasztani nem akarom, habár még rosszabbul érzem magamat, mint hogy mindazt, miről, levele által felgerjesztve, nézeteimet Önnek közölni akarnám, kellő kiterjedésben előadhatnám. -

Egészen osztom Önnek nézeteit a történelmi festészet feladásáról. Eszméje, mely szerint a festészet ezen nemének hivatását a nemzeti eposz feladásával ugyanazonosnak veszi, éppoly helyes, mint új, és Ön maga sem lehet inkább áthatva azon meggyőződéstől, mint

én, hogy a festészet ily szempontból véve fel, nemzetünk kifejlődésére éppoly hatalmas és jótékony befolyást gyakorolhatna, mint költészetünk, s hogy e szerint egy a Versailles-ihez hasonló nemzeti képcsarnok felállítása a legüdvösebb hatást gyakorolhatná. - Mi azonban ezen eszmének praktikus kivitelét illeti, arra nézve, fájdalom, azon meggyőződést kell kifejeznem, hogy azt a jelen pillanatban éppoly lehetetlennek tartom, mint azt kívánatosnak ismerem. - Nem írok szerencsétlen politikai helyzetünkről, melynek egyik legkárosabb következése az, hogy az emberek nagy többségét kizárólag a fennforgó kérdésekkel foglalva el, őket minden iránt, mi nem éppen a napi politika köréhez tartozik, érzéketlenné teszi, hanem méginkább anyagi kimerültségünk s pénzügyi zavaraink okozzák, hogy egy oly pénzösszeg öszvegyűjtéséről, minő egy ily vállalatnak csak megkezdésére is szükséges lenne, a jelen pillanatban szó sem lehet, s így ez eszmének kivitelét boldogabb időre kell halasztanunk, legfeljebb arra szorítkozva, hogy azt, mint eszmét terjesszük, s egykori kivihetését előkészítsük.

A legjobb mód erre az, melyet Ön választott. Jeles történelmi művek fel fogják ébresztetni az érzéket, mely azoknak hatására szükséges, s mentül több, feladását komolyan felfogó művésziünk lesz, annál inkább át fogja látni a nemzet kifejlődésünk ezen ágának szükségét; úgy hiszem azonban, hogy ha nem is oly mérvben, mint Ön óhajtaná, s a nemzet méltósága kívánná, már most is a festészet ezen ágának ébresztésére valamit talán tehetünk, s Ön Dobozya egy eszmét támasztott bennem. - Megjegyzem, hogy csak eszme, s hogy kivihetőségéről meggyőződve nem vagyok; de hogy annak kivitelét meg fogom kísérteni - ha ti. Ön jóváhagyja.

Dobozy s nejének halála azon szerencsétlen helyzetnek jelképe, melyen a nemzet egy epochában keresztülment. Ön így fogta fel azt, s igen helyesen, az individuumokban fest egy egész korszakot. - De Dobozy egyszersmind a fejevári nemességnek különös emléke. E hőstett Fejeváráé, s az ottani nemességet dicsőítő. Eszmém az, hogy Ön képét a fejevári nők vegyék meg a Múzeum számára, felszólítván egyszersmind a többi megyék hölgyeit, hogy minden megye valamely körében történt hőstettet vagy nagyobb eseményt festessen le honi művész által, nemzeti képcsarnokunk számára. Minthogy éppen Fejérben a legtöbb gazdag ember lakik, s ott esmerőseim vannak, az eszme itt talán könnyebben létesíthető, s csak egyszer kezdessék meg, a többi a megyék között létező versenygés viszi ki, s úgy hiszem, tetemes lendületet adhatnánk a művészetnek. Írja meg, kérem, nézetét eszmémről, s Dobozyjának árát. - Szívesen írnék Kegyednek még a kompozíciósorozatról, melyben történetünk fő momentumait kívánná előadni, de kifogytam időmből s erőmből, s még csak azt akarom közleni, hogy a Londonba küldendő képek kiállítása a figyelmet ismét Lajosára fordítván, a napokban többen írtak alá. Mihent ismét párszáz forint együtt lesz, azonnal elküldetem. Hogy Ön képét 1500 ftnál olcsóbban eladni nem akarja, azt igen helyeslem, nem is kétlem, hogy az öszveget végre öszvegyűjtik, de Ön nem hiszi, mennyi bajjal, főképp most, miután a víz által károsultak számára megkezdett adakozás kész mentségül szolgál főképp azoknak, kik e célra semmit sem adnak. Türelemre van szükségünk mindkettőnknek. Ne csüggedjen el Ön nemes pályáján, és számítson engem, habár eddig személyesen nem találkozottunk, azok közé, kik kitűnő tehetsége s nemes törekvései iránt őszinte tisztelettel viseltetnek.

Lekötelezettje
Eötvös J.

173. GYULAI PÁLNAK

(1863. szeptember 12.)
12/9 863.**Kedves barátom!**

Ismét nem találkozhatunk, az alföldi vasút dolgában még ma reggel Bécsbe kell mennem. - Miután az orvosok s természetvizsgálók ülésére, melynek elnöke vagyok, az ország különböző vidékeiről többen gyűlnek össze, a kelendőség tekintetéből szeretném, ha Gondolataim az ülés alatt kijöhetnének. Igen lekötöznék, ha az erre szükséges intézkedéseket addig, míg visszajövök, Emichnél megtenné, másképp elkészítené. - A könyv címe: egyszerűen Gondolatok: az ajánlat Anyám emlékének. A jelige: Ne higgy (vagy ne bízzál) oly gondolatnak, melynek szíved ellentmond (anyám leveleiből) a gondolat anyám levelében így áll: Glaube keinen Gedanken, dem dein Herz widerspricht, ha tehát jobb fordítást tud, tegye azt az előbbinek helyébe. Mikorra visszajövök (körülbelül 17-én) Emich talán elkészítheti azokat, s benyújthat egy példányt a políciáról [!], úgyhogy mikorra visszajövök, vagy legalább az ülés alatt kiadhatjuk. Bocsánatot kérve az alkalmatlankodásért, mellyel annyira elfoglalt idejét ismét igénybeveszem

őszinte barátja
Eötvös**Vajon Stanojevich [?] megkapta-e irományát?**

177. VÁMBÉRY ÁRMINNAK

(1864. április 20.)
Pest. 20/4 1864.**Tisztelt barátom!**

Idemellékelve küldöm a gőzhajózási jegyet, melyet a gőzhajózási társulat Kegyed számára kiadott. Nem szükség mondanom, mennyi örömmel értesültem szerencsés megérkezéséről Teheránban, s mennyi érdeklődéssel várjuk valamennyien visszajöttét. Valamint az erély, melyet Ön utazásánál kifejtett, úgy fáradságos tudományos eredményei, melyeket leveleiben ígér, csak igazolni fogják véleményemet, melyben Ön iránt mindig voltam. Fogadja addig is, míg azt személyesen tehetem, való tiszteletem s rokonszenvem kifejezését, mellyel vagyok

őszinte barátja
Eötvös

180. MADÁCH IMRÉNEK

(Körlevél)

(1864. augusztus 15.)

Tisztelt Barátom!

Az utolsó évek nehéz veszteségei között nincs talán olyan, mely jelen viszonyainkban érezhetőbb, mint amelyet Szalay László halála által szenvedénk. A hon egyik leghűbb fiától, irodalmunk legbuzgóbb munkásainak, tudományunk legdicsőbb képviselőinek egyikétől fosztatott meg; s akár a jelent tekintjük, melynek veszélyei csak úgy háríthatóknak el, ha azon körben, mely tevékenységünknek fennhagyatott, minden egyes híven teljesíti kötelességeit, akár a jövőt, melytől sebeink orvoslását várjuk, - a jelenben nincs, aki feladását több buzgalommal teljesítné, s a jövőre gondolva, nincs, akire több bizalommal számolánk, sőt veszteségünk kiterjed még e nemzet múltjára is: hisz attól fosztattunk meg, kitől e viharos, de dicsó múltnak kielégítő történetét várhattuk. Ha valaki megérdemlé, hogy sírját az egész nemzet keseregve állja körül, Ő az; s azon ezrek, kik koporsóját kísérték, a gyász, melybe a főváros öltözött, és a fájdalom, mellyel halálának híre a haza minden vidékeit eltölté, mind csak azt mutatták, hogy a nemzet érzi egész veszteségét. Szép jutalma ez egy oly életnek, mely első ifjúságától végpercéig a hazának vala szentelve, szép jutalom főképp neki, aki inkább honfitársainak szeretete, mint fény és dicsőség után vágyott; de nekem úgy látszik, hogy a nemzetnek Szalay irányában ezen kívül még más kötelessége is van, az, hogy a hálát, melyet érez, magához méltóan fejezze ki, s annyi évek munkásságát ne hagyja jutalom nélkül.

Szalay László, ki szüleitől vagyont nem öröklött, s életét az irodalomnak, a tudományoknak és a haza közügyeinek szentelé, azon érdemeken s nevén kívül, melyet magának e pályán szerzett, gyermekeinek nem hagyott örökséget; de vajon ez érdemek s e név nem lennének-e elégségesek, hogy e családnak jövőjét biztosítsák, s a kötelességet, melyet ő gyermekei iránt nem teljesíthetett, nem veendi-e magára a haza, melynek szolgálatában családjának jólétéről gondoskodni megfeledezett?

Sokkal jobban ismerem nemzetünket, hogysem ezen kételkedjem, s meg vagyok győződve, hogy ha ez ügyben nyilvánosan föllépek, szavam nem fogna elhangozni. Többektől szólíttattam föl erre szóval, s az ország különböző részeiből levelek által; mert hiszen a viszony, melyben annyi éven át Szalayhoz álltam, tudva van mindazok előtt, kik őt vagy engem ismernek; de éppen e viszony az, ami abban akadályoz, hogy e felszólítást kövessem.

Miután érdemei nem olyanok, melyekre a közönséget figyelmeztetni kell; miután a nemzet, mely múltjához annyi kegyelettel ragaszkodik, önként érzi a hálát, mellyel annak tartozik, ki történetének földerítésére minden másoknál többet tett: sokkal természetesebbnek, s az elhunyttra nézve díszesebbnek tartom, ha az indítvány, *hogy érdemei a nemzet által megjutalmaztassanak*, nem egyestől jó, hanem többek által, több helyen, egyszerre, mintegy általános érzés önkéntes nyilatkozata tűnik föl, s amit

Magyarország nagy történetírójáért tesz, azon alakban történik, melyben például az angol nép Cobdennek a gabna-törvények megszüntetése körül szerzett érdemeit megjutalmazá, s melyben Szalay, ha él, e jutalmat maga is pirulás nélkül elfogadhatta volna.

Bármi jólesnék tehát, ha én, ki vele 37 éven át a legszorosb baráti viszonyban éltem, s neki annyi hálaival tartozom, hátrahagyott családja érdekében most magam léphetnék föl, mind Szalayhoz, mind a nemzethez illőbbnek tartom, ha arra szorítkozva, hogy a feledhetetlen férfiú családi körülményeit másokkal közlöm, e szép feladatot nekik engedem át. Hogy ezen ügyben hozzád fordulok, s téged kérlek, hogy megyéd körében annak élére lépj, azt a viszony, melyben a múlt országgyűlésen egymáshoz álltunk, hazafiságod, s azon meggyőződés, hogy Szalay érdemeit náladnál inkább senki sem méltányolja, igazolják; s én meg vagyok győződve, hogy te ebben csak azon barátság és tisztelet jelét látod, mellyel irántad viseltetem.

Legjobban ismered megyéd helyzetét, s így legjobban tudod, kiket, s mily módon szólíts fel, részemről csak azt jegyezve meg, hogy meggyőződésem szerint célszerűbb, ha inkább csak azokra szorítkozol, kik Szalay munkásságát s így érdemeit is ismerik, s hogy mindenesetre főképp azt tartom kiemelendőnek, miként az, amit egyesek Szalay emlékének áldoznak: *nem a családnak nyújtott könyöradomány, hanem jutalom, mellyel a nemzet, ha Szalay él és művét bevégezheti, nagy történetírójának tartozott, s amelyet most gyermekeinek, mint dicső atyjok örökségét adja, mint jelét azon hálának, mellyel a haza nagy fia iránt viseltetett, s mint példát, hogy a nemzet azon érdemeket, melyek szolgálatában szereztetnek, nem feledi el.* Így ami Szalay családjáért történik, nemcsak sokkal díszesebb erre nézve, de az egész hazára nézve is üdvösebb, amennyiben az ily eljárás buzdításul fog szolgálni mindazoknak, kik hasonló pályán haladnak.

Tekintsd e levelet - melyet csak azért nem írtam sajátkezűleg, mert minden megyében egy-egy elvbarátunkhoz hasonló kérést intézvén, annyi levél írására időm nincs - magánközlésnek, s közöld azt, ha jónak látod, egyesekkel, de úgy, hogy a nyilvánosság elébe ne kerüljön. A gyűjtésnek megyéd körében általad kell történnie. A begyűlt összeg, ha majd az aláírás bezáratott, egyenesen az Akadémiához küldendő oly felszólítással, hogy általa Szalay örököseinek kezébe szolgáltassék. Minthogy az Akadémia rendezett pénztári hivatallal bír, s Szalayhoz legközelebb állt, természetes, hogy ez ügynek kezelése ez országos intézetre bízassék.

Az adakozók nevei s az általok aláírt összegek

Pesten, 1864, aug. 15-én

őszinte barátod
B. Eötvös József

187. FALK MIKSÁNAK

(1865. március 14.)
14/3 865.

Tisztelt barátom!

Ma délben kaptam a Revue-t szíves sorainak kíséretében. Félredobtam Napoleon Caesarját, és végigolvastam. Fogadja legőszintébb hálámat e munkáért, melynek olvasása szívemnek jólesett. Nem hiszem, hogy valaki, főképp a német közönség számára, jobbat írni képes legyen. Ha valaha, annak irányában, ki Szalay életét írja, nagy követelésekkel lépek fel, s ki voltam elégitve. Ön Szalay sokoldalú tevékenységének egy ágát sem hagyta méltánylás nélkül, s mégis e sokoldalúság nem zavarja az egységet, s az egészből barátom nemes alakja tűnik fel egész egyszerűségében, mintha magam előtt láttam s még egyszer átéltem volna közös életünket, mely után ő megpihen, s én, őszintén megvallva, mindinkább fáradva érzem magamat. Reménylem, nem veszi mindezeket bókoknak; nem értek e mesterséghez, de meg vagyok győződve, hogy Ön műve legalább a Lajtán innen másokra is hasonló hatást teend, csak hogy mások nem oly kompetensek, mint én, Szalay biográfiáját nemcsak eszemmel, de szívemmel ítélt meg, s tudom, hogy ha ő maga azt olvashatná, teljesen megelégedve érezhetné magát. - Későn van, s elfáradtam, mert az olvasás felgerjesztett, tehát fogadja még egyszer köszönetemet, annak köszönetét, ki Szalayhoz bizonyosan közelebb állt, mint családjának bármely tagja.

Őszinte baráti tisztelettel

híve
Eötvös

198. FALK MIKSÁNAK

(1865. június 12.)
Pest, 12/6 865.

Tisztelt barátom!

Ide mellékelve küldök 160 f[orinto]t, mint a fordításnak csekély tiszteletdíját, fogadja egyszersmind legőszintébb köszönetemet azon szívességért, hogy úgyis annyira igénybe vett idejét munkám fordításának szentelte, s így egy nagy gondtól mentett fel, s mint hiszem, annak sikerét a német közönségnél biztosította.

E napokban írok hosszasan lapom iránt. Ég áldja meg Önt.

Híve
Eötvös

203. gr. MIKÓ IMRÉNEK

(1865. július 3.)

Pest, 3/7. 1865.

Tisztelt barátom!

Reménylem, a P[olitikai]. Hetilap első száma kezeden van. Látni fogod ebből azonnal irányát, s talán helyben hagyod azt. Az egyedüli ok, mely arra bírta, hogy annyi elfoglaltatás mellett ez új, terhes feladást magamra vállaljam, az volna: mert a megoldásnak lehetőségét csak minden kérdések alapos diszkussziójában látom; hogy ez azonban lehetséges legyen, szükséges, hogy az egyes kérdések nemcsak jól, de azon irányban tárgyalassanak, melyet politikai helyzetünk megkíván. Természetesnek fogod találni eszerint, hogy az erdélyi kérdésről csak úgy akarok szólni, mint azt te jónak találod, s azért kérlek, s nemcsak barátságunk nevében, melyre büszke vagyok, de a közügy nevében, hogy lapom számára időről időre erdélyi levelet írass. Többet ajánlkoztak levelezőül, de én senkit sem fogadok el, mint olyant, ki véleményednek hív tolmácsa legyen, mert végre is azt hiszem, hogy a Királyhágón túl nincs senki, ki nemcsak Erdély speciális érdekeit, de közös hazánk helyzetét náladnál jobban ismeri. Más viszonyok alatt bocsánatot kérnék az alkalmatlankodásért, de bizonyosan méltányolni fogod okaimat, melyek erre bírtak. Így le fogsz kötelezni, ha mentől előbb megírod, kit választottál, s az illetőt arra utasítod, hogy levelét csak a P[olitikai]. Hetilap redakciójához küldje. Mi így jön, ki fog adatni, míg ily korrespondenciám nem lesz, inkább hallgatunk, nehogy a legjobb szándékkal ezen kérdésben, mely kétségen kívül a legfontosabb, hibát kövessünk el.

Ég tartson egészségben, a nagy feladatra, mely reád vár,

őszinte barátod:
Eötvös

222. JÓKAI MÓRNAK

(1865. október 5.)

5/10

E percben olvasom az Ost [deutsche]. P[ost]. cikkének kivonatát, melyet a Hon közöl, s a hozzá írt megjegyzést, hogy a Hon beszédemet csak az Ost [deutsche]. P[ost]. kivonataiból fordíthatta vissza.

Bármily hevesen folyjon a politikai vitatkozás, nézetem szerint joggal kívánhatjuk még legkeserűebb elleneinktől is, hogy irányunkban lojális fegyverekkel éljenek, s oly ember, ki hazáját harminc évnél tovább a közélet és irodalom mezején - talán gyengén, de tehetsége szerént szolgálta, elvárhatná bármily szerkesztőtől, hogy midőn egy külföldi lap cikkét lefordítja, melyben szavai ferdén adatnak elé; egyszersmind beszédjét

legalább kivonatban vagy az idegen lap hamis állításainak rektifikációját közölje. - Azonban morális kötelességeiről mindenki csak maga ítélhet, s nem feladásom, hogy a Hon szerkesztőségét ezekre intsem. Csak azért írom e sorokat, hogy fájdalmamat fejezzem ki, mert azon baráti viszonyt, melyben hozzád álltam, felbontottnak tekintem, s hogy ezutánra mindazon tekintetektől felmentselek, melyekről a politikai diszkusszió mezején némelyek soha nem feledkeznek meg, de melyeket sérteni bizonyosan Neked is kellemetlen volt oly ember irányában, kit barátodnak neveztél s kit eddig joggal annak tarthatál.

B. Eötvös J.

226. ARANY JÁNOSNAK

(1865. november 28.)
Szt-Tornyán 28/11

Tisztelt barátom!

Kérlek, légy oly jó s adjál öcsémnek 10 karzati jegyet. 4 családomnak való, a többieket már régen olyanoknak ígértem, kik úgyis a nagyobb aláírók közé tartozván, legalább ha általam elégítettnek ki, nálad nem alkalmatlankodnak. Teljes csendben élek, s itt a pusztán külső lárma nem zavar, de mégsem tudok írni. Nem tudom, mi lesz belőlünk. Ég áldjon meg. 5-én estve Pesten leszek.

Híved
Eötvös

604

Rossz néven veszik íróknak, ha jellemeik festésében egyes részleteket adnak elő, melyek az egészhez látszólag nem illenek, sőt avval ellentétben állnak. Nincs egység a jellemben, ez a legközönségesebb vád. - Ki az életet esméri, meg fogja vallani, hogy a jellemnek milliói között talán csak egy valószínűtlen, egy olyan, mire a világon példát nem találunk, s ez oly jellem, melyben ellentmondások nincsenek. - Nemcsak az emberi nem, hanem az egyesek történetében a legnagyobb szerepet reakciók játsszák.

612

Nincs nehezebb az életben, mint erős feltételhez jutnunk, s feltételeink között könnyebben határozzuk el magunkat egy bizonyos cél követésére, mint arra, hogy bizonyos célokat követni nem fogunk, s pedig ez lenne éppen leginkább szükséges megelégedésünkre. - Jaj annak, ki az életben két úton jár - mond az írás; de mily kevesen vannak, kik ez igazságot átlátva, elég eréllyel bírnak, hogy az útról, melyet választottak, magokat elcsábíttatni ne engedjék, s szemök előtt tartsák azon tagadhatatlan igazságot, hogy ha az ösvény, melyen a szerencsét keresik, hosszabb s

tekervényesebb lenne is, elébb érik el célukat, ha azon következetesen továbbhaladnak, mintha ez út feléről, midőn már fáradtak, visszatérve, rövidebb ösvényt keresnek magoknak.

615

Sok ember vénül el s hal meg anélkül, hogy csak az iránt is tisztába jőne magával, mily tárgyra kellene fordítani tehetségeit; s hány van, ki tehetségeinek öntudatához jutott, de oly helyzetben látja magát, hogy azokat nem használhatja; s mennyit találunk, kinek tehetségei s helyzete megfelelnek egymásnak, de kiben a kitartás, a szorgalom hiányzik; s bámulhatjuk-e, ha az élet nagy színdarabjában oly ritkák, kiket a színpadról lelépve taps követ.

637

1855. március 24.

Az Akadémia a tudományokat műveli s a nemzeti nyelvet, mert ez kötelessége. Minden politikai kérdés körén kívül fekszik. - Vannak, kik ezt rosszallják, szerintek a tudomány felvilágosító hatása csak annyiban ér valamit, mennyiben azt kicsi körökben lámpásként, vagy egy bizonyos pont megvilágítására használhatják. - Isten nem azért teremtette a világosságot, hogy a világ meglátszassék - hisz akkor még csak káosz volt. De mihent a világosság megvan, a rendezés, a teremtés sem marad el soha.

640

Ki hamis úton jár, eltéveszti célját, de ki az egyenes úton járva egy ballépést tesz, kifecamíthatja lábát, és azonnal megérzi a fájdalmat.

641

Ha valamely házassági viszony szétmegy, nem következik, hogy az egyik vagy a másik részen fekszik az ok. A cink és réz mindkettő érc, és csendes, jámbor érc magában véve, s mégis szikrázik, ha egymás mellé kerül, csak egy kevés sós víz kell még hozzá; ez pedig házasságban soha nem hibázik.

648

Nincs nehezebb az életben, mint hogy a helyet feltaláljuk s megtartsuk, mely nekünk való. Az emberek nagy része életének legszebb részét azon kérdéssel tölti el, mily pályát válasszon magának, s azért talán legfőbb előnye felsőbb osztályainknak, hogy körükben mindenki egy bizonyos helyet készen találva, abban a viszonyok által, sokszor saját akaratja ellen is, megtartatik.

652

Az erény semmi más, mint olyan magatartás, amely megtalálja a középutat bizonyos hibák és tulajdonságok túlzásai között; és a szív biztosítja, hogy feltalálhassuk ezt a középet.

679

Nem akik az emberi jólét előmozdítására új eszközöket találnak, hanem kik az embereket a létező eszközök s viszonyaik kellő használatára oktatják, valóságos jótévői kortársaiknak.

684

Jó emberek többet szenvednek lelkiismeretök furdalásaitól, mint a gonoszok; az okosok többször kételkednek eszközön, mint az ostobák; s a gazdagok inkább aggódnak vagyonuk felett, mint a szegények.

691

Nincs semmi tökéletesen új a világon, de nincs is semmi egészen ó, s ki tökéletes restaurációra vár, éppoly balgata, mint az, ki egy tökéletes revolúcióban bíz.

699

Minden új korszak az előbbinek hamvaiból támad, de nem mint a mesés phoenix, hogy színes szárnyakkal azonnal a nap felé emelkedjék, hanem mint igen szerény állat, melynek tollai még csak nőni fognak.

713

Ha a múltra visszatekintünk, azon öntudattal tehetjük ezt, hogy nemzetünk, mely az európai népcsaládba utolsó vétetett fel, nem hasztalan foglalta el helyét. - A kerítés, mely a kertet környezi, nem oly szép s virágzó, s ez volt nemzetünk az európai civilizációnak; kevés virágot mutathatunk, kevés gyümölcsöt terménk, de talán megvan érdemünk, amennyiben a termékenység, melyet máshol láttunk, megoltalmazni segítettünk, s e tisztünkben csaknem elveszünk. - De bármennyi érdemünk legyen a múltban, az érdemek nem fognak feltartani. Ha élni akarunk, részt kell venni a kor tudományos haladásában. Dolgozzék tehát mindenki azon öntudattal, hogy az egész emberiségnek munkása, hogy nemzete dicsőségéért, sőt feltámadásáért fárad, és saját tökéletesedésén dolgozik.

770

Ha csak egy szolgánk van, kinek mindig parancsolhatunk: *önmagunk*, büszkén úrnak mondhatjuk magunkat. - De mi kevés ember van, ki ezt teheti!

773

Tény, hogy főképp az utolsó 25 év lefolyása alatt a luxustárgyak - például ruházat, pipere sat. - éppen oly arányban olcsóbbakká váltak, mint az első szükségekhez tartozók - például lakás, fűtés, élelmiszerek - megdrágultak. Tény az is, hogy míg ezen változás következtében a családi élet naponként költségesebbé válik, az úgynevezett penzionátusok, hol több család vagy egyes közösen lakik és él, naponként olcsóbbá válik, s hogy ennek következtében azoknak száma, kik így élnek, mindég szaporodik. E két,

látszólag egészen anyagi ténynek már eddig volt s ezentúl még inkább nagy befolyása lesz korunk erkölcsi kifejlődésére is. Mert valamint az anyagi viszonyok, s azon könnyűség, mellyel bizonyos élvezetek megszerezhetők, elhatározó hatást gyakorolnak a nép szokásaira, úgy hatnak e szokások a nép erkölcsi állására; s ha bizonyos erényeket csak oly nemzeteknél találunk, melyeknél a vendégszeretet általános szokássá vált, e vendégszeretet bizonyosan csak ott divatozik, hol annak gyakorlata aránylag kevés áldozatokba kerül.

780

Mert mi más a költészet, mint a szépnek hatása egy nemes kebelre.

788

A költészet nem olyan, mint a mezőnek virágzása, mely ápolás nélkül fejlődik, s melynek csak a nap világa s melege kell, hogy egész szépségét kitarja. - A természet azoknak is, akiket leggazdagabban ajándékoz meg, csak a *lehetőséget* adja, hogy művészekké váljanak, de komoly munka, hosszú fáradság és férfias kitartás szükséges, hogy valóban azokká legyenek; s azok között, kiknek homlokát nem fonnyadó babér környezi, és kiknek érdemeit az egész mívelt világ elismeri, nincs egy, ki koszorúját csak a szerencsének s nem saját fáradságának köszönné.

802

Mint a villámtól csak villámhárító által, úgy sok más veszélytől is csak úgy biztosíthatjuk magunkat, ha nemcsak saját személyünket, de az egész kört, melyben élünk, oltalmazzuk.

808

Az emberek ritkábban találkoznak eszméikben, mint érzéseikben. - Természetes képességünk, a míveltség s ismeretek különbsége mindannyi ok, melyek miatt a látszólag legvilágosabb dolgokra nézve is nézeteink eltérnek egymástól, s minthogy egy új tény, melynek ismeretéhez jutunk, látszólag legerősebb meggyőződéseinket néha megingathatja, sőt egészen átalakíthatja, természetes, hogy azon egyetértés, melyet az emberek eszméiben néha találunk, mindig ingatag s bizonytalan. - Érzéseikben a legkülönbözőbb állású s míveltségű emberek megegyezhetnek, száz új tény s tapasztalás, mely által meggyőződésünk egészen megváltozik, nem gyakorol semmi hatást érzéseinkre, sőt talán csak még magasabbra fokozza azokat, s szerelmünk még forróbbá válik, midőn azt reménytelennek látjuk. - Ebből az következik, hogy mindenben, mihez sok embernek egyetértése s pedig állandó egyetértése kíváncsít, nem azon összehangzásra számolhatunk bizton, mely nézeteikben, hanem csak arra, mely érzéseikben létezik.

809

Nemcsak azt nehéz kimondani, amit érzünk; éppoly nehéz néha tisztán kifejezni azt, amit gondolunk.

820

Ha meggondoljuk, mennyi ember nem tart semmit az orvostudományokról, s ki mégis, mihelyt magát veszélyben hiszi, gyógyszerházhoz fordul, akkor látjuk, mi csekély azon befolyás, melyet úgynevezett meggyőződésünk, mely sok esetben csak kételyekből áll, cselekvéseinkre gyakorol.

826

Ha szétroncsolt zászlót látunk, csaták jutnak eszünkbe, s pedig a zászlók nagy része nem csatákban, hanem az idő viszontagságai által rongyoltatik el. Így az embereknél is. A mély redők, mikbe a homlok vonult, s az ajkak keserű mosolygása többnyire csak apró mindennapi bajoknak maradványa, melyeken valamennyien keresztülmentünk.

828

Napjainkban bizonyos nők arról panaszkodnak, hogy a férfiak által egyenlőknek nem ismertetnek el; s pedig éppen, ha az valaha megtörténik, s a nők azon kiváltságoktól megfosztatnak, melyeket azért élveznek, mert őket gyengébbeknek tartjuk, csak aznap kezdődnek elnyomásuk.

829

Sok úgynevezett nagy férfiút láttam, de keveset ismertem, azaz kevés olyat, kit, miután ismertem is, nagyra tartottam.

842

Vannak a költő életében nagyszerű érzések s élvezetek, melyekről másnak fogalma sincs. De ha az égen vész vonul át, s az elemek haragra kelnek, a villám vakító fénye, a vihar hatalmas zúgása, a setét felhőtömegek, melyeknek ormait napsugarak szegik be, s a szivárvány, mely, miután a vész elvonult, az égen boltozik, nem szinte nagyszerűen szépek-e? De vajon az, kinek csendes tiszta nap jutott, vágyódik-e a természet e nagyszerű szépségei után?

846

Bármennyire szeressük az embereket, vannak időszakok, melyekben könnyen nélkülöznénk társaságokat.

860

Jogérzet

Annyira természetünkben fekszik a joggal az állandóság fogalmát kötni össze, hogy az elévülés elvét a közjó tekintetéből pozitív törvények által kell kimondani, s hogy valahányszor ezen juridicus elv alkalmazása valamely kétségbevonhatlan jogot sért, az emberek többsége sértve érezi jogérzetét.

863

A képzőművészet feladása, hogy az érzékek, a költészeté, hogy az ész által hasson érzéseinkre; mint ott az érzékek, úgy itt az ész csak eszköz, mely által a hatás előidéztetik, s azért az, mi csak az érzékeknek tetszik, vagy eszünket elégití ki, de a szívet hidegen hagyja, sem való művészet, sem való poézisnek nevét nem érdemli.

868

Szavakkal csak gondolatokat fejezhetünk ki. Minden leírásnak hatása az olvasó képzelőtehetségétől függ, s az író művészete csak abban áll, hogy ezt tevékenységbe hozza. Innen magyarázható a nagyobb hatás, melyet elismert híró íróknak művei még akkor is tesznek, ha azok gyengébbek. Az olvasó, ki valamely könyvtől sokat vár, nem is veszi észre, hogy annak, mit benne talál, nagy részét saját képzelőtehetségével fektette belé.

875

Ki gondolatjait úgy tudta kimondani, hogy azok a képzeletre is hassanak, s ki, midőn képzeletének szabad tért enged, olvasóiban gondolatokat gerjeszt, az költő igazán.

878

Mint a gyermek azon eszméhez, hogy bizonyos dolgok, melyeket maga előtt lát, azért még távol fekszenek, csak tapasztalás által jut, úgy a politikában is csak ezen úton tanuljuk meg, hogy sok dolog, mely közvetlen előttünk áll, s melyhez minden lépés közelebb visz, mindamellett még igen messze lehet. Szabad akarata csak az individuumnak van, tömegek bizonyos törvények szerint mozognak, csaknem oly rendesen s szabályosan, mint a természet, s ki egy nemzetnek múltját ismeri, azaz kifejlődésének irányát s fokozatait helyesen felfogá, biztosan mondhatja előre jövőjét. Ily jósolást éppoly kevésbé mondhatjuk elbizakodottnak, mint azt, ha valaki nyárban az ősz, s erre a tél, s az ezen évszakokkal járó phaenomenonok bekövetkezését előre mondja. De valamint itt a napot, melyben a fák levelei hullani kezdenek, s a földet zuz s jég takarja, előre nem határozhatjuk meg, úgy a politikában nem mondhatjuk biztosan előre a pillanatot, melyben bizonyos kikerülhetetlen események s változások történni fognak; s épp ez az ok, melyért előrelátásunknak a politikában is csak annyi hasznát vehetjük, mint a meteorológiában. - Kétségen kívül nagy ez is, s a bizonyosság, hogy nemsokára tél vagy tavasz lesz, egyik feltétele jelenlétünknek, nélküle a föld vadon lenne, s az emberi míveltség lehetetlenné válnék. De valamint a természet ezen rendének ismerete, mely szerint nagyban életünket elintézzük, őszkor megrakva csűrjeinket, s munkához fogva, ha a tavasz közeleg, napi munkánk célszerű elosztására nem elég, s valamint az, ki, mert tudja, hogy a télnek jönni kell, a változatlanul szép napokat, melyek azt néha megelőzik, nem használná, úgy van az a politikában is. Az, mit tudományos biztossággal előre mondhatunk, nagy fontossággal bír, s balgatat, ki e tudomány tanácsait tekintetbe nem veszi, de balgatat az is, ki azt hiszi, hogy ez egymaga bármily állam célszerű kormányzására elégséges; a nap teendőit itt is a nap környülményei határozzák meg, s csak ha olyanok által, kik fő figyelmeket ezekre fordítják, alkalmaztatnak, akkor hatnak üdvösen a tudomány elvei. - Ne bámulja tehát senki, ha azok, kik az államtudományiban az első helyeket foglalják el, mint praktikus

államférfiak a várakozásnak ritkán, sőt csaknem soha nem felelnek meg. Ki egy nagy látkört körül fog, ritkán, sőt talán soha nem ismeri annak részleteit tökéletesen, s csak egy korlátolt kör s pillanat tökéletes felfogása az, mi a praktikus államférfiút nagygyá teszi. Hisz a világ utoljára is igazságos mindkettejek iránt. A praktikus államférfiaknak kora, annak, ki az államtudományt vitte előbbre, a jövő adja meg babérját.

880

Történeteinkben többször fordul elé a monda, mely szerént egy magyar vitéz, midőn látá, hogy a törököt, ki zászlóját az ostromlott vár falára akará szegezni, másképp nem akadályozhatja, magát vele s zászlójával együtt a mélységbe veté. Vajon a monda vagy történet, mely nemzeti jellemünknek következése, ne lenne képe jövőnknek!

881

Sokat tanultam tévedve - szól a bölcs; s nem csodálatos dolog-e, hogy tapasztalásainkból mégis semmit nem tanulunk meg oly későn, mint azt, mit legtöbbször tapasztaltunk, hogy könnyen tévedhetünk.

882

Valamint ha a bércről mondjuk, hogy büszkén áll, vagy a fáról, hogy kevélyen emeli sudarát társai felett, éppoly helytelen sok esetben a vád, melyet egyes emberek büszkesége ellen emelünk. Vannak egyéniségek, kik nem azért nem hajlanak meg, mert kevélyek, hanem mert arra teremttettek, hogy egyenesen álljanak.

885

A hatás, melyet reánk látkörünk tesz, nem a tárgytól függ, melyeket az magában foglal, hanem inkább az időszaktól és kedélyünk hangulatától, melyben azt látjuk. - Nincs vidék oly szegény, mely tavaszkor s oly pillanatban látva, midőn magunkat boldognak érezzük, reánk kellemes hatást ne tenne. Így vagyunk életünkkel is. Reményzöld tér, itt-ott egy kis virág, s felettünk a tiszta sugár, mely a magasból jó, s mindent átmelegítve világával tekintetünket fölfelé vezet; kell-e több, hogy magunkat, bármi szűk vagy érdektelen körben is, megelégedve érezzük?

887

Ki saját személyével s érzéseivel felette sokat foglalkozik - mi, fájdalom, olyanoknál, kik sokat gondolkoznak, nagyon is közönséges -, az e rossz szokás káros következeit csak úgy kerülheti el, ha énjét s állapotját a lehetőleg tisztán s tárgyilagosan fogja fel.

888

Több nagy hírű emberrel úgy jártam, mint a gasteini vízesettel[!]. Eleinte bámultam, s el voltam ragadtatva, később a mindég egyforma zaj terhemre vált, s végre megszoktam, s közönyössé lettem.

892

Sokan a vallás politikai fontosságának bebizonyítására oly okokkal élnek, melyekkel a büntetőtörvénykönyv szükségét éppúgy megmutathatnánk. Nincs ennél nagyobb tévedés. A történet bebizonyítja, hogy a vallás politikailag felgerjedett, azaz éppen oly időszakokban, midőn a szenvedélyek fékezésére legtöbb szükség lenne, kevés praktikus hatással bír, s általján véve a represszív eszközök leggyengébbike. A vallásnak fontossága nem abban áll, hogy bizonyos dolgoktól visszajesszen, hanem abban, hogy a társaság minden osztályának közös pontokat nyújtson, melyeken azok találkozzanak, s elválasztva egyéb nézeteik s érdekek által, közösségeket érezzék; hogy így, ha már az összeütközést elhárítani nem lehet, legalább a kiegyenlítés lehetőségessé váljék.

893

Ki mondhatja büszkeségében, hogy azon lényről, ki mindenható jóságában a világot teremté s fenntartja, tiszta fogalma van, vagy hogy csak emberi természetünk számos ellentéteit s földi létünk célját ismeri? S mégis nem találunk embert vagy társaságot, mely, mihelyt a műveltség első fokain túllépett, e kérdéseket ne vetné föl, s egy vagy más módon ne fejtené meg. Mintha ugyanazon sugárnak nyomait látnók mindenütt, mely földünk gőzkörében, mintegy prizmában megtörve, mindent különböző színekben tüntet fel, de egy forrásból ered, s nem engedi, hogy bárhol a világon teljes setéség legyen az emberek felett.

899

Arra, hogy a tudomány mezején sikerrel s biztosan haladhassunk, szükséges, hogy mindig az előzményeket tartsuk szemünk előtt, s magunkat a következtetések által, melyekhez logikai láncolatunk vezet, sem elcsábíttatni, sem visszajesztetni ne engedjük. Az állam praktikus vezetésénél főként lépéseink következtéseit kell tartani szemünk előtt, s a szigorú következtetesség, mely a tudomány körében első kötelességünk, a legnagyobb hibává válhatik. Vajon bámulhatjuk-e, ha azok, kik az államtudomány körében legmagasabban állnak, az állam vezetésére alkalmatlanoknak mutatkoznak?

902

Tény, hogy az osztrák birodalom több ízben nagy veszélyeken ment keresztül, s ilyenek után a világ bámulatára, mely már vesztét jósolá, mindég erősebbé vált. Ha a történetekben többször visszatérő hasonló tényeket a véletlennek tulajdonítani nem lehet, ebből legalább annyi következik, s ez az, hogy az osztrák birodalom organizációjában volt valami, mi annak feltartását elősegíté, s hogy éppen ha e birodalomnak léte kérdésben forgott, mindenki annak szükségességét kettősen érezé. *Mi az?*

903

Legitim monarchia és abszolútizmus

Hol a történeti jog semmi tekintetbe nem vétetik, ott caesarizmust alapíthatunk meg, azaz egy fejdelem abszolút hatalmát, melyet a kor szerint legbátrabbak vagy

legkitűnőbbek egymásnak kezéből kiragadnak, de a legitim monarchiának hiányzanak feltételei. - Ugyanazért, hol legitim monarchia létezik, ott az abszolút hatalomnak azon foka, melyet a caesarizmus mellett látunk, s mely minden jogot lábbal tapos, nem állhat fel sokáig anélkül, hogy a monarchia legitimitásának elvét is ne ásná alá.

Lehetetlen, hogy oly államban, hol a fejedelmi hatalom nem az erőszakon, hanem a jogon alapszik, ezen egy jogon kívül más jog ne létezzék, s a fejedelem joga az utolsó jobbágy jogáig mind egy alapon nyugszik, s az nem egy bizonyos speciális jognak, hanem magának a jog eszméjének tisztelete. Mindazon megrázkódásoknak, melyeken Európa az utolsó századokban keresztülment, egyik főoka abban fekszik, mert a fejedelmek elvakítva a korlátlan hatalom csábjai által, erről megfeledkeztek, s előttem kétségtelen, hogy a jelenkor fluktuációi után biztos megállapodást csak akkor várhatunk, ha a jog alapjainak ezen közössége a népek s fejedelmek által ismét elismertetik.

904

Nagy írók, mint például Goethe, egyes éppoly kitűnő műveket alkottak vén napjaikban, mint ifjúságukban; a különbség csak az, hogy mit egykor, mint a folyóban a színaranyat, fáradság nélkül találtak, azt később munkával kellett keresniök. Szintoly tiszta s nemes az érc, de a bányá azért mégis szegényebbé vált.

905

Elfelejtettétek-e, hogy maga e föld gömbölyű, s hogy bármit tegyetek, e gömböt egyenes vonalaitokkal egyforma négyszegekre felosztani soha nem fogjátok?

906

Protestáns türelmetlenség

Tagadhatatlan, hogy a protestánsoknál több vallásos türelmetlenséget találunk, mint nálunk katolikusoknál; ennek egyik oka abban kereshető, mert a protestáns a Szentírást saját belátása szerint értelmezvén, vallásában személyes meggyőződését védelmezi. A másik ok - mely korunkban, midőn a protestánsoknak nagy része a pozitív vallás teréről mindinkább eltér, szinte nagy befolyást gyakorol - azon természetes hajlamunkban fekszik, mely szerint semmit nem tűrünk nehezebben, mint midőn mást oly boldogságot élvezni látunk, melyre magunk képesek többé nem vagyunk; s innen magyarázható főképp, hogy a protestánsok türelmetlensége a katolikusok iránt sokkal nagyobb, mint például azok irányában, kik minden vallási elveket tagadnak.

907

Nemzetiség

Elvként mondám ki, hogy az európai nemzetiségek inkább a történet, mint a közöttök létező faj- (race) különbségnek produktumai, s hogy eszerént a közöttök létező jellemkülönbségek, mikről újabb időben annyit szólnak, inkább pszichikus, mint fizikai okokból erednek. Hogy ezen nézet helyes, azt bizonyítja mások között azon nagy hatás, melyet a vallás éppen azon tulajdonokra gyakorol, melyek a nemzetiségre nézve

jellemzőknek tekintetnek. Nézzük például a befolyást, melyet a protestantizmus e részben a német vagy francia népre gyakorol. Vajon a francia hugenotta nem volt-e ellentéte annak, mit közönségesen a francia jellemnek nevezünk, nem áll-e most is közelebb bizonyos tekintetben a német protestánséhoz, mint könnyelmű katolikus honosaihoz? Míg másrésről a katolikus fland[!] és protestáns hollandi között, minden nemzeti rokonság mellett, ugyanezen különbségeket találjuk. - A befolyás, melyet a nemzetiségek különfélesége az emberi nem kifejlődésére gyakorol, azért nem válik kisebbé. A nyomok, melyeket a múlt kedélyünkben fennhagyott, éppoly nehezen tűnnek el, mint testünk természetes tulajdonai, s a különbség létezik, akár fizikai, akár pszichikus momentumokban keressük annak okait. De miután korunkban szokássá vált az egyesnek jellemét koponyájának formájából, nemzetekét a faj fizikai tulajdonaiból megmagyarázni, mi minden szabad akarat s vele minden erény s magasabb természetünk tagadásához vezet, nem figyelmeztethetjük kortársainkat soha eléggé azon tényekre, melyek épp az ellenkezőt bizonyítják, s csak azok által ignorálhatók, kik ma (századunk úgynevezett tudósai között nem ritka) addig néztek meg minden tárgyat mikroszkópiumon át, míg látkörök s végre magok is bornírozottá váltak.

909

Baco az óvilág mitológiájának nagy részét allegóriai értelemben magyarázta meg, s ha *De sapientia veterum* című munkájának egyes fejezeteit, például *Pan, seu de natura; Orpheus, seu de scientia*, olvassuk, néha csaknem osztjuk nézeteit. Tovább gondolkozva a tárgyról, azonban meggyőződünk, hogy a mitológiának egyes meséi s bizonyos morális igazságok között található összefüggésből azt, hogy e mesék ezen igazságok allegóriai kifejezéséért készültek, nem következtethetjük, s hogy az inkább két más oknak tulajdonítható.

Először annak, mert nincs oly képtelen mese, melyet oly szellem, mint Baco, valamely tudományos vagy erkölcsi igazságra nem alkalmazhatna.

Másodszor, mert Ovid *Metamorphosisai* s csaknem mindazon munkák, melyekből mitológiai ismereteinket nagyrészt merítjük, oly korszakban íratlak, midőn a mívelt osztályok, elvesztve a népnek hitét, a mitológiának allegóriai értelmezésében keresték azon tiszteletnek igazolását, melyben vallásukat az állam érdekében tartani kénytelenítették; s ha egyes mitológiai mesék s bizonyos morális igazságok között nagyon is világos összeköttetést találunk, meg lehetünk győződve, hogy azok a régi vallás hanyatlása korszakában módosítottak így.

911

Uzsortörvények

A társaság gondoskodik, hogy azon hatalom, melyet az erősebb a gyengébb felett gyakorolhatna, bizonyos korlátok közé szoríttassék, s ha ezt nemcsak a tisztán anyagi erő, hanem más javakra nézve is teszi, melyekkel egyesek az állam világos kárára vagy másoknak elnyomására visszaélhetnének, senki nem rosszallja az állam gondoskodását, habár ezáltal az egyesnek szabadsága megszoríttatik, s az állam ilyenmő rendelése a jog szigorú elvei szerint nem igazolhatók. - Mindazon törvények, melyek által a birtok egészen szabad használata nemcsak egykor, de még napjainkban is megszoríttatik,

például a bányák, az erdők használatára nézve, ezen felfogáson alapulnak. - De mi egy félszázad előtt a földbirtokra nézve állt, nem áll-e napjainkban a pénztökére nézve, s mindazon okok, melyek napjainkban a pénzhasználat korlátlan szabadsága mellett - az uzoratorvények ellen - felhozatnak, nem szóról szóra ugyanazok-e, mikkel egykor a robot, a feudális jogok sat. védelmeztettek?

Az államhatalom talán túlnyomó fontosságot fog tulajdonítani ezen okoknak, s a pénzhatalom minden korlátozását éppúgy fogja ellenezni, mint például Franciaországban a feudális jogokat feltartá, de ez csak oda fog vezetni, hogy a pénz hatalmának korlátozása nem rendes úton, a törvényhozás által történik. - Mert egy bizonyos, s ezt a világtörténet első lapjától az utolsóig bizonyítja, hogy egészen abszolút hatalom sokáig soha nem tarthatja fel magát.

Azon pillanatban, melyben valamely hatalom magának minden egyebet alávetett, mindennel ellentétbe jó, s egyesült erejek alatt porba dől.

912

Ha a jelenkor vallástalansága ellen panaszkodunk, ennek oka nem azon megtámadásokban fekszik, melyek minden vallás alapelvei ellen egyesek által intéztetnek. A tudósok azon osztálya, kik - ha, mint újabb fiziológjaink, egyes jelenségeknek eddig ismeretlen, közelebbi okait felfedezték - mindent, mit felfedezni nem bírnak, tagadnak, soha nem hiányzott a világon, s már Baco mondja saját koráról, hogy ha az ateizmus hirdetése a polgári törvények által eltiltva nem lenne, ezen eretnekségnek volnának legtöbb követői. Korunk veszélye nem a vallás elleneinek számában s bátorságában, hanem a hívők közönyösségében s azon szomorító tényben fekszik, hogy a jelen társadalomban minden vallás teljes türelemre számíthat, de türelemnél nem is talál egyebet.

913

Ha az isteni gondviselés működését hisszük az úgynevezett nagy dolgokban, melyek nemzetek vagy az egész emberi nem jólétére befolyást gyakorolnak, nincs semmi ok, melyért benne saját létünk intézésében kétkedhetnénk. Azon lényhez mérve, mely e mindenséget teremte s fönttartja, e földgömb s az egyes emberszív egyaránt parányi; s az a gondolat, hogy mind e milliónyi égitesteknek, melyeket egünkön látunk, útját egy ész jelölte ki, gyöngé elménknek éppoly megfoghatatlan, mint hogy saját útjaink felett egy mindenható lény jósága örködik. Az isteni gondviselést vagy tagadnunk kell mindenben, vagy mindenben elismernünk.

916

Kitűnő emberek

Mint a vas, úgy erős jellemek a sors csapásai alatt csak keményebbé s ruganyosabbá válnak, s igaz, hogy valóban kitűnő egyediségeknek legjobb iskolája: az élet viszontagságai. De hány van, kinek szelídebb mesterre lenne szüksége, s kikkel az élet nem bánik szelídebben.

921

Tapasztalások

Ó, ha tapasztalásaimmal még egyszer ifjú lehetnék! - így sóhajtanak sokan. De vajon lehetnél-e ifjú tapasztalásaiddal? Nem az évek, hanem mit benne tapasztaltunk, vénít el, nem a nyári napok hosszú sora, hanem az egy reggeli dér, mellyel az ősz beköszönt, fosztja meg a fát lombjától.

924

Nemzetiség

E tárgynál két dolog vonja magára figyelmünket.

Az első azon lelkesedés, mellyel a nemzetiség ügye mindenütt felkaroltatott.

A második azon tagadhatatlan tény, hogy az európai művelődés jelen szakában, hol a keresztény államok összességében egyes nagyobb államok léteznek, melyek a többiek felett csaknem korlátlan hatalommal uralkodnak, s épp ezért mindenütt nagyobb államok alkotására való törekedést veszünk észre; az egyes nemzetiségek vágyai, amennyiben azok különálló államok alkotására terjednek, nem létesíthetők.

Az elsőből legalább is annyi következik, hogy feltéve bár, hogy egész civilizációnk iránya, a nagyobb közlekedés sat. a nemzetiségek tiszta feltartása ellen hatván, idők jövendenek, hol utódaink a nemzetiség iránt tanúsított lelkesedésünket éppoly kevésbé fogják érteni, mint mi azt, mellyel a 11-ik században a keresztény világ az üdvözítő sírjának elfoglalására indult; hogy mondom, feltéve, hogy a nemzetiségi kérdés egy fél vagy egész század után azon legyőzött álláspontok közé tartozandik, melyekre az emberek sajnálkozva tekintenek vissza, s melyeket még a történetíró is csak félig ért, a nemzetiség kérdése legalább a jelen pillanatban olyan, mely az államférfiú figyelmét magára vonja s követeléseivel tranzigálnia kell.

A másodikból következik, hogy ezen követelések között olyanok foglaltatnak, melyek minden létező viszonyok között nem létesíthetők, s hogy valamint az államnak (természetesen csak a jelenről szólok, s nem arról, mi százados felforgatások vagy minden nézeteink s érzéseink megváltozása után történhetik) a nemzetiség követeléseit tekintetbe kell venni, úgy tekintetbe kell venni a nemzetiségnek az állam szükségzeit.

Bármily oldalról vegyük is a kérdést, nem esmerek fontosabbat, nem olyat, mely iránt szükségesebb, hogy mentül előbb tisztába jöjjünk.

931

Ha tudományunkban annyira haladunk, hogy minden létező tárgyat elemeire oszlatunk fel, az egész eredmény csak az lehet, hogy a földből ismét a káoszt állíthatjuk elé. - Általán véve, bármi büszkék legyünk tudományunkra, csak fáklya az, mely által szűkebb kört s egyes tárgyakat felvilágosíthatunk, de egész látkörünknek csak a nap, mely egünkön áll, adhat elég világosságot.

934

Mint egy öreg professzoromtól tanultam deák koromban, az arany oly nyúlékony, hogy egyetlen egy körmőci arannyal egy egész huszárt lovastul tökéletesen meg lehet aranyozni; de egyet a jó öreg nem mondott, azt, hogy bármily tért borítottunk el, egész aranyozásunk egy aragnál mégsem ér többet, s nem ártana, ha azok, kik az ismeretek minden ágaiban tudományukat fitogtatják, erről néha megemlékeznenek.

936

Talán nem volt soha lángész, ki tehetségeit annyi józansággal használta volna, mint Goethe, s főképp ebben áll nagysága.

937

Ha meggondoljuk, hogy nemcsak a história, hanem minden tudományunk nagyrészt oly ismeretekből áll, melyekre nézve saját tapasztalásunk nincs, s csak mások tanúságára hivatkozunk, azaz, melyekben csak annyit tudhatunk, amennyit hiszünk, valóban nincs ok lenézni azokat, kik ugyanezt a vallás körében teszik.

938

Vallás és tudomány

Tegyük fel, hogy valaki hosszú észlelés után a gőzmozdony egész gépezetét megértette, s az egyes csavarok célját s kerek hatását kitalálva, mindent ismer, csak azon erőt nem, mely a gépet mozgásba hozza; s ha a nagy felfedező, miután tapasztalta, hogy egy vagy más résznek mozdítása által az egész mozdony járását késleltetheti vagy félbeszakaszthatja, ebből azt következtetné, hogy a gőzgép csak ezen csavarok, csövek s kerek által jár, és semmi más nem létezik, mi az egész gépezetet mozgásba hozza, vajon nem korlátolt felfogású embernek fogjuk-e mondani az ilyet, bármennyire bámuljuk is a képességet, melyet a részletek felfedezésében tanúsított? S nem ugyanezt teszi-e sok bámult természettudósunk? Nekem úgy látszik, hogy ha a természet pusztá látása az embert az istenség létéről győzi meg, akkor a természet tanulmányozása nem ingathatja meg ezen meggyőződését. Minden lépés, melyet a természettudományok körében teszünk, csak azon tárgyak számát szaporítja, melyeknek első okát nem ismerjük, s a bámulatos harmónia, melyben az egész áll, s melyet éppen haladásunk után mindig tisztábban látunk, csak azon bámulatot emelheti, mellyel e mindenség teremője előtt meghajlunk.

940

1857. augusztus 31.

Nemcsak minden jótett, de még minden jobb gondolat és nemesebb érzés is meghozza jutalmát. Mert, ha a világ elfeledi is legszebb tetteinket, szívünk, mint az edény, mely egykor drága illatot foglak magában, megtartja minden érzésnek nyomait. S ha van valami, mi a jobb embert az élet bajai között vigasztalhatja, ez azon meggyőződés, hogy életének minden pillanatában öntudatlanul saját jövőjén dolgozik. Életünk termékeny

földjében minden megtermi gyümölcsét, s valamint a bűn vagy tévedés nem marad büntetés nélkül, úgy minden jó meghozza jutalmát legalább azáltal, hogy jobbra tesz bennünket.

941

Ischl, 1857. szeptember 1.

Tagadhatatlan, hogy a véletlen a legnagyobb világeseményekre is néha befolyást gyakorol, de csak olyant, minőt a puskának durranása a lavinára. Ha a fegyver nem szól, a hőtömeg azon *pillanatban* nem esett volna le, de később bizonyosan.

942

1857. szeptember 2.

Selfgovernment

Ha az újabb kor filantrópiái irányát s mindazon társadalmi és nemzetgazdászati haladásokat tekintjük, melyek főképp néhány év óta a politikai kérdéseket csaknem háttérbe szorítják, azt találjuk, hogy mindezekben az állam igen keveset tehet, míg mindezen érdekek kisebb körökre, az egyes községekre vagy kerületekre bízva igen célszerűen rendeltethetnek el.

Az egyes község ismerheti szegényeit, s minden egyesnek szükségéhez mérheti segélyét, felvigyázhat iskoláira, s gondoskodhatik, hogy minden gyermek oly mester által, ki a szüléknek bizodalmát bírja, kellőleg oktattassék, olcsóbban s célszerűen építheti közlekedési eszközeit. Egyszóval igen sok, mit az államtól még kívánni is minden józan ember által utópiának tartatnék, a községre bízva, csaknem minden esetben biztossággal elérhető; s vajon hisszük-e, hogy miután a vágy, mindezekben haladni, mindég általjánosabbá válik, az emberek mégis oly formákhoz fognak ragaszkodni, melyek alatt e vágyak elérhetetlenek.

944

1857. szeptember 2.

Igen természetesnek tartom, ha a birodalom német része nemzetiségének oly befolyást követel, mely egy sok tekintetben a többieknél műveltségére nézve magasabban álló nemzetiséget illeti. E befolyás létezett s létezni fog mindég, ha ellene mesterségesen reakció nem idéztetik elé, sőt éppen, mert nem a németajkú népesség számának, hanem műveltségének következése, létezik még ezen reakció dacára is, csakhogy azok, kik a német befolyásnak feladását a német nyelv terjesztésében keresik, azt egészen hamisan fogják fel. - Azon nemzet, melynek a birodalom népeinek nagyobb része a kereszténységet köszöni, mely által a reformáció Cseh- és Magyarországra behozatott, mely nemcsak a tudomány, hanem még a költészet körében is a többi osztrák népeknek mintául szolgált, s melynek befolyását még a népek szokásaiban, dalaiban s regéiben is felmutathatjuk, Silvester, Luther, Goethe nemzete kétségen kívül befolyást fog gyakorolni ezentúl is azokra, kiknél a nyugoti műveltség közvetítője volt csaknem

kizárólag eddig is, de e befolyás ezentúl is csak azon természetű lehet, amilyen volt. - Aki többet, vagy helyesebben mondva, aki mást akar - mert hisz magasabb feladás, mint az, melyet a német nemzetiség a birodalomban eddig teljesített, nem jutott népek -, az oly valamiért fárad, mi már a német nemzetiség jelleménél fogva kivihetetlen. (A német nemzetiség, mint az mindenütt, hol németek kolonizáltak, s jelenleg nagy kiterjedésben Amerikában látszik, valamint műveltségéhez ragaszkodik, és azt terjeszti is, a nyelvnek terjesztésére keveset, sőt semmit nem tesz.) Sőt, ha volna valami, mi a német nemzetiségre nézve veszélyes lehet, s e népet jelleméből kivetkeztetve, a hatást, melyet éppen e jelleme által eddig gyakorolt s a jövőben gyakorolhat, megrontaná, az éppen ennyi idegen nemzetiségnek abszorpciójában fekszik. - Én abban, ha egy már úgys 40 millióból álló nemzet 20 millió oly egyeddel szaporodik meg, ki saját nemzetiségét megtagadni elég gyáva vagy alávaló volt, igen csekély nyereséget látok.

951

Politikában a tudomány körülbelül azon szerepet viszi, mint váróvívásnál a tűzéség. Csak távolról működik, s nem csap össze az ellenséggel, de rést lő, hogy ezt mások tehessék.

952

1857. szeptember 8.

Egy hosszú angol cikket olvastam Goethéről, melyben a sesenheimi lelkész leányához s a Kestner-családhoz való viszonyai hozatnak fel annak megmutatására, hogy a költő szívtelen ember volt. - De vajon, ha más, bármily ember életéből annyi részlet ismernénk, nem lehetne-e ugyanazt bebizonyítani csaknem mindenkiről? Írókat józanul csak munkáikból ítélnünk meg, s ha azokban csak a szép és jóért való lelkesedést találjuk, legyünk meggyőződve, hogy szerzőjük rossz vagy aljas ember nem volt. A költő az eszményképnek, melyet felállít, soha nem felel meg, és művei mindég többet érnek, mint ő maga; de vajon mit bizonyít ez? A kőnek becse az ércnek mennyiségétől függ, melyet az magában foglal, s aki, midőn az aranyra örülünk, a salakra mutat, mely között az találtatott, csak oly valamire emlékeztet, mit úgys tudnunk kellene.

953

1857. szeptember 9.

Helyhatóság

Meggyőződésem szerint azon szeretet, mellyel az egyes születése helyéhez ragaszkodik, nemcsak nem ellenkezik a haza szeretetével, sőt inkább neveli azt, s azon intéciók, melyek által az, mit tréfásan falutorony patriotizmusnak nevezünk, neveltetik, azon magasabb értelmű patriotizmusnak feltételei.

Az egész hazát csak eszmében foghatjuk fel, s így azon szeretet, mellyel az egyes falujához vagy környékéhez ragaszkodik, tulajdonképp azon kapocs, mely őt a hazához köti.

Általján véve kár elfelejteni, hogy azon érzés, mely a római népet annyi dicső tettekkel lelkesíté századokon át, csak éppen azon érzés vala, melyet falutorony patriotizmusnak csúfolunk. Nem a darab földnek nagysága, melyhez ragaszkodunk, hanem az érzés, s az, mire az lelkesít, nemesíti érzelmünket, s a kis Spárta e részben bizonyosan több példányokat állít elénkbe, mint a nagy asszíriai vagy perzsa birodalom.

957

Tapasztalások

Tapasztalásaink nagy részben azon módtól függnék, mellyel az emberekhez közelítünk; s ha a férfi vággyal tekint vissza életének azon korszakára, melyben az emberekhez való bizodalma még semmi nem ingatta meg, az ifjú bizodalma talán nem csalódáson, hanem azon alapszik, mert az emberek az ifjú irányában csakugyan jobbak voltak, s pedig azért, mert ő maga is más volt irányokban, s mert mint a növény virága, úgy az emberi szív legszebb tulajdonai csak meleg érintésnél nyílnak meg. Amely irányban magunk megváltozunk, változnak meg az emberek irányunkban, s kit az ég gyermeki kedéllyel áldott meg, az többnyire végnapjáig megtartja gyermeki bizodalma is.

960

Talán nincs kérdés, mely több vitatkozásra adott alkalmat, mint az, vajon az emberi nem, mielőtt jelen műveltségére emelkedett, csakugyan jobb s boldogabb volt-e, mint jelenleg? A kérdés megfejtésének gyakorlati haszna körülbelül ugyanaz, mintha valaki azt tűzné ki, vajon a csemete, melynek törzse még sima, tökéletesebb-e a tölgyenél, mely szakadozott kérgén száz télnek nyomát hordja? Miután a fának nőni, s nemünknek művelődni kell, ily vitatkozások legfeljebb észgyakorlatoknak tekinthetők. Bizonyos csak az, hogy valamint a fából, melyet derült és zord napjai felneveltek, csemetét nem csinálhatunk többé, úgy az emberi nemet primitív állapotjaiba visszavezetni nem áll senkinek hatalmában, s hogy ha nemünk javát akarjuk azt nem eszközölhetjük azáltal, hogy az elveszett aranykor felett sóhajtozva a haladást akadályozzuk, hanem azáltal, ha minden erőnket arra fordítjuk, hogy a haladás célszerű módon történjék. A múltnak restaurációja minden korban egyaránt lehetetlen, s a boldogabb jövőt, mely után vágyódunk, csak úgy készíthetjük elé, ha a jelent mint kiindulási pontot elfogadva, az ellenállhatatlan haladási ösztönt, mely természetünk jellemző tulajdona, a végzet útmutatásaként követjük.

963

1857. szeptember 13.

Nincs szomorúbb, mintha az jut eszünkbe, mily csekély azoknak száma, kik politikai mozgalmaknál saját meggyőződésöknek áldozzák fel magukat. - A hasonlíthatatlanul nagyobb rész csak becsületérzés vagy viszonyai által vezetetik oly irányban, melyet mások jelöltek ki, melynek rossz következeit maga is átallátja.

968

1857. szeptember 27.

„Nem kár-e, ha oly férfiak, kik tehetségeik s tudományuk által az egész világra hatnának, egy kevesek által értett nyelven írva, a kört, melyre befolyásuk terjed, önmaguk szorítják meg?” Sokszor hallottuk ez ellenvetést nemzeti irodalmunk ellen. - De vajon azon általános uralom, melyre gondolva képzetünk felhevül, nem éppoly lehetetlen-e az eszmék, mint a népek világában? Kétségen kívül vannak emberek, kik arra hivatvák, hogy tágabb körben hassanak, és csak amennyiben ezen hivatásnak eleget tesznek, találhatják megnyugvásukat; de a helyet, melyen azt tenniük kell, a gondviselés jelölte ki. S ha azt, ki saját gyermekeit elhanyagolva, másokat nevelne fel, vagy más család jólétéért fáradva, édes övéiről megfélekednének, legjobb esetben bolondnak nevezzük; nem látom át, miért érdemelne más nevet az, ki saját nemzete iránt közönyös maradván, az összes emberiségért lelkesülne. - Ha igaz, mit Schiller oly szépen mond, hogy ki saját korában a jobbaknak eleget tett, az élt minden kornak, bizonyosan igaz az is, hogy ki saját nemzete iránt híven teljesíté kötelességeit, az lerótta tartozását az egész emberiség irányában. - Minden irodalmi műnek nemcsak hatása, de még becse is azon összeköttetéstől függ, melyben az a nemzet életével áll; s bizonyos, hogy világköltő csak az lehet, ki előbb egy nemzet költője volt. Csak miután gondolatai a szűkebb kört, melyben kimondattak, egészen eltölték, akkor terjednek azok tovább.

969

1857. szeptember 27.

Meg tudom bocsátani a legvadabb gyűlöletet, a legnagyobb igazságtalanságot, csak arról legyek meggyőződve, hogy az, aki gyűlöl, szeretni is képes, s hogy amit tesz, azt igazságosnak tartja.

973

1857. szeptember 29.

Isten akként alkotá világát, hogy ha le a földre nézünk, virágokat, fenn az égen csillagokat találjunk, mindenütt valamit, minek szívünk örülhet, mi gondjainkat ahhoz vezeti, ki e bájló mindenségnek alkotója.

974

Az istenség eszméje olyan, mint a nap, melynek reflektált világát mindenütt megtaláljuk, de amelybe gyöngye szemünkkel egyenesen néznünk nem lehet; s ha valaki az istenség eszméjét tiszta észlelés útján keresve, midőn a világosság kútfejéhez közelíteni akart, a fénytől elvakítva sötétben érzi magát, s végre ezen eszme valóságán kétkedni kezd, éppen nem csodálkozom rajta. Természetesnek tartom azt is, ha sokan, elfoglalva a mindennapi élet gondjai- s örömeitől, éppen nem törődnek ez eszmével, hisz Istennek léte - hogy anyagi hasonlattal éljek - olyan, mint a lég köre, mely mindenfelől egyiránt hat, s melyet épp ezért észre nem veszünk. Sem azon tudományos ateizmusban, mely a metafizikai spekuláció eredménye, sem azon közönyösségben, mely nemcsak

napjainkban, de mindig létezett, semmi meglepőt nem látok. De hogy valakinek hitét a természettudományokban tett haladás ingathatja meg, ezt érteni teljességgel nem tudom. Vagy e világ kevésbé nagy-e, mióta az egyes ködfoltokban, melyeket a csillagok között észreveszünk, egész világrendszereket ismerünk fel; avagy életünk vált-e kevésbé bámulatossá, mióta a mikroszkóp megmutatja, hogy azon lényeken kívül, melyeket eddig ismertünk, az élő s érező teremtményeknek egy véghetetlen sora létezik; vagy talán a nagy mindenség csodálatos rendje s emberi szívünk még csodálatosabb ellentétei megfoghatóbbak-e, mióta a természet egyes törvényeit valamivel jobban ismerjük, s a világ nagy s kicsiny dolgainak kapcsolata valamivel világosabbá lett előttünk? Több és több okot találunk, mely bámulatra ragad, és semmit, mi e dolgok keletkezését megmagyarázhatná.

977

Nemzetiség

Ha a nemzetiségnek alapját nem a faji különbségben, hanem a történeti kifejlődésben kell keresnünk, világos, hogy a történeti kifejlődésnek másik eredménye - a történeti jog - azon arányban áll szilárd alapon, amelyben valamely népnél a nemzetiség érzületét inkább kifejtve találjuk. Általánosan hirdetik, hogy minden változás csak akkor üdvös, ha reform s nem revolúció útján történik, de a biztosság, hogy az úgy történjék, éppen a nemzetiségben fekszik. Ha a jelen állapot feltarthatatlanná vált, s a nagy szám azon meggyőződéshez jutott, hogy jólétét csak állapotjainak megváltoztatása által érheti el - s hol nem fordulnak elé ily pillanatok? -, minden viszonyok tökéletes felforgatását csak azon Neigung[?] akadályoztathatja, mellyel a nép erkölcsihez és szokásaihoz, mellyel múltjához ösztönszerűleg ragaszkodik. Ha azt látjuk, hogy valamely nép fokenként, reform útján alakította át viszonyait, meg lehetünk győződve, hogy e nép nemzetisége erősen kifejlett. Mihent a nemzetiség - mint például a franciáknak a forradalom alatt - háttérbe szoríttatik, minden nagyobb változás forradalmat von maga után.

979

1857. szeptember 30.

Vannak a népek életében pillanatok, midőn úgy látszik, az embereket semmi nem nyugtalanítja inkább, mint azon gondolat, hogy az ország kormánya valahogy a legkitűnőbb polgárnak kezébe jöhetne, s midőn azon athéni polgárnak nézte, ki Ariszteidészt azért, mert a legerényesebbnek mondatott, számkivetni akarta, közvéleménnyé válik. - Ily nép talán legképesebb a demokráciára, de bizonyosan legérettebb a despotizmusra is.

985

1857. október 2.

Sokszor halljuk azoktól, kik nagy politikai mozgalmaknál szerepeltek, hogy a dolgok egészen másképp mentek volna, ha ők már akkor későbbi tapasztalásaikkal bírnak. -

Alig lehet nagyobb csalódás, mint ez. Arra, hogy politikai mozgalmak sikerüljenek, nemcsak a vezetők, de a tömegek józansága szükséges, s ha a francia és más forradalmak kielégítő eredményhez nem vezettek, oka nem abban fekszik, mert a constituanteban vagy a hosszú parlamentben senki nem találkozott, ki az egyes lépések rossz következeit előre látva, helyes tanácsokat ne adott, hanem abban, mert nem találkozott senki, ki a józan tanácsokat követni akarta volna.

986

A magánéletben s a politikában semmi nem veszélyesebb, mintha az iránt, *amit akarunk*, tisztában nem lévén magunkkal, csak azt tudjuk, *mit nem akarunk*. Az ellenszenv még sokkal vakabb s szenvedélyesebb, mint szeretetünk.

989

Pest, 1857. október 3.

Ritkák az emberek, kik csak meggyőződésüket követik; nagy részük érzései, a legnagyobb érdekei szerint jár el, s ezért oly kormány, mely csak a véleményre támaszkodik, mindig gyenge, erősebb az, melyet a nép érzelmei támogatnak, a legerősebb, melynek fenntartását az érdekek kívánják.

994

1857. október 26.

Minden ember saját boldogsága után fárad, de azt mindenki csak másban találhatja fel. Legyen Isten, emberiség, haza, családi körünk vagy bármi más, de mindenkinek saját személyén kívül szükséges valami, amiben s aminek élhessen. Szerencsénk tulajdonképpen csak attól függ, hogy saját szívünk szerint választhassuk a célt, melynek magunkat feláldozzuk. E szabadság és saját személyünk ily alárendelése nélkül nincs megelégedés a világon.

1002

Csak az emberek arról ne feledkeznének meg soha, hogy bármiként állanak lábhegyeikre s bármennyit iparkodnak, nem lesznek nagyobbak, mint minökké a természet alkotója; sőt, hogy a világ a roppant fáradságot, mely alatt erejük elfogyott, többnyire nem is veszi észre.

1003

1857. november 8.

A kép, melyet az ember magának az istenségről alkot, mindig azon ismeretektől függ, melyekkel a természetről bír, és valamint az Isten egységének fogalmához csak az juthat, ki a természet egységét felfogta, úgy a nép vallásos fogalmai képezik legbiztosabb mérlegét egyéb ismereteinek. Mentől tisztábbak s kiterjedtebbek ezek, annál tisztább s nagyszerűbb az Istenről való fogalma; s ha korunk e részben látszólag kivételt képez, s

ha talán az ateizmus soha nyíltabban nem hirdettetett, mint most, midőn a természettudományokban oly nagy haladásokat tettünk, az részint annak tulajdonítható, mert a fogalom, melyet a természetről a tudomány által nyertünk, oly nagyszerű, hogy annak alkotójára gondolva, eszünk elkábul; de egyszersmind annak bizonyossága, hogy azon kép, melyet a természetről nyertünk, azon egyes ismeretek száma s különfélesége miatt, melyeket még összeköttetésbe hozni nem bírtunk, éppoly zavart, mint nagyszerű.

1004

1857. november 8.

Pascal mondja: élvezet a vihartól hányt sajkán ülni, ha tudjuk, hogy az elveszni nem fog; s nem ilyen-e annak élete, ki vészei között teljes bizodalommal emeli tekintetét ég felé? Ki a gondviselésben nem kételkedik, az előtt minden egyéb kétely elveszti kínzó fontosságát.

1006

1857. november 10.

Kitűnő emberek

Nagy népszerűséggel bíró emberek közelebből ismerve ritkán szeretetreméltók. Az ok ugyanaz, melyért a legszebb freskókép közlől nézve nem tetszik. Az egyes vonások nagyon is durvák és erősek. Arra, hogy a tömeg jótulajdonainkat észre vegye, szükség, hogy azok a túlzásig kifejtve legyenek, s közönséges életben nincs elviselhetlenebb oly embernél, kinek jó tulajdonai a harmadik potenciára emeltettek. Vannak emberek - s magam is ismertem többeket -, kiknek erényei körül-belül azon hatást teszik reánk, mintha valaki a legszebb dallamot trombitán fújna. Kinn, az utcán nagy élvezettel hallgatják a bájló zenét, de jaj annak, kit a sors trombitás közelébe állított.

1007

1857. november 10.

Reakció és forradalom

Nemcsak a dagály, hanem az apály is ellenállhatatlan; mint amaz emel, úgy ez magával ránt, míg ideje eltelt, s valamint a dagályt apály, úgy az apályt ismét dagály követi. - Népek életének képe ez, melyben a legnagyobb lelkesülés és levertség időszakai szintoly rendesen követik egymást. De ha ebből joggal azon következtetést vonhatjuk le, hogy oly epochák, midőn valamely nemzet a lelkesedés legmagasabb fokára emelkedett, állandó helyzetnek nem tekinthető, éppoly kevésbé tekinthetjük ilyennek azon időszakokat, midőn valamely nép elfárasztva forradalmak által, a reakció karjaiban pihen meg; s ki ezt teszi, s az államot azon viszonyok szerint rendezi el, melyeket ily reakció pillanataiban talál, semmivel sem józanabb annál, ki azon téren, melyet az apály szárazon hagyott, állandó épületet tervez. Még alig rakta le alapjait, s az ár újult erővel visszajön. - Mert ha a nép, mint a tenger, bizonyos időszakokban süllyed s szűkebb

korlátok közé vonul vissza, éppoly bizonyosan emelkedik is. Mint tengereket nap s holdvilág, úgy a népeket magasabb erők vonják felfelé.

1011

1857. november 12.

Tény, hogy minden forradalmak között az sikerült leginkább, melynek parlamentáris történetéről legkevesebbet szólunk: az *amerikai*, s az legkevésbé, melyből legtöbb híres beszéd maradt reánk: a *francia*. Úgy látszik, az ékesszólás nem a legüdvösebb hatást gyakorolja a népek kifejlődésére.

1012

1857. november 13.

Danton beszédje híressé vált, melyben monda, hogy Franciaország megmentésére *merészség* kell, s ismét *merészség*, s még egyszer *merészség*. Ha Danton, mint sokan állítják s én nem hiszem, államférfiúi képességgel bírt, átlátná, hogy a francia forradalmat éppen a túlvitt merészség rontotta meg. - Általján véve forradalmak nem az energia, hanem a *rend hiánya* miatt vesznek el; s épp mert Washington ezt megérté, azért állapíthatá meg a szabadságot. Az erő, melyet egy szabadságáért lelkesült nép kifejthet, roppant, de ellenállhatatlanná csak akkor válik, ha azt szabályozni tudjuk. Rend nélkül az erőnek s lelkesülésnek nagysága csak a zavar roppantságát neveli.

1013

1857. november 17.

Nemzetiség mint garancia

Ha tökéletes lény lenne az ember, ha természetes hajlamai őt mindig a jóhoz vezetnék, vagy ha magát szenvedélyek által soha nem ragadtatná el, akkor törvényhozási szerkezetünk, mely mellett a törvényhozás egyes, a felhevülés pillanatjában hozott határozat által egy nemzet jövőjét döntheti el, talán célszerű lenne. Amint a dolgok állnak, ellensúlyokról kell gondoskodnunk, s miután az eszmék jelen állapotjában ezt sem a monarchiában, sem az arisztokráciában nem kereshetjük, irigyelhetőnek mondhatjuk a nemzetet, ki a nemzetiség és egyes részeinek történelmi jogában bírja azon ellensúlyt, mely által törvényhozása onnipotenciáját korlátozhatja.

1015

Napóleon Lajos legalább azt mutatta meg a világnak, mennyire juthatunk csupa botlások által, ha azokat mind egy irányban tesszük.

1017

Kitűnő emberek

Ki a világon kitűnő helyzetet foglal el vagy ilyen után vágyódik, mindenekelőtt egyet tartson szeme előtt, s ez az, hogy azok között, kik szociális állásra nézve hozzá legközelebb állnak, soha népszerű nem lesz, s hogy nagyobb balgatagságot nem is követhet el, mint midőn saját osztálya véleményét különösen tekintetbe veszi.

1020

1857. november 19.

Egyben legalább a magyar nyelvet illeti a dicsőség, hogy az emberek gondolatát legtokéletebben fejezi ki, s ez azon szójárás, mely szerint akit nem becsülünk, *haszontalan* embernek nevezzük. A mérték, mely szerint az emberek egymásról ítélnek, haszonvetőségükben fekszik; mivel senki sincs, kinek mindenki egyaránt hasznát vehetné, azért nem is számíthat senki közelsimerésre, kivéven halála után, midőn neve s példája mindenki által szabadon használtathatik fel oly ügyek előmozdítására is, melyek ellen egész életén át küzdött.

1021

1857. november 21.

Nemzetiség

Miután azon mértékben, melyben a műveltség emelkedik, a haladás mindég szükségesebbé válik, s oly népeknél, melyek a műveltség egy bizonyos fokát elérték, minden könnyebben elérhető annál, hogy vesztegeljenek; a konzervativizmus mint elv nem tarthatja fel magát, a konzervativizmus csak a létező viszonyok rezultátuma lehet, mely azáltal éretik el, hogy azon erők, mellyel[!] a nemzet különböző részei és osztályai - mindenik saját irányában - előretör, egymást ellensúlyozzák, mire az kíváncsi, hogy azon elemek, melyeknek iuxta pozíciója szükséges, nemcsak mi azoknak természetes súlyát, de ami azon hatalmat, mellyel mindenikök saját irányában előretör [illeti], hasonlóak legyenek.

Ha már minden nyugodt kifejlődés első feltételének tekinthetjük, hogy azon elemek, melyek haladásra hajlanak, s azok, melyek a létező viszonyok maradását feltételezik, egy bizonyos arányban legyenek - mert csak így védhető az állam a rögtöni változásoktól, melyek akár kormányától, akár a néptől jöjjenek, annak legnagyobb veszélyei -, s ha tagadhatatlan, hogy oly irányok, melyeknek egyike határtalan lelkesedéssel előretör, míg a másik tisztán védelemre szorítkozik, tulajdonképp ellensúlyban nincsenek, s így előre látható, hogy az arisztokrácia, mely napjainkban az utóbbi helyzetre jutott, a demokráciának határtalan erővel előretörő árját nem tarthatja fel, akkor minden gondolkozónak át kell látnia, miként a nemzetiségnek eszméje s az autonómia után való törekvés, mely az osztrák birodalomban a központosító és demokráciái irányt ellensúlyozza, az államra nézve nemcsak nem veszélyes, sőt, hogy az nyugodt kifejlődésének, s főképp a monarchikus formának - mely ily kifejlődésnek feltétele -

legfőbb garanciája. Teljes meggyőződése, hogy e birodalmat csak kormányzóinak tévedései hozhatják veszélybe, csak az, ha alapját maga ássa alá, s helyette másokat keres, s mi több, olyanokat, melyeken egy erős államszerkezetet senki nem építhetett még, akkor veszélyes jövőnk.

1025

1857. november 23.

Az írónak való érdeme nem a gondolatok sokaságában, hanem azoknak nagyságában fekszik, s még az is csak akkor biztosítja hírét, ha nagyszerű gondolatait egyszersmind a legjobb formában mondotta ki. Mert minden gondolat mentől helyesebb, annál hamarabb válik köztulajdonná, s csak a forma, melyben kimondatott, az, mi az írónak sajátja marad.

1034

1857. november 30.

Azon nagy s állandó befolyásnak, melyet a kereszténység az emberek erkölcsi kifejlődésére gyakorolt, egyik főokát abban találhatni, mert természetünk egyik főbb s legáltalánosabb tulajdonát, az *önzést*, tekintetbe veszi. Önszeretetünk az, mit parancsában, hogy felebarátunkat mint minmagunkat szeressük, saját s más emberek közötti viszonyaink mérlegeül felállít. Önszeretetünk az, mire még akkor is hivatkozik, midőn az önmegtagadást éltünk főfeladataként tünteti fel, de saját tökéletesbülésünk s boldogságunk érdekében, hogy ekként azon önzés ellenében, mely az embereket az anyaghoz köti, s köztök csak súrlódásokat idéz elő, egy más, nemesebb önzés támadjon szívünkben, mely magasabb hajlamaink, vágyaink kielégítése után fárad, s mely által senkivel ellentétbe nem jövünk. Vallásunk elismeri azt a természetes hajlamot, mely szerint mindenki csak saját boldogságát keresi; megengedi, sőt parancsolja, hogy e hajlamot kövessük, de folyvást arra intve, hogy boldogságunkat ne e földön keressük.

1035

1857. november 30.

Nemzetiség

Oly időszakban élünk, melyben új eszmék, melyek a létező viszonyokkal ellentétben, mint annak ellenhatásai, századok alatt lassanként fejlődtek, végre elég hatalmassá váltak, hogy létesítések után küzdjenek. Ily időszakok az emberi nem kifejlődésére mindég fontosak. Az eszméket, melyek egyszer ily hatalomra emelkedtek, elnyomni nem áll többé senkinek hatalmában, tegyük bármit, ily eszmék részben mindég létesíttetni fognak. Éppoly bizonyos azonban az is, hogy az, mit az emberek századokon át hittek, s mi minden létező viszonyok alapjául szolgált, egy csapásra nem semmisíthet meg, s hogy ily időszakoknak végeredménye mindég csak tranzakció lehet, melynek következtében a régi s új eszmék egymást ellensúlyozzák. - Ha maga azon roppant változás, mely az óvilág felbomlásánál bekövetkezett, ha a római civilizációnak anyagi lerontása, melyet a barbárok okoztak, s azon tökéletes átalakulás, mely az eszmékben a

kereszténység által történt, nem akadályoztathatá azt, hogy az óvilág legalább részben fel ne tartsa magát, s ha egész civilizációnknak fele az óvilág fogalmain s maradványain alapszik, ugyanezt mondhatjuk előre azon átalakulás következéseiről is, melynek tanúi vagyunk.

Ebből az következik, hogy az átalakulás, mely elé sietünk, annál kevesebb áldozatokba fog kerülni, mennél világosabban átlátjuk ezt már az első pillanatban, s mentül jobban gondoskodunk, hogy a létező viszonyoknak azon része, mely ép, s mely később restauráltatni fogna, egészen halomra ne döntessék. Az új eszmék sem semmisíthetnek meg, de szükség, hogy a régiék se vesszenek el egészen.

Mindazon dolgok közül, melyek a múltban léteztek s annak rezultátumai, csak egy létezik, mely még *erős*, és az idő árájának ellenállhat: a *nemzetiség*; nincs semmi feltartásra méltó, mi ezzel összeköttetésben nem állna, s ha ez dől, nem dőlne fel vele együtt. Főképp a monarchiáról áll ez. - Kik tehát a régiből valamit fel akarnak tartani, kik bármily értelemben *konzervatívok*, azoknak ezen eszmében kell keresni támaszukat. Van *konzervatív ábrándozó* akármennyi, *konzervatív politikus* csak az, ki a nemzetiség eszméjére támaszkodik.

1037

Csabacsüd, 1857. december 3.

Ha van valami, mit a keresztény vallásban sajnálhatunk, ez az, hogy szegények s elnyomottak számára levén hirdetve, azoknak, kik a társadalom magasabb lépcsőin állnak, kevesebb vigasztalást s kevesebb szabályt nyújt.

1049

Pest, 1857. december 14.

Nemzetiség

Földrészünk nemzetiségeinek jellemében jelenleg nem sokkal több különbség létezik, mint öltözetjeikben. Az anyag, a főrészek nagyban ugyanazok, csak a színben, a darabok egymáshoz arányában s a szabásban találunk különbségeket. Az úgynevezett felsőbb osztályoknál a különbség úgyszólván egészen eltűnik. - Általján véve (mindég csak az Európában talált s a nyugoti egyházhoz tartozó nemzetiségeket tekintve) azt találjuk, hogy a rokonság, mely erkölcsökben, életmódjaikban s eszméikben létezik, sokkal inkább műveltségi fokuktól, mint faji rokonságuktól függ. S az úgynevezett román sokkal közelebb áll a szomszéd szlávokhoz, mint Európa bármily román nemzetéhez; valamint az orosz erkölcsökben, mint azokat a természet után festő újabb írók rajzolják, félreismerhetetlen rokonság létezik azokkal, melyek Magyarországon egy félszázad előtt léteztek.

1051

1857. december 16.

Külső nyomás alatt minden párt tömöttnek (compact) látszik. Politikai veszteglés vagy lassú mozgalom pillanatjaiban könnyű feltartani összefüggését, de ha a mozgalom erőssé válik, nehéz, sőt csaknem lehetetlen feltartani egységeket. Elválnak, mint a tömeg, mely sebes haladásnak indul. Az egyes részek különböző súlya s a nagyobb s kisebb sebesség, mellyel ennél fogva a közös cél felé haladnak, maga elég arra, hogy elváljanak.

1063

1858. január 2.

Csak kettőt nem pótolhatunk ki fáradság s tanulmányok által: az életben a finom erkölcsi érzetet s a művészetben az ízlést.

1065

1858. január 3.

Fiatal korunkban semmi sem bánt inkább azon tapasztalásnál, hogy csak lépésenként haladhatunk célunk felé. - A férfiú, ha hosszú küzdés után azt mondhatja magának, hogy azt az ügyet, melynek élt, csak pár lépéssel előbbre vezette, már megjutalmazva érzi magát.

1069

1858. január 4.

Lemondás

Csak azt bírjuk, miről, ha kell, le tudunk mondani. Oly kincsnek, melyet nélkülözhetetlennek tartunk, nem urai, hanem szolgái vagyunk.

1086

1858. január 14.

Vannak a politikában legyőzhetetlen nehézségek. De valamint az, ki valamely magas helyet meghágni kívánván, egyszerre meredek sziklafalhoz ért, erejét arra, hogy egy legyőzhetetlen akadályon keresztülmenjen, nem fogja fecsérelni, de azért nem is hágy fel feltételével, hanem más utat keres, hogy célját elérje, ezt kell tennünk a politikában is. - Mert valamint tagadhatatlan, hogy egyes nehézségeik legyőzhetetlenek, úgy bizonyos, hogy oly célok, melyeket józanul választánk, sőt melyeket helyzetünkhöz képest választanunk kelle, mindég el is érhetők, csak az szükséges, hogy arra a jó utat válasszuk.

1087

1858. január 15.

Centralizáció

Német közmondás szerint kinek Isten hivatalt ad, annak megadja az észet is. Nyugodt időkben ez utóbbiból azonban vajmi csekély adag szükséges, csak a tekintély legyen meg. A világ diák közmondás szerint többnyire saját becsületéből áll fel, s az embereknek nem annyira kormányzásra, mint arra van szükségek, hogy magokat kormányozva gondolják. Először azért, mert e gondolat az emberek többségére szintúgy megnyugtatólag hat, mint az orvos jelenléte hat reánk, ha magunkat rosszul érezzük. Másodszor azért, mert ha az emberek magokat kormányozva hiszik, azaz, ha azon legfőbb hivatalok, melyeknek feladása az állományról gondoskodni, tekintélyes férfiakkal betöltvék, legalább mások nem kapkodnak a hivatal után, s a legnagyobb csapás, mely így országot érhet, kétségen kívül az, ha nagyon sokan gondoskodnak felőle, s az emberek azon veszekszenek, ki boldogítsa.

1109

1858. február 21.

Valamint minden uralkodásnál, úgy arra is, hogy magunk felett uralkodjunk, számba kell venni saját gyengeségünket.

1113

Bécs, 1858. február 23.

Csak egy eszköz van, mely által a kormány az állampolgárok többségének szolgálatokat tehet - ha meg tudja győzni őket, hogy amit tesz, az számukra hasznos.

1120

Ha feltesszük is, hogy egy alkotmány adott formájában nem olyan kívánatos, mint a központosítás, ez még nem változtat a dolgok helyzetén. Az építkezésnél a meglévő alapot kell használni, amíg újat csinálni nem tudunk.

1125

1858. március 4.

A köztaps még nem dicsőség, s az, kinek nevét a tömeg egy pillanatra felkapja s isteníti, sokszor igen tisztán belátja mind e lármának valóságos becsét.

1135

Csabacsüd, 1858. március 26.

Nincs nagyobb hiba, mintha eljárásunkat nem saját elveink, hanem mások tettei szerint intézzük el, s ha mások irányunkban az igazság s méltányosság szabályait sértik, magunkat azoktól szintén felmenteni akarjuk. - Mellőzve a dolog erkölcsi oldalát, az ily eljárás már azért is káros, mert a becsületes ember, ha azért, hogy másokat megbüntessen, az egyenes útról le akar lépni, sohasem bírja következetesen keresztülvinni föltételét, s mert nincs semmi veszedelmesebb, mintha a küzdelem között oly térre lépünk, melyen jártasak nem vagyunk. Becsületes embernek az ármány fortélyá ellen is csak egy biztos fegyvere marad, s az ismét becsületessége.

1136

Csak ha az egyes tárgyakat tökéletesen ismerjük, akkor juthatunk általános nézetekhez. Ki az egésznek ismeretét mindig csak az egészben keresi, s a részletekkel, mint figyelmére méltatlanokkal, nem foglalatoskodik, minden tudományban örökké kontár fog maradni.

1141

1858. március 29.

A reformációnak - azoknál legalább, kik abban vallásos meggyőződésből vettek részt - azon ellentét szolgált kiindulási pontul, melyben az egyház az Írás szavaival jött. Midőn a reformáció így egyrészt az egyház visszaélései ellen kikelt, s így a kereszténységnek, melyet elveihez visszavezetett, a legnagyobb szolgálatot tévé, ellentétbe kelle jönnie avval is, mi a kereszténység körében nem visszaélés, hanem az elismert elvek kifejlődése, s így valóságos haladás vala. S csak ha a protestantizmusnak e kettős hatását, melynek mindegyike irányából következik, tekintetbe vesszük, érthetjük annak következését, csak akkor láthatjuk át, hogy a cél, melyet az magának kitűzött, egyrészt a legszebb, de másrészt ismét lehetetlen vala.

1142

1858. március 29.

A katolicizmusnak két tagadhatatlan előnye van a protestantizmus felett.

1° Sokkal józanabb s emberiebb elvei, melyet a kegyelemről, szabadságról és cselekedeteink érdeméről felállított.

2° Az, hogy míg a protestantizmusban a haladás szintűgy szükséges, a haladás itt mindég csak individuális lehet, míg a katolicizmus az általános zsinatokban oly intézménnyel bír, mely által a haladás az egységgel összefér.

Minden katolikus polémiának a protestantizmus ellen e két pont körül kellene forogni.

1153

Reguly

Mint mindenütt, úgy a tudományos pályán a siker a szerencsétől függ; csak igen csekély száma azoknak, kik a célt, melyért törekednek, elérték, s kinek fáradságát teljes siker koronázta. Bármily tudomány történetét nézzük, hány névtelen munkásnak ereje fogyott ki csak abban, hogy az utat készítse, elé, melyen szerencsésebb utódaik egy nevezetesebb előlépést tehettek, hányan élte veszett el csak azon fáradság között, mellyel a tudományos épület alapjait lerakták. A magas falakat más emelte fel, más írta homlokzatára nevét, s ha fáradozásaink jutalmát csak a dicsőségben keressük, hány vesztegette el életét. A sokaság, mint mindenütt, úgy a tudományokban is minden haladást, minden győzelmet, minden sikert egy névvel köti össze, s annak adja a koszorút, ki a végső követ rakta le. S ez nem is lehet másképp, de vajon mi is, kik magunk a tudomány setét aknáiban dolgozunk, így cselekedjünk-e? S ha azon szerény munkások egyike ledőlt, mielőtt a kincset felemelheté, ha a bajnokok egyike elvérzett, mielőtt a diadal kivívatott, mi ne emlékezzünk meg kitartó szorgalmáról, mellyel mellettünk dolgozott, mi elfelejtsük küzdelmeit, s hogy a győzelem, melyet egykor mások fognak kivívni, részben neki is köszönhető, ki annak életét áldozta fel? Nem, ez nem lehet.

Osztva a nép babérjait, a boldognak, kinek fáradságait nagy eredmények jutalmazták, adja neki babérkoszorúját, de mi fűzzünk egy szerényebb ágat a tudomány hív követőjének halántékai körül, hogy azon remények közül, melyek őt életében feltarták, legalább azon egy teljesüljön, hogy neve s emléke fenn fog maradni azon tudomány körében, melynek életét szentelé.

Ilyen munkás, ily küzdő volt Reguly.

1160

1858. október 16.

Tűhegyre állítva minden nagyobbban látszik, de gyengébben áll. És vajon nem a tűhegyre állítás-e jelen politikánk fő mestersége? A régi fogalmakat, melyek szerint az állam piramis formában képzelgetett, széles alapokkal, fokként szűkülve, de úgy, hogy még az is, mi csúcsnak látszik, egy kis plató, melyen kényelmesen nemcsak állni, de még mozogni is lehet, az államnak ezen képét, mint elavultat, eldobtuk magunktól, s helyette az államszerkezetet egy óriás tű képében gondoljuk magunknak; mennyivel finomabb, mentül élesebb hegyben végződő, annyival tökéletesebb, állítólag annyival kedvezőbb a trónnak, mely, midőn e vékony alap csúcsára állítatik, csudálatosan nagy s erősnek látszik. De vajon elfelejtjük-e, hogy az ily alapokra állított királyi szék, bármi méltóságosnak látszassék, tulajdonképp nem áll, hanem csak balanszíroztatik.

1179

1858. október 23.

Mint sok uralkodó utódja alatt, úgy most a magyar alkotmány rendkívül népszerűvé vált, s miután az alkotmánynak s főképp a közigazgatásnak részletei a tudomány által felállított elveknek nem felelnek meg, sok ember töri fejét, miként lehetett, hogy ily, látszólag hiányos rendszer ily kielégítő eredményekhez vezethetett. Felfogásom szerint ennek magyarázatát éppen régi rendszerünk látszó hiányaiban kell keresnünk. Mert az alkotmány elvei semmire nézve tisztán nem állítottak fel, mert még a közigazgatásban is az, mit meghatározott rendszernek nevezhetnénk, nem található, s mert így a törvény hiányai miatt az egyediségnek nagy befolyás engedtetett, ez az, miben a magyar alkotmány előnyeit keresnünk kell. Ugyanazon előny ez, mellyel az angol alkotmány s közigazgatás is bír, a különbség a kettő között csak az angol nép magas s a magyar alantabb műveltségében kereshető; s minden alkotmány azon mértékben fog megfelelni a szükségeknek, melyben az egyediségnek s szabadságnak nagyobb vagy korlátozottabb hatáskört ad.

1180

1858. október 29.

Hogy bizonyos emberek csak szenvedelmeiket vagy instinktuszokat követve, szabad akarattal nem bírnak, hogy testi állapotjaink lelkünkre nagy befolyást gyakorolnak, s nemcsak álmunkban, de máskor is, az uralmat, melyet nagy nehezen magunk felett nyertünk, elveszítjük, az nem szenved kétséget; de vajon ebből az következik-e, hogy az embernek szabad akaratja nincsen? Vajon abból, mert némely egyedek bizonyos fakultásokat nem bírnak, vagy mert azok egy időre elgyengülnek, az következne, hogy ezen fakultásokkal nem bírunk?

1197

1858. december 26.

Az alkotmányos formák behozatala soha nem cél, hanem mindég csak eszköz, s pedig két célnak elérésére:

hogy az egyedi szabadság biztosíttassék - és
hogy az államnak egysége - a lehetőleg legnagyobb egyedi szabadság mellett -
feltartassék.

Innen következik, hogy mindazon okoskodások, melyek mellett egy rész azon tökélyeket sorolja fel, s mások azon hiányokról szólnak, melyekkel az alkotmányos rendszer *már magában* bír, egészen haszontalanok. A kérdés egyszerűleg az, vajon azon célok, melyeket e rendszer által elérni akarunk, melyek után törekednünk kell, azaz, vajon az egyéni szabadság s az állam egysége, elérhetők-e más úton is?

Csak ha a kérdés így állítatik fel, akkor juthatunk praktikus eredményekhez.

1203

1859. január 2.

Parlamentáris testületek

Alkotmányos testületek azon arányiban válnak veszedelmesekké, melyben tanácskozásaik elvek körül forgolódnak. Mentül praktikusabb feladásuk, mentül több részletes intézkedésekkel foglalkoznak, mentül nagyobb az összeköttetés, mely határozataik s az egyes polgárok érdekei között létezik, annál kevesebb[et] félhetünk tévedéseiktől. Hol nem nézetek vagy érzelmek, hanem érdekek forognak kérdésben, ott sem a szenvedelmektől, sem rögtöni változásoktól félni nincs okunk.

1207

1859. január 15.

Nem bámulatos következtetés-e, hogy éppen korunkban, midőn a természet nevében általános szabadságot s egyenlőségeit követelünk, a természettudományok körében oly elméleteket állítunk fel, melyek ezen elvekkel egyenes ellentétben állnak? Mintha szabadságról szó lehetne, ha minden, mi elébb a halhatatlan lélek működésének tulajdonított, csakugyan az idegek tevékenységének szükséges következése volna; vagy szó lehetne egyenlőségről, ha az egyes fajok képességében csakugyan oly lényeges különbségeket ismerünk el, minőkről etnográfánk beszél.

1238

Csabacsüd, 1859. május 4.

Újabb időben a gondolkozóknak egész seregét találjuk, kik, midőn egyrésről az istenség létezését kétségbevehetetlennek tartják, a másíkról az isteni gondviselést - vagy mi egyre megy, azt, hogy az Isten az egyesnek sorsáról határoz - tagadják, s az ateizmust s a bizodalmat, mellyel az egyes szenvedései között a mindenhatóhoz feltekint, egyíránt képtelennek hirdetik.

Felfogásom szerént alig van nagyobb logikátlanság, mint ez.

Mindenható erő, mely akarata által e mindenségnek létet adott, vagy ha az anyagot mint öröktől létezőt vesszük is fel, mely ez anyagot mozgásba hozta, mely neki törvényeket adott, s a véghetetlen káoszból a világ bámulatos organizmusát alakítá, s mely, mihent a teremtés nagy munkáját bevégzé, egyszerre örök nyugalomba lép, azaz erő lenni megszűnik, hogy mit egy percben tett, afelett egy örökkévalóságon át álméílkodjék, a véghetetlen teremtésben tükrözve bámulva önmagát, lehet-e gondolat képtelenebb, mint ez, lehet-e olyan, melynek hamisságát a tudomány jelen állásában könnyebben beláthatnánk?

Az idők megszűntek, midőn a teremtés egy ezeredek előtt bevégzett isteni ténynek tekintetett, s mindenki azt gondolá, hogy a mindenség s e föld, melyen élünk, úgy állnak fel, mint azok a teremő kezéből kijöttek. A geológia felfedezései után nem vonja senki kétségbe, hogy az anyag, melyet magunk körül látunk, az átalakulásoknak egész során ment keresztül. Mit az asztronómia a mindenségre nézve gyanít, midőn a csillagzatok között észlelhető ködfoltokat vizsgálja, melyeknek tömöttebb magja csak most látszik alakulni, azt e földre nézve - amennyiben emberi korlátoltságunk mellett erről szó lehet - tudományos biztossággal látjuk, hogy a teremtés nagy munkája bevégezve nincs, hogy az tovább folyik, s folyt szakadatlanul milliónyi évektől, mióta az égitestek egymástól elváltak, s a földgömb sarkain forogni kezdett. Vajon, ha a gondolat, hogy e véghetetlen rend, melyet természetnek nevezünk, létét csak az anyag különböző részeinek s a mindenségben működő ellentétes erők véletlen találkozásának köszöni, eszünkkel ellentétben áll, ha minden tapasztalás, ha elménk természetes hajlama arra kényszerít, hogy e világnak alkotását, melynek minden részei véghetetlen intelligenciára mutatnak, egy véghetetlen intelligenciának tulajdonítsuk, nem kell-e felvennünk szükségképp, hogy valamiét a teremtés, úgy a teremőnek működése bevégezve nincs, hogy az tovább folyik, mint a teremtés maga, mint ez nem a nem-létezőnek létrehozása, az egész mindenségnek rögtöni átalakítása, hanem az egyes lények nem szűnő, csaknem észrevehetetlen kifejllesztése s átalakítása által?

De vajon felfogható-e, hogy ugyanazon lény egyszerre milliónyi, nem lények, de világok felett örködve, minden egyes teremtménynek létre befolyást gyakoroljon? S hát az, hogy az isteni lény egyszerre e milliónyi, nem lényeket, de világokat teremő, s a törvényeket, melyek mindegyiknek pályáját örökre meghatározzák, egyszerre megalkotó, könnyebben érthető-e? Miként egyeztethetjük meg az istenség méltóságával, hogy az ily parányi lényekről, mint az ember s még parányiabbnak s becstelenebbekről gondoskodják? De miként fér meg a nap méltóságával, hogy az nemcsak a világot, de a kis hasadékokat, melyet a rög eltakar, sugaraival eltölti, s nemcsak a földnek tavaszt, de a legkisebb fűszálnak levelet ad, meleget adva a hernyónak s infusoriumnak úgy, mint egész világrészeknek? Általján véve, mit értünk, mit foghatunk fel, mi az istenség eszméjével összeköttetésben áll? S nincs-e a tényeknek egész sora, melyeket tudunk, melyeken, mint a föld forgásán kételkednünk nem is lehet, s melyeket éppúgy nem értünk, s pedig épp azon oknál, azaz eszünk természeténél fogva, mely nagyobb, semhogy ezen dolgok tudásához jutottunk volna, s kisebb, semhogy azokat tisztán felfogni vagy tökéletesen megérteni képesek lennénk.

Csak egy okot ismerek, melyet az isteni gondviselés létezése ellen alaposan felhozhatunk: miként egyeztethetjük meg azt, amit tapasztalunk, az Isten véghetetlen jóságával? Ha annyi egyeseket, ha egész népeket s nemzedékeket látunk, melyek hibájuk vagy legalább bűnök nélkül szerencsétlenné váltak, míg a hatalom s jólét másoknál sokszor éppen oly tettek következtéként tűnik fel, melyektől erkölcsi érzetünk irtózik, miként hihetjük azt, hogy az emberi lét felett véghetetlenül jó s igazságos lény örködik? Ezen okoskodás látszólag megcáfolhatatlan, s ha komolyabb gondolkozóban a gondviselés, sőt az istenség iránt néha kételyek támadhatnak, ezeket csak azon igazságtalanságnak látása támasztja szívében, melyet földi dolgaikban tapasztalunk; de ezen okoskodás csak addig megcáfolhatatlan, míg emberi létünket földi életünkkel bevégezettnek tekintjük. A halhatatlanságnak eszméje az egyedüli, de egyszersmind tökéletes megfejtése a látszó ellentmondásnak.

Az Isten létezése, az isteni gondviselés és a lélek halhatatlansága a legszorosabb kapcsolatban állnak egymással, mihent az elsőt elfogadjuk, a többi önként következik; s éppen ez az, miben a vallásos eszmék hatalma s jótékonyága fekszik, hogy azoktól csak vagy egészen, vagy éppen nem válhatunk meg, s hogy mihent csak az istenségnek létezését hisszük, mihent csak erről győződünk meg, mindazt, mi a vallásban legvigasztalóbb, annál bizonyosabban feltaláljuk, mentül kevesebbé követjük mások állításait, s mentül többet gondolkozunk a tárgyról.

1239

Csabacsüd, 1859. május 6.

Reguly

Ha meggondoljuk, miként a magyar nép a história tagadhatatlan bizonyossága szerint közvetlenül éjszakkeletről foglalta el hazánkat, hogy első hőstettei, melyeket kétségbevonni nem lehet, Kiev környékén történtek, s ha azon nyomokat követjük, melyeket elődeink a történet mezején magok után hagytak, az elsőket, melyeket kétségbevonnunk nem lehet, azon tájakban találjuk, melyeket most a nagy éjszaki birodalom foglal el, csaknem csudálatosnak találhatjuk, hogy a nagy érdek mellett, mely nemzetünk eredetének kérdésére hazánkban egy század óta mutatkozik, a népnek rokonait éppen ott nem kerestük, hol azok a legnagyobb valószínűséggel feltalálhatók valának, s hová, ha az éjszakkeleti vidékeket nemzetünk őshelyének elesmerni nem akarjuk is, az ősmondát követve, mely a magyart Attila népeivel közvetlen összeköttetésbe hozza, eredetét inkább dél felé keressük, legalább nemzetünk első histórikus nyomai visszavezetnek, melyeket követve a nagy rejtély könnyebben lenne megfejthető. A közönyösség, melyet az éjszaki rokonság kérdése iránt hazánkban találunk, azon csaknem makacsnak mondható határozottság, mellyel azt, midőn reá mások által figyelmeztetünk, visszautasítottuk, az éjszaki s főképp a finn népek jelen helyzetének tulajdonítható, s azon hiúságnak, mely, úgy látszik, természetünkben fekszik, s melynél fogva népek s egyesek nemességeknél jelét az ősök nagy tetteiben keresik, mintha az egyes népek s az emberi nem folyóhoz lennének hasonlóak, mely haladva magas állásából mindég mélyebbre süllyed, s mintha az emberiség éppúgy, mint a dolgok természete, nem mutatná éppen az ellenkezőt, azt, hogy ami magasan áll, csak sok ivadékok fáradtságos s századokig tartó emelkedése után érte el fenséges helyét.

1240

1859. május 7.

Haladás

Hány Galileije volt a szellemi világnak, és hányan, kik a gúnynak dacára, mellyel a világ úgynevezett bölcsei állításait fogadták, dacára a fenyegetéseknek, melyekkel a föld hatalmasai a bátort, ki az isteni gondviselésben s így az emberi nem jövődjében bíz, mindég fogadták, meggyőződésekben nem tántorodtak meg, és szembe bírálkkal, s midőn erőszak által tanaik nyilvános visszavonására kényszerítették, legalább halkan elmondták magoknak a meggyőződést: „*az emberi nem halad.*” De ha azt akarjuk, hogy e tétel egy puszta állításnál több legyen, hogy az ne egy haszontalan, meddő axiómaként

álljon tankönyveinkben, de azon igazságok egyikévé válják, melyeknek következései a gyakorlati életre befolyással bírnak, szükség, hogy ne mindég csak a haladás tagadhatatlan volta felett okoskodjunk, hanem inkább azon irányt iparkodjunk kijelelni, melyben a haladás eddig történt, s melyhez (mert ezen irány, amennyiben annak állandósága tűnik ki, az emberi természet következésének tekinthető) minden törekvéseinket alkalmazni kell.

A meggyőződés, hogy az emberi nem halad, elég általjánossá vált napjainkban, de a tétel praktikus következéseit kevesek gyanítják, senki nem vette azt fel oly vizsgálódások kiindulási pontjául, melyeknek célja az, hogy a jövőben teendők iránt igazodjunk el, s mégis ez a fődolog. Mert ha létezik mód, mely által a tévedéseket, melyek között az emberi nem haladása történt, s a szenvedéseket, melyekkel azok járnak, kikerülhetjük, e mód csak a haladás általjános törvényeinek esmeretében s abban fekszik, hogy minden törekvéseinket ezekhez irányozzuk.

1241

1859. május 7.

Tagadhatatlan, hogy könnyebben és szívesebben cáfolunk, mint bizonyítunk. Ez egyrészt arra emlékeztet, mi gyengék az alapok, melyeken esmérteink s meggyőződéseink nagy része nyugszik, másrészt arra int, hogy miután elménk természetes hajlamánál fogva a kételyhez és tagadáshoz hajlandóbb, minden törekvésünket oda kell irányozni, hogy ezen hajlam a túlságig ne fejlődjék ki.

1243

Ki sokat adhat, az gazdag, s vajon sajnálhatjuk-e annak szegénységét, ki egész vagyonát, tehetségeit, életét egy kedves lénynek vagy eszmének feláldozni képes?

1244

Miként az anyagi világban minden tárgy annál nagyobb erővel vonatik a föld felé, minél nagyobb súllyal bír, ezt látjuk a szellemi világban is. Gyenge lélek s könnyű, felületes elme az, melyre nagy eszmék ellenállhatatlan hatalmat nem gyakorolnak.

1247

Gyoma, 1859. május 8.

Vigas

Ha a tengeren távolból hajót látunk, mely duzzadó vitorlákkal egy irányban továbbhalad, szívünket vágy tölti el. A magas árbocokon színes zászlók lobognak, vitorlái hófejek, oly nyugodtnak látszik, mintha csak állna, s mégis tudjuk, hogy kedvező szelekkel kitűzött célja felé halad. De ha ugyanezen hajó fedélzetén lennénk, nem ítélnénk-e másképp, a nagy gálya, mely a távolban oly nyugodtnak látszik, nem halad-e éppúgy ingadozva, mint az, melyen magad ülsz, nem szántja-e fel a keserű habokat, melyek elején tajtékozva felcsapnak, míg a szorongatott oldalak a küzdelem

között rengenek s nyikorognak, mintha a roppant teher alatt, mely rájuk nehezül, szét akarnának törni? S nem járunk-e éppen így azon nagy férfiak s események emlékeivel, melyek az idő távolában előttünk feltűnnek? A történet keserű tengerén nem evezett keresztül senki nagy küzdelmek nélkül.

1248

Gyoma, 1859. május 8.

Jórávaló ember mindent *eltűr*, de nem mindent *tesz* hazájáért. Az erkölcsi lehetőségeket nem mi magunk jelöljük ki magunknak, s rajtok túllépni még a hazáért sem szabad.

1254

A legvallásosabb ember, ki Istent mindenekfelett bölcs s igazságos lénynek tartja, hányszor emeli panaszos tekintetét ég felé, s bámulhatjuk-e, ha a nép, mely kormányát mindenhatónak hiszi, s annak igazságáról és bölcsességéről sokszor meggyőzve nincs, annak irányában szintén azt teszi.

1255

Sz. Torna, 1859. június 1.

Semmi nem rontja meg inkább jellemünket, mintha azon elvhez szoktunk, hogy a cél szentesíti az eszközöket; ez az ok, melyért magas országos állásoknak elfoglalása, melyekben sokszor ezen elvnek alkalmazására csaknem kényszerítettünk, a jellemre sokszor oly kártékonyan hat.

1260

1859. június 2.

„Az emberiséget csak egy új eszme, egy új igazság mentheti meg jelen szerencsétlen helyzetéből” - ezt halljuk sokszor, s ezen általános meggyőződésből kiindulva nem hiányzanak, kik ezen új igazság kereséséhez fognak, vagy minden tanban, mely - mint a kommunizmus vagy szocializmus - újnak látszik, e mindenben segítő gyógyszer, nemünk új megváltóját gyanítják, s mégis nincs semmi, mi a történet összes tapasztalásaival annyira ellenkezésben állna, mint ezen meggyőződés. Az emberiség bajain soha *új* eszme nem segített még. A kereszténység, mely az ókor rothadt állapotjait megújítva, jelen civilizációnkat alkotá, nem hirdetett semmit, mi mint eszme, a zsidók vallásos, vagy a görögök s rómaiak filozófiai tanai között nem lenne feltalálható. Eszméknek hatalma s jótékonyasága csak általánosságokban fekszik, s ez mindég csak hosszú időnek lehet szüleménye. Ha tehát jelen viszonyunkkal meg nem elégedve, egy szebb jövőt várunk, s azt előkészíteni akarjuk, nem új eszmékbe, nem eddig hallatlan kombinációkba helyezzük bizodalmunkat, hanem inkább a létező, a már elterjedt eszmék között keressük fel azokat, melyek az emberiség jelen művelődési fokának s helyzeteinek megfelelően, általjánossá válhatnak. Elhagyva, sőt megtámadva azt, mi túlélve magát, többé általános meggyőződéssé nem válhatik, s hasonlóképp mellőzve mindent, mi talán egykor, de a jelen viszonyokban nem lehet még általános.

1265

1859. június 5.

Akármily irányban haladjunk, akármennyire *földi* látkörünk változik s terjed, de ha feltekintünk ugyanazon eget s ugyanazon csillagokat látjuk magunk felett; s ekként változnak s terjednek esmereteink a tudomány által. Az anyagi világ felfogásában, földi dolgok méltánylására nézve minden lépés módosítja nézeteinket, azon legfőbb igazságokra nézve látkörünk egy marad, s a legbölcsebb nem áll közelebb hozzájuk, s a különbség, mely közte s az egyszerű munkás között létezik, nem hogy hozzájuk közelebb jutott, hanem csak abban áll, hogy a távolságot, mellyel tőlök áll, hogy nagyságokat s a befolyást, melyet e földre gyakorolnak, tisztábban fogja fel. - De éppen, mert látkörünk s vele nézeteink, melyek minden egyébre nézve annyira változók, azon legfőbb igazságokra nézve ugyanazok maradnak, ebből következik, hogy a műveltség magasabb fokán, hol a különböző néposztályok esmereteik által nézeteikben annyira eltérnek egymástól, való egyetértés csak ezen magasabb eszmékre nézve eszközölhető. Éppen a művelődés magasabb fokán álló nemzetek csak a vallás körében találhatják egységeket, s a protestantizmus nagy előnye abban fekszik, hogy ez általa könnyebben eszközölhető.

1266

1859. június 5.

Mentül inkább haladunk a tudományban, annál inkább látjuk, hogy minden bizonyos törvények szerint fejlődik. Mennyivel több s világosabb törvényt vontunk le azon tényekből, melyeket az esmeretek bizonyos körében észlelünk, mentül tisztábban látjuk azon okszerű összeköttetést, melyben az elébb véletlennek tekintett események s változások egymáshoz állnak, annál tovább haladtunk ezen tudományban, s a hatás, melyet a tudomány az emberi hatalom kiterjedésére gyakorol, csak abban fekszik, hogy a dolgok kifejlődésének törvényeit kimutatva, egyszersmind az emberi hatalomnak természetes korlátait jeleli ki, s így tevékenységének elérhetetlen célok helyett, melyek után másként fáradna, elérhető feladatokat tűz ki.

Mi minden tudományról, az áll a politikáról is. Feladása nem más, mint azon tények roppant mennyiségéből, melyeket a történelem nyújt, azon törvényeket keresni fel, melyek szerint az emberi társaságok kifejlődnek, s kijelelni általuk a határt, ameddig egyrészt az állam hatalma az egyes felett, másrészt az egyes szabadsága más egyesek s az állam irányában terjedhet. Eddig csaknem kivétel nélkül utópiák létesítésén fáradtak az emberek, s pedig még többször kormányi, mint népszerű utópiáikén.

1267

Csabacsüd, 1859. június 6.

Kereszténység

Ha azon nagy átalakulást figyelemmel tekintjük, mely a kereszténység által az emberek eszméiben történt az egyediség érvényesítésében, azon elv felállításában találjuk azt,

hogy saját egyediségünk tökéletesítése s tökéletesülés által boldogítása képezi létünknek s minden törekvéseinknek fő célját.

Az óvilág - amennyire a görög-római polgárosodás terjedett - az államot állítá fel, mint a legmagasabbat, s valamint az egyed fő erényét abban helyezé, hogy magát s minden tehetségeit a köznek alárendelje, úgy minden egyedi szabadságot s jólétet csak az állam szabadságában s jóléti részvételében keresteté általa. Hová a görög-római polgárosodás nem hatott, ott az ókorban a nemzetiség eszméjével találkozunk legélesebb, legmerevebb formájában, mely még az istenség eszméjére is kiterjed, s minden népnek külön istenségeket ad, oly istenségeket, melyeket nemcsak a nép, mely nekik oltárokat emel, de azok is, melyek vele érintkezésbe jutnak, elismernek, ellenséges hatalmakat látva benne, melyek ellen szintúgy küzdeniek, melyeket szintúgy legyőzniük kell, mint az ellenséges népet, mely ellen csatáznak.

Az egész ómitológiában korunk fogalmai szerint nincs semmi csudálatosabb, mint azon tolerancia, mellyel az egyes népek szomszédaik isteneit, mint valóban létező lényeket, elismerék, saját nemzeti istenségeik számára legfeljebb csak nagyobb hatalmat s dicsőséget, egyáltalában némi felsőbbiséget követelve, azt is csak mint oly dolgot, melyért még küzdeni kell, s mely csak a küzdelem után, az ellenséges nép legyőzése által válik kétségtelenné. Mennyire általános ezen nézet az egész ókorban, meglátszik abból, hogy azt még a zsidó szent könyvekben is feltaláljuk (Deus vester non est sicut deus gentium), hol ezen istenségek létezése nem tagadtatik, csak Jehova felsőbbisége emeltetik ki, sőt, hogy még az első szentatyák is, alkalmazkodva itt, mint mindenben, a nép gyengeségeihez, a pogány istenségek létezését elismerve, őket rossz szellemeknek, démonoknak kanonizálták.

Az óvilág egészen e föld képe szerint alkotá olümposzait. A harc, mely a föld népei között az uralomért folyik, küzdelemben tartja az égiet is, s valamint itt a földön nem minden népek megsemmisítésével, hanem avval végződik, hogy minden népek a római birodalomba kerülve, anélkül, hogy egyediségöket egészen elvesztenék, a római művelődés bélyegével jelettettek meg, úgy a vallás körében a római mitológiát szülé számtalan istenségeivel, kiknek mindegyike a közös római bélyegen kívül eredetének, azaz saját nemzetiségének jellemét tartá meg. A kereszténység e részben is, más vallásoktól nemcsak különbözik, sőt velek csaknem ellentétben áll, s ha általán véve mondhatjuk, hogy az ember mindig saját képmására teremti istenségét, a kereszténységre nézve színtoly tagadhatatlan, miként az eszményképét nem a létező viszonyok eszményítésében, hanem azoknak ellentétében kereste. A kereszténység nem mint az uralkodók, hanem mint az elnyomottak vallása lépett fel, nem, hogy a létező viszonyokat igazolja, hanem, hogy az alattok szenvedőknek vigasztalója legyen, s nem hirdettetett soha tan, [mely] minden létezővel, főképp azon elvekkel, mik minden létezőnek, az egész civilizációnak alapjául szolgáltak, annyira ellentétben állna, mint éppen a kereszténység.

Az állam abszolút hatalmának ellenében a kereszténység a szabad egyediség eszméjét állítá fel. Az eszme helyett, melyből az óvilág minden erényei fejlődtek, hogy az egyed az államért van, azon új tant, hogy mindenki életének célját csak saját tökéletesülésében keresheti.

A mereven elkülönözött s ellenséges nemzetiségek ellenében a kereszténység az emberi nem egységét hirdeté.

Az első által a szabadságnak most egy egészen új értelem adatott, a politikai szabadság helyett az egyedi szabadság állítatott fel.

A másodikból szükségképp az egyenlőség eszméje fejlődött ki, s ha a római caesarok a keresztényeket, dacára békés jellemeknek, mellyel magokat a létező viszonyoknak alávetik, mégis üldözték, s ha Liberius a kereszténység győzelméből Rómának, sőt az egész óvilág civilizációjának vesztét jósolá, ők helyesen fogták fel a vallásnak természetét; s így nem csalódott Rousseau sem, és azok, kik előtte vagy utána azon állítással léptek fel, hogy a kereszténység az államra nézve veszélyes, s hogy vallásához ragaszkodó keresztény jó polgár nem lehet. Amennyiben államaink az óvilág eszméin alapulnak, ezen állítás helyes, s azon mértékben, melyben a renaissance óta államszerkezeteinkben az óvilág eszméihez visszatérünk, ezen ellentét mindég élesebbé válik; a kérdés csak az, vajon ezen ellentét a kereszténység vagy a jelen állami szerkezet megszűnéséhez fog-e vezetni, s én korunk eszméiben s az irányokban, melyekben ezen eszmék nyilatkoznak, nem látok semmit, mi az elsőt valószínűtlenné tenné.

Sokszor halljuk, hogy a kereszténység lejárta magát, s csakugyan tapasztaljuk, hogy a kultusz jelenleg kevesebb tiszteletben tartatik, a dogmák, főképp a míveltebb osztályok által, nemcsak kétségbevetetnek, hanem elvettetnek, sőt, hogy még a keresztény morál, mely a boldogságot nem földi javakban, hanem a tökéletesbülésben keresi, az emberek tetteire naponként kevesebb befolyást gyakorol.

Mindezen jelenségek szomorúak, s igen helyesen cselekszik, ki korunk szenvedéseit ezeknek tulajdonítja, s azt hiszi, hogy míg az anyagiságtól, mely a kereszténység praktikus hatását lehetetlenné teszi, nagy szenvedések által nem szabadulunk, az emberiség helyzete javulni [nem fog], de ki ebből azt következteti, hogy azon eszmék, melyeket a kereszténység felállított, hatalmukat elveszték, az nagyon csalódik.

Igaz, a többség nem saját tökéletesítésén, hanem igen anyagi javakban keresi boldogságát, a mennyország, mely után vágyódik, e földre szállt; de vajon nem saját boldogságát keresi-e mindenik, önmagában keresve célját, s azon önösség, mely ellen méltán felszólalunk, nem ugyanazon individualizmuson alapszik-e, mellyel a kereszténység az óvilág fogalmai ellen fellépett, csakhogy a boldogság-fogalom változott meg.

S vajon korunk nemzeti törekvései, habár azok az emberiség eszméjével, melyet a kereszténység felállított, látszólag ellentétben állnak, nem az egész emberi nem egyenlő jogosultságának eszméjén alapszanak-e, s nem ahhoz vezetnek-e vissza?

S azon általános humanitás, mely századunk legnemesebb jelleme, nem tisztán keresztény eszméknek következése-e?

Mindazon törekvések, melyek korunkban a fennálló viszonyok s főképp az államszerkezet ellen irányozvák, bármi vallástalan formában lépjenek fel, tulajdonképp mégiscsak tisztán keresztény eszméknek küzdelmei, s éppen mert azok, azért vagyok meggyőződve, hogy azok elnyomatni sem az állam, sem azon ellentörekvések által nem

fognak, melyekkel a kommunizmus és szocializmus újabb időben az egyedi szabadság ellen fellépett.

A kereszténység nemcsak nem élte túl magát, sőt csak most közelgünk uralmához. Történjék bármi, a jövő a szabadságot és egyenlőséget is, az emberi nem egységét ki fogja vinni azon értelemben, melyben azt a kereszténység felállítja.

1279

Az erény - mint Arisztotelész mondja - két szélsőségnek kellő közepe. De éppen ebben fekszik a veszély, melynek magunkat azáltal tesszük ki, ha egyes hibáink ellen következetes erőfeszítéssel küzdünk. Néha legyőzzük hibáinkat, de ritkán anélkül, hogy az ellenkezőbe esnénk. A különböző tulajdonok egyensúlya, mely erényünknek s boldogságunknak feltétele, egyes esetekben a természet adománya, néha életviszonyaink s azon befolyásnak eredménye, melyet reánk a társaság gyakorol, de talán nincs senki, ki azt magának reflexió s erős feltétele által szerezhethetné meg. A reflexió jó arra, hogy saját hibáink- s gyengeségeinkről győződjünk meg, de nem arra, hogy jókká s erényesekké tegyen.

1282

1859. június 30.

Ki mindig útjára néz, s egyre haladni akar, az nem panaszkodhatik, ha életét, melyben magának pihenésre időt nem enged, fárasztónak találja.

1283

Elélhetünk minden öröm, de nem minden remény nélkül.

1284

1859. július 1.

Praktikai feladás

Oly állami állapotok, melyek az uralkodó eszmékkel ellentétben állnak, nem tartathatnak fel, s az államszerkezet csak akkor erősebb, ha ez az uralkodó eszméknek következése, s azok valószínűsítésének eszköze.

A feladás eszerént: először tisztába jönni aziránt, mik korunk uralkodó eszméi, másodszor aziránt, a jelen szerkezet megfelel-e ezen eszméknek, harmadszor mily szerkezet által valószínűsíthetők ezen eszmék?

Miután a jelenkor eszméi a kereszténységre alapszanak, a feladás tulajdonképp csak az, mily módon alapíthatunk egy valóban keresztény államot?

1286

1859. július 3.

Viszony a reformáció és újabb mozgalmaink között

A reformáció nem egyéb, mint azon reakció, mely a római egyházban fennmaradt óvilági eszmék és intézvények ellen a tisztán keresztény elvek nevében történt.

Újabb mozgalmaink nem egyebek, mint ugyanezen reakciónak folytatása az állam körében, hol az óvilági eszméknek szinte egy nagy része feltartotta magát, s a császárság következtében csaknem minden államok úgy rendezettek el, hogy azokat nem a keresztény, de egészen az óvilág eszmei kifolyásának tekinthetjük.

A 16. század mozgalmainak célja egy keresztény egyház, a 19. századéi egy keresztény állam létesítése, s e mozgalom szinte nem fog nagy következtések nélkül maradni, s ha ezek, mint a reformáció mozgalmai, nem győznek is mindenütt, ott, ahol győznek, a királyi hatalomra ugyanazon következtéseket fogják előidézni, melyeket a reformáció a pápáira előidézett.

1287

Demokrácia és külső hatalom

Demokratikus állam, ha népe erényes, megtarthatja szabadságát, de nem uralkodhatik mások felett, s mi egyesekre alkalmazva kétségbevonható, hogy parancsolni csak az tud, ki engedelmeskedni tanult, bizonyos, ha egész népekről van szó; külső uralmok mindig belső szolgaság árán vásároltatik meg. Ez magából a demokrácia természetéből következik.

Mert miután a nép a hatalmat, mellyel más népek felett bír, maga nem gyakorolhatja, s avval egyeseket kénytelen felruházni, a hatalom, mellyel külsőleg bír, szükségképp az egyenlőség megrontását vonja maga után. Oly államban, melyben a dolgok természete szerint arisztokratikus pozíciók léteznek, az arisztokrácia sem soká várat magára.

De ha az uralkodás és a demokrácia nem állhatnak meg együtt, ezen axiómából - melynek helyességét kevesen fogják kétségbevonni - következik, hogy korunk demokratikus iránya a dolgok szükséges folyamában azon uradalom megszüntetéséhez fog vezetni, melyet most egyes népek a többiek felett gyakorolnak.

S hogy így, dacára azon ellentétnek, melyben jelenleg sok helyen a demokratikus irány a nemzeti mozgalmakkal áll, a demokrácia győzelme szükségképp a nemzetiségek felszabadítását fogja maga után vonni.

1289

Svábhegy, 1859. július 7.

A nép hatalmának alapjai

Salamon kivételével, ki a bölcsnek nevét már azért is megérdemli, mert csak bölcsességet - azaz személyes tulajdont - kért istenétől, az emberek mind csak külső javak vagy kedvező körülmények után vágyódnak, és szerencséjüket ezekben keresik. Így van ez nemzeteknél is. Hogy határait kiterjeszthesse, hogy szomszédai gyengüljenek, hogy egyes események bizonyos módon dőljenek el, ezután vágyódnak, s mi a fő - mert minden egyéb csak ettől függ -, a nemzet belső becsére, míveltségének emelésére, férfiasságára, erényességére nem gondol senki, s mégis ezek nélkül mit ér minden egyéb? Valamint az egyesnél a külső körülményekkel csak tevékenységének színhelye változik, de nem becse, úgy van az még nagyobb mértékben nemzetekkel is, s nincs egy, mely csak azáltal, mert külső helyzete kedvezővé alakult, naggyá vagy boldoggá vált volna.

1293

1859. július 13.

Az államot nem érheti nagyobb szerencsétlenség, mintha az, mi a népnek cél, kormánya által csak eszköznek tartatik, vagy megfordítva, ha a nép aziránt, mit kormánya célként tűzött ki magának, közönyös marad. Minden dualizmusok között ez a legveszélyesebb, mert csak ez az, mely által a nemzet egysége éppen ott szűnik meg, hol arra legtöbb szükség vagyon: a külfölddel szemközt.

1294

1859. július 13.

Irányul csak oly tárgyak szolgálhatnak, melyek, mint a csillagok, tőlünk oly távol fekszenek, hogy bármily sebesen haladjunk, azáltal a viszony, melyben hozzájuk állunk, nem változik meg.

1302

1859. augusztus 11.

Rögös minden pálya, mely felfelé vezet. A gondviselés úgy rendelé, hogy valamint a föld, úgy az emberi lét magaslatait csak akadályok között s hosszú fáradtság után érhessük el.

1304

1859. augusztus 18.

Nacionalitás

Közönségesen a nemzetiségi lelkesültség olyannak tekintetik, mely csak a legutolsó időkben vált fontossá, ephemer tüneménynek, mely, amint rögtön támadt, úgy rögtön fog elenyészni; ha azonban az újabb történetet figyelemmel tekintjük, azon meggyőződéshez jutunk, hogy a nemzeti érzelmeknek fontossága legalább századunkkal kezdődik, s hogy éppen a legfontosabb annak első, most átélt felében történt. Napóleon hatalmának megtörése egyedül ennek köszönhető. Nem a kormányok összetartásán s a rendezett hadseregek vitézségén, hanem egyedül a spanyol, orosz és német *nemzet*

ellenállásán tört meg e hatalom, s alig foghatjuk meg, hogy ezt azok, kik e nagy eseményeknek tanúi voltak, vagy legalább jelen állásukat annak köszönhetik, ezt ily hamar elfeledték.

Egy új van a nemzetiségi mozgalmakban, revolucionárius jellemök. Miután ez azonban egyedül a kormányok csaknem megfoghatatlan ügyetlenségének tulajdonítható, kik éppen azon iránnyal, mely nemcsak természete szerint *konzervatív*, de az egész század leforgása alatt a konzervatív elvek érdekében működött, s melynek a trónok s a régi viszonyok helyreállításukat köszönik, kik, mondom, éppen ezen iránnyal ellentétben tették magokat, igen valószínű, hogy a kormányok ezen hibát végre átlátván, a nemzetiségi elv ismét természetes, konzervatív jellemét veendi fel.

Egy mindenesetre bizonyos, s ez az, hogy a nemzetiségi elv nagy, sőt elhatározó befolyást fog gyakorolni Európa legközelebbi kifejlődésére. *Konzervatív irányban*, ha a kormányok ezen elvet magokévé téve, azt a történelmi nemzetiség fogalmához visszavezetni tudják. *Forradalmi irányban*, ha a kormányok a nemzetiségi eszmével ellentétben maradva, mindazokat, kik azért küzdenek, a forradalom táborába kényszerítik, s őket arra bírják, hogy a történelmi nemzetiség fogalmával felhagyva, helyébe az etnográfiai értelmet állítsák fel.

Respublika, alkotmányos királyság, sőt korlátlan uralom, minő Napóleon vagy az orosz cáré, a győzelem végre bizonyosan azé lesz, ki a nemzetiség elvét legelőbb s legtekélyesebben bírja kielégíteni.

1311

Sz. Torna, 1859. augusztus 27.

Ki a hazának szolgálni akar, annak egy percig sem szabad elfelednie, hogy *szolga*, s csak akkor felel meg hivatásának, ha kizárólag eszköznek tekinti magát. Ki ezen önmegtagadásra erőt nem érez magában, s a közjón kívül mást - hacsak személyes dicsőségét is - tartja szeméi előtt, jobban cselekszik, ha a közügyektől távol, vagy legalább alárendelt helyzetekben tartja magát.

Oly tökéletlenek vagyunk, hogy különböző érdekek összeütközésénél még a jobb ember is saját érdekeit másokénak elébe teszi, s ezért arra kell törekednünk, hogy saját, a közügytől különvált érdekeink ne legyenek, vagy mivel ez - mi az óvilág politikai erényeinek alapja volt - korunkban alig érthetjük el, azt kell elvként kitűznünk, hogy összeütközés esetében saját érdekeinket a közének mindig alája rendeljük, még azon esetben is, ha az, mi legfontosabb érdekeinket sérti, a közügyekre nézve látszólag csak kevés fontossággal bír.

1314

Csabacsüd, 1859. augusztus 28.

Nemzetiség

A politikának, amennyiben az nemcsak egyes államok belső ügyeivel, hanem azon viszonyok célszerű elrendezésével foglalatoskodik, melyek különböző népek s országok között léteznek (s a keresztény elveknek egyik diadala az, hogy napjainkban országok, mint egyesek, bármi önösek legyenek, tetteikben ezen önösséget nem vallják be, s legalább annak színét akarják megtartani, hogy amit tesznek, azt az összes emberiség érdekében vagy legalább kára nélkül teszik), legszebb feladása azon fáradni, hogy a különböző országok viszonyaiban az anyagi erőszak helyett a jog határozzon; s a legjobb politikának kétségen kívül azt fognók elesterni, mely által a háború Európa mívelt népei között csaknem lehetetlenné válnék.

E szempont nem új. Mióta Európa népei a kereszténység civilizáló hatása által a tökéletesen barbár állapotjokból kibontakoztak, csaknem a középkor kezdetétől, a keresztény népek közötti béke helyreállítása legalább egy eszményképként lebegett az emberiség előtt, mely után az törekedni soha meg nem szűnt. Ez az, mi a pápaság s császárság intézményeinek okszerű alapját képezi, mit a hűbéri rendszer durva bírószei eljárása s az uralmak fokonskénti egymás alá vetése által elérni törekedett, mi a hódítónak, midőn más, a közbékére állítólag veszélyes függetlensége ellen fellépett, s azoknak, kik törekvéseinek ellenálltak, egyaránt igazolásul hozatott fel. És ez a dolgok természetében fekszik. Miután minden erőszak vallásunk elveivel egyenes ellentétben áll, magából következik, hogy azon arányban, melyben a vallás elterjedt, s a kereszténység elvei uralkodókká váltak, a háború a közvéleménnyel inkább s inkább ellentétben áll, s annak megszüntetése célnak esmertetik el, s az európai egyensúly, s az országok geográfiai határai csak azért tekintetnek oly fontosaknak, mert mind amaz, mind ezek által az erőszakos megtámadás legalább nehezítettik.

De ha ez bevallott célunk, sőt, ha egész civilizációnk kifejlődése odavezet, hogy e cél után törekedjünk, nem kell-e átlátnunk, hogy az az utóbbi eszközök által el nem érhető, hogy az európai hatalmak tökéletes egyensúlya alig több ábrándnál, mely a legnagyobb áldozatokkal is legfeljebb pillanatokra létesíthető, s hogy geográfiai határok, azon haladások után, melyeket a hadviselés technikájában tettünk, többet senkit nem biztosítanak; s vajon, ha ez így van, nem kell-e örülnünk, hogy éppen midőn az eddig használt eszközök elégtelenségéről meggyőződünk, egy újat találunk, mely által egész civilizációnk célja sokkal biztosabban érethetik el.

Ez a nemzetiség.

Ha európai közjogunk alapelveül a nemzetiségek autonómiáját fogadjuk el, oly határokat állítunk az államok közé, melyeket megváltoztatni vagy legyőzni a leghatalmasabbaknak sem áll hatalmában, s melyek minden hódítást lehetetlenné tesznek. S éppen ez az, miben én a nemzetiség elvének fontosságát találok, s miért én annak valóstítását a legszebb, leghumánusabb feladásnak ismerem.

Az állam feladása

Az államnak feladása nem az, hogy az egyeseknek munkát, vagyont, jólétet szerezzen, hanem csak az, hogy ezeknek megszerzését lehetségessé tegye.

1324

Egyenlőség

Mennél hosszabb a pálya, annál nagyobbakká válnak a közök, amelyek a versenyzőket egymástól elválasztják, s így mentül tovább haladunk a művelődés terén, annál nagyobbak a különbségek, melyek az egyedek között léteznek. Ezenkívül van még valami, mi az egyenlőséggel ellentétben áll, s míg korunk ezen vezéreszméjéért lelkesülünk, annak gyakorlati alkalmazását mindég lehetetlenné teszi, s ez azon irány, melyet iparunkban követünk. A nagy haladások, melyeket e részben újabb időben tevének, a munka elosztásának következményei. Már miután a munkások elosztása szükségképp felsőbb vezetést kíván, s az egyes munkások függetlenségét megsemmisíti, maga a munkások elosztása (még ha a tőkétől absztrahálunk is) az állások különbözőségéhez vezet, s felsőbbbségeket s alárendeltségeket idéz elő. Valószínűleg az általános lelkesülés, melyet korunkban az egyenlőség mellett tapasztalunk, éppen a tényleg mindég nagyobb s majdnem tűrhetetlenné váló különbségeknek következménye, de miután tény az, hogy társadalmi s ipari rendszerünk mellett az egyenlőség lehetetlen, ebből következik, hogy az állam nem annak megalapítását tűzheti ki céljául, hanem csak azt, hogy a megszüntethető egyenlenségnek rossz következményei a lehetőségig elháríttassanak.

1336

A nyelvek eredete

Régóta foglalkoznak az emberek azon kérdéssel: nyelveink miként eredtek? Kratülosz - a platonikus -, az ellenkező nézeteket fejtegetve Arisztotelész a nyelvet emberi műnek állítja, Zénó s Epikur tanítványai az ellenkező nézeteket védik. Baco óta Arisztotelész nézete terjedett el inkább, s Hobbestól Berkeley-ig azon nézet győzött, hogy a nyelvek csak a társalkodás szükségének kielégítésére gondoltattak ki, s hogy benne a dolgok való lényege kifejezve nincs, s így a legnagyobb tévedéseknek okai. Spinoza s Leibniz körülbelül éppúgy vélekednek, míg a francia materialisták a nyelvfiziológiát akarják adni.

Felfogásom szerint az igazság itt is a közepében fekszik.

Az ősnyelv - az, mellyel az emberek kifejlődések első fokán, egészen műveletlen állapotokban éltek - bizonyosan éppúgy, mint azon hangok, melyekkel madarak vagy állatok élnek, s érzéseiket kifejezik, fiziológikus törvények szerint támadt.

De a nyelv későbbi kifejlődésében bebizonyíthatólag csak az emberi akarat szüleménye.

Valamint mindenben, úgy a nyelvre nézve, az anyagi természetünk befolyása annyival csekélyebb, s az okozat annyival nagyobbá válik, mennél messzebbre haladunk a műveltségben.

Kifejlődésünk képe

Egy része azoknak, kik ötven év óta a történetfilozófiával tudományosan foglalkoznak (ha oly elmékedések tudományos vizsgálódások nevét érdemlik, melyeknél ahelyett, hogy az eszmék kifejlődése a tényekben kerestetnék, a tények csak egy előre készült teóriák bebizonyítására zsákmányoltatnak ki), nagy fontosságot tulajdonítanak azon analógiának, mely szerintök egyes népek, sőt az egész emberiség s az egyes ember kifejlődése között létezik. Vannak történetfilozófok, kiknek egész tana tulajdonképp csak arra megy ki, hogy miután a múltban ezen analógiának részletes bebizonyítását megkísérték, s egyes jelenségekből azon állítással léptek fel, hogy az emberi nem jelenleg férfi- vagy aggkocát elérte, ebből a jövőnek horoszkópját vonják ki; majd azt állítva, hogy az emberi nem ifjúságával költőiséget is elvesztette ugyan, de hogy most lép azon korszakba, melyben minden erőnek teljes birtokában kifejlődésének legmagasabb fokát érendi el; majd azon kétségbeejtő meggyőződéssel lépve fel, hogy miután az aggkor csallhatatlan jelei mutatkoznak, nincs egyéb hátra, mint hogy a kikerülhetetlen halálra készüljünk.

Miután arra, hogy valamely organizmus korát meghatározzuk, az szükséges, hogy legalább egy hasonló organizmusnak egész kifejlődését kezdettől végéig ismerjük, s miután ennél fogva, hogy megítélhessük, vajon civilizációnk kifejlődésének minden korszakait átfutotta-e, az volna szükséges, hogy egy egész civilizációnak bevégzett történetét tökéletesen ismerjük (mivel senki nem dicsekedhetik, miután az ókor civilizációja kifejlődésének csak végét ismerjük), világos, hogy az egész híres analógia csak költői képnek vehető, költői képek pedig tudományos vizsgálat kiindulási pontjaként nem szolgálhatnak.

De ha az egészt csak költői képnek tekintjük is, még így sem mondhatjuk azt helyesnek.

Az egyes ember között, kiben, ha egyszer elaggott s erejét fogyni érezi, semmi nem ifjúabbé, s az emberiség között, mely részben mindég ifjú erőkből áll, melyek rossz irányban vagy szerencsétlen környülmények között működve, hasztalanul vesznek el, vagy az enyészet pillanatát csak közelebb hozzák, de melyek mégis ifjú erők mindamellett, hol van az analógia? S lehet-e azon borzasztó pillanatok, midőn egy egész civilizáció roppant küszködések között végződik, az agg csendes kimúlásához hasonlítani, ki mert erejét felemészté, s élni nem bír, kimúlik?

Ha már kép kell, az egész civilizáció kifejlődésének történetét legjobban hasonlíthatjuk egy év változó szakaihoz.

Béke

Bármit mondjunk a békeapostolok törekvéseinek hasztalanságáról, bármi nevetségesnek látszik, hogy midőn egész Európa fegyverben áll, s ez úgynevezett béke idejében minden állam kétszer-háromszor oly sereget tart, mint a híres hétévi háború alatt, néhány férfi

egyes beszédek s felszólítások által a békét megörökíteni reményli, de annyi bizonyos, hogy azon elvek, melyeket a béke agitátorai hirdetnek, naponként inkább terjednek.

Hogy azon pillanattól még távol vagyunk, melyben a különböző országok között támadott viszongások mindég csak békés úton fognak elintéztetni, azt praktikus férfiak átlátják; nincs, ki a háborút közkalamitásnak nem tartaná, vagy ha másképp vélekednék is, ezt hirdetné; a háborúk, habár a haladások által, melyeket az öldöklő eszközök tökéletesítésében is tettünk, öldöklőbbé, egyszersmind rövidebbé váltak, s mit Szevasztopol bevétele után, s mit most az olasz kérdésnél látunk, világos tanúsága, hogy azon meggyőződés, miszerént minden nagyobb európai kérdések csak a nagyhatalmasságok egyetértése által, kongresszusokon döntethetnek el érvényesen, még a kormányoknál is mindég általjánosabbá válik.

Mindezen jelenségek odamutatnak, hogy minden keresztény államok egysége, azon nagy eszme, melynek kivitelét a középkor nagy pápai magoknak kitűzték, s melyet IV. Henrik a világi hatalmasságok által kivihetni remélt, végre létesíttetni fog.

Teljes meggyőződésem, hogy az időszakhoz, melyben az egyes országok között felmerülő ellentétek egy, az egyes államok küldöttjeiből összeállt európai areopag által fognak eldöntetni, s a fegyveres fellépés a ritka kivételek közé tartozandik, közelebb állunk, mint sokan gondolják.

Éppen hadiszerkezetünk módja, mely által e jelen állapot finánciális tekintetből maholnap elviselhetetlenné válik, fog idevezetni.

E változás semmire sem fog nagyobb befolyást gyakorolni, mint a királyi hatalomra, mely valamint a hadiállapotnak köszöni létezését, s a Heerzogokból fejlődött, úgy a hadiállapotban találja indoklását s támaszát.

Ebből nem következik, hogy a királyi hatalom meg fog szűnni. Az, hogy az állam egy bizonyos, előre meghatározott egyed által képviseltessék, mint például Angliában, annyi előnnyel bír, hogy az főképp Európában, hol az megszokott, alig cserélthetnék fel jobb intézücióval; de az abszolút hatalom, a caesarizmus általjános béke s oly viszonyok mellett, hol Európa népei egy egésznek tekintetnek, nem állhat fel.

A diktatúra s háború együtt jár, hol ez normális állapotta válik, ott az is rendes intézücióvá fejlődik ki, hol a háború megszűnt, ott a diktatúra is egészen felesleges, s azért idővel lehetetlen intézücióvá válik.

1347

Hazaszeretet

Az ép lomb mindég erősen függ tövén, így csak gyenge, beteges kedély az, mely hazájához nem ragaszkodik.

1348

Hazaszeretet

Miként a hit, úgy a való szeretet is, mely nem számol, nem okoskodik, hanem eltöltve magasztos érzete által, szerelme tárgyában él, s boldognak érzi magát, midőn azt boldognak látja, s boldognak, ha érte feláldozhatja magát, Isten adománya, mely nem mindenkinek adatott, s ez áll, mint minden szeretetről, úgy a hazaszeretetről is. A tiszta patriotizmus, mint a tiszta szeretet, mindég a kivételek közé tartoznak, s a közállomány nem számolhat reá, hogy az egyes polgár honát magánál inkább szeresse. De miután a hazának java minden egyesnek jólétével válhatlan kapcsolatban áll, miután az egyesnek biztossága a hazáétól, az egyesnek dicsősége azon állástól függ, melyet nemzete a világ népei között elfoglal, méltán követelhetjük mindenkitől, hogy hazáját úgy szeresse, mint magát, mi végre is nem más, mint mit helyzetének józan felfogása mindenkinek parancsol.

1349

Vallás és tudományaink

Minden pozitív vallásban vannak dolgok, melyeknek eszünk ellentmond, vagy melyeket legalább eszünkkel nem foghatunk fel; de a vallástalanság nem mond-e ellent szívünknek, s vajon az eszt oly csalhatatlan kalauznak tapasztaljuk-e, hogy magunkat kétkedés nélkül reábízhatnánk? A teremtés története, főképp ha a Genézis előadását szószserinti értelemben vesszük, újabb tudományunk felfedezéseivel ellentétben áll, de vajon a gondolat, hogy a bámulatos rend, melyet magunk körül látunk, csak a véletlennek, hogy a nagy mindenség csak a magától mozgásba jött anyag szüleménye, nem mond-e ellent eszünknek, mely eredményt ok, mely mozgást mozgató erő nélkül gondolni nem tud, és az örökkévalóság nem válik felfoghatóbbá, ha azt mint az anyag, mint midőn azt az istenség szükséges tulajdonának tekintjük?

Ha a tudomány azon nagy dolgokat, melyekkel az emberi elme ezeredekig foglalkozik, megfejti, ha hitünk helyett meggyőződést adhat, akkor vessünk el minden egyebet, de míg ez nem sikerül, addig azon felfedezéseknek, melyeket napjainkban a mikroszkóppal teszünk, hasznát csak úgy ismerhetem el, ha a vizsgálódás ezen neme által azon magasabb eszmék felfogására való képességet nem veszítjük el, melyek az egyes boldogságának s társadalmunk szilárdságának alapjait képezik.

1350

Vallás

Látjuk a természetnek folytonos működését, s hosszú figyelem s észlelés, az észrevételek véghetlen sora után egyes törvényeket nyomoztunk ki, melyek szerint e kifejlődés egyes jeleneit megmagyarázhatjuk. A gravitáció törvényei, az égitestek szabályos mozgása, az elemek, melyek különböző arányban vegyülve, ezernyi különböző testeket alkotnak, a villamosság mindannyi kulcs, mely a természetnek egykor átláthatatlan titkait részben feltárta előttünk, sőt a haladás, melyeket a legújabb időben a mikroszkópia által tettünk, odavezetett, hogy az organikus élet rejtélyes processzusára nézve egyes tényeket legalább sejdítenünk lehet. - Ennyit esmerünk az emberi nem kifejlődéséről is. Itt is látjuk a haladást, itt is sejdítjük azon törvényeket, melyek szerint a haladás, mely nemünk hívattatása, véghez megy; újabb kutatásaink a história határait távolabbra vitték, s mi a tudományos filológia terén, főképp Humboldt Vilmos óta történt, az

nemcsak a most legtávolabb álló népek rokonságát, de mi fontosabb, a nyelvnek mint eszméink eszközének fokenkénti kifejlődésével egyszersmind az emberi értelem kifejlődésének fokozatait világosítja fel, vagy helyesebben mondva, reményt nyújt, hogy ezen legfontosabb kérdés egykor megfejtethetőbb lesz előttünk, mint eddig volt. - De ha tudományainkban még sokkal messzebbre haladunk is, s azon törvényeket, melyek szerint az anyagi természet tovább fejlődik, s az emberi nem haladása történik, egytől egyig tökéletesen esmerjük, a hatalmat, mely ezen természeti erőket először mozgásba hozza, s az embernek haladására az első lendületet adta, a tudomány által feltalálni nem fogjuk soha, s az ateizmus csak addig lehetséges, míg gondolatainkkal a dolgok első kezdetéhez nem mentünk vissza.

Miután az emberi nem, amennyiben történeteit eddig esmerjük, négy ezredig foglalatosskodik e kérdésekkel, s annak feloldását mindég a hitben kereste, fel kell tennünk, e feloldást természetünk szerint nem is kereshetjük máshol. Mert ha az általános tény, hogy az embereket mindég társasági állapotban találjuk, elég azon állításnak igazolására, hogy az ember természete szerint csak társaságban élhet, vajon azon tény, hogy az embert soha és sehol a vallásos fogalmaknak teljes hiányában nem találjuk, mért nem fogadtatnék el annak bizonyítására, hogy az ember természete szerint nem élhet vallás nélkül?

Népesedés

A nemzetgazdának egy része a népesség szaporodásában az országok gazdagságának, mások elszegényedésének okát látják. E nézetek helyessége azon elmélettől függ, melyet az államról felállítunk. Ha ezt egyesek tulajdonának tekintjük, a népesség szaporodása ugyanazon eredményt idézi elé az uralkodóra nézve, mint a dél-amerikai birtokosra az, ha rabszolgái megszorodnak, de ha az államban az összes nemzet közös tulajdonát látjuk, akkor a népességnek egy bizonyos mértéken túl való szaporodása csakugyan éppolyan, mintha közös birtokban az osztályosok száma nevedik, az első esetben haszon, a másokban kár.

1358

A polgári társaságnak legmagasabban s legalantabb álló osztályai keveset változnak, s valamint jelenkorunk tömegei s a római pór között, úgy századunk s a régebbi idők arisztokratái között kevés különbséget találunk. A nagy változások mindég a középosztály körében történnek, s éppen azért ezen osztály az, melyet a haladás tényezőjének kell tekintenünk.

1363

Jog, morál, önösség

Hogy az államszerkezet biztosan álljon, szükséges, hogy az a nép jogfogalmainak feleljen meg. A jogfogalmak csak akkor erősek, ha azok az erkölcsi fogalmakkal megegyeznek. Az erkölcsi szabályok pedig annál inkább fognak megtartatni, mennél világosabb azon összeköttetés, melyben azoknak megtartása az egyesnek személyes érdekeivel áll. - A cél, mely után törekednünk kell, eszerént abban áll, hogy az államszerkezetet a jog

fogalmaival, ezeket az erkölcs parancsaival, s az erkölcs parancsait az egyesek érdekeivel összehangzásba hozzuk.

S miután az óvilág civilizációja alatt oly időszakokat találunk, melyekben ezen összehangzás, ha nem is tökéletesen, legalább sokkal nagyobb mértékben létezett, mint jelenleg, én nem látok okot, melyért e célnak elérését jelenleg lehetetlennek tartanám.

Az egész keresztény civilizáció alatt mostanig, a kereszténység csak a morálra gyakorolta hatását. A jogfogalmak s az államszerkezet, miután azok a római s germán jog, ezek az impérium és heerwesen maradványaiból fejlődtek ki, még mindég pogány elemeket foglalnak magokban; vajon nem valószínű-e, hogy a keresztény civilizáció egykor szinte eléri tetőfokát, azaz azon pontot, melyben, ha körében egyes ellentétek léteznek is, ezek legalább csak azon ellentétek lesznek, melyek a keresztény[ség] égisze alatt fejlődő új eszmék s nem az óvilág maradványai által támadnak.

Ha azon befolyást tekintjük, melyet a mindinkább terjedő humanitás (a keresztény fogalmak e tagadhatatlan eredménye) napjainkban a jogfogalmakra s államszerkezetekre gyakorol, úgy látszik, hogy ezen célhoz mindinkább közeledünk.

1364

Egyéni szabadság

Az embernek, ha az állatiságról, melyben Ausztrália népeit még jelenleg is látjuk, csak valamivel magasabbra emelkedik, első szüksége a biztosság, s mert ez felsőbbtség és rendezett állami viszonyok nélkül nem eszközölhető, természetes, hogy az emberek a műveltség egy bizonyos fokára emelkedve, mindenekelőtt államokat alakítanak, s ha e törekvés egy időre minden egyebeket háttérbe szorít. Ha azonban e szükség egyszer kielégített, s pedig épp azon arányban, melyben az inkább kielégített, s az egyes személye s vagyonában biztosítva érzi magát, az egyéni szabadság utáni törekvés lép az ellentérbe, s többnyire mint a fennálló állam elleni reakció, és a kérdés, az állam mennyiben állhat ennek ellen, nem anyagi hatalmától, mint inkább attól függ, mennyiben kerülheti ki ezen ellentétes törekvésnek rossz következeit, sőt mennyiben használhatja fel azokat saját céljainak elérésre. Mert bármi paradoxnak látszassék az állítás, tény, melyet a világtörténet száz helyével bebizonyíthatunk, hogy eddig még minden reakció, ha annak bizonyos engedményeket nem tettek, s azt ezáltal el nem gyengíték, győzött.

Mi is egy hasonló reakció időszakában élünk. Mi azon pillanatban, midőn a pápaság abszolúttá vált, az egyház körében a reformáció által történt, az történt az állam körében azon pillanatban, midőn a királyi hatalom abszolúttá vált, s történik most, midőn a királyság abszolút hatalma a majoritásokra ment át. Egész politikai mozgalmaink nem egyebek az egyéni szabadság nevében folytatott reakcióknál az állam abszolút hatalma ellen, bármi formában lépjen az fel. Az egyházi hatalomnak a világi hatalomtól való függetlenség utáni küzdelme, a reformációnak küzdelme az abszolút pápaság ellen, a múlt század politikai mozgalmak a királyi s korunk nemzetiségi mozgalmak az állami omnipotencia ellen, nem egyebek, mint azon egy eszmének, az egyéni szabadság eszméjének különböző manifesztációi.

1387

Nemzetiség

Miután minden, ez országban létező nemzetiségek szabad kifejlődéseknek egyedüli garanciáját csak az ország fennállásában s hatalmában kereshetik, minden nemzeti követelés csak annyiban józan, amennyiben az ország fennállásával összefér.

Ellenben, miután ezen, mint minden ország fennállásának jogszerűsége abban fekszik, hogy céljának megfelelően, azaz polgárainak legfőbb anyagi s szellemi javait biztosítsa, melyek közé kétségen kívül nálunk a nemzetiségi érdekek is tartoznak, államunk csak akkor biztos, ha azt úgy rendeztük el, hogy annak léte a nemzetiségek méltányos követeléseivel ellentétben ne álljon.

1413

Hogy meggyőződéseink ne hiten, hanem kétségbevehetetlen tényeken alapuljanak, ez lenne célja minden tudománynak. De fájdalom, e célt ritkán érzük el, s többnyire hitünket csak kételyekkel cseréljük fel, melyeken, még tovább haladva, később szintén kétkedni kezdünk, míg végre minden bizonyos tudás reményéről lemondva, boldogok lennénk, ha azon ponthoz térhetnénk vissza, honnan kiindultunk. S ha egy tudományos pálya végén azon tárgyakat számba vesszük, melyek iránt tanulmányaink által bizonyosságot szerezhettünk magunknak, s azokat, melyek iránt ifjúkori hitünket elvesztve kétkedni kezdünk, néha azon szomorú tapasztaláshoz jutunk, hogy hosszú fáradságunk után erős meggyőzések dolgában csak szegényebbé váltunk.

1443

Társadalmunk jövője

Államaink, egész társadalmunk a feloszlás stádiumába lépett. - Senki nem tagadja e tényt, s ha helyzetünket előítélet nélkül tekintjük, senki nem lehet kétségben annak okai iránt.

Államaink az ókor eszméin alapszanak, azaz olyanokon, melyek a kereszténység elveivel ellentétben állanak. - A katolicizmus, vagy inkább a pápai egyház, módosítva s a létező viszonyokhoz alkalmazva ezen elveket, a létező ellentétet kiegyenlítő vagy legalább eltakarta, s egyház és állam századokig megfértek egymás mellett; mihent azonban a reformáció által, mely a bibliát a népnek kezébe adá, a keresztény elvek ismét előtérbe léptek, s az egész társadalomra nagyobb befolyást gyakoroltak, világossá lettek ezen elvek következtetései is, s az állam napról-napra kiáltóbb ellentétben áll a társadalommal.

Ezen állapot nem tartható; vagy az állam fogja megsemmisíteni társadalmunkat, vagy ez az államot, s nem tagadhatja senki, hogy ez utóbira több valószínűség létezik. De mi fog következni ezután?

A demokrácia mindég általánosabb, a múltból felmaradt osztályi különbségeket csak az állam tartja fel. Ez maga a monarchiai elvvel függ össze, melynek gyökerei az emberek meggyőzésében nincsenek többé, s mely tulajdonképp csak azért tartja fel magát,

mert a jelen viszonyok között, midőn a háború még a rendes állapotokhoz tartozik, és ez nagy államok létezését szükségessé teszi, a monarchiai formán kívül mást nem ismerünk, mely által jelen államaink feltartása lehető lenne.

Tagadhatatlan azonban, hogy míg egyrésről az újabb kor találmányai, a közlekedés könnyűsége, sőt még a hadi tudományok előmenetelei is a háborúkat mindég károsabbakká s így nehezebbekké és rövidebbekké teszik, azoknak száma naponként nagyobb lesz, kik a háborúknak természetellenességét, oktalanságát s immoralitását tisztán átlátják, s a háborút a nemzetközi jog körében úgy tekintik, mint az ököljogot a privát jog körében. Utópiának tartatik azonban, teljes meggyőződéseim szerint, [hogy] mindez a rendes háború s egész hadiszerkezetünk megszűnését fogja vonni maga után; s habár míg emberek maradnak, a jelen amerikai háborúhoz hasonló események nem fognak elmaradni, éppúgy nem, mint az ököljoggal nem szűntek meg a verekedések, bizonyos, hogy a háborúkészség az egész állam alapja nem maradhat, s ha ez így van, hiszi-e valaki a monarchia, s ha a monarchia megszűnt, hiszi-e jelen más államaink felmaradását lehetőnek, főképp, midőn egyrésről a nemzetiségi eszme, másrésről az emberi nem egységének eszméje államainkra mindég inkább feloszlató hatást gyakorolnak?

A nemzetiségi eszme hatalmas feloszlató szer, de ha a jelenkor egész irányát s a nemzetiségek vegyes állapotját tekintjük, be kell látnunk, hogy az új nagy államok alkotásának alapjául nem szolgálhat.

Társadalmunk jövője eszerént, teljes meggyőződéseim szerint, nagy államaink kisebb, a svájciakhoz hasonló kantonokra való feloszlása, melyeket - talán nemzetiségek szerint - föderális kötelékek kötnek össze, de oly lazán, hogy tulajdonképp csak az egész keresztény emberiség egysége azon eszme, mely az egészt összetartja.

Hogy ezen forma alatt (s pedig csak ez alatt) a demokrácia lehetséges, hogy ily államszerkezet mellett az emberek az anyagi jólétnek nagyobb, sőt lehetőleg legnagyobb fokát érhetik el, s hogy így a két tendencia, mely korunkban legáltalánosabb, csak így érheti célját, bizonyos, s éppoly bizonyos az is, hogy a művészetben, az irodalomban s a nem anyagi jólétet célzó tudományokban, egyszóval abban, mi jelen társadalmunk luxusát képezé, az életet szebbíté, s egyeseket emelte, süllyedni fogunk. De bármiként sajnáljuk ezt, a kifejlődést megakadályoztatni nem áll senkinek hatalmában. - A hosszú fergeteg után, mely az emberiség óceánját felrázta, hosszú csend fog következni; meglehet, hogy akkor az elsimult tenger az égnek képét tükrözi vissza, de annyi bizonyos, hogy az időben nem találunk semmit, mi a nagy rónából kiemelkedik.

1449

Első kötelessége minden embernek, ki a közéletben részt vesz, *tisztán kimondani meggyőződését*, azon esetben is, ha ezáltal állását veszélyezteti; de a másik, nem kevésbé fontos kötelessége az, *hogy ha meggyőződését kimondva, arra, hogy az elfogadtassék, semmi reménye nincs, magát alárendelni tudja*, s midőn azokhoz csatlakozik, kik nézetéhez legközelebb állnak, szintoly buzgósággal teljesítse polgári kötelességeit, mintha saját véleményéért küzdene. - Vannak, kik az ily eljárást következetlennek nevezik, de, meggyőződéseim szerint, ha van elv, melyhez a politika mezején minden

**időben s körülmények között teljes következetességgel ragaszkodnunk kell, ez csak az:
*nem válni el soha nemzetünktől.***

1459

Ellenzék

Vannak emberek, kiknek a tagadás természetökben fekszik. S én nem vonom kétségbe hasznosságukat, csak azt ne kívánják tőlem, hogy kellemeseknek tartsam. A szerep, mely ily egyéniségeknek a társadalomban jutott, hasonló a kovászéhoz, mely nélkül a tészta nem dagad, s a kenyér nem ízletes, de melyet magában véve senki kellemesnek mondani nem fog.

1462

A kormány támaszai

Oly kormányt vagy államszerkezetet, melynek a nép érzületében gyökerei nincsenek, külső támaszok nem tarthatják fel. Nincs tudomány vagy ügyesség, mely által a kormányt támogató külső eszközök között a szükséges egyensúlyt állandóan biztosítani lehetne, s mihelyt az megzavartatott, az egész szerkezet ledől, már azon eszközök egyoldalú nyomása miatt is, melyekre az állam részben támaszkodott.

1468

Kinek egész élete nemzetének nagy küzdelmei között folyt le, s ki bizodalmát nem veszítve, azon meggyőződéssel néz a jövőbe, hogy az ügy, melyért küzdött, győzni fog, s hogy akkor a jövő nemzedékek, ha majd azokra, kiknek jólétüket köszönik, visszaemlékeznek, hálával mondják el az ő nevét is - az bármennyit áldozott, s bármi kevés elismerést talált életében, nem panaszkodhatik sorsa ellen.

1539

Mentől tovább halad filológiánk, mentől több nyelveket hasonlít össze, annál inkább meggyőződünk, hogy a nyelvrokonság, mely szerint a népcsaládok osztályoztattak, sokkal tovább terjed, mint gondoltuk. A hasonlóság nem szorítkozik azon nyelvekre, melyek egy közös - például az árja vagy sémi - törzsnek tulajdonai. Mind a nyelvanyagban, mind a grammatikai formákban vannak dolgok, melyeket az árja és urál-altaji, vagy ezek s a sémi, vagy végre mind a három nagy embercsalád nyelveiben egyiránt feltalálunk, s a filológia haladása teljes meggyőződésem szerint annak belátásához fog vezetni, hogy valamennyi emberi nyelv között bizonyos rokonság létezik. Ez igen természetes. Mert ha a nyelvek között létező hasonlatosságot nem azon tény bizonyításának vesszük, hogy az egész emberiség egy pártól származik, s a közös nyelvet revelációnak köszöni, akkor a nyelvnek eredetét az emberi nem azon természetes ösztönében kell keresnünk, melynél fogva eszméink közlésére késztetünk; minthogy pedig azon eszközök, melyeket a természet az ösztön kielégítésére adott, minden embernél, bármely fajhoz tartozzék, hasonló, igen természetes, ha ugyanazon ösztön, melyet csak ugyanazon eszközökkel elégíthetünk ki, hasonló eredményekhez vezetett.

És részemről azt, hogy minden emberi nyelv között hasonlóságok léteznek, éppoly természetesnek találom, mint azt, hogy a madarak egyes nemei, habár tengerek által elválasztva, hasonló módon csiripelnek; s kik egyes szavak vagy formák hasonlóságával azt akarják bebizonyítani, hogy bizonyos népek a történeti kor előtt együtt lakták, szerintem nem járnak el józanabban annál, ki az ausztráliai kutya ugatásából vagy az amerikai bölény bőgéséből azt következtetné, hogy ez állatok elődjei egykor Európában talált hasonfajúakkal együtt éltek.

Az őskor egészen civilizálatlan népeinek nyelvei bizonyosan éppoly közel álltak egymáshoz, mint életmódjuk. A nagy különbségek csak a civilizáció által támadnak s növekednek. Mentől nagyobb pusztító ösztönünk hatása, annál közelebb, mentől nagyobb az észé, annál távolabb állnak az emberek egymástól, mint mindenben, úgy nyelveikben is. S meg vagyok győződve, hogy a tudomány, bármennyire halad, e részben nem érhet el többet, mint hogy azt, mit sejdítettünk, tények által bebizonyítja s megmagyarázza. - De a filológiai tudomány vizsgálódásai azért nem kevésbé fontosak.

Mert miután az egész emberi nemnek egy pártól való származásán s így azon alapon, melyből az emberi nemnek egysége levonatott, kételkedni kezdünk, s miután ennek következtében máris sokan bizonyos emberfajok természetes alárendeltségét, s ebből következő jogos elnyomását hirdetik, szükséges, hogy az emberi nem egységének, mely egész civilizációnk talpköve, más bizonyítványokat keressünk, s én a nyelvek ősrókságánál e célra nem ismerek jobbat. Ha az bebizonyíttatik, ha tudományos tények megmutatják, hogy az egyes *különböző* népek, melyek most a civilizáció oly különböző fokán állnak, tulajdonképp egy pontról indultak ki, hogy a nyelv, mint természetes ösztöneik s képességek rezultátuma, ugyanaz, vagy legalább nagy vonásaiban hasonló, a természeti képességnek hasonlósága nem vonathatik kétségbe.

1566

A kommunisták a birtok közösségének védelmére az első keresztényekre hivatkoznak. - A különbség e kettő között csak abban fekszik, hogy az első keresztények vagyonukat azért osztották meg, mert magasabb cél után törekedve, azt megvetették, míg a kommunisták a közösséget azért követelik, mert az anyagi élvezetet mindenek felébe tévén, az egyenlőségnek csak annyiban tulajdonítanak fontosságot, mennyiben az a vagyonra és anyagi élvezetre is kiterjed.

1594

Igen nyomorult ember az, ki, midőn hazája ügyeihez szól, saját érdekeit tartja szemel előtt; de valóban alig jobb az, ki a legfontosabb okok nélkül ily aljasságot valakiről feltesz. Az arány, melyben valaki az aljasságot másoknál valószínűnek tartja, többnyire legjobb mértéke saját erkölcsi becsének.

1619

A legnagyobb veszély, mely a korlátlan uralkodót érheti, nem az, ha alattvalói, hanem az, ha ő maga annyira felvilágosodik, hogy állásának jogosságán kételkedni kezd.

1643

Boldogságunk attól függ, hogy azokban, kikhez állandó viszonyban állunk, kettő legyen meg: nemes jellem és jókedv.

1653

Hogy, valamint a természetben, úgy az emberek életében, egész népek történetében szintúgy, mint az egyes emberében, semmi nem történik cél nélkül, ki vonja ezt kétségbe? Csakhogy a célt valóban nem foghatjuk föl, ha nem az, hogy az embert szenvedések által jobbra tegye. - Miért akarta az istenség, hogy mentől magasabbra emelkedünk, annál inkább elfáradjunk? Ez a gondviselés titka; de bizonyos, hogy e fáradság között csak egyben kereshetjük vigasztalásunkat, abban, hogy emelkedünk, és ki tudja, ha egykor a célnál leszünk, a pihenésen kívül, mely jólesik, nem nyílik-e egy nagy kör is előttünk. Bátran előre hát!

1658

Nekem rossz néven veszik sokan, hogy az arisztokratákat nem tisztelem eléggé, és ámbár körükben születtem, hozzájuk semmi rokonszenvet nem érzek. Furcsa vád. - Vajon a folyó vizének azon részét, mely a nap sugaraiban csillog, mily józan ember tartja a többenél különbnek? Elismerjük előnyös helyzetét, s megengedjük, hogy szebbnek látszik, de a ragyogás, melyet egyedül helyzetének köszön, miben változtatja meg természetét? S miért tisztelném a hiú csillogást, mely rövid idő múlva máshol fog látszani, és mely által az egyes habocska a külső fényen kívül nem nyernek még annyi sem, hogy a nap fényétől áthatva melegebbé váljanak?

1659

A közmondás, hogy a jobb a jónak ellensége, a szónoklatról is áll. - Sok ember csak azért beszél rosszul vagy legalább nem oly jól, mint képes volna, mert gondolatainak kifejezésére a lehető legszebb formát keresi. - Ilyen vagyok például én is. - Meggyőződésem, hogy valóban nagy hatást csak improvizált beszéd idézhet elő. Szükség, hogy a szónok és közönsége egy pillanat befolyása alatt álljanak, mi oly beszédnél, melyet előre készítünk, nem lehetséges. És én tudok improvizálni, és mégis készítem beszédeimet. - Hatással van erre, és úgy hiszem, napjaink minden szónokára, a sajtó. Tudva, hogy amit beszélünk, nyomtatva fog megjelenni, tulajdonképp a sajtó és nem a jelenlevő közönség számára szólunk, miáltal beszédeink természetes jellemökből kivetkőznek.

1666

Szabály

Nem kell magunkat elragadtatni érzelmeink által, sőt éppen midőn szívünk valamihez vonz, akkor leginkább szükséges, hogy eszünkhöz folyamodjunk. A tanács jó, csak hogy mit szívünkre nézve mond, eszünkre nézve is áll, s hogyha szívünket csak úgy követhetjük biztosan, ha azt, mire az vonz, elébb eszünkkel fontoljuk meg, úgy eszünk is csak akkor biztos kalauz, ha, mielőtt tanácsait követjük, elébb szívünket kérdezzük meg.

1671

[1864. július]

Haszontalan dolog az élet, ha azt magunk hasznossá tenni nem iparkodunk.

1706

1864. szeptember 11.

Furcsa dolog, hogy most, 51 éves koromban, naplóíráshoz fogok, mint a gyermek. Oka az, mert ha előérzetem nem csal, ez év lesz a legfontosabb egész életemben. Minden ember életében van egy időszak, mely elhatározó, s melyre minden egyéb csak előkészület vagy következés, s nekem úgy látszik, ez időszakhoz értem.

1708

Svábhegy, 1864. szeptember 12.

Egész reggel dolgoztam a Nemzetiségeken. Délután nálam volt Pauler, s Kautz kíséretében Roscher Lipcséről. Éppen oly ember, minőnek felfogásom szerint nemzetgazdának lenni kell; kevés úgynevezett zsenialitás, de annál több természetes ész és józan felfogás. Ilyen külseje is, mely inkább a kereskedő, mint a professzor típusát viseli magán. R. sokat s okosan kérdez, s mint észrevételeiből kitűnik, a közlötöket hamar s helyesen fogja fel; áltálján véve az egész ember reám éppoly jó hatást tett, mint List maga idejében rosszat, midőn e szerencsétlen férfiú mintegy húsz év előtt nálunk utazott. Listnél az első pillanatban a projektcsináló, a rendszeralkotó tűnt fel. Oly ember, ki, mert mindég csak magát s szisztémáját akarja kitüntetni, mindent csak annyiban vesz figyelembe, amennyiben saját zsenialitásának megmutatására használható, vagy rendszerével viszonyban áll. Listnél kevés óra alatt azon meggyőződéshez jutottunk, hogy ez ember legfeljebb rendszerét hagyja maga után. Roscherről felteszem, hogy befolyása által talán egypár hasznos intézkedést visz keresztül.

Sokat beszélünk egymással politikáról, hazai viszonyainkról is, őszintén elfogulatlanul, mint oly emberek, kiknek legkisebb érdekek nincs, hogy egymást ámítsák. Roscher az osztrák-magyar viszonyok rendezésének módjáról szólva, figyelmessé tett azon viszonyra, mely az 1849-iki alkotmány szerint Dánia s a hercegségek között fennállt. Utána fogok nézni.

A politika, melyet követünk, előtte is éppoly megfoghatatlan, mint mindazok előtt, kikkel e részben szoltam. Hogy a kormány érdekében látja, hogy az áltáljános csend a nemzetet elaltassa, s hogy habár törvénytelenül a közélet minden eszközeit kezébe kerítve, végre tehetetlenné váljunk, s a most tűrhetetleneknek hirdetett állapotokat megszokjuk, vagy legalább azoknak megváltoztatására elveszítsünk minden reményt, ez természetes; de hogy azok, kik a szabadságot akarják, kiknek egész élete annak volt szentelve, hogy az alkotmányosságot e hazában feltartsák, biztosítsák, kifejlesszék, ugyanezen politikát követik, sőt, hogy e politikának ők voltak megkezdői, ez csakugyan a rendkívüli jelenségek közé tartozik, legalább nem tudok esetet, hogy a szabadságnak

előküzdői győzelmeket attól várták volna, hogy a törvényesség zászlóját kitűzve, kezeiket zsebükbe dugják.

Helyzetünk idegennek éppoly nevetséges lehet, mint nekünk szomorú, mert valóban a komikus dolgok közé tartozik, hogy Deák, midőn híres *mi várhatunk*-ját kimondá, senkit nem kapacitált oly egészen, mint S[ch]merlinget, ki miniszterális karszékében a várás sokkal kellemesebbnek találja, mint gondolta, s egészen egyetért a semmit nem tevés politikájában.

1715

Svábhegy, 1864. szeptember 17.

Volt egy idő, midőn a biblia minden kézen forgott, s az emberek többsége csaknem kizárólag ebből merítette tudományát; midőn e könyv mintegy házibarátnak tekintet[ett], melyhez vigasztalásért s tanácsért fordult mindenki, s mely az egyesnek viszonyaira közvetlen befolyást gyakorolt. - Ezen irány egyoldalú volt, talán káros lehetett, ámbár az utóbbit alig mondhatjuk, ha látjuk, hogy az emberi elme soha nagyobb szerűen nem haladott, mint éppen azon korszakban, melyben a bibliának befolyása legnagyobb vala - a reformáció korszakában -, de bizonyos az, hogy még ez egyoldalúságnak is kevésbé károsak következései, mint azon elhanyagolásnak, melyet a szentkönyvek irányában főképp katolikus országokban jelenleg tapasztalunk.

Azon könyv, mely egész civilizációnk alapjául szolgált, az egyedüli, mely iránt milliók egyenlő tisztelettel viseltetnek, megérdemli most is, hogy a gondolkozó által komoly figyelembe vétessék. Elhanyagolása nem a tudományos szabadságot mozditja elé, hanem legfeljebb odavezet, hogy még azon egyetlent is elvesztjük, mely szétágazó irányainknak egyesülési pontul szolgálhatna.

1727

Svábhegy, 1864. szeptember 26.

Benn voltam a városban Reviczky Szevér temetésénél, kit 25 éves korában párbajban agyonlőttek. Szép, jó s nagy tehetségű fiatalember, egyike azon keveseknek fiatal íróink között, kik reményekre jogosítottak.

1729

Svábhegy, 1864. szeptember 28.

Ma jött meg fiam utazásából. Flegler, ki éppen nálam volt, s a gyermekek véghetlen örömét látta, mellyel testvéreket fogadták, mondta, hogy boldog apa vagyok, s neki igaza van.

1732

Svábhegy, 1864. október 1.

Dolgoztam. Feleségem bement a városba, s igen kellemes estét töltöttem 4 gyermekemmel magam.

1740

Pest, 1864. október 6.

Ma voltam Kern Jakab temetésén. Jóralavó, becsületes ember, ki, ha tehetségeire nézve nem volt is oly kitűnő, mint a temetéseknel közönséges túlzással barátjai ma hirdetek, legalább mindent magának köszönt, s éppen mert eszméit - melyekben semmi rendkívüli nem vala - mind fáradságos munkával maga kereste, mert mit mások locus communisokként használtak, nála sok gondolkozás rezultátuma volt, erősen hitt saját eszméiben, s egész életét annak szentelte, hogy azokat realizálja. - Mi vallásának dogmatikus részét illeti, Kern zsidó maradt utolsó napjáig, egyébiránt nem ismertem senkit, ki e néptől inkább eltért, amennyiben annak egyik jellemző vonása a közszellem teljes hiánya, s Kernben éppen ez volt kifejtve a túlságig. Neki közcélokra dolgozni szükség vala. Nem láttam őt soha, s alig képzelhetném másképp, mint valamely egyesület tagjaként. Ennek szentelte életét, s habár emellett nem gazdagodott meg, élete sok nemes cél előmozdítására nagy befolyást gyakorolt, s főképp hitsorsosainak állására nézve nagy változást idézett elő, nem azáltal, mint ő gondolá, mert két együletet alapított, melyeknek egyike azt, hogy a zsidókat kézmíveseknek, másika azt, hogy őket mezei gazdáknak nevelje, tűzte ki céljául. Ami ezt illeti, hitsorsosai a schacherozást most is kényelmesebbnek tartják, s Kern legközelebb rokonai nem fognak felhagyni üzletekkel. - De mert, mit a szerény férfiú nem gyanított, a tisztelet, mellyel igen sokan iránta viseltettek, minden hitsorsosait a közvéleményben emelé, s mert hasznos, fáradhatatlan s önzés nélküli törekvése ellentmondott az előítéletnek, mellyel sokan a zsidók ellen viseltetnek, s még polgáraink is - kiknél ezen előítélet a legerősebb - általa praktice elszoktattak a megvetéstől, mellyel elébb minden zsidót tekinteni szoktak.

Először életemben voltam zsidó temetésnél. A beszéd, melyet Meisel rabbi tartott, minden tekintetben gyenge volt, helyenként csaknem nevetséges hatást tett reám, midőn a kis, gyenge emberkét, ki egyre mozgott s beszélt, cédrushoz és leviathanhoz hasonlította, de az egész mégis hatalmas benyomást tett reám, mert végre soha a hatást, melyet a kereszténység elvei még azon körökre is gyakorolnak, melyek előttök elzárkóznak, soha inkább nem éreztem, mint itt, hol a zsidó szónok, midőn a halhatatlanságról szólt, s az elhunynak özvegyét vigasztalá, tisztán keresztény felfogásokból indult ki. S ebben fekszik a zsidó emancipációnak szüksége. A zsidók naponként inkább megszűnnek zsidók lenni, naponként közelebb állnak azon keresztényekhez, kik Krisztus divinitását nem ismerik el, s hol találjuk okát vagy csak ürügyét is annak, hogy őket bármily jogokból kizárjuk?

1762

Bécs, 1864. október 25.

A napot úton töltöttem elég unalmasan két pappal s egy gendarmerie ezredessel. Furcsa tulajdona az embereknek, hogy mindég beszélnek, ha semmi nincs is, mit közleni akarnának. Úgy látszik, a beszélgetésnek valamely fizikai haszna van: a tüdő s gégeinek commotiója, mely az egészség feltartására szükséges.

1767

München, 1864. október 29.

Körüljártam a városban, s benéztem a házakba, melyekben 48- és 49-ben családommal laktam. Az egyiknek ablakain gyermekek néztek ki, körülbelül oly korúak, minők akkor az enyimek voltak. Lelkemben száz emlék támadt fel. Életem egyik legnehezebb korszakát töltöttem e városban, s alig van valami, mire visszatekinteni jólesnék. Mi egészen másképp alakult életem, mint akkor gondolám. - De éppen ezért nincs hely a világon, hol magamat kellemetlenebbül érzem; örülni fogok, ha ismét továbbállhatok.

1769

Pest, 1864. november 1.

Családomat egészségesnek találtam, ez pótolja a sok kellemetlen levelet, melyet találtam. Sufficit diei nequitia sua - áll a bibliában; elég kellemetlenséget hoz minden nap, de így még tűrhető, ha azonban több nap vagy egész hetek kellemetlenségei összejönnek, a legjámborabb [is] elveszti türelmét, s ez az ok, melyért szinte félek hazajönni, s egyik legkedvesebb ábrándjaim közé tartozik egyszer oly országban élni, hol posta nincs.

1770

1864. november 2.

Kinn voltam a sírkertben, s körüljártam barátaim hantjain. Maholnap több lesz ott, mint a városban. Anyám, fiam, Reguly, Eckstein, most Szalay. Mennyi pótolhatatlan veszteség! S amint éltem nehezebb lesz, amint megsaporodott gondjaimmal több vigasztalásra, több segedelemre lenne szükségem, fogynak azok, kiknél azt találhatom.

1771

1864. november 3.

Ma reggel ment el nőm leányaival Csabacsüdre. Reggel a küldöttség volt nálam, mely az iparbanknál elnökké lett megválasztásomat tudtomra adta. Rég nem örültem semminek inkább, mint e megtiszteltetésnek. Az, hogy az iparos osztályban 404 szavazó között 322 engem választott meg, a bizodalomnak oly jele, melyre büszke vagyok. Hosszasan szoltam Deákkal, ha nem csalódtam, véleménye nagy átalakuláson ment keresztül, olyannyira, hogy mi ez elveket illeti, egészen egyetértünk.

1777

1864. november 9.

Sok ember eszének csak oly hasznát veszi, mint díszkardjának, melyet pompára visel, s félek, magam is ezek közé tartozom.

1782

1864. november 18.

Ismét két óránál tovább beszéltem D[eák]kal. Minden fontos pontokban egyetértünk, s így nyugodtan nézek az országgyűlésnek elébe.

1793

1864. december 4.

Megmutatni a világ javainak és törekvéseinek hiábavalóságát, ez az, miben sokaknak nézete szerint a bölcsesség feladása áll, s ha ez igaz, van-e e világon valami hiábavalóbb e bölcsességnél, sőt valami károsabb? - Ha a keresztény, ki az egész életet csak átmenetnek tekinti, s a boldogságot csak sírján túl reményli, a világ kincseit s dicsőségét megveti, ha Kempis elmondja, hogy boldogságunk nem abban áll, hogy mentül több földi javakat birtokunkba kerítsünk, hanem abban, hogy mentül többeket megvessünk, ez vallásunk szempontjából helyes, sőt alapelveink szükséges következése; de vajon azok, kik egyrésről halhatatlanságunkat tagadják, vagy iránta kételyeket gerjesztenek, s mégis a vagyon, a dicsőség, a jólét hiábavalóságáról szólnak, szomorú oktatásaikkal ugyan mit érhetnek el, minthogy még azon kevés élvezetet, melyet a világon találunk, elrontsák, s hogy nem adva, sőt nem is ígérve semmit, tőlünk mindent elvegyenek, miben boldogoknak éreztük magunkat. - Mert hisz az életben minden annyit ér, mennyinek azt becsüljük, s éppen ebben fekszik fiatal korunk nagy kiváltsága, hogy mindent, amit teszünk, s mi után fáradunk, még nagy fontosságúnak tartjuk.

1800

Szt. Torna, 1865. április 15.

Itt írtam le utolsó napi jegyzetemet. Itt kezdem meg újra. Helyzetem a 4 hónap alatt nem változott. Gondjaim ugyanazok maradtak, bajaim nem kevesbedtek, de reményem sem, s az elhatározás, hogy azt, mit életem feladásának ismerek, tenni fogom. Ma végzettem iratomat a nemzetiségről, s vele kezdettem meg újabb tevékenységemet. A lapengedély megvan. Redakcióm rendezve. Körülbelül rendezve tervem is, melyet az első 3 hónapban követni fogok, a többi Isten kezében van. Hazánk oly rendkívüli helyzetben áll, hogy itt csak rendkívüli eszközök segíthetnek, s ilyen talán az, hogy valaki, ki egész életén át politikával foglalatatoskodott, egész meggyőződését leplezetlenül adja elé. Merész feladás, hálátlan, de megkísértem, mert ha tudom is, hogy e mód nem az, melyen az egyén hatalomhoz vagy népszerűséghez jut, az eszme csak így juthat mindkettőhöz, s nekem, ki egész életemen át eszméknek szenteltem magamat, ez a fődolog.

1822

Svábhegy, 1865. június 1.

A városban voltam, s egész délelőttöm elég kellemetlenül folyt el sógorom dolgaival. Viszonyai naponként inkább bonyolódnak. Ma adta ki Ráth könyvem a nemzetiségről. Soha a sikerre nem voltam kíváncsibb, s éppen nem lepne meg, ha az senkit nem elégít ki. A nemzetiségi kérdés éppen olyan, mint viszonyaink Ausztriához. Békés megoldásához csak egy kis józanság és jóakarát lenne szükséges, de mit ér, ha éppen ez nem található.

1833

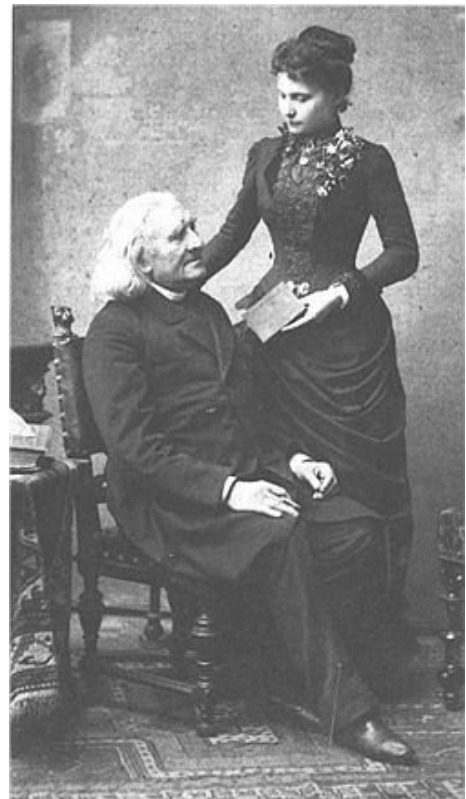
Svábhegy, 1865. augusztus 13.

Tegnap találkoztam Liszttel. 25 éve, hogy először szoltunk egymással, s egy ideig elég szoros viszonyban álltunk. Fiatalok voltunk akkor, telve nagy aspirációkkal s fényes reményekkel. Most az idő, melytől feltételeink teljesülését s a babérkoszorúkat vártuk, elmúlt, s ő mint vénecske abbé, én összeaszott kis ember, álltunk egymás mellett, fiatalságunkból megtartva ő a hosszú haját, de mely előszült, én a halvány arcszínt, csak valamivel sárgább színfokkal, s valószínűleg ismét hasonló csalódásban, csak hogy a futurum helyett most a praeteritumba helyezettünk által, s ő azt hiszi, hogy a zene, s én, hogy a tudomány s politika körében nevezetes eredményekhez jutottam. Valóban nevetséges dolog az élet, csak hogy kissé nagyon is szomorú. Kettőnk között bizonyosan Liszt a józanabb; sok kellemes órát töltött életében, s én igen keveset, s most felhúzta a köntöst, mely azt jelenti, hogy az élettől visszavonult, s én még ezt sem tehetem, s életem azon korára, midőn nyugalomra lenne szükségem, csak kötelességeimet szaporítottam meg. Adjon Isten erőt, hogy teljesíthessem.

1840

1865. augusztus 21.

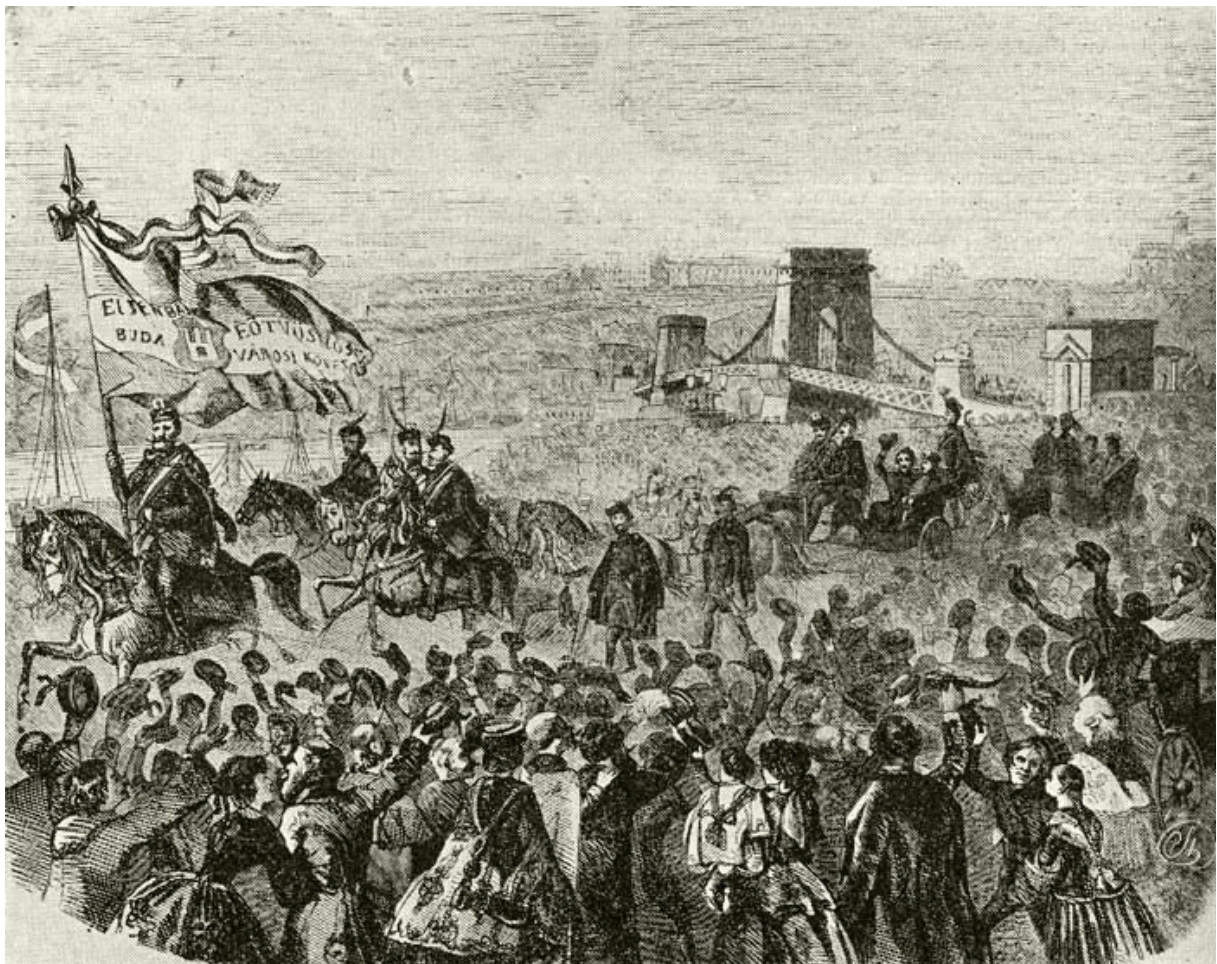

Tegnap volt nálam ebédre Liszt. Leányával, Bülownéval jött, papi köntösben. Délután Jolánnal Figaro nyitányát játszotta el négy kézre, később a legnagyobb szívességgel több koncert darabot, közötté a Magyar rapszódíát, melyet tőle 25 év előtt Pozsonyban hallottam. Körülbelül úgy, mint akkor, csak hogy én a darabban s ő a bámulásban, melyre roppant ügyessége a hallgatókat elragadta, kevesebb élvezetet találtunk. Annyi időt töltöttünk ifjabb napjainkban egymással, hogy ámbár soha intimitásban nem éltünk, Lisztnek viszontlátása csaknem éppannyi emlékeket ébresztett, mintha régi baráttal találkoztam volna. Ő egészen azzá lett, mint akkor gondolám. Kevés embert ismerek, ki kevésbé változott. A zeneszerzői ambíció már akkor is élt benne, s nemesebb természete ellenállt a koncertistaság aljas professziójának, s nem vezette őt oda, hogy haszonlesővé váljék, s így ő most is, annyi jövedelmek után, úgy látszik, szegény maradt. Vajon mit gondol ő felőlem? Tulajdonképp ugyanazt mondhatná. Egy bizonyos rokonság van köztünk. Törekedtünk mindketten, s egy bizonyos hírességet szereztünk magunknak, de azt, ami után törekedtünk, s mit fiatal napjainkban reményeltünk is, egyikünk sem érte el, s talán éppen legnemesebb tulajdonaink miatt.

1849

Svábhegy, 1865. október 2.

Tegnap tartottam beszédemet budai választóimhoz. Egy óránál tovább tartott, s több érdekléssel fogadták, mint reménylém. Meggyőződésem szerint e beszéd nem fog hatás nélkül maradni a Lajtán túl. Részemről tisztán kimondottam oly dolgokat, miket hazánkban kimondani nem mernek, s így valószínűleg népszerűségemet rontottam meg, de kötelességet teljesítettem, s azért meg vagyok elégedve magammal. A hatásról még mit sem tudok, úgy látszik, sokan rosszul érték nyíltságomat, de amit mondtam, azért meg fogja tenni hatását. Ma szoltam magam hosszasan Deákkal, ki tegnap jött. Úgy látszik, osztja nézeteimet. Ha ez igaz, akkor bátran megyek az országgyűlés elébe. Szívesen átengedem a dicsőséget, csak azon eszmék támogatása által érje el, melyeket én az egyedül helyeseknek tartok.

DÍSZMENET

1850

Svábhegy, 1865. október 10.

Csaknem minden fontos kérdésre nézve szoltam Deákkal; kivétel nélkül mindenben megegyezünk, vagy ahol véleménykülönbségek léteznek, ez oly kérdésekben van, hol véglegesen elhatározott nézete egyikünknek sincs, mert ilyet csak akkor állíthatunk fel, ha majd az állást, melyet Ausztria irányunkban elfoglal, ismerjük.

Így állván a dolgok, minden attól függ, hogy e kevés különbséget, mely nézeteinkben talán létezik, vagy később egyes mellékes kérdéseknél kifejlődhetnék, ne hagyjuk felhasználni elleneink által arra, hogy közöttünk szakadást idézzenek elé. D. magaviselete irányomban nem szívélyes, sőt éppen ellenkező. Mondják, hogy népszerűségét félti tőlem, s csaknem hinni kezdem, miután elhidegülésének irányomban más okát nem látom. Ingerlékeny természetem mellett vigyáznom kell, hogy magamat el ne ragadtassam, vigyáznom arra is, nehogy azok, kik Deáknál jobban szeretnek, azáltal, hogy dicsérnek, helyzetemet még inkább rontsák. De el vagyok határozva, hogy tenni s tűrni fogok mindent, csakhogy a jó alkalmat, mely hazánknak nyílt, felhasználhassuk. Úgyis mért ne játszaná ő az első szerepet, ha a darab, melyet játszunk, mégis tőlem lesz.

1856

Visszatérek ahhoz, honnan kiindultam.

Nagy feladás előtt állunk, és soha talán több s nagyobb érdekek nem függtek a magyar törvényhozás határozataitól.

Hazánk helyzetének javulását ennyi szenvedés után működéseinktől várja, a birodalom jövője részben határozatainktól függ, s kétségtelen, hogy az irány, melyet követünk, határozni fog Európa ezen részében az alkotmányos szabadság kérdése felett is, s nem lehet senki, ki a nagy morális felelősséget nem érzene, mely rajtunk fekszik, kiket a nemzet e válságos pillanatban képviselőinek választott; de éppen ez teszi kötelességünkkel, hogy kettős óvatossággal járjunk el, s ne személyes kívánatainkat, nem a pillanat érdekeit vagy érzelmeit, de mindenekelőtt kötelességeinket tartjuk szemünk előtt.

Megengedem, hogy sok kérdés, melytől a birodalomnak jövője függ, könnyebben oldathatók lennének, ha törvényeinkhez s azon formákhoz, melyeket azok megalapítottak, kevésbé ragaszkodunk, s hogy bajaink[on], melyek sokszor csaknem elviselhetetleneknek látszanak, így könnyebben segíthetnénk, de minthogy mi a birodalmat nemcsak pillanatnyi nehézségeiből kibontani, de miután azt állandóan megalapítani akarjuk, s feladásunk nem az, hogy a jelent tűrhetőbbé tegyük, de az, hogy hazánk jövőjét biztosítsuk, mi a jövőnek épületjét csak azon alapokra rakhatjuk le, melyeknek biztosságát az idő bebizonyította, s ha ezen eljárásért avval vádoltatunk, hogy az újkor nagy eszméit ódonságoknak áldozzuk fel, s önösségünkben az összbirodalom érdekeit kellőleg nem méltányoljuk, mi csak avval válaszolhatunk, hogy az összbirodalom érdekeit más úton elősegíteni nem tudjuk, mint midőn mindenekelőtt annak azon részének érdekeit tartjuk szemünk előtt, melyet a törvényhozás képvisel.

Törekvéseink, melyeknek célja, hogy a magyar állam, mely a *sanctio pragmatica* értelmében a felséges uralkodóhoz más birtokaival feloszthatatlan s elválaszthatatlan kapcsolatban állván, az összbirodalomnak felét képezi, hogy a magyar állam törvényes függetlenségében megtartassék, hogy a magyar nemzet a beolvadástól biztosíttassék, a szilárdság, mellyel megállva helyünkön, a velünk ellenkező iránynak meghajolni nem akarunk, talán kellemetlenek lehetnek, de a birodalom hatalmi állását nem fogják veszélyeztetni, melynek zászlai soha büszkébben nem lobogtak, mintha a magyar nép az összbirodalom-jelkép, a kétféjű sas egyik felében a turulra ismer, mely alatt ősei e hont elfoglalák.

Nagy nehézségek állnak előttünk, de teljes meggyőződésemm, hogy az előttünk fekvő nagy nehézségek csak így győzethetnek le, s hogy azok ezen úton, habár sok fáradsággal, le fognak győzetni.

Egy bizonyos, hogy egy ily heterogén elemekből álló állam, minő birodalmunk, a művelődés azon fokára emelkedve, melyen a despotia lehetetlen, csak a szabadság által tartathatik együtt, s hogy másrésről az összbirodalom népeinek szabadságát csak az összbirodalom hatalma biztosíthatja; a fejdelem, ki - mire a történetben kevés példát találunk - birodalmának érdekében önmaga szólítja fel népeit, hogy az alkotmányos szabadság megállapításában vele kezet fogjanak, s a népek, melyek a birodalom fenntartására véreket áldozák, egyiránt érzik azt, s így a formák fel fognak találtatni, melyek alatt e kettős cél, mely csak együtt érethetik el, s mely után törekszünk, el fog éretni, s a nemzet, mely a legnehezebb körülmények között meghajolni nem szokott, de éppen ezért a birodalomnak többször támaszul szolgált (*megszakad*).

1863

1866. március 18.

Tegnap indult meg az iparegyesület, ma választattam az Akadémia elnökének. Van tér hasznos tevékenységre, csak erő legyen.

1871

1866. július 15.

Ma 8 éve, hogy anyám meghalt. Meleg szeretettel ragaszkodtam hozzá, mint senkihez, halála a legkeserűbb veszteség, melyet életemben szenvedtem, s szívem megszorul, ha a fájdalomra visszagondolok, mellyel őt sírjához kísértem. S mégis, ha nyugodtan megfontolok mindent, nem kell-e belátnom, hogy néki jobb volt így. Most 80 éves lenne, az aggkornak szenvedései, melyeket még nem ismert, azóta elvették volna vidorságát, s a családi örömei, melyeket a gondok ellensúlyoznak, valóban nem kárpótolhatták volna őt szenvedése miatt. Furcsa élet! Alig van eset, midőn eltemetett kedveseinkre néhány évvel haláluk után visszagondolva, nem ismernők el, hogy nekik jobb vala meghalniok! S mégis ragaszkodunk az élethez, mintha az nekünk nem lenne éppolyan, mint másoknak. Csaknem megfoghatatlan, hogy gondolkozó ember az élethez ragaszkodik, s ennek egyedüli magyarázata azon hatalomban fekszik, melyet a megszokás mindenikünkre gyakorol, s azon természetes félelemben, mellyel minden nagy változásra gondolunk.

A létnek édes megszokása - mint Schiller az életet nevezi - képezi azon erős kapcsolatot, mely minden egyest a földhöz köt, s ez magyarázata, mért függnek az emberek aggkorokban leginkább életöken, ámbár az akkor nekik majdnem csak keserűséget ad. S ahol ez nem elég, mint fiatalabb korunkban, ott azon gondolat hat rájuk, hogy a percnél szörnyűnek kell lenni, midőn a létből a nemlétebe megyünk át, s mindazon kötelekek, melyek az élethez fűznek, egyszerre megszakadnak.

Egy bizonyos korban gondolkozó ember mindég meggyőződik törekvéseinek hiúságáról.

Mentül tovább élünk, annál inkább érezzük a természet nagyságát és saját törpeségünket, s kik az életbe lépve a világ urainak képzeltük magunkat, meghajlunk a hatalom előtt, mely mindent kormányoz, s mely ellen zúgolódhatunk, küzdhetünk, de nem győzhetünk soha. Belátjuk, hogy az emberi hatalom, melyet egykor nagyra tartánk, időben s térben szűk korlátok közé szorul, hogy egész tudományunk töredékekből áll, s minden, amit a világon elérhetünk, mindég bizonytalan.

De mindez nem elég megnyugtatónkra. Hogy ezt elérjük, szükséges, hogy nemcsak az életet, de a halált is való értéke szerint becsüljük meg, s átlássuk, hogy az nem más, mint az élet megszűnése, néha több, néha kevesebb, de mindég aránylag rövid szenvedés után.

Ki idáig ért, az, hogy keresztény s földi létét átmenetnek tekint, mely alatt egy - magát tökéletesítve - magasabb létre készül, boldog lehet, s ha nem az, legalább nyugodtan fogja elviselni terhét, bajnak tekintve talán, hogy született, de azáltal enyhítve baján, hogy minden élvezetet, melyet találhat, s mely között azok, miket szellemi tehetségeink gyakorlatában találhatunk, a legnagyobbak, feltalálni iparkodik, s életünk, mely egészben véve oly szomorú, nem szegény ily élvezetekben.

1877

1866. július 21.

Azok után, miket a városban hallottam, úgy lászik, Deák és Andrássy csakugyan Bécsbe hívtak. Az első bizonyosan akaratja ellen és minden eredmény nélkül, mert a telegraphi hírek szerint, melyek fel- s lemeneteléről szóltak, legfeljebb pár órát tölthetett a fővárosban. Gyula bizonyosan maga is óhajta, hogy híják, és tanácsát kérjék. Tudna-e tanácsot adni, mely fent elfogadható, s az országban is kivihető, az más kérdés;

mindenesetre örvendek, mert bizonyoságot tesz, hogy az országban legalább egy emberünk van nagy ambícióval. Egyes fogyatkozások ismeretekben, mély belátásban pótolhatók, de egy nagy ambíciónak hiánya, mint Deákban s részben bennem is, nem pótolható semmi által. Ki oly helyzetben, minőn Gyula áll, oly időszakban, mint a mostani, hol azok, kik az államot eddig kormányozták, tökéletesen lejárták magokat, nagy dolgok kivételére vállalkozni akar, ki magában s elveiben bízva vezetőnek ajánlkozik, az többnyire nagy eredményeket visz ki. Mint Oxenstierna mondja, nem nagy bölcsesség kell a kormányhoz, de erély s az önbizalomnak nagy adaga, s minthogy ez A[ndrássy]ban megvan, minden valószínűség szerint legalább, nagy szerep vár reá.

1886

1866. augusztus 5.

Életünk legnagyobb hibáit nem tudatlanságból, de gyengeségből követjük el. Belátjuk, vagy legalább gyanítjuk, mit kellene tennünk vagy elhagynunk, de nem bírunk annyi eréllyel, hogy belátásunkat kövessük. A legtöbbek azért, mert a jelen élvezeteikről nem tudnak lemondani, vagy mert magokat erejek megfeszítésére nem határozhatják el; a jobbak azért, hogy kedveseiket egy pillanatnyi kellemetlenségtől megőrizzenek, s kikerüljék rosszkedvüket. Gyengeség ez is, csak a gyengeségnek más, nemesebb neme. Ezért nézetem szerint minden nevelésnek nem annyira az ész, mint az akarat erősítésére kellene irányozva lennie, s egész újabb pedagógiánk, mely éppen az ellenkező irányt követi, hibás.

Tagadhatatlan, hogy mi az oktatás illeti, nagy haladásokat tettünk. Fiatalembereink sokkal többet tudnak, mint előbb; de mert a fegyelem, mely a gyermeket szenvedélyeinek legyőzésére tanítja, hiányzik, kevesebb akarateros férfi s kevesebb szerencsés ember lép ki nevelésünkből. Ez az, min javítani kellene.

1892

1866. augusztus 17.

A hivatalérti küzdelem egyre folyik. Nézetem szerint, kik hivatalaikhoz ragaszkodnak, s kik azok után a jelen pillanatban vágynak, csak inkapacitásokat bizonyítják be, mert azt mutatják, hogy a birodalom helyzetéről nincs tiszta felfogásuk.

A helyzet olyan, melynél becsületes ember, ki politikai pályán jár, a hivatalt, ha ajánlatik, éppen mert veszélyes, nem utasíthatja vissza. De vágyódní utána, önként ajánlkozni e felelősségre, nagy könnyelműségnek s hiúságnak jele, főképp a jelen pillanatban, midőn törvényhozásunk nincs együtt, s még erre sem támaszkodhatik.

Nézetem szerint mindenekelőtt a törvényhozások összehívása szükséges. Nemcsak a magyar, de az örökös tartományok országgyűlésének összehívása, nemcsak azért, mert a hatásról mindedig nincs tiszta belátásunk, melyet az utolsó nagy események a népekre tettek, de mert a fejdelem is csak e tükörből fogja látni állását, s csak ha azt látta, lesz kész azon koncessziókra, melyek a jelen pillanatban elkerülhetetlenek.

A törvényhozás összehívásának eszközzésére kell tehát fordítani minden törekvéseinket, s hogy ezek sikerhez vezessenek, ezen agitációban kezet kell fognunk a szomszéd tartományok alkotmányos pártjaival.

1899

1866. augusztus 18.

Népnevelés

Századokig felette kevés, sőt semmi nem történt a népnevelésért, jelenleg többet teszünk, mint kellene.

Igen helyes, hogy miután a jogegyenlőség elve általánosan elismertetett, iparkodunk, hogy azok, kiket jogilag egyenlőknek ismerünk, tényleg is egyenlőkké váljanak, s erre a műveltség egyenlősége fontosabb a vagyoninál; azonban elfelejtjük, hogy műveltebbek is a nevelés nagyobb részét nem az iskolai oktatásnak köszönik, s hogy a népnevelésnek legnagyobb részét is, azaz a politikai s más fogalmak általánosítását a sajtóra kell bízunk, s így a fődolog csak az, hogy a nép minden osztályai a művelődés ezen hatalmas eszközével élni tudjanak, azaz, az iskolában olvasni, s az olvasottakat megérteni tanulják.

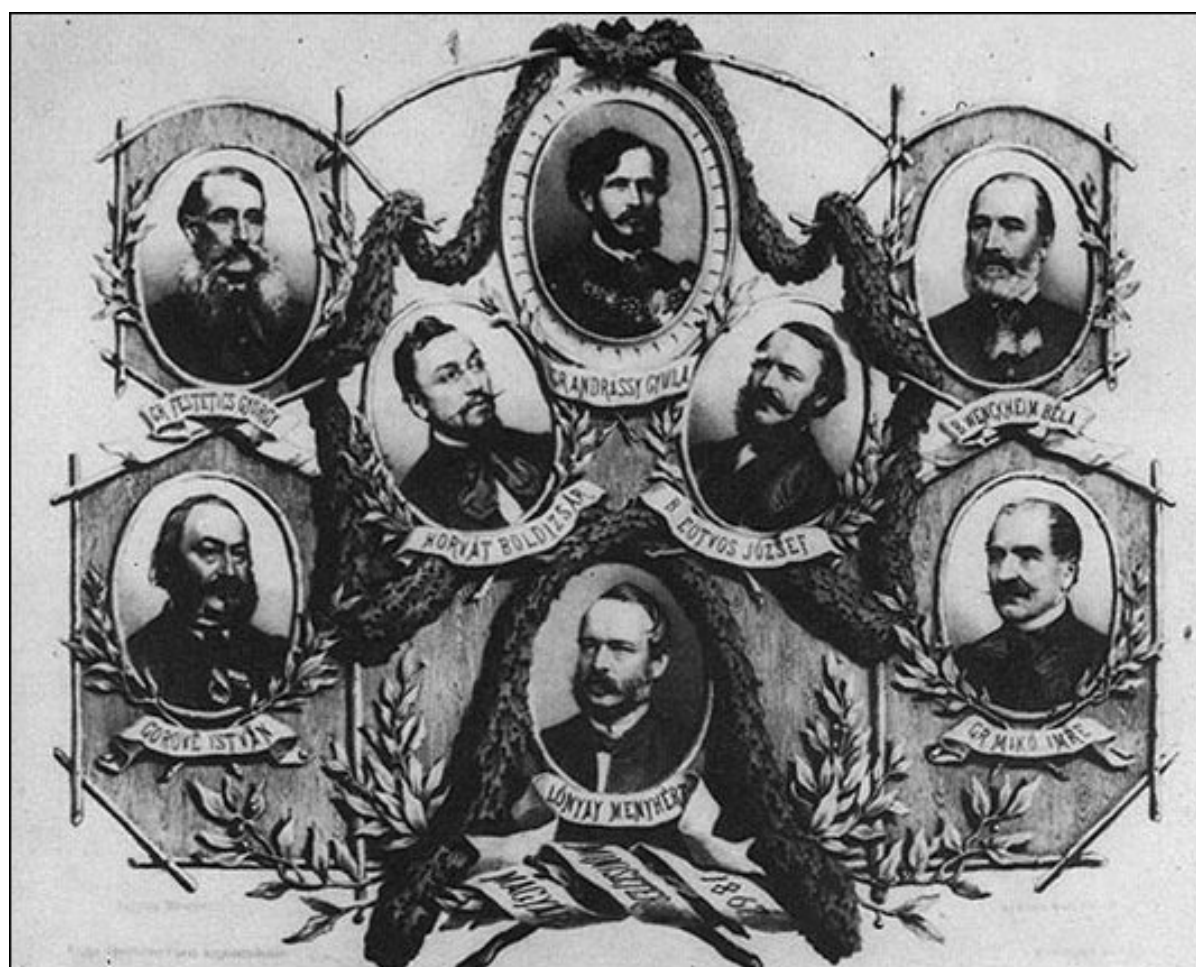

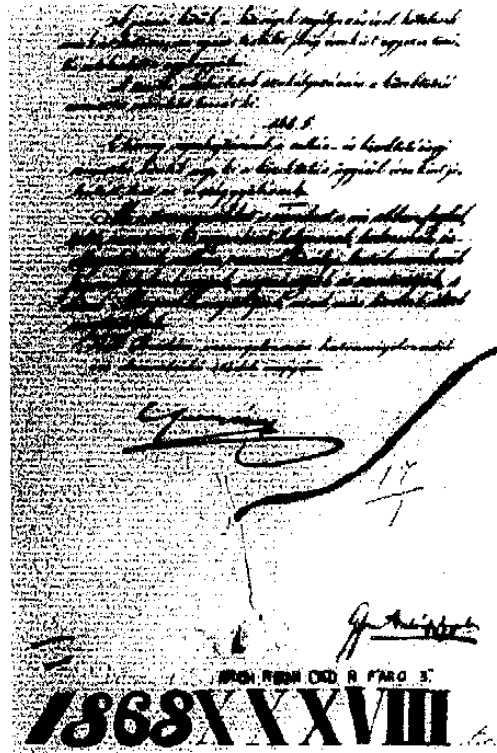
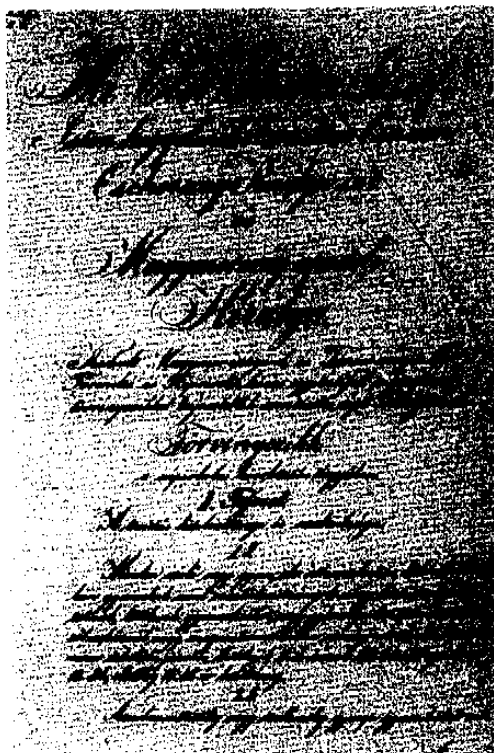
1867-1871

Kineveztetvén Andrassy 1867 február 17-ikén miniszterelnöknek, Eötvös mint a közoktatási miniszter lépett be az új kormányba és ezzel politikai működésének egészen új fejezete kezdődik.

Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk eredeti, Ferenc József által szentesített példánya

Így érkezett el végre 1870 július 8-ika, a mely napról fia megírhatta, hogy a doktorátust «summa cum laude» letette s aztán haza jött a Svábhegyre, hol 17-én esküdt hűséget ifjabb nővére Inkey Istvánnak. E kettős boldogsággal szívében ment Eötvös augusztus elején Karlsbadba sógora, Rosty Pál kíséretében, míg a fia otthon maradt s egy szaktudományi dolgozaton munkált, mit Eötvös a távolból, betegsége daczára élénk figyelemmel és tegyük hozzá, büszkeséggel kísért. «A mint látod, egészen különböző módon élünk, – írja neki augusztus 17-ikéről. Én tulajdonkép henyélek, te férfiasan a munkához látsz s önállóan próbálkozol meg tudományoddal. Irigyelhetném sorsodat, mert nincs nagyobb boldogság, mint tetterőnknek érzete; azonban élveztem e boldogságot s áldom Istenedet, hogy azt neked is juttatta. Ha van gyönyör a világon, azt csak a tudomány és szeretet adja; csak a kinek esze és szíve egy tág kört birt körülfogni, ki e nagy világ vagy a történet bámulatos rendjét megérteni s a meleg érzést, melylyel egy kedves lény hozzá közeledik, viszonzni tudja, az érzi, hogy a világon boldogok is lehetünk.» Valóban ez a szeretet oly állandó s oly gazdagon ömlik ki szívéből minden alkalommal, mint valami örökkévaló forrásból, melyről épen olyan bőven lehetne s talán kellene is írni.

Betegsége vagy inkább betegeskedése, mely kora sírba vitte, több évvel azelőtt kezdődött. Előttünk fekvő leveleiben mindegyre említi romlott gyomrát, idegességét, fáradságát, melyek miatt pihenést óhajta; de hivatala az év tizenegy hónapját legalább is igénybe veszi. A fenmaradt hónapot évenként többnyire Karlsbadban töltötte, hová Balassa tanár küldte; de a budget-vita miatt 1868-ban csak augusztus közepén, 1869-ben augusztus 1-én, 1870-ben szintén csak augusztus elején mehetett el. Eközben egy alkalommal, 1870 márczius 5-ikén, a képviselőházban elszédült, miből a lapok nagy zajt ütöttek; de kevéssel utána megint jobban lett. «A baj, – írja márczius 11-én fiának – mely minap a képviselőházban ért, nem volt oly súlyos, minővé azt a lapok festették. Nem volt gutaütés, csak emlékeztetés reá. A halál csak csendesen koczogtatott s reménylem, még nem azonnal fog beköszönten; azonban szükség, hogy a lehetőségről komolyan gondolkozzunk s pedig nemcsak én, hanem te is; mert végre, ha én nem leszek, te vagy családodnak nemcsak feje, hanem föltartója is.»

Azonban úgy látszik, családja előtt rosszulását titkolta. Fia hazajövetele után nemsokára Karlsbadba ment pihenni, a hol 5-6 hetet szeretett volna maradni. Onnan csakugyan jobb híreket küldött haza. «Bajom, hála Istennek nincs, – írja augusztus 11-ikéről – az idő is, habár minden különösebb multság nélkül, elég kellemesen folyik és egészségi állapotom is javult, csak hogy még nagyon fáradt vagyok. Csakis még érzem, mennyire szükségem volt a pihenésre. Ha azonban 5 vagy 6 hetet henyélhetek, reménylem, helyre jövök.» Ugyancsak ez időből írja, hogy Darwint olvassa s idejét főleg Rosty Pállal, Roscherrel és Csermák physiologussal tölti.

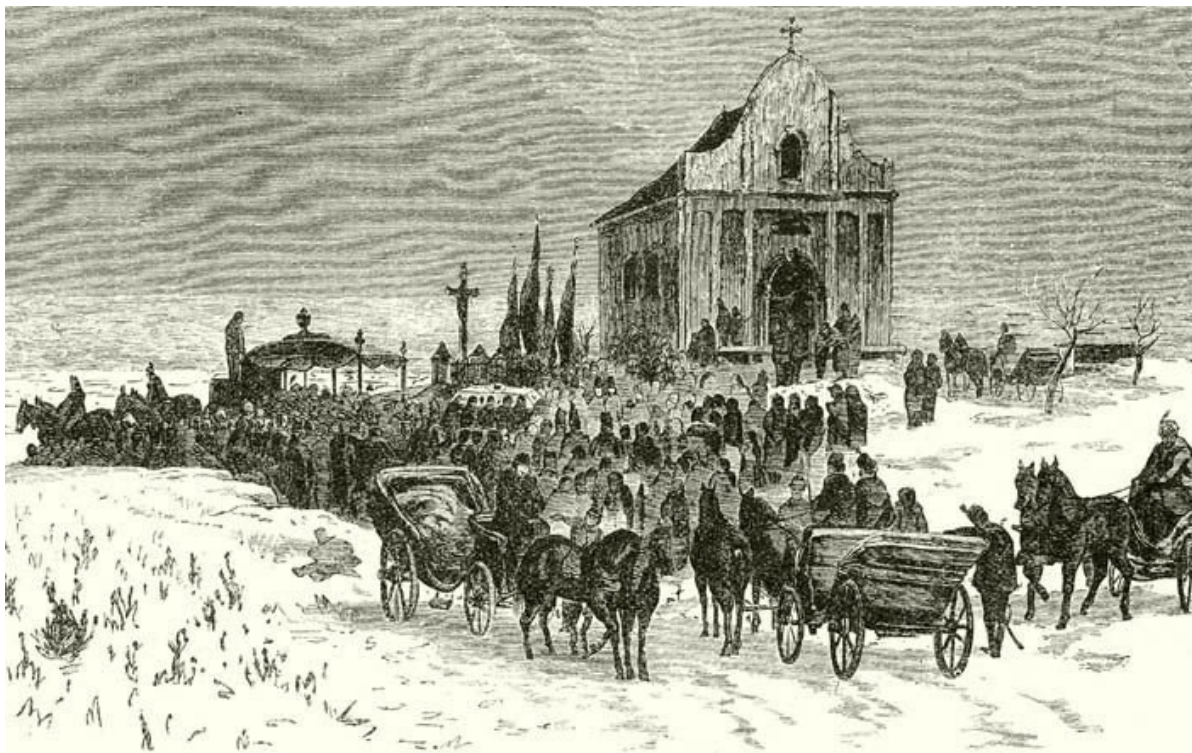

Rosy Pál

Ez alkalommal szeptember 3-ikáig akart Karlsbadban maradni s még vagy két hetet utazni Rosty és fia társaságában, ki közben Windisch Matreibe (Tirol) ment; de aztán lemondva e fárasztóbb útról, szeptember 5-ikére Salzburgban adott neki találkozót

Ily hangulatban határozta el, hogy Regensburgba látogat el a német Walhalla meglátogatására, hová 1870 szeptember 3-án, éppen születése napján indultak el Karlsbadból Eötvös, Rosty Pál és Molnár Aladár. Égerig kocsin mentek, onnan vonaton s este Regensburgba értek, mely éppen a sedani győzelem miatt volt kivilágítva. Másnap mentek ki a Walhallához. Verőfényes őszi nap volt s Molnár írja: «Örökre felejthetetlen lesz előttem azon gyönyör, mit e két napon is Eötvös társaságában élveztem. Társalgását különösen érdekessé tette egyrészt születésnapja, s másrészt Sedán világtörténelmi eseménye. Hallani, hogy impressionabilis kedélyével, magasztos erkölcsi gondolkodásával és sokszor prófétai ihletszerű szellemével miként nyilatkozott a szeptember 2-iki császárbukása hírének első behatása alatt, és tanuja lenni, hogy ép ez alkalommal minő érzelmekkel s minő gondolatokkal látogatta meg a német nemzeti egység és értelmi nagyság kifejezésére állított pantheonban a szellem azon hőseinek szobrait, kik tulajdonképpen kifejtették a német népben a polgárisultság azon sokoldalú erőit, azon érzelmeket és azon eszméket, melyekkel jelen győzelmeit arathatta s egységét létesíthette.»

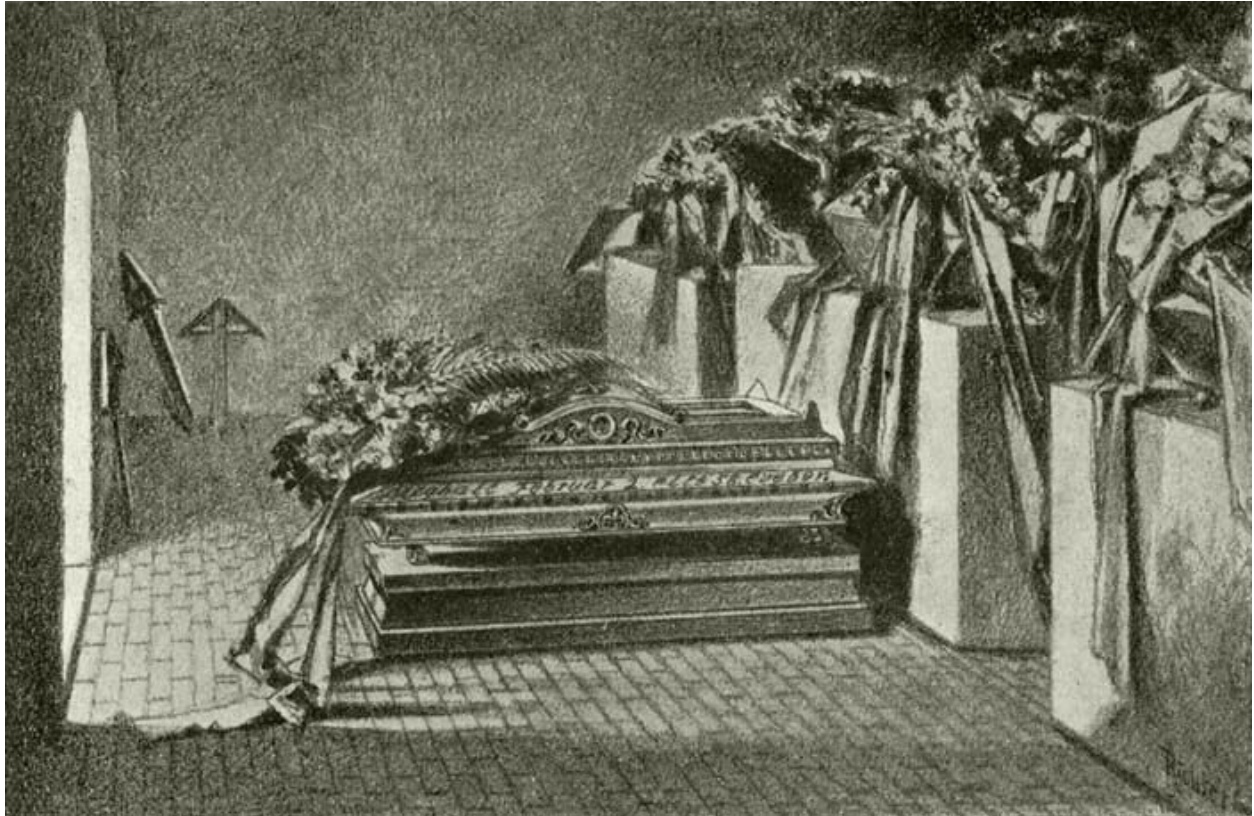
53. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF TEMETÉSE.

Innen a fiával megbeszélte a terv szerint Salzburgba, onnan együtt Tirolba mentek, majd Jolán leányához és szeptember 15-ikén ért haza. Felüdültnak látszott; de újra fárasztó munkának adván magát, melyhez a külföldi politika nyomasztó viszonyai is járultak, régi baja már december elején megint visszatért s e hó végén néhány napot ágyban kellett töltenie. Január elején lázas tünetek jelentkeztek, melyek egy közelgő tüdőbaj jelenségei miatt aggodalmakat keltettek családjában; feküdnie kellett, mert a láz s étvágy hiánya teljesen kimerítették. De még ekkor minden iránt érdeklődött; naponkint elolvasta a lapokat, a bizottságok működését. Ekközben történt, hogy egyik lapban valami tudósítást olvasván betegségéről, ez nagyon meghatotta, de fel is izgatta; mert maga is sejtette, hogy állapota veszélyes. Ezóta a család semmi közlést nem engedett meg a költő állapotáról. Január közepétől állapota javult, láza el-elmaradt, köhögése megszűnt s reményt lehetett táplálni felgyógyulásához; de e javulás csak pár napig tartott, a sorvasztó láz újra jelentkezett, melylyel a Wagner, Korányi, Kovács Endre által többször tartott orvosi tanácskozások nem bírtak. Mindehhez január 29-ikén kínos csuklás járult, mely 30-ikán magas fokot ért el s csak 31-én bírták enyhíteni. Ekkor jött le hozzá Skoda tanár Bécsből, ki kénytelen volt megerősíteni, hogy veszélyes tüdőbaja van. De e látogatás mégis jó hatást tett rá, bárha csak rövid ideig s háziorvosával, Korányival, egészen felvillanyozva beszél a nagy haladásról, melyet Skoda idézett elő az orvostudományban. E napokban ereje gyorsan hanyatlott; álmatlanság, láz, csuklás, kimerítették úgy, hogy február 2-ikán már alig lehetett szavát érteni. A nyújtott orvosszerek délfelé enyhítették állapotát, valamit evett is, csuklása újra szűnt; de csakhamar kitűnt, hogy ennek oka a légzőszervek hűdése volt s most már lélekezni is alig bírt; a míg csak bírta, sokat beszélt fiával, ez alkalommal is lebeszélte a politikai pályáról, mely végre is az ő kora halálának főokául tekinthető.

Öntudata mindez idő alatt zavartalan maradt. Beszédét ugyan alig lehetett érteni; de egyes szavai, arcza mutatták, hogy e végső órák alatt áldásos élete jelenetei foglalkoztatják; egyes szókat ejtett ifjúkoráról, a hazai politikai eseményekről, családjáról, fiáról. Így jött el éjjel 1/2 11 óra. Ekkor levest kívánt; de mire behozták, újra visszahanyatlott párnáira s oly nyugodt szender lepte meg, mint egy csendesen pihenő emberé. Ebből a csendes szenderből nem is ébredt fel többé; tagjai kezdtek meghidegedni s 11 órakor minden látható halálküzdelem vagy vonaglás nélkül megszűnt élni. Körülötte családjának a fővárosban időző tagjai, háziorvosa, Korányi egyetemi tanár és régi barátja, Márkusovszky álltak. A bonczolás megállapította, hogy mája, lépe, tüdeje elgümösödött s hogy e betegségeket álmatlan éjjeleivel és a sok éji munkával szerezte. Ezután bebalzsamozták testét és márványkoporsóba helyezték.

A nemzet méltó gyászszal kísérte halálát. A képviselőházban február 3-ikán Somsich Pál elnök jelentette be a gyászesetet, mely a házat, a kormányt, a tudományt, a költészetet s a hazát érte. Deák Ferencz emelkedett azután szólásra s a gyász jegyzőkönyvre igtatásán, valamint a gyászlobogó kitűzésén kívül indítványozta, hogy a ház testületileg vegyen részt a temetésen, melyről úgy tudja, hogy a megboldogult óhaja szerint a lehető legegyszerűbb lesz és hogy Ercsiben, apja mellé kívánt temettetni. Végül Simonyi Ernő indítványára a ház a temetés befejeztéig elnapolta üléseit s így mivel Eötvös csütörtökön estve halt meg, a ház rendes ülést nem tartott kedden reggelig. A főrendiház hasonló intézkedéseket tett s mindkét ház elnöke megbízást nyert, hogy özvegye előtt a két törvényhozás részvétét tolmácsolja. A királyné Meránból táviratilag, a király sajátkezűleg írt levélben fejezték ki részvételüket és József főherczeg személyesen megjelent a temetésen, melyen a királyt gr. Bellegarde képviselte.

54. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF VÉGSŐ NYUGVÓHELYE.

Február 5-én, vasárnap délután 2 órakor, Eötvös testét pesti lakásán (Erzsébet-tér 10-ik sz.) a lehető legegyszerűbb szertartással Simon lipótvárosi plebános beszentelvén, másnap hajnalban gyászkocsin Ercsibe szállították; mert Eötvös azt kívánta, hogy az ercsii kápolna sírboltjába temessék, melynek környékén gyermekkorának legszebb évei teltek el. Ercsin nem vitték őt óhaja szerint egyenesen a kápolnába, mely mintegy félóránnyira a Duna fölött egy dombon fekszik, honnan a nagy folyó árjai s azontúl a Csepel-szigete látszanak; hanem előbb az ercsii templomban Pauer János sz.-fejérvári püspöki helyettes a család s a küldöttségek jelenlétében nagy gyászmisét tartott s csak azután vitték a sivatag téli tájon fekvő kápolna sírboltjába, hol Radnics, fejérvári kanonok, egykori ercsii plébános s a költő gyermekkorában a család hű barátja, egykor erőteljes, szabadszellemű pap, tartotta az Eötvös óhaja szerint felette az utolsó imát, mely után a koporsót s a külön hamvvederbe zárt szív fölött bezárult a sírbolt ajtaja.

Az érd-ófalui [Sina-kastély](#) esztelen elpusztítása után ma Érd város egyetlen jelentősebb, nem egyházi jellegű műemléki épülete a volt [Wimpffen-kúria](#), amelyben jelenleg a Magyar Földrajzi Múzeum működik. A magasföldszintes, klasszicista épület a [Pest](#) környéki közepes nagyságú kúriák közül kiemelkedik szép arányaival, harmonikus megjelenésével. Homlokzata a fokozatosan térré szélesülő Budai útra tekint. Két végéhez, tisztas távolságban, derékszögben két alacsony, boltíves gazdasági épület csatlakozik, melyekben jelenleg lakások és üzletek vannak. A három épület tágas udvart, kertet zár közre. Az épület hossza 68 méter, szélessége 14 méter. A külső falak téglából és [sóskúti](#) mészkőből épültek. Az épület belső terének elrendezését többször változtatták, falakat bontottak és újakat építettek, a mindenkori használati céloknak megfelelően (lakás, iroda, iskola stb.)

Az épület herceg [Batthány Fülöp](#) birtokán [1840](#)-ben épült. Később a kúria a [Wimpffen-családé](#) lett, innen az épület máig is használatos neve. Valószínűleg a Wimpffen-família Magyarországon időző tagjai, illetve a birtok tisztartói laktak benne. Jovicza I. (1971) szerint a szabadságharc idején az épület osztrák tábornoki főhadiszállás volt, s a közelében temették el a harcokban elesetteket. Az épület tágassága lehetővé tette, hogy vendégeket, átutazókat is elszállásoljanak benne, mint a korábban is állt Pelikán Fogadóban. Például [1871](#) februárjában [Eötvös József](#) földi maradványait kísérő gyászmenet tagjai - útban [Ercsibe](#) - szintén itt éjszakáztak.

A Magyar Földrajzi Múzeum otthonául szolgáló épület építése idején is közkedvelt volt: fáradt utazók, Pest-Budára tartó vándorok ihattak itt egy kancsó bort, mielőtt álomra hajtották a fejüket. Az egykori híres, Pelikánnak nevezett vendégfogadó pontos építési idejét, sem tervezőjét nem ismerni. Az építészeti formajegyek alapján hozzáértők felismerni vélik Hild József keze nyomát az épületen. Más találgatások szerint a főépület helyén már a XVI. században is fogadó állhatott. S ha állt, jó helyen állt. A Budáról Székesfehérvár felé vezető forgalmas út mellett. A fővárosból néhány óra alatt lehetett lovaskocsival Érdre érni, s gyakran az este itt fogta az utazókat - a Pelikán fogadása minden bizonnyal jól keresetett.

Nem meglepő tehát, hogy valamikor a tizenkilencedik század derekán, 1820 és 1840 között, újjá-, át-, vagy megépítették a Pelikánt itt Batthány Fülöp herceg birtokán. A fogadó - s ez már több mint találgatás - nevét is a katolikus Batthányak címerállatáról, a pelikánról vehette, amely szárnyas a kereszténységben Krisztus-jelképként ismert, hiszen szükség esetén saját vérével táplálja gyermekeit. Az épületegyüttes főépületből, különálló, kiszolgáló épületszárnyakból, két istállóként használt oldalszárnyból és a középen elhelyezkedő kocsiszínből állt. A klasszicista, magasföldszintes főépület utcai és udvari homlokzatát is timpanon díszíti, utóbbi előreugratott, 4 oszloppal alátámasztott. A két szélső, szögletes oszlop éleit kerékvetők védik. Itt álltak meg a lovaskocsik a kocsiáláhajtónál, hogy utasaikat ne verje az eső, s lábbelijüket ne áztassa sár - a fedett kocsiáláhajtót tornác is kísérte az udvari részen.

A Pelikán épületfelmérése 1846-ból ismeretes, köszönhetően egy, a herceg által az érdi uradalomról megrendelt topográfiaának. A viszonylag részletes felmérés a főépület pincéjének és földszintjének alaprajzát, sőt a fogadó helyiségeinek megnevezését is ismerteti, és az istállók és a kocsiszín épületeit is leírja.

A vendégfogadó egyben postakocsi állomás is volt, és fénykorában számos történetet meséltek róla az utazók. Például azt, hogy maga Beethoven is itt szállt meg egyszer Martonvásár felé utaztában.

Korabeli beszámolókból tudni azt is, hogy 1871-ben a Pelikánban szálltak meg a báró Eötvös József kultuszminiszter földi maradványát kísérő gyászmenet tagjai Ercsi felé vezető útjukon, és azt is, hogy Lits Gusztáv, érdi uradalmi főtiszt kitűnő villás reggelivel és forró teával fogadta a gyászmenet tagjait. A reggeli később más miatt is nevezetesnek bizonyult: ekkor és itt nevezte ki gróf Andrássy Gyula Eötvös utódját, az új kultuszminisztert, dr. Pauler Tivadart.

A nyolcszobás, hétkéményes fogadó, amelynek hatalmas hasáb-kemencéjében egykor legendásan főztek, a szabadságharc idején osztrák tábornoki főhadiszállás volt. Nem messze tőle véres harcokat vívtak, s az 1849. január 3-ai érdi csata halottait a Pelikán fogadó előtti területen temették el.

Közben, ahogy az épületekkel, kúriákkal, kastélyokkal, s fogadókkal is lenni szokott, az uradalommal együtt a fogadó is gazdát cserélt. A Batthányak után a Sina család közvetítésével, egészen pontosan Sina Anasztázia kezével együtt került az osztrák von Wimpfen grófok birtokába.

55. AZ ERCSII KÁPOLNA.

Trefort Ágoston önéletrajzából:

1867-ben a vallás- és közoktatásügy minisztere az Andrássy-kormányban br. Eötvös József lett, aki Trefort sógora és meghitt barátja fiatal kora óta. A művelődés nagy eszményeinek megvalósításához, amiért mindketten lelkesedtek, alig kezdett hozzá, amikor elragadta 1871-ben a halál. Miniszterségének évei alatt így is nagyot, maradandót alkotott.

A közigazgatással, mezőgazdászattal, közlekedésüggyel foglalkozó Trefortnak művelődési kérdésekben is olyan tekintélye volt, hogy Andrássy rögtön őt kínálta meg Eötvös elárvult miniszteri helyével. Ő azonban a következő mondattal utasította el akkor (emlékezete szerint) a megtisztelő ajánlatot: „Nem tartottam illőnek, hogy szegény Pepi (Eötvös beceneve) még ki sem hűlt miniszteri székébe én üljek bele.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2005. CIX. évfolyam 2-3. szám

345

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK),
109 (2005).

GRACZA LAJOS–GÁNGÓ GÁBOR–MIKLÓS GERGELY
EÖTVÖS JÓZSEF ÖT ZENEI TÁRGYÚ LEVELE FRIDERIKE MÜLLERHEZ

Eötvös József viszonya a zenéhez három síkon vizsgálható: mint gyakorló muzsikusé, mint közéleti személyisége és mint művelődéspolitikusé.

Mint gyakorló muzsikus nemcsak a fuvalához értett,¹ hanem komponált is:

„6 Allemande

avec Trio et Coda pour la Pianoforte című zongoraműve 1832 körül jelent meg Pesten Lichtnel”² – írja a Zenei lexikon.³ Mona Ilona repertoriuma a 184. tételszám alatt tartja nyilván a művet, melynek nyomtatott példánya még nem került elő.

1839. december 18-án Pozsonyban ismerkedik meg az akkori európai zenei élet nagy magyar reprezentánsával, Liszt Ferencel. Liszt másnap Eötvös társaságában vett részt az országgyűlés ülésén.⁵ Biztosra vehető, hogy jelen volt a pozsonyi Liszt-koncerteken is.

December 23-án Liszt tovább utazott Pestre. Sőtér István említi, hogy 1839/40 telén „Pesten ad hangversenyt Liszt Ferenc, s a haladó nemesség tüntetésszerűen lelkesedik érte ‘patriota liberalis’ művészete és George Sand, valamint Lamennais iránti barátsága miatt. A Liszt tiszteletére adott bálók egyikén táncolnak először Eötvös és Trefort a zenekedvelő Rosty-család leányaival...”⁶ Sőtér itt Trefort Ágoston kézíratos életrajzából idéz, amely később jelent meg nyomtatásban.⁷ Somssich Andor Liszt-életrajzában megadja a bál pontos dátumát, 1840. január 7-et.

Mint közismerten zeneértő közéleti személyt, 1845. június 8-án a Pestbudai Hangászegyesület választmányi elnökévé választja Eötvöst. Az egyesület részére Liszt 1840. január 6-án alapítványt létesített egy „Pesten felállítandó Nemzeti Conservatórium javára”.

A konzervatórium 1867-ben a Nemzeti Zenede nevet vette fel. Eötvös maga 1847. április 11-én „számos és elháríthatatlan foglalatosságok” miatt lemondott a választmányi elnöki hivatalról.⁹

Eötvös ismeretsége Liszttel annak 1846-os második magyarországi hangversenykörútja alkalmával barátsággá alakult. Liszt május 6-án a pesti Nemzeti Színházban adott hangversenyének teljes bevételét ismét a létesítendő Nemzeti Conservatórium javára ajánlotta fel. Erről egy Eötvöshöz intézett magyar nyelvű (!) levélben értesítette a Hangászegyesületet.

A levél fakszimiléjét Major Ervin közölte idézett munkájában. Számos levele bizonyítja, hogy Liszt viszonzta Eötvös baráti érzelmeit. 1846. november 10-én Temesvárról írja például barátjának, Augusz Antalnak: „Ha alkalma lesz találkozni Eötvös Pepivel adja át neki meleg üdvözetem.”¹⁰ Ugyancsak Sőtér írja idézett

munkájában, hogy „1865-ben a Lisztet viszontlátó Eötvös előtt talán ezek az emlékek elevenednek föl, midőn Naplójában ilyen sorokat vet: Annyi időt töltöttünk ifjú napjainkban egymással, hogy ámbár soha intimitásban nem éltünk, Lisztnek viszontlátása nekem ép annyi emléket ébresztett, mint ha régi baráttal találkoztam volna”. Ugyanis a Pest-budai Zeneegylet 25 éves fennállására rendezett zeneünnepélyre meghívták Lisztet, hogy augusztus 15-én Szent Erzsébet című oratoriumát vezényelje a Redoute-ban. Ez alkalommal találkozott újra Eötvössel.

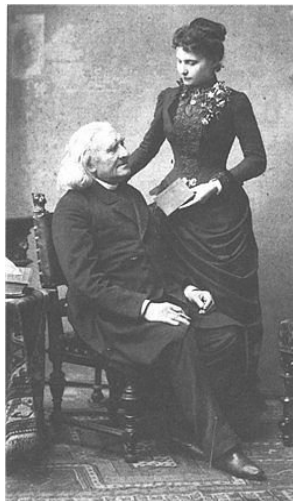
Második miniszteri tevékenysége kezdetén hozzá fordul a Budai Zeneegylet a Liszt koronázási miséjének előadása körül felmerült problémák orvoslása érdekében.

Mint művelődéspolitikus a kiegyezés után megalkotta a népiskolai törvényt, melynek keretében mindenki számára lehetővé vált az elemi fokú ének- és zenetanulás: „Jó félévvel Eötvös törvénye után már énektankönyv is van a népiskolák számára” – írja Legány Dezső a törvény fogantatásáról.¹¹ Körülbelül ez időre, 1869 őszére esik egy létesítendő zeneakadémia gondolatának újbóli felbukkanása. A kultuszminiszter azonban a hírek szerint nem barátja a gondolatnak. Állítólag azt mondta egyszer Ráth Mórnak: „Megkérem Öfelségét, hogy Lisztet engedje teleaggatni rendjelekkel, nevezze ki a legmagasabb főzeneigazgatónak; de azt ne kívánják tőlem, hogy oly intézetet állítsak az országban, melynek minden életföltétele hiányzik.”¹²

Nem sokkal ezután, 1871. február 2-án váratlanul elhunyt Eötvös József báró.

Temetésén, február 9-én Mozart Requiemjét játsszák. A választás mintegy Eötvös zenei ízlését tükrözte: köztudottan a klasszikus zene híve volt. A barátja által képviselt új zenei irányzattal („Neudeutsche Schule”) nem tudott megbarátkozni: a 19. század konzervatív (klasszicisztikus) és újromantikus irányzatainak harcában tehát az előbbi mellett foglalt állást. Hogy mennyire értelmetlen volt a harc, mutatja a tény, hogy ma már mindkét zenei irányzat klasszikusnak (a szó „maradandó” értelmében) számít.

Liszt február 5-ére és 12-ére tervezett matinéját lemondja a gyászünnepre való tekintettel.

Tizennégy év múlva zenei emléket állít ifjúkora társának, Eötvös „Pepi”-nek. 1885. július 30-án írja Bécsből hűséges barátnőjének, Carolyne Sayn-Wittgenstein hercegnőnek: „Je m’enforce musicalement dans le Magyarisme par 6 ou 7 portrait historique: Etienne Szechenyi, Deak, Ladislaus Teleky, Eötvös, Vörösmarty, Petőfi et le cortege funebre de mon ami Mosonyi...”¹⁴

Eötvös nem régiben felbukkant zenei tárgyú levelei, érzelmi szempontból, a bevezetőben elmondottaknál többet árulnak el a zenéhez fűződő kapcsolatairól, és megvilágítják a művészetről vallott nézeteinek, a közéleti személy és politikus egyes állásfoglalásainak és döntéseinek hátterét.

Kulturtörténeti szempontból ezenfelül azért is érdekeseek, mert az 1840-es évtized első feléből nem túl nagy számban ismertek Eötvös-levelek.

A német nyelvű levelek címzettje Friderike Müller osztrák zongoraművész és zongoratanárnő.

Friderike Müller (1816–1895) Brünnben (ma Brno) született, zenei tanulmányait Bécsben nagynénjénél folytatta, aki maga is elsőrendű zongorajátékos volt. Az ő kíséretében utazott Friderike 1839-ben Párizsba, ahol 1841 májusáig, majd 1844 decemberétől 1845 februárjáig Chopin tanítványa volt. Chopin neki ajánlotta Allegro de Concert op. 46 (A-dur) című művét.¹⁵

A levelek az 1841 októbere és 1852 (1853?) novembere közötti időben keletkeztek, és a címzett (férjezett Streicher) leányának, Caroline Streichernek hagyatékából származnak.

Az első levél (keletkezési dátuma 1841. október) a göppingen–budapesti Liszt Ferenc Archivum, további három az ercsi Eötvös József Emlékmúzeum birtokában található. Utóbbiak leltári száma: 1 (keltezési dátum: 1844. január 14.) 2000.47.1., 2 (keltezési dátum: 1849. december 22.) 2000.48.1. és 3 (keltezési dátum: 1852. [1853.?] november 4.) 2000.49.1.

Egy ötödik levél (keltezési dátum: 1841. november) csak a címzett leányának, Caroline Streichernek gépirásos német nyelvű másolatában áll rendelkezésünkre, az eredeti lelőhelye ismeretlen.

Eötvös József élete anekdoták tükrében

Devescovi Balázs irodalomtörténész a 2013. évi Klauzál Napok Tétényben rendezvény-sorozatunk április 27-i, Nagytétényi Kastélmúzeumban megtartott előadásából honlapunk számára készített tanulmánya, melyben a Batthyány- majd Andrássy-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, kiváló író és államférfi életútjának állomásait villantja fel az adomázó irodalmi hagyomány humoros anekdotáival.

Talán szerencsések vagyunk. Eötvös Józsefről ugyanis nem csupán szokásos életrajzok, a lényegre szorítkozó lexikoncikk, a legfontosabb adatokat és a legmeghatározóbb munkákat felsoroló írások, illetve a részletekre is kitérő, de kizárólag a tudományos elvárásoknak megfelelő információkat tartalmazó munkák állnak a rendelkezésünkre. Eötvös életéről számos anekdota, érdekes történet maradt ránk, amik remekül jellemzik nem csak a személyt, de a korszakot is, melyben élt. (És amiket mostanra már a szűkebb irodalomtörténész, történész szakma képviselői sem biztos, hogy ismernek, így Eötvös születésének bicentenáriumi évében, 2013-ban időszerű feleleveníteni.)

A negyedik, Eötvös frappáns feleleteit megőrző anekdota Ferenc József első 1853-as pesti látogatásához (legyen elegendő jelzésként: a köztudat ehhez az eseményhez kapcsolja A walesi bárdok keletkezését) kapcsolódik. Ennek a történetnek különös osztályrész jutott. Meglepő módon még Eötvös halála idejében, 1871-ben sem került be egyik róla szóló megemlékezésbe sem, és az Eötvös-szakirodalomban azóta is teljességgel ismeretlen maradt. Másrészről viszont Degré Alajos leírta az 1883-ban megjelent visszaemlékezéseiben (tudtommal ez az első előfordulása nyomtatásban). Degré Alajosnál így olvasható az eredeti császárlátogatási történet:

„Fogalmat nyújt az akkori pesti hangulatról báró Eötvös József néhány szava.

Ferencz József osztrák császár készült Pestre.

A hivatalos közegek itt mozgásba hoztak mindent, hogy a fogadtatás minél fényesebben üssön ki. Báró Augusz Antal helytartó fölkéri Eötvöst, mondjon neki valami tervet a fogadtatáshoz, bármibe kerüljön is az, de a felséget lepje meg, s a népnek is örömet szerezzen.

Eötvös kelleetlenül vállat vont, s odavetőleg mondá:

– Nem tudok. Kis szünet múlva elkezdte, tán még is.

Augusz örömtől sugárzó szemekkel biztatá:

– Nos, nos?

– Ő felsége a hidon hajtát át?

– Természetesen.

– Akkor a hídfőnél arra a két oszlopra.

– Igen, igen.

– Az egyikre akasztasd fel Protzmannt, a másikra magadat. Ő felségét meg fogja lepni, s a népnek örömet szerez. Ezzel vette a kalapját s távozott.

Megtörtént-e ez a beszélgetés vagy sem, azt nem tudhatom, de hogy közbeszéd tárgya volt, s minden magyar ember örömmel hallotta, az már szent és igaz.” (28)

A politikus Eötvös mellett a szónok Eötvösről is fennmaradt egy anekdota, méghozzá Csengery Antal, Eötvös centralista társa, a *Pesti Hírlap* szerkesztője korai, 1851-es Eötvös-életrajzában. Csengery Eötvös politikai pályájáról szólván beszél Eötvös kitűnő szónoki tehetségéről, és azt állítja, Eötvös beszédeit csupán „rövid emlékeztető szavakban jegyzé föl, s a részletek kivételét a pillanat lelkesedésére bízta. Gyakran egészen rögtönzött is.” Majd erre meséli el példaként az

1843-as országgyűlésen egy anekdotikus Eötvös szónoklatát: „Főrendi ülés volt. A terem korán megtelve hallgatókkal. Eötvös már beszélt, midőn zaj hallatszik kívülről a terembe. Az alsóházi hallgatóság csinált demonstratiót egyik szatmási követ ellen, ki éppen ekkor érkezett Pozsonyba. A felsőházi hallgatóságnak ez értésére esvén, kezdett kifelé tolongani. A nádor észreveszi; s midőn ismét beszédét végzé egyik szónok, oda izent Eötvöshez, hogy szóljon ismét. A csel sikerült. Eötvös felszólalása háttérbe szorítá a botrány érdekét. A tolongás megszűnt. Mindenki inkább őt akará hallani, mint tanuja lenni a demonstrációnak, melynek zaja áthangzott a szomszéd terem ajtajából.” (29)

Láttuk: a híres jóslat első tagja Eötvös anyagi viszonyairól szólt. Az Eötvös család 1841-es gazdasági csődje, és ennek révén Eötvös becsületessége, egyenessége és nem-gazdagsága a jóslaton kívül további anekdotáknak is tárgya. Az 1841-es pénzválságot és annak következményét Eötvösökre nézvést Pulszky Ferenc nem csak az Eötvös-életrajzában, de saját memoárjában is elmeséli, a történet variánsa pedig szerepel Falknál is. Berecz Károly is érinti a pénzválságot, illetve a *Magyarország és a Nagyvilág* 1871. február 12-i cikkében olvasható egy ide vágó másik anekdota. A témához kapcsolódik, hogy leírják Eötvös munkabírását is: a *Magyarország és a Nagyvilág* tárcájában és Berecz Károly eredetileg ugyanitt megjelent írásában is előkerül, Eötvösnek milyen serény és munkás életvitele volt. Az Eötvös becsületességét igazoló történet Pulszky életrajzában így szerepel: „Az országgyűlés berekesztését csakhamar követte az 1840-ki pénzválság, s ennek áldozatává lőn Magyarország tárnoka is, báró Eötvös Ignác. Az öreg úr minden áron nagy földbirtokot akart szerezni családjának, drága kölcsön pénzen vett jószágot jószág után; a hitel rögtön visszavonatot, a jószágok ára leszállt, s ő nem volt képes kötelezettségeinek megfelelni. Előhívatta tehát fiát, s jelenlétében tanácskozott egy tapasztalt pénzemberrel, hogy mit lehetne megmenteni vagyona hajótöréséből. A financier előadta furfangos tervét s a szerepet, melyet ebben az ifjú bárónak szánt; ekkor ránézett s félbe szakítá magát. »Az ifjú báró elpirult? Az ifjú báró szégyenli magát! Az ifjú báróból soha nem lesz gazdag ember!« Ezen jóslat be is teljesedett, nem lett belőle gazdag ember, hanem lett nagy férfiú, ki hírnevét szeplőtlenül hagyta gyermekeire.” (30)

A történetet nevesítés révén mindenképpen pontosabb változatban meséli Pulszky emlékirataiban *A büntető törvénykönyv-javaslat szerkesztése (1840–1843)* fejezetben: „Bécsben ez időben pénzválság ütött ki, melynek legfőbb áldozata a Geymüller nagy bankház lett s ennek bukása következtében Eötvös Ignác, a tárnok. Ez mindig acuirált jószágokat, nagy részben hitelbe, főleg pedig az ercsii uradalmat, melyet ideiglenes jogcímmel bírt, minden áron meg akarta örökíteni családjában, de a mint a pénzpiac állapotja szorult s a hitel szűkült, mindaz, kinek birtoka adóssággal volt terhelve, nem tarthatta fön magát. Eötvös fiaival s az öreg Ulmannal közölte zavarát: az ügyes bankár természetesen azt tanácsolta, hogy a törvényengedte minden furfang fölhasználásával s a birtokviszonyok összezavarásával oly állapot állíttassék elé, mely időt engedjen az adósnak; mert ismervén a báró vagyonát, meg volt győződve, hogy nemcsak minden hitelező ki lesz elégítve, hanem a családnak is megmenthető talán némi szerényebb vagyon. Pepinek egyenes jelleme fölhaborodott e terven, mit Ullmann észrevéve e szavakkal fordult feléje: Az ifjú báró pirúl! az ifjú báró szégyenli magát! az ifjú bárónak nem lesz soha pénze! s ő csakugyan még az napon lemondott minden várható örökségről, nem akart részt venni a furfangos eljárásokban, elvitte könyveit s egy támlásszéket s elhagyta atyai házáat.” (31)

Egészen különös, hogy Falk Miksa 1841-re datálva, más ajánlattevővel, más pénzügyi művelettel, de Pulszkyével szinte szó szerint egyező végeredménnyel meséli az Eötvös tisztességességét példázó anekdotát: „1841-ben a nem rég meghalálozott Wodianer báró Eötvösnek, a ki akkor már híres felsőházi szónok volt, egy pénzügyi műveletet ajánlott, mely által a legtisztességesebb módon sok pénzt lehetett nyerni; ha jól emlékezem, arról volt szó, hogy Eötvös mint alapító vegyen részt az akkor éppen alakulóban lévő lánchidrésztársulatban. Az ajánlat egészen tisztességes,

Eötvösre semmiképen kompromittáló nem volt; mindazonáltal ez pillanatnyi habozás nélkül azt válaszolta: »Szégyenleném magamat, ily pénzt elfogadni.« »Ha ön szégyenli magát ily pénzt elfogadni, báró ur, akkor önből sohasem válik gazdag ember!« válaszolá a bankár és igazat mondott: Eötvös egész életében nem fogadott el egy garast, melyet tisztességes munkájával nem keresett volna és valóban sohasem lőn gazdaggá.” (32)

Berecz Károly, Eötvös titkára alkalmazásba kerülésével kapcsolatban említi érintőleg Eötvös apja anyagi bukását: „1843 tavaszán már pesti lakos, jurátus s »ismertebb nevű fiatal íróink egyike« voltam. B. Eötvösnek, a ki ekkor a pozsonyi országgyűlésre készült fölmenni, ilyen-fajta fiatal emberre volt szüksége, jó helyről – tudtomon kívül – engem ajánlottak s egy szép reggelen [...] azzal az édes tudattal ébredtem föl: hogy a »Karthauzi« írójával egy földél alatt lakom s szerény munkaerőm s képzettségem rendelkezésére áll. [...]

Köztudomású, hogy szülőinek vagyoni bukásával a nagy kényelemhez s teljes függetlenséghez szokott ifjú egészen vagyontalan lett. Atyja befolyásánál fogva kaphatott volna előkelő hivatalos állást, de ő a kínálkozó alkalmat függetlensége árán nem ragadá meg, valamint azon ajánlatokat sem, hogy atyja roppant vagyonából maga számára valamit megmentsen. Inkább maradt vagyon nélkül, de független! – »Nem tudom, mennyire ismeri ön helyzetemet – írja egy hozzám írt levelében – ha azonban nem ismerné, biztossá tehetem önt, hogy szülőim megbukása által minden vagyontól megfosztva, kizárólag munkám szerzeményéből élek, a mi minden iparkodásom mellett – s hogy nem henyélek, ön is jól tudhatja – alig elég, hogy magamat a szükségesekkel ellássam s adósság nélkül kijőjjek.«

Mellesleg szabad legyen itt érintenem az okot, mely Eötvös szülőinek vagyoni bukását okozta. Az öreg báró erősen a gazdálkodásra adta magát, nem elégedve meg azzal, hogy terjedelmes birtokaiban gazdálkodhatott, még a haszonbérletet is egész szenvedélylyel folytatá: a hol csak haszonbérbe adandó birtok volt, mind kivette, egész gazdaságát maga kormányozta, s mint a következmény kimutatta, igen szerencsétlenül. [...]

E rossz gazdálkodásnak tehát csakugyan vagyoni végromlás lett szomorú következménye, de mi Eötvös lelkierejét legkevésbé sem törte meg, sőt tettvágyát s munkaerejét még fokozta. Nem támaszkodva semmi másra, mint saját erejére s tehetségére, daczára főranguságának, mely sokaknak a henyéségre s időlopásra mintegy szabadalmat ad: elhatározá, hogy tagja lesz a szerény munkás osztálynak, mely azonban minden szerénysége mellett is, a társadalmi, az állami életben a legfontosabb tényező. – És ez erős elhatározásának páratlan kitartása mellett, nem csak a hazára, de az egész emberiségre nézve is egy munkás s áldásos élet lőn eredménye.” (33)

A kizárólag a *Magyarország és a Nagyvilág* tárcájában megjelent anekdota nem újabb variánsa az iménti történet vagy történeteknek, és legfőbb célja Eötvös egykori népszerűségét hirdetni, de egyúttal Eötvös becsületességét is bizonyítja: „Az első nagy csapás, mely Eötvöst még ifjúkorában érte, atyjának vagyonbukása volt. Eötvös jótállást vállalt atyjáért, s ez ügyre vonatkozólag azon időben következő kis történet szállongott, bizonyosságul, mennyire megnyerte a fiatal író szabadelvű elvei által a közszeretetet.

A hitelezők közt volt S. báró is, kihez Eötvös azon kéréssel ment egy ízben, hogy lenne egy kis türelemmel, míg követelése kiegyenlítettetik. »Lássa – szólt – én most csak írói keresményemből élek, tehát lassan megy a pénzgyűjtés; kérem, várjon egy kis ideig.« A gazdag báró azonban semmit sem akart erről tudni, s Eötvös lehangoltan távozék. S. báró még a lépcsőn is utána kiáltá:

»Ismétlem, meg akarom kapni pénzemet.« A lépcsőn találkozik Eötvös egy zsidóval, kit nem ismert, de ki e szavakkal szólítá meg: »Hallottam, mit beszélt a gazdag báróval; önnek 4000 frtra van szüksége: én kölcsön adom; majd visszaadja, ha pénze lesz.« Eötvös meglepetve mondá, hogy nem is ismeri. »De én ismerem önt,« felelt az idegen; »tudom, mit tett ön már eddig is a szabadság érdekében.« S nem tágitott mindaddig, míg Eötvös a pénzt el nem fogadta s ki nem elégitette gazdag hitelezőjét. És az ismeretlen nem is csalatkozott; az első pénzösszeg, melylyel Eötvös rendelkezhetett, a nemeslelkű zsidó követelésének kiegyenlítésére volt szánva.»(34)

Eötvös becsületessége mellett munkabírását tartották fontosnak bemutatni. *A Magyarország és a Nagyvilágban* megjelent tárcában az utolsó apró vonás, amit adnak Eötvösről munkabírását festi, és hasonlóan Berecz Károly, az eredetileg ugyanezen lapban a halál első évfordulójára készült írásában részletesen megemlékezik erről. Az Eötvös halálát követően megjelent írásban ezt írták mintegy a halál egyik okaként adva a túlfeszített munkát: „Bámulatos volt Eötvös munkássága; a szó szoros értelmében halálra dolgozta magát, miután különben is gyenge testalkattal bírt. Naponként 9 órákor már hivatalában volt s szakadatlanul dolgozott 1 óráig; ekkor haza ment s 3-ig magánkihallgatáson fogadott minden osztálybeli panaszos és kérelmező feleket, aztán gyorsan ebédelt, többnyire 10–15 perc alatt, s ismét hivatalos dolgai után látott, ha ugyan minisztertanács vagy pártértekezlet nem vette igénybe. Este ismét íróasztalához ült, – vagy inkább állt, mert állva dolgozott, – s reggeli három-négy óráig szünet nélkül tudományos vagy szépirodalmi munkával foglalkozott. E roppant megerőltetésnek természetes következménye lőn, hogy gyenge testalkata megtörött.”(35) Berecz Károly hasonló feszített munkás életvitelről emlékezik meg Eötvös korábbi életszakaszában: „Sokoldalú irodalmi munkásságát naponként, fölváltva, gyorsan s csaknem pihenés nélkül folytatta. Midőn Szalay László s később Csengery Antal szerkesztette a »Pesti Hírlap«-ot, a politikai zszurnalisztikában is tevékeny részt vett. Írt akadémiai emlékbeszédeket, s nevezetesebb alkalmakkor otthon készült országgyűlési beszédeire. Ugyan ekkor írta a »Falu jegyzőjét« is s néha apróbb szépirodalmi dolgokat. Ha rövid napi sétájából visszatért, mintha pótolni akarná az elvesztett időt, a lépcsőkön csaknem rohanva jött fel, hogy félbehagyott munkáját mielőbb folytathassa. A munka nála nemcsak kötelesség, de élvezet s valódi életszükség volt. Reggeli hat órákor már dolgozott, gyakran esténként is lámpafénynél s mindamellett többször sajnálkozva említette: hogy az idő mily gyorsan elrepül, s az ember élete mily rövid, egész életen át alig végezhet valamit!” (36)

Pulszky saját iskolai éveit megemlékezik Eötvös Ignác 1827-es főispáni beiktatásáról is, hiszen itt találkozott először Eötvös Józseffel, lévén az ünnepségre ő is felment Eperjesre. „A főispán fia folytonosan ebédekre, mulatságokra, bálokra volt hivatalos, hova én, mint iskolás gyerek nem jutottam. A beiktatás ünnepére műkedvelők Kisfaludy Károly *Csalódásait* adták s hogy Eötvös Pepi kitüntethesse magát, a nyitányba beleszóttak egy flótasólot, melyet ő közbámulásra virtuozitással elfűjt, s nagy tapsot aratott, mi bennem némi irigységet gerjesztett, mert Gartemann, ki mint jó zenész, üres óráiban engem is zenére akart oktatni, de ehhez hibázott bennem a zenészeti érzék, s bármennyire iparkodtam és gyakoroltam magam furolán, mégis szerencsétlen flótás maradtam.” (18)

241. BALLAGI MÓRNAK

(1867. április 16.)
16/4 867.**Tisztelt barátom!**

E pillanatban jött kezembe a gyászjelentés, mely nagyreményű fiad haláláról tudósít. Ha hivatalos kötelességeim egy szabad percet engednének, magam jönnék, de minthogy ezt nem tehetem, fogadd legmélyebb részvétem kifejezését e sorokban. Mint apa, érzem veszteséged nagyságát, mint barátod, részt veszek fájdalmadban, melyben talán csak azon gondolat vigasztaló, hogy milliók között talán nincs egy, ki ha őszülő hajjal múltjára visszatekint, nem látná át, hogy reá nézve jobb lett volna, ha 20 éves korában halt volna meg. Ég áldjon meg, s adjon erőt nagy bánatod elviseléséhez

híved
Eötvös

242. FALK MIKSÁNAK

(1867. április 21.)
Húsvétvasárnapján, 867.**Tisztelt barátom!**

Ma feltettem, hogy nem dolgozom semmit, s nem is tettem mást, mint hogy a délelőtt nagyobb részét a botanikus-kertben töltöttem, s a tanár nem lévén otthon s a kertészlegények nem ismervén, többet tudtam meg, mint kultuszminiszternek szokása. Nemcsak dolgozni nem akartam, de írni sem; de hazatérve, kezembe vettem Magyarországot, láttam Ön nevét, elolvastam cikkét, s ott találtam a szép piros tojást számomra, s most leültem, hogy megköszönjem, mert ámbár nem vagyok hiúbb másoknál - legalább író- s politikustársaimat értem -, de jólesik, ha itt-ott egy okos embernek eszébe jut, hogy bizonyos dolgokat, melyekről most a verebek is csiripelnek, én mondtam ki először az országban, s hogy célként mertem kitűzni magamnak oly dolgokat, melyek akkor még reménynek is nagyoknak látszottak. - Ebből láthatja, hogy bármit beszéljenek egyesek, nem látom a jövőt oly borúsnak, s nem mondok le a jövőről, habár Strossmayer azt állítja is, hogy ahhoz nincs jogunk. - Meg vagyok elégedve helyzetünkkel, hiszem, vagy inkább érzem - mert vannak instinctusaim -, hogy szebb jövőnek megyünk elébe, s így kedélyi állapotom jó; annál rosszabb a corpus delicti. Májam Karlsbad után sóvárog, fejem zúg, lábaim romlanak; egyáltalában mint

rokkant katona fogok részt venni a győzelmes sereg diadalmenetében, s annyira el vagyok halmozva munkával, hogy alig győzöm. De carpe diem, Jóska, carpe, minime credula posteri, s előre megyek 24 lóerővel. Ha csak őszig tartom ki, annyit fogok tenni, hogy ha a szolgálatból elbocsátanak, s a régi kocsisokat fogadják vissza, ezek Augiás-istállókat nem is ismerik meg, s bizonyosan soha többé oly jól - so kannibalsch wohl, mint Goethe mondaná - nem fogják érezni magukat. Őszig, ha Isten megsegít, a pápens ügye rendben lesz, a szerb iskolák s egyházak szervezve - s pedig az illetők meglegedésére - és a zsidó zsinat összehíva. Ezeken kívül, hogy mulatságom is legyen, rendezem a fundacionális javakat, felépítem a Lipót-templomot, építek egy nagy kémiai laboratóriumot az univerzitás számára, s visszaállítom a győri jogakadémiát. Ennyit, ha élek bizonyosan teszek; ha idő marad, van még más dolgom is. De ebédre hínak, s enni is kell, s így elég mára. Költeményeimet elküldtem, s leírva a Lobogót is. Nagyon szeretném, ha jó[l] fordíthatnák le, mert szeretem e művemet, talán mert bizonyosan utolsó versem, talán mert 2 strófa fiamtól van, ki akkor 13 esztendő volt, s jótállok, nem találja ki senki, melyik? Ég áldja meg Önt. Szeresse

hívét
Eötvös

251. LÓNYAY MENYHÉRTNEK

(1867. augusztus 14.)
Ragaz, 1867. augusztus 14.

Kedves barátom!

Vedd mindenekelőtt köszönetemet szíves leveledért, mely nemcsak nem zavarta nyugalmaimat, sőt az ellenkező hatást tette reám. Föltettem magamban, hogy néhány hétig minden komolyabb dologgal föl hagyok, s azért hoztam magammal leányaimat, hogy kedves csevegésekkel, ha lehet, elűzzék még gondolataimat is. Éreztem, hogy szükségem van ily pihenésre, s az eddig élvezett nyugalom máris jól hatott reám, úgyhogy ha pár hetet e csendes fürdőben tölthetek, talán szert teszek az erőre, melyre jövő ülésszakunkban szükségünk lesz. De a gyógyszer, melyet Balassa rendelt, s melynek magamat annyira alávettem, hogy még az előttem fekvő hírlapokba se nézek bele, nem oly könnyű, mint látszik, s vannak pillanatok, midőn a kényszerített nyugalom mondhatatlanul kínessá válik. Főképp, ha nem állhatva ellen, mégis valamely hírlapot veszek kezembe, s ott - mi csaknem mindig történik - hazai dolgainkról egy sereg badarságot olvasok. Így jártam tegnapelőtt a Frankfurter Zeitunggal, mely a bécsi deputációról szebbnél szebb híreket közlött, s való jótéteménynek mondhatom leveledet, mely a zavarban útbaigazított. Nem irigylem helyzeteteket, s öfelsege, midőn Téged a deputációhoz nevezett, azáltal tüntet ki, hogy nagy terhet rak vállaidra. Igen félek, hogy a kiegyenlítés eszközésénél nemcsak Ghyczyvel lesz bajotok, hanem barátainkkal is, kik valamennyien egyiránt óhajtják a békés kiegyenlítést, de ennek föltételeit elismerni nem akarják. Átalában véve, csaknem csodálatos, hogy annyiak között, kik hazánkban politikával foglalkoznak, oly kevés található, ki ennek első kellékét bírná, mely

kétségtelenül az, hogy helyzetünk iránt tisztában legyünk. Soha talán nem volt politikai szituáció annyira világos, mint a mienk. Ha a külföldi zurnalisztikát áttekintjük, alig találunk lapot, mely azt különbözőleg fogná fel. Minden párt megegyezik a meggyőződésben, hogy egy döntő, nagy harchoz közeledünk. Csak mi nem akarjuk belátni, mit mindenki tud, s küzdünk szavak felett, s csatározunk törvénycikkelyekkel, midőn létünk forog veszélyben. Nézetem szerint a fő kérdés, melytől a kiegyenlítésnél követendő eljárás függ, egyszerűen az: fekszik-e érdekünkben, hogy az osztrák birodalom, melynek részét képezzük s melyre most elhatározó befolyást gyakorolhatunk, ezentúl is fönnálljon; vagy azt reméljük, hogy Magyarország más szövetségben, mely az ausztriai birodalom helyébe lép, állami integritását fenntarthatja? Ha ez utóbbit hisszük, mint - úgy látszik - a Magyar Újság emberei, igen helyesen járunk el, ha azt bizonyítjuk be, mi jogilag úgyis kétségbevonhatatlan, hogy az osztrák államadósság minket nem illet. De ha nem, ha úgy vagyunk meggyőződve, hogy a birodalom fönnállása egyszersmind saját fönnállásunknak feltétele, akkor valóban nem látom át, okos ember miért töri fejét másra, mint azon kérdésen: mennyi az, mit áldoznunk kell, hogy Ausztria fönnálljon, s mennyit bírunk el, nem hogy Ausztriát, de hogy magunkat mentsük meg.

Észreveszem, hogy minden diaetetikai szabály ellenére, ismét politikáról szólok. Félbeszakítom tehát okoskodásomat. Ég áldjon meg; ha időd engedi, szép lenne Tőled egy pár sor henyélő kollégádhoz.

Eötvös

253. ERZSÉBET KIRÁLYNÉNAK

(1867. szeptember 4.)

(Fogalmazvány)

Csak tegnap estve érkezvén meg, Felséged megtisztelő levelét e hó 4-ről csak ma reggel vettem, ez okozta válaszom késedelmét; egyébiránt maga e válasz nem kis zavarba, ejt. Felséged soraiban annyi van, miért köszönnöm kell, s oly kevés, mit javíthatok, hogy Felséged ez ízben legalább levelemmel nem fog meglegedni, s mégsem hagyhatom el, hogy Felségednek a kegyért hálámat ne fejezzem ki, mellyel nyelvünk tanulmányozásánál engem választott tanácsosának, s mégsem bírok néhánynál több hibát találni, bár tudom, hogy a hálának kifejezése, ha még oly mélyen érzett is, soha nem mulatságos, s hogy Felséged tulajdonképp azt kívánná, hogy javításaim mennél számosabbak legyenek. Ez utóbira nézve engedje meg, hogy azon szigorúsággal, melyet Felséged tőlem követel, kimondjam: a hiba egészen Felségedé. Annyira bírja nyelvünket, hogy ha több javítást kíván, hosszabb levélre kell magát elhatároznia. Négy kis lap nem elég, hogy rajta javítói ügyességemet bémagyarázhassam, mely azonban, mint gondolom, nem igen nagy.

Szükséges, hogy Felséged nyelvmesterének fogatkozásait is ismerje, s ezért legjobb, ha mindjárt ma vallom be, hogy magamat kitűnő gramatikusnak nem tarthatom. Barátjaim állítják, hogy némi befolyást gyakoroltam nyelvünkre, s magam is hiszem,

hogy sok szólási forma, mely most közönségessé vált, munkáim által hozatott be irányunkba. Mindég csak azt keresve, hogy gondolatomat tisztán fejezzem ki, midőn annak nyelvünkben kész formát nem találtam, magam alkottam ilyet, néha az elfogadott grammatikai szabályok dacára is; innen van, hogy ámbár nyelvünk haladásában talán némi érdemem van, soha tulajdonképp korrekt író nem lett belőlem. Elég nehezen esik e vallomás írónak, főképp helyzetemben, midőn Felséged éppen azért fordult hozzám, hogy irányának legkisebb hibáit is kijavítsam; legalább Felséged ebből mérheti őszinteségemet, s meg lehet nyugtatva aziránt, hogy ha egy oly régi író s hozzá még akadémikus, saját fogatkozásai iránt igazságos, az bizonyosan nem mulasztja el, hogy mást irányának hibáira, ha azokat észreveszi, figyelmetessé tegyen, tudva lévén, hogy mi írók mindég szigorúbb kritikát üzünk mások, mint saját iratjaink felett.

Ezen állítás bém bizonyítására azonnal hozzáfogok Felséged leveléhez, s kitelhető szigorral vizsgálom át annak minden sorát. Számmal megjegyezve és alávonva a nézetem szerint hibás helyeket, a Felséged leveléhez zárt fehér lapra írom ugyane szám alatt javításaimat, melyeket Felséged maga tehet levelében. Legjobb akaratom mellett nem találok több hibát Felséged levelében, s így mára nyelvmesteri hivatásomban arra kell szorítkoznom, hogy Felségedtől ezentúl hosszabb leveleket kérjek, mi a nyelvgyakorlatoknak elkerülhetetlen feltétele. Felséged soha nem írhat annyit, hogy annak kijavítását legkellemesebb foglalatosságomnak ne tartsam.

Kevés ember lakik országunkban, kinek szívét a rokonszeny, mely Felséged minden szavából hazánkhoz nyilatkozik, boldogsággal nem töltene el. Maga az, hogy Felséged nyelvünkkel él, egy nem remélt öröm mindenikünknek, s azon meggyőződés, hogy Felséged által megértetünk, megnyugtat a jövő iránt, melynek biztosítására nézetünk szerint a fejedelem s nemzet közötti egyetértésnél más nem kívánnatik. Szomorúan kell elismernem, hogy ennyi öröm helyett, melyet Felséged, midőn kegyességében nyelvmesterének választott, leveleivel nekem szerezni fog, igénytelen válaszaimmal mit sem nyújthatok, de ha Felséged akár irodalmunkról, akár más viszonyokról tőlem felvilágosítást kívánna, szerencsésnek fogom érzeni magamat mindég, ha kevés ismereteimmel Felségednek szolgálatára lehetek, s ha leveleim, mi érdekességeket illeti, a várakozásnak nem felelnek is meg, egyről biztosíthatom, arról, miként tehetségem szerint törekedni fogok, hogy azon nagy kitüntetésre, melyre méltatott, ne egészen érdemtelennek találjon, s legalább törekvésem komolyságáról éppúgy meg legyen győződve, mint azon legmélyebb hódolatról, mellyel vagyok Felségednek.

256. EÖTVÖS LORÁNDNAK

(1867. október 21.)

21/10 867

Kedves fiam!

Szinte felesleges mondani, hogy örültem levelednek, annyival inkább, mert azt látom belőle, hogy nemcsak egészséges vagy, de jól érzed magadat s megelégedve helyzeteddel. Nemigen dicsekedhetem hasonló érzelmekkel. Romlott gyomrom még a legkisebb baj, a morális katzenjammer, melyet érzek, ha kedves törvényhozóinkat látom, sokkal

kellemetlenebb, de végre el kell viselni ezt is. - Ismertem egy angol asszonyt, ki, mikor a hajóra lépett, tengerbajba esett, s így utazott minden két évben egyszer Indiába férjéhez s innen Londonban nevelt gyermekeihez. Ha politikai pályámra gondolok, mindig ezen asszonyság, Lady Erskin jut eszembe. Életem nagy része az undor érzete között folyt le, s valószínűleg így lesz végső napjaimig. Mert bármit teszek, mindezen ostobaságot és aljasságot, mely mindenfelől környez, nem tudom megszokni. - Családunk még mindig fenn a hegyen, s ezért többet vagyok a képviselőtársakkal, az oka, hogy rosszabb kedvű vagyok, mint közönségesen, azonban valamint a nyikorgó szekér is halad, úgy én minden rosszkedv mellett erősen megyek előre, habár nem kevés harag és berzenkedés között főképp a tisztelendő urak részéről, kik általán véve nem nagy barátjai az újításoknak, s igen sokan éppen nem bocsáthatják meg bűneimet, ki őket egyszerre három oldalról: a katolikus autonómia, a nevelési egyletek s a gimnaziális rendszer terén támadom meg - vagy inkább ki őket ugyan nem támadom meg, de kizavarom nyugalmukból, mi még megbocsáthatatlanabb. - Harag van elég, de a lapok igen jól haladnak, s minden valószínűség szerint elébb fognak sikerhez vezetni, mint magam gondoltam. A falu jegyzője fordítását még holnap küldöm el, a lapokat azonban csak nov. 1-étől prenumerálom, mert nagyobb lapoknál félhavi prenumeráció nincsen. Mégis jó lesz talán, ha a Lloydot is küldöm, melyből néha heidelbergi ismerőseinknek, főképp az öreg Welckernek közölhetsz híreket.

Igen örülök, hogy Sággy és Bozóky tetszenek, derék, becsületes fiatalember mindkettő. Mondd meg nekik, hogy a pesti jogi kar ifjúsága még nem fajult el, és tüntetésekkel, ablaktörésekkel és káromkodással bizonyítja a haladást, melyet naponként a helyes jogfogalmakban és művelődésben tesz. - Igen örülök, hogy az egyetem hatósági jogokkal nem bírván, e piszkosságokat a városkapitányság vizsgálja, egyébiránt ha közvetlen nincs is dolgom vele, mindaz bosszant és fáj - hisz végre a haza jövője ifjúságától függ, s mit várhatunk e betyároktól, kik végre, mi a legrosszabb, még gyávák is. - Rosszul esik néha, hogy ily távol vagy tőlem, s mégis örülök, hogy e piszkos elemtől szinte távol tudlak. - De a papiros betelt, s feltettem, hogy ennél többet nem írok, másképp nem végezném leveletem. Ég áldjon meg, köszöntsd tanáraidat és szeresd atyádat.

Eötvös

257. EÖTVÖS LORÁNDNAK

(1867. december 12.)

2/12 867

Kedves fiam!

Ez egyszer az adós én vagyok, mi levelezésünknel ritkán fordul elő, - de ha valaha miniszter lennél - mitől egyébiránt Isten őrizzen meg, főképp Magyarországon -, át fogod látni, hogy e helyzetben éppen azt nem tehetjük soha, mit legszívesebben tennénk, s hogy az egész hatalom, miért annyian irigyelnek, tulajdonképp csak a szolgaságnak legkellemetlenebb neme. Leveleid - éppen ma jött egy anyádhoz - igen hív képét adják életednek. Nem fárasztod magadat hosszú leírásokkal, de minden sorból érezni, hogy jól érzed magadat, és igazságod van, mert helyzeted csakugyan a legkellemesebb. A

nyugalom egymaga még nem boldogít. Leheverni kényelmesen a pamlagon, szobájában, minden kellemetlenség nélkül, még nem nagy élvezet. Jólesik az is, ha elfáradtunk, s mert én is fáradt vagyok, nem kívánok mást; de még koromban is a nyugalom maga sokára nem elégíthet ki. De pihenni egy magas tetőn, honnan határtalan kilátás nyílik, vagy pihenni a hajó fedezetén, mely duzzadt vitorlákkal továbbhalad, s míg semmi idegen zaj nem bánt, míg minden zavaró érintkezéstől mentek vagyunk, végtelen tért látni magunk alatt, egy dicső látkört fogni fel, egy tekintettel, vagy míg magunk nem mozdulunk, érezni, hogy haladunk: - ez már a legfőbb gyönyör, s ilyent csak a tudományos foglalatosság adhat. A legszebb, a legháladosabb, s az, mely szabad férfinak legméltóbb. És azért örülök, hogy ezt választád magadnak, s azon pályán jársz, melyet én, ha hajlamaimat követhettem volna, soha nem hagytam volna el.

Mi itt a lehetőleg kellemetlenül élünk, - hála Istennek, a „mi” alatt nem családom, de politikai barátaim értendők. Küzdeni naponkint az értelmetlenség ellen; fáradni, hogy azoknak szabadságát biztosítsuk, kik arra ész- és kedélyi tulajdonaik miatt képtelenek; avval vesztegetni idejét, hogy oly dolgokat magyarázzunk meg, melyeken a XIX. század második felében senkinek nem kellene kételkedni: oly foglalatosság, melynél a Danaidák hordájának töltögetése nem sokkal kellemetlenebb lehetett. Vannak pillanatok, melyekben néha oly érzés fog el, mintha egy nagy követ látnék magam előtt, melyet fel kellene emelnem, s melynek felemelésére sem saját erőm nem elégséges, sem másnak segítségére nem számíthatok. Mert ha itt-ott akad is egy, honnan vegyem az embereket, kiknek segedelmével az egész ország közoktatási rendszerét megváltoztassam? De végre is benn vagyunk, s ki vagy legalább kifelé kell gázolnunk, s abban keresni vigasztalásunkat, hogy ha nem tettünk is semmit, legalább megtettünk mindent, mi helyzetünkben lehetséges volt. Vannak helyzetek, melyekben fáradságunk jutalma nem a siker, hanem csak azon meggyőződés, hogy kötelességünket teljesítettük, habár a sikernek reménye nélkül is.

Ég áldjon meg. Mind egészségesek és csókolnak. Tiszteld nevemben Bunsen, Kirchhoff, Welcker, Bluntschli és Wangerowot.

Szerető apád
Eötvös

258. EÖTVÖS LORÁNDNAK

(1867. december 24.)
Pest 24/12 867.

Kedves fiam!

Soha még házunk karácsony estvéjén ily csendes nem volt. Anyád Jolán- és Mariskával Trefortékhöz ment, Ilona náthás és ágyában fekszik. Én Gypsyvel magam ülök szobámban, s várva anyádra, ki, mint monda, egy óra múlva visszajön, az alatt e sorokat írom, hogy, ha távolból is, legalább gondolatjaimmal veled társalkodjam. Bár egy óráig veled lehetnék. De reményilem, jól érzed magadat, s ha ezt biztosan tudnám, evvel beérném. Ámbár valószínűleg írtál, leveled nem érkezett meg. A hófúvatok minden

utakat járhatlanná tettek, s miután a főbb vonalakon a postalovak már csak a históriához tartoznak, minden közlekedés megszakadt. Andrassy Bécsben van, s a legfontosabb országgyűlési tárgyalásokhoz nem jöhet le; mi itt veszekszünk a képviselőházzal, s miniszterelnökünkkel telegramok által tanácskozunk. Tegnap 7 telegramot kaptam, s ugyanannyit küldöttem el, s így talán nemsokára megszokom a távsürgönyöket, melyeknek érkezése előbb idegessé tett. Tegnap ment át a zsidó-emancipáció a főrendeknél. Csak négyen szavaztak ellene, a többi nagyúr hatalmasan szónokok az egyenlőség mellett. Én 1840-ben tartottam nagy beszédet ez ügyben, mely akkor méltóságos kollégáim között nagy botrányt okozott. 1842-ben írtam az emancipáció mellett, mi természetesen még nagyobb skandalumot okozott, és azért ez alkalommal hallgattam. Valószínűleg akkor jobb lett volna, ha hallgatok, s most, ha szólok s diadalmi zajt ütök, hogy azon elvek, melyeket én mondtam ki először, az egész ország által elfogadtattak. Barátaim tanácsolták ezt, de elhagytam. Először azért, mert nem fér össze nézeteimmel, hogy nagy kérdések közé parányi személyemet vegyítsem; másodszer, mert igen nevetségesnek tartanám, ha azt, mit végre is csak a mindig terjedő világosság s a közvélemény hatalma vitt véghez, magamnak tulajdonítanám. Ugyis az egész szavazat nem meggyőződésnek eredménye, hanem csak azon félelemnek, mely urainkat megszállta, hogy a közvélemény által ne tartassanak annak, miknek őket jobb ismerőseik tartják: obskuráns, mindenben hátramaradt úriembereknek. Nem volt semmi kedvem, hogy a diszkusszióban részt vegyek, s így a beszéd, melyet azon esetre készíték, ha valaki a törvényt ellenezné, kárba vészett. Én a politikában valóságos Zukunft-muzsikus vagyok, ki egész életemen át oly dallamokat énekeltem, melyeket húsz évvel később minden susztergyerek fütyöl, de melyeket akkor senki érteni nem akart. Mennyire áll ez, azt egy könyvből fogod látni, melyet a napokban küldeni fogok, s melyet cáfolatul adtam ki azok ellen, kik egyik ülésünkben következetességemet támadták meg. Miután félek, hogy éppen e részben benned is sok van természetemből, azért valóságos megnyugtatómra szolgál, hogy más pályán látlak. Haladj bátran előre, és ne sajnáld fáradságodat. A tudomány körében a legnagyobb erőfeszítés eléri jutalmát, mert azt nem várja az emberektől, hanem magában a tudományban találja. A legfőbb élvezet a földön bizonyosan azon érzet, hogy magasabb álláspontot értünk el; s az emberek legjobb akarattal alacsony vállakon nem emelhetnek senkit magasra, azt mindenki csak saját erejével teheti. Adjon az ég erőt ehhez, adjon kitartást s annyi meglegedést, mennyi egy emberi szívben megfér. Hogy egész háznépünk köszönt s csókokat, az magától értetik. Isten áldjon meg.

Eötvös

259. EÖTVÖS LORÁNDNAK

(1867. december 31.)

Pest 31/12 67.

Kedves fiam!

Pár óra múlva az év végét érzük. Kedveseim közül távol tőlem csak Te vagy, s most először történik, hogy e napon nem szoríthatlak karjaim közé. De légy meggyőződve, helyed nincs bétöltve, s ha szóval nem mondhatom is el, kívánataim, melyek követnek,

---

nem kevésbé őszinték, mint ha köztünk lennél. Tartson az ég, neveljen férfiúvá, s adja, hogy boldogan lássalak. Csaknem kifogytam az időből, hogy magamnak sokat kívánjak, annál nagyobbak óhajtaim számotokra. Oly meglegedve szeretnék látni, mint emberek e földön lehetnek, s ha ezt elérem - ami részben tőled függ, mert hisz minden való meglegedés csak azon aránytól függ, melyben hivatásunkat betöltjük -, ha boldogan látlak, éltém legfőbb vágya teljesült.

Ég áldjon minden áldásával.

Szerető apád
Eötvös

260. EÖTVÖS LORÁNDNAK

(1868. január 7.)
Pest 7/1

Kedves fiam!

Köszönöm újév napjára írt leveledet és szíves kívánataidat. Ha még nem tetted, kérlek, írd anyádnak. A kedves öszveszedte minden aranyait s hozzá még pár napoleonomat is, s miután a postavevényt nem találja, most fél, hogy küldeménye elveszett. - Mit a múlt évről írsz, igaz. Nem volt rossz év egyikünkre nézve sem, mert elértük, mit te kívántál, s mi után én fáradtam; a különbség az, hogy Te azt, miért külföldi egyetemre menni kívántál, elérheted, mert csak magadtól függ, míg én, ki az alkotmányosságot csak azért óhajtani, hogy nemzetünk haladásának eszköze legyen, talán nem fogom teljesülve látni reményeimet. Nekem ehhez saját iparkodásomon kívül még egy egész nemzet közreműködése volna szükséges, s ehhez eddig nem sok kilátás van. Európa népei hosszú s kellemetlen nevelésen mentek keresztül. Az abszolutizmus volt iskolamesterük, s az néha erősen használta feruláját, s többnyire igen is nagy tanpénzt fizettetett magának. De végre is, rosszul, lassan, nagy költséggel, ők tanultak valamit, s legalább odáig jutottak, hogy miután a mester kezeiből kikerültek, azon bélértáshoz jutottak, hogy még sok van, mit tanulniok kell, s hogy tanulniok szükséges. Mi nem mentünk keresztül ily nevelésen. - Sem valóságos alkotmánnyal, sem igazi abszolutizmussal nem bírván, egész múltunk politikai küzdelmek, vagy helyesebben mondva civódások között folyt el, s most, midőn végre szabadon rendelkezhetnénk, nem vagyunk előkészítve reá. - Pótolhatjuk-e azt, amit elmulasztottunk, meg fogjuk-e oldhatni feladásunkat - a jövőnek titka; - de annyi bizonyos, hogy nehéz munkára vállalkoztunk. Néha csaknem kétségbeesem. Vannak pillanatok, mikor körülbelül úgy érzem magamat, mint ki egy nagy követ lát maga előtt, melyet fel kellene emelnie, s melyhez tudva, hogy saját ereje nem elégséges, mégsem talál senkit, ki őt segíteni akarná. - Ég áldjon meg. Ha idő enged, írdál mentül többször, s ha nem válaszolok, tulajdonítsd a sok telegramnak, mely, mióta Andrassy Bécsben van, üldöz; most is négy fekszik asztalomon. Anyád s a lányok csókolnak.

Szerető apád
Eötvös

263. EÖTVÖS LORÁNDNAK

(1868. január 22.)

Pest 22/1 868.

Kedves fiam!

Rég nem örültem semminek inkább, mint arcképednek. Íróasztalomon áll, kedves órád mellett, s dolgozás között ránézek, s gondolom, mennyivel kellemesebb munkával foglalkozol, s ez jó kedvbe hoz. A fotográfiák éppen anyád névnapjára érkeztek. Alkalmasint nem is jutott eszedbe, de a sors jól rendezé, s nem hiszem, hogy valami több örömet adhatott volna neki, mint hogy e napon - habár csak in effigie - körünkben megjelentél. Anyád és a leányok azt találják, hogy vonásaid s főképp kifejezésed férfiasabbak. Én csak azt látom meglepéssel, hogy gond nem zavar, s bátran nézesz a jövőnek szemébe, s ez a fődolog. A férfiúi kor, mint később az aggság, úgylát nagyon hamar jönnek; adja az ég, hogy mentül tovább fiatal maradjál, testben s főképp lélekben, mely az emberek nagyobb részénél - főképp századunkban - még hamarabb elvénül, mint a test. De ezek régi, elkopott dolgok, s ma - fájdalom! - újságot is írhatok. A Lipót templomának kupolája a pillérekkel együtt, melyek azt tarták, ma fél négykor délután ledőlt. A szép épület, mely városunk felett emelkedett, most csak egy halom töredék, mely az épen maradt falak között a templomhajó belsejét eltölti. Bármily nagy a kár, megnyugtatósomra szolgál, hogy legalább egy ember sem vesztette életét, mi bizonyosan nem volna így, ha a katasztrófa csak néhány órával később történt volna. Ybl, kire a templom béfejezése bízva volt, már november vége felé jelenté, hogy a pillérek egyikéhez nincs bizodalma. A városi municípium bölcsességében csak mosolygott, és midőn Ybl javaslá, hogy a kupola falai lehordassanak, erősen meg volt győződve, hogy az építész csak azért tanácsolja ezt, hogy többet keressen. Én az építés folytatását betiltám, és komissziót rendeltem megvizsgálására, s miután tudomásomra jutott, hogy a pillérek belseje vegyes anyagból (gemischtes Mauerwerk) készült, s nagy részben a porózus neustifti kőből, azt határoztam, hogy az építést mindaddig folytatni nem szabad, míg az egész egypár kitűnőbb külföldi építész által meg nem vizsgáltatott. Még pár nap előtt alapos remény volt, hogy az épületet még nyugodtan leszedhetjük. De az erős szelek, melyek a kupolát az utolsó napokban megtámadták, megghiúsították végre e reményt is, és ma az egész felépítmény s a pilléreknek fele egy roppant halomban fekszik a templom közepében. Holnap kezdi a külön e célra kiküldött komisszió munkálatait. Tudósítani foglak az eredményekről. Egy dolgot graphice megmutatott az eset: hogy azon alapokra, melyeket elődeink raktak le, semmit sem építhetünk. Ég áldjon meg.

**Szerető apád
Eötvös**

266. TOMPA MIHÁLYNAK

(1868. február 28. előtt)

Tisztelt barátom!

Ma vettem át az arcképet, melyet számomra küldeni szíves volt. Fogadja érette legmelegebb hálámat, s legyen meggyőződve, hogy e képet azok sorába állítom, kiknek barátságára büszke vagyok. - S mért ne számítanám Önt is ezek közé, mert habár ritkán találkozánk is, a közös célok, melyek után törekedtünk, a költészet közös örömei, közös hitünk, reményeink s azon szeretet, mely a hazához köt, nem szönek-e erősebb kötelékeket köztünk, mint melyek az együtt társalgókat egymáshoz láncolják?

Ezen meggyőződés az, mi miatt Ön ajándokával megtisztelt; ezen meggyőződéssel köszönöm meg azt, mint oly barátomnak emlékét, ki művei által több való élvezetet s több nemes érzést ébresztett szívemben, mint sok más, kivel évekig társalkodtam. Fogadja ismételve legőszintébb hálám s azon őszinte tisztelet kifejezését, mellyel vagyok...

B. Eötvös József

270. I. FERENC JÓZSEFNEK

(1868. május 26.)

Legkegyelmesebb Úr!

Míg az ország politikai átalakulása után a közélet minden mezején s főképp az ország anyagi fejlődésében haladást láthatunk, a népnevelés azon egyetlen nagy nemzeti érdek, melyre nézve éppen az ellenkezőt tapasztaljuk, tagadhatatlan tény lévén az, hogy miután azon eszközök, melyeket a tisztviselők az abszolút rendszer alatt a kormány rendeletei folytán a népnevelés érdekében felhasználtak, a jelen alkotmányos életben a felelős kormány által nem alkalmazhatók; a szabaddá vált municípiumok pedig a szülőket sem gyermekeik iskoláztatására, sem az iskolatanítók rendes fizetésére nem kényszerítik, az iskolába járó gyermekek száma máris nagyon megfogyott; a tanítók állapota még az eddiginél is sajnálatosabbá vált; a legtöbb helyen az iskolába feljáró gyermekek is egy év alatt alig néhány hónapig taníttatnak; s általában a népiskolai oktatás szembetűnő hanyatlásnak indult. Annyival szomorítóbb pedig látni e visszaesést, mivel a népiskolai közoktatásunk még azon állapotában is, melyre e század kezdete óta emelkedett, felette hézagos és hiányos volt. Iskoláink létszámának a községek létszámával egybevetéséből kiderül, hogy az országban több ezer község van népiskola nélkül. Statisztikai számítások szerint százezerekre megy azon gyermekek száma, kik semmi iskolai oktatásban sem részesülnek. A létező iskolák nagyobb részében alighogy az írni s olvasni tudást (tehát a műveltségnek még csak puszta eszközeit) szerezhetik meg, s ezért nincsenek népiskoláink a nép műveltségének fejlődésére oly hatással, mint más országokban tapasztaljuk.

Valóban, ha meggondoljuk, hogy hazánkban mind a vármegyei tisztviselőknek, mind az országgyűlési képviselőknek választásánál a szavazatjog mily széles alapokra van fektetve; - ha tapasztaljuk, hogy ábrándos rajongók vagy lelkiismeretlen izgatók mindig a népnek alsó, legtanulatlanabb osztályára képesek hatni - és hogy ez értetlen tömeget mily könnyen fel tudják céljaik eszközéül használni; ha látjuk, hogy jelenben a hadseregnél is a legénység tanultságának s értelmességének mily nagy befolyása van mind a modern fegyvergyakorlatoknak, mind általában a hadi műveleteknek sikerülésére; népiskolai közoktatásunknak előadott fejletlensége, hiányossága, sőt hanyatlása komoly aggodalommal töltenek el.

Miután a kormánynak nem áll hatalmában, hogy e bajon adminisztratív úton segítsen; népművelésünket szánandó állapotából egyedül célszerű népiskolai törvény alkotása által emelhetjük ki, s hogy ez minél hamarabb történjék, az annyival óhajtandóbb, mert ha a legjobb törvényt leszünk is képesek létrehozni, annak áldásos hatását mégis csak évek múlva várhatjuk.

Ez oknál fogva Császári s apostoli Királyi Felséged magyar minisztériuma egy a népiskolai közoktatást szabályozó törvényt még azon esetben is szükségesnek látna az országgyűlésnek még jelen ülésszakában a törvényhozás elé terjeszteni, ha e törvény előterjesztésének halasztását az ellenzék erős fegyverül nem használná fel ellene, és ha az összes sajtó mind hangosabban nem nyilvánítaná a közvéleménynek a népnevelés gyors rendezése iránti oszthatatlan óhajtását. Ámbár a kormány azt sem nézheti közönyösen, hogy midőn az összes hazai sajtó a népnevelést oly nagy érdekül tünteti fel, melynek a kor jelen követelménye szerint való minél előbb szabályozását a nemzeti becsület kívánja; mert e szabályozás halasztása annak bizonyosságául volna tekinthető, hogy a nemzet önrendelkezési jogának visszanyerése után - míg anyagi érdekeinek emelésében bő mértékben használja fel szabadságát - szellemi érdekeinek fontosságát felfogni nem képes. - Más oldalról a kormánynak ez ügygel várakozását máris annak egyik legerősebb bizonyítékául iparkodnak felmutatni, hogy a nemzet azon helyzetben, melybe legutolsó politikai átalakulásával jutott, nem képes saját kifejlődését biztosító művelődési érdekeit rendezni és ápolni.

A felsoroltakon kívül részemről még különösen két okból tartom halaszthatatlannak a népiskolai törvény előterjesztését.

Először, hogy a nemzetet izgalomban tartó politikai kérdések mellett oly kérdést is hozzunk szónyegre, mely míg egyfelől a közfigyelmet a közjogi viták zajától el - békésebb térre vezetné, s a nemzet belső erejének kifejlesztésére irányozná: másfelől minden valószínűséggel az ellentétesen szemben álló politikai pártok tagjainak legtöbbjeit egyesítené, s ezáltal a pártküzdelmeket is szelídítené. De meg azt hiszem, hogy a kormány állását is erősíti, ha oly előterjesztéseket nyújthat az országgyűlés elé, melyekre nézve az ellenzék legnagyobb részének is támogatására számíthat, mint ezt a jelen esetben bizton reménylhetem.

Másodszor, hogy a közgondolkodás minél előbb oly irányba legyen vezetve, melyben az összes közoktatás kérdése az egyházak méltányos igényeinek figyelembevételével és az e tárgyra nézve napjainkban kifejtett ellentétes nézet nagy küzdelmei nélkül oldható meg. Csak azáltal, ha az egyházi s főképp közoktatási kérdésekben a törvényhozás mentül előbb határoz, kerülhetjük ki azon ellentétes irányok harcát, melyek Felséged

birodalmának másik felét oly erős izgalomban tartják, s melyek nálunk a lajtántúli események hatása folytán is valószínűleg még nagyobb mérvben fognák a kedélyeket felzaklatni, mihelyt a jelenleg szőnyegen levő politikai kérdések után a közfigyelem megoszlás nélkül fordulhat az oktatási és egyházi ügyekre.

Mindez okoknál fogva bátor vagyok Császári és apostoli Királyi Felségednek tiszteletteljesen előterjeszteni az ./. ide csatolt s a minisztertanács által is elfogadott népoktatási törvényt azon alázatos kérelemmel, hogy legyen kegyes Felséged azt előlegesen jóváhagyni, hogy ekként a képviselőház asztalára mentül előbb letehessem.

Felette hosszúra nyúlna előterjesztésem, ha e törvényjavaslatnak minden szakaszát ezúttal indokolni akarnám Felséged előtt. Azonban legyen szabad mégis lehető röviden előadnom azon elvet, mely az egésznek kidolgozásában vezetett.

Nézetem szerint általában a közoktatás s különösen a népnevelés törvény által rendezésének három módja gondolható. Az első az volna, hogy minden iskola közvetlenül és kizárólag az államkormány hatósága alá helyeztessék, legfőllebb a vallásos oktatást hagyva fönn az egyházak teendőjéül.

A második, hogy az oktatás s köznevelés kezelése egészen az egyházakra bízassék, s az állam az iskolák fenntartására szükséges anyagi erőt az egyházaknak adná. - Végül a harmadik az lehet, hogy az egyházaknak is legyen jog adva a maguk erejéből iskolákat állítani, azok felett rendelkezni; de amennyiben az egyházak e jogukat nem gyakorolnák, ott az állam állítson iskolákat, s ezek fölött kizárólag az államkormány rendelkezze.

Az első mód szerint ki kellene venni az egyházak kezéből minden iskolát, és az iskolák vallásfelekezeti jellegét meg kellene szüntetni. Tagadhatatlan, hogy korunkban nemcsak a közvélemény kívánja Európa-szerte mind hangosabban az iskoláknak tisztán államilag kezelését, hanem Amerika és Európa legtöbb államaiban vagy már így is rendezték a közoktatást, vagy, hol most van e kérdés szőnyegen, ezen mód szerint igyekeznek azt az államkormányok is megoldani. E nézetnek hazánkban szinte naponként számosabb pártolói vannak, sőt a reformátusok egyik egyházkerülete is oda nyilatkozott, hogy kész iskoláit az államnak átadni. Mindamellett a kérdés e módon megoldását nálunk nem tartom célravezetőnek. Nemcsak azért, mivel megkísérlése nagy izgalomnak nyitna tért, hanem inkább azért, mert az állampénztárat túlterhelné; és főleg mivel nem tartom az egyházak kellő szabadságával egyezőnek, hogy tőlük a nevelés és iskolatartás jogát elvonjuk. És azt hiszem, hogy ha a törvényhozás a közhangulat jelen állapotában intézkedik, e módot még most elkerülhetjük.

A második módot (ti., hogy az oktatás egészen az egyházak kezébe adassék, s az ország azoknak adjon évi segélyt) több okoknál fogva sem célszerűnek, sem kivihetőnek nem tartom.

Először, mert ha ezt csak meg is kísérelnők, a közérzület (kivált a birodalmi tanácsnak ez ügyben hozott s császári s apostoli királyi Felséged által éppen most szentesített törvénye után) valószínűleg rendkívül izgalomba jönne, s a kérdésnek főllebb említett első módon való megoldását követelné. - Másodszor, mert az egyházaknak az iskolák számára adott államsegélyért a kormányok mindig és méltán bizonyos befolyást is

akarnának gyakorolni a tanügyre; s ebből a kormány és autonóm egyházak között (pedig remélhetőleg nemsokára a kat. egyház is autonómiával bírand) örökös összeütközések származnának mindegyik fél kárára. Harmadszor - s ez okot bátor vagyok különösen figyelmébe ajánlani Felségednek -, mert némely egyházak egyszersmind híveiknek a többi egyházak híveitől különböző nemzetiségét s nemzetiségi érdekeit is képviselni törekednek. Eddig is több helyütt szomorúan kellett tapasztalnunk, hogy a tanodák, sőt még a népiskolák is nemzetiségi agitációk színteréül használtattak. Ily körülmények közt egyformán veszélyes volna akár az, hogy az állam az egyházaknak a köznevelésre pénzt adjon, de úgy, hogy érte az iskolákban az oktatásra befolyást ne gyakoroljon - akár pedig e méltán igényelt befolyás gyakorlása folytán származható összeütközések, melyekre a sokféle nemzetiségi igények is alkalmat adhatnának, s melyekben még a nemzetiségi érzékenykedések is nagy szerepet játszanának. Negyedszer, mert e mód nem egyezne meg az egyházak szabadságával sem. A népnevelést nálunk lehetetlen némileg is rendezni a tankötelezettség általános behozatala nélkül. A szülőket pedig nem lehet gyermekeik iskolába járatására kötelezni anélkül, hogy mindenütt ne állíttassanak iskolák, melyekbe feljárathatják gyermekeiket. Arra sem lehetne a szülőket általában kényszeríteni vallásos sérelem nélkül, hogy más hitfelekezetű iskolába küldjék gyermekeiket. - Így tehát a kormánynak az egyházakat arra kellene kényszeríteni, hogy mindenütt, hol híveik laknak, iskolákat állítsanak, s e kényszer nem egyeznék az egyházak önállóságával és szabadságával. Végül és ötödször, mert állampénzen felekezeti iskolák állítását az ország vagyonállapota nem bírja meg. Mert még azon esetben is, ha az állam minden oly községben, hol az egyházak vagy nem elég, vagy éppen semmi iskolát sem tartanak, csak egy közös iskolát nyit, az országban mintegy tízezer iskolát kell felállítania és fenntartania.

Hát még ha minden oly községben, hol különböző hitfelekezetűek vannak - pedig a legtöbb ilyen -, egy közös iskola helyett a hitfelekezetek száma szerint 3-4 felekezeti iskolát kellene az országnak tartani! Ez esetben az eddigi számítások szerint mintegy 40 ezer népiskola ellátásáról kellene az államnak gondoskodni, ami lehetetlen.

Nem marad tehát egyéb hátra, mint a harmadik módhoz folyamodni, melyet javaslatom készítésénél én is követtem, ti., hogy jogukban álljon az egyházaknak is, Császári s apostoli királyi Felséged kormánya által gyakorlandó főfelügyeleti jogának fenntartása és szabatos körülírása mellett, tetszésük szerint népiskolákat állítani és fenntartani s azok felett rendelkezni. Ahol pedig az egyházak elég iskolát nem állítanak, ott a polgári község köteles azt az állam segélyével nyitni. Ezek felekezeti jelleg nélkül való közös iskolák, de melyekben azért a növendékek vallásos oktatásáról is gondoskodva leend, csakhogy ez az illető egyházak teendője.

Míg felekezeti iskolák felett az illető egyházak rendelkeznek, s azok a kormánynak csak felügyelete alatt állanak, a községi iskolák a polgári iskolai hatóságok s illetőleg Felséged kormányának rendelkezése alá helyeztetnek.

Javaslatomnak ezen elv szerint készítésénél különösen egyfelől az egyházaknak az oktatásra nézve emelhető minden jogos és méltányos igényeire, s másfelől nemzetünk municipiális életére voltam nagy figyelemmel. Az európai államokban újabban hozott közoktatási törvények között alig ismerek egyet is, melyben annyi tekintet volna látható az egyházak kívánalmai iránt, mint amennyit én iparkodtam javaslatomban tanúsítani. Másfelől a vármegyéknek is mindazon befolyás meg van adva a községi iskolák ügyeibe,

mely azoknak az oktatás célszerű rendezésének veszélyeztetése és az állam főfelügyelési jogának csorbítása nélkül engedhető. Alapos reményem lehet iránta, hogy e törvényt a hazában minden oldalról megnyugvással fogadandják.

Mindezek folytán bátor vagyok legalázatosabban felkérni Felségedet, méltóztassék nekem megengedni, hogy az idecsatolt népiskolai törvényt, az ügynek föllebb kifejtett sürgősségénél fogva, minél előbb az országgyűlés elé terjeszthessem.

B. Eötvös József

272. JOHN STUART MILLNEK

(1868. június 8. előtt)

To John Stuart Mill Esqr.

Kegyednek május 27-én hozzám intézett becses soraira nem hallgathatom el megjegyzésemet, hogy midőn Ön meglepetését fejezi ki afelett, hogy művei hazánkban közelismerésre találtak, túl szerényen ítélt azon befolyásról, melyet irodalmi tevékenysége által kortársaira gyakorolt.

Nincs honunkban senki, ki az államtudománnyal komolyan foglalkozik, kire az, mit Ön e téren tett, hatást nem gyakorolna, s minthogy az általános művelődés következtében a tudomány századunkban az életre nagyobb befolyást gyakorol, mint valaha, nincsen nép, melynek újabb fejlődésében a hatás nem volna felmutatható, melyet Ön munkái annak irányára gyakoroltak; - s habár hazánk a civilizáció egyes ágaiban látszólag hátramaradt, ez áll országunkra nézve is, sőt talán még nagyobb mértékben, amennyire a szabadság eszméje, miként Ön azt értelmezi, talán sehol Európában nem általánosabb; s így azon elvek, melyeket Ön munkáiban tudományosan megalapít, az egész nép érzelmeiben visszhangra találnak.

A szűk határ, melyet most - midőn a törvényhozás előtt fekvő fontos tárgyak minden időmet igénybe vesznek - e levélnek szabnom kell, nem engedik, hogy ennek okait - mi Önt talán érdekelné -, bővebben megmagyarázzam, de kétségtelen előtttem, hogy azon eszmék, melyeket Ön a „Szabadságról” írt munkájában előadott, s melyek a nyugati Európa népeit merész újságok által meglepték, Magyarországon - legalább a magyar nemzet körében - ellentmondásra nem találtak, s ha egy bizonyos mértékig a nemzet szellemének tulajdonítható is, még sokkal inkább azon szokatlan útnak következtetése, melyet nemzetünk kifejlődésében követett, s mely által azon egészen különös állás előidéztetett, melyben ezen országot szociális és politikai tekintetben Európa közepette találjuk.

A kontinens népeit, talán az egy Svájcnak kivételével, az abszolutizmus nevelte azzá, aminek őket most találjuk. - Kemény mesternek vesszeje alatt álltak, s természetes, ha a szenvedéseknek emléke, melyeken keresztülmentek, szívöket keserűséggel töltik, de el

kell ismerniük, hogy sokat, miben büszkélkednek, éppen ezen nevelésnek köszönnek. Ez állapította meg a nagy nemzetiségeket, ez fejtette ki az egyes államok körében a civilizációnak azon fokát, mely bár csak pártoltatott, hogy a népet engedelmebbé és az adófizetésre képesebbé tegye, mégis minden újabb haladásnak feltételévé vált.

A kontinens minden államaiban, a feudális középkor és azon időszak között, melyben az újabb kor szabadsági mozgalmi kezdődtek, abszolút monarchiákat találunk, kisebb-nagyobb mértékben felvilágosodott despotizmust, mely midőn a középkorban fennállott szabadság ellen küzdött, az egyes osztályok kiváltságait megsemmisítve, egyszersmind az egyenlőség eszméjének győzelmét készítette elő; és ha azon szociális és alkotmányos bajoknak nagy része éppen ezen korszaknak eredménye, kétségtelen, hogy azon irányok, melyekben e bajok orvoslása jelenleg kerestetik, hogy korunk demokráciája csak úgy válhatott ily általánossá, mert ennek útjai a kontinens minden államaiban az abszolút monarchia által készítették elő.

Nemzeti kifejlődésünk történetében e korszak hiányzik, s ebben találok én magyarázatát csaknem mindannak, mi állapotainkban s az állásban, melyet a nemzet jelenleg elfoglal, rendkívülinek látszik.

Nemzetünk - s ez képezi a legszebb címet, mely őt azon elismerésre érdemessé teszi, melyet Ön soraiban kifejez - sohasem tranzigált az abszolutizmussal, még akkor sem, ha az, mint VI. Károly vagy József császár alatt, a kultúra színe alatt közelített, és tántoríthatatlanul ragaszkodva alkotmányos jogaihoz, inkább lemondott a kultúra minden előnyeiről, mint hogy szabadságáról lemondjon, bár érzé, hogy a formák, melyek alatt ezt gyakorolja, rég elavultak; - s így történt, hogy az átmenet a középkor alkotmányos formáiból korunk demokráciái szervezetéhez, mely más országokban az abszolutizmus által közvetítve lassan és fokként történt, nálunk rögtön minden előkészület nélkül történt, s így oly következéseket idéz elő, melyekre máshol példát nem találunk.

Igen jól érezzük a veszélyt, hogy egyes eszmék, melyek más országokban a szociális viszonyokból fejlődtek, nálunk kellőleg előkészítve nincsenek, s hogy újabb alkotmányos formáinkban az előbbre haladott népeknek sorába lépve, civilizációnk foka politikai intézményeknél alantabb áll, mi főképp ökonomikus fejlődésünkre is káros hatást gyakorolhat. De ha az, hogy az abszolutizmus kemény iskoláján keresztül nem mentünk, egyes előnyöktől fosztott meg, vannak annak jó oldalai is, és amellet, mi a legfőbb, hogy nemzetünk jelleme ezáltal az aljasodástól oltalmaztatott meg, nem kis fontosságú az is, hogy a szabadságnak eszméje, mely napjainkban csaknem mindenütt a népszuverénitásból folyó majoritás korlátlan hatalmával zavartatik össze, nálunk azon értelemben tartotta fel magát, melyben azt a kontinens más népei csak Ön munkáiból tanulták ismerni újra.

Mindenesetre a törekvések, melyek között egy számra csekély nép, nehéz viszonyok között, a civilizáció ösvényein, melyeken hátramaradt, előbbre törekszik, méltók azon férfiúnak figyelmére, ki korunk politikai fejlődésére oly hatalmas befolyást gyakorolt, mint kevesen kortársai között.

Ön megengedi, hogy midőn ez alkalmat arra használom fel, hogy Önnek legújabbban egy igen sikerült magyar fordításban megjelent könyvét „A szabadságról” megküldöm,

ehhez, német fordításban, még két saját munkámat csatoljam. Az első, a XIX. század eszméinek befolyásáról az államra, mely több mint 10 év előtt jelent meg; a második a nemzetiségről újabban kiadott iratom. - Mentségemül szolgáljon az elsőre nézve az, hogy ámbár 1850-ben, mikor e munka megjelent, Önnek kitűnő műveit nem ismerém, sokban ugyanazon irányban haladtam, melyet Önnek nagy tehetsége most már sokak által elfogadtatott. - A másodiknak a tárgy és helyzetem némi érdeket ad. - És most fogadja Ön kitűnő tiszteletem kifejezését, mellyel vagyok

Eötvös József

273. EÖTVÖS LORÁNDNAK

(1868. június 13.)
13/6 868

Kedves fiam!

Más dolgaimhoz a múlt héten még lakodalmi funkcióim jöttek, melyek egy délutánt s egy reggelt s így egy egész napot vettek igénybe.

Károlyi Tibor menyegzője minden kitelhető pompával és ünnepélyességgel ment véghez. A frigy biztosítására a katolikus templomban tartott esketés után még egyszer mentünk a ceremónián keresztül a kálvinista templomban. Mind a két pap szónokolt hosszasan, s mint sokan hiszik - szépen. A násznép fel volt cifrázva és sújtásozva. A lovak felsallangozva és pántlikázva. A nép nagy bámulással s talán irigységgel látta a fényes úri kíséretet, s így nem hiányzott semmi, mi ily alkalomnál kívántatik. Én részemről csak azt kívánom, hogy az ifjú házaspárnak élete éppoly hosszú legyen, mint nekem az órák voltak, melyeket lakodalmoknál töltöttem. - Házi ünnepélyünk most aug. 1-ére határozottatott. Miután Balassa véleménye szerint Karlsbadba kell mennem, s az országgyűlés legalább július közepéig tart, legcélszerűbbnek találjuk, ha Ilona lakodalmát akkor tartjuk. Így, ha mindjárt utána elmegyek - kúrát még jó időben végezhetem. Igen természetesen örülni fogunk, ha te is itt lehetsz, ha azonban kollégiumaid akkor még bevégezve nem lennének, nem szükséges, hogy a ceremóniára visszajöjjél. Ha hazajössz, azután új lakhelyében látogathatod meg nővéredet.

Az esketés nálunk, svábhegyi házikónkban, minden zaj és pompa nélkül fog történni. - A gondolat, hogy Ilona ezentúl nem lesz körülöttem, fáj, de oly boldognak látom, s annyira nem kívánok egyebet, mint boldogságtokat, hogy e fájdalom egyszersmind öröm is: és ha a menyegzőnél talán sírni fogok, alkalmasint magam sem fogom mondhatni, öröm v[agy] fájdalom könnyeit hullatom-e. Leveled jólesett, mert minden sorából látom meglegedésedet, s midőn utazásod leírását olvastam, visszaemlékeztem az időre, midőn ugyanezen vidéket csaknem éppen azon itineráriummal jártam meg. Nem blázírozott nagyúr módjára, ki csak elegáns vendéglőt keres, de fiatalságom széles jókedvében szabadon bámulva azt, mi szépnek látszott, s örülve mindezen, mert az egész világot reményeim szép világításában láttam. Tartsa az Ég sokáig e boldog kedélyi hangulatot; szívemnek nagy meglegedésére szolgál, hogy oly fiam van, ki azon örömeiket, melyekre még most is vággyal tekintek vissza, éppúgy élvezni tudja, mint egykor én. - Ég áldjon

meg. Az egész háznép, ideszámítva Návayt - köszönt. Jövő héten írok, s elküldöm 500 forintodat júliusra - de evvel, kérlek, jöjj ki, ha lehet - mert igen sok költségem van.

Szerető apád
Eötv

274. CHARLES DE MONTALEMBERT GRÓFNAK

(Fordítás németből)

(1868. június 20.)
Pest 20/6 868

Tisztelt Gróf!

Talán nincs semmi kellemesebb annál, mint amikor szép formában kifejezve olvassuk saját gondolatainkat és meggyőződéseinket; az írországi és ausztriai katolicizmusról szóló munka, amelyet az Ön szívésségéből kaptam meg, így már önmagában is rendkívül meg kellett hogy örvendeztessen, ámde még jobban megörültem neki amiatt, mert annak bizonyosságát véltem felfedezni benne, hogy az Ön egészsége újból jobbra fordult. - Minthogy a cikket már a „Correspondant”-ból ismertem, a kapott különlenyomatot hercegprímásunknak adtam át. Bárcsak azok az igazságok, amelyeket Ön kifejt, minél mélyebb benyomást tennének órá és a többi püspökökre. Az Ön nevének minden katolikus előtt nagy súlya van, és ez talán elő fogja segíteni azt, hogy azokat, akikre Magyarországon az egyház irányítása bízva van, rávezessük a helyes útra, és felvilágosítsuk őket a katolicizmus valóságos érdekei felől. - Csaknem egy év telt el azóta, hogy a primáshoz szóló levelet, amelyet Ön ismer, kibocsátottam, de mostanáig nagyon kevés történt javaslatom megvalósítása érdekében. A püspökök ugyan értekezleteket tartottak a primás elnöklete alatt, és ezeken kidolgoztak egy javaslatot annak a befolyásnak a szervezetére vonatkozólag, amelyet az iskola és az egyház ügyeiben a világi katolikusoknak meg akarnak adni, de ezt a javaslatot annyira szűkkeblűen dolgozták ki, hogy amikor indiszkréción folytán nyilvánosságra került, nemcsak az összes világi katolikusok, hanem magának az alsó klérusnak egy nagy része is ellene nyilatkozott, és így az egész eredmény, amelyet összes erőfeszítéseimmel el tudtam érni, arra korlátozódik, hogy a püspöki karunkba vetett bizalom, amely azelőtt sem volt nagyfokú, csökkent. Pedig az egyik olyan feltétel, amelytől összes törekvéseim kedvező eredménye függ, bizonynyal az, hogy azoknál a lépéseknél, amelyeket a katolikus egyház érdekében tennünk kell, a püspöki kar és az egyház világi tagjai egyöntetűen járjanak el. - Azóta egy hosszabb levélben - amely azonban nem a nyilvánosságnak van szánva - ismét kifejtettem a primásnak nézeteimet, és a püspökök újból összegyűltek, hogy mérlegeljék javaslataimat, sőt azt is megígérték nekem, hogy bevonnak tanácskozásaikba bizonyos számú világi személyt is, de most is aggodom az eredmény felől, minthogy az egyházfejedelmek sem a reform sürgető szükségességét, sem annak valódi feladatát nem látják tisztán. - Annak következtében, ami Ausztriában történt és még mindig történik, csak nehezebbé vált a feladat, amely most előttem áll. Minél inkább vélik ott a parlamenti többség teljhatalmában felfedezni a szabadság biztosítékait, és küszöbölik ki az egyház mindennemű befolyását az iskolára, annál

nehezebb lesz nekünk Magyarországon a szabad egyház elvét keresztülvinni. Márpedig a legtöbb püspök törekvése arra irányul, hogy minden, a szabad egyház elvén alapuló reform minél távolabbra tolódjék ki, és nem gondolják meg, hogy a reform ezáltal talán lehetetlenné válik. Mert ahogyan a közvélemény egy év óta ebben a vonatkozásban aggodalmasabbá vált és valószínűleg még inkább ebbe az irányba fog fordulni, és ahogyan egy és más, ami egy évvel ezelőtt még keresztülvihető volt, most már lehetetlenné vált, úgy fognak sokmindent, ami a püspökök számára most túlságosan szabadelvűnek tűnik, talán már néhány hónap múlva mint túlságosan klerikális szelleműt elvetni. - Ez történhet mindenekelőtt népoktatási törvényjavaslatommal, amelyet - ha új akadályok nem állják útját - még ebben a hónapban a törvényhozás elé terjesztek. Fordításban elküldöm ezt Önnek, és igen le volnék kötelezve, ha közölné velem véleményét róla. Minthogy szerkesztésénél mindenekelőtt a fennálló viszonyokra kellett tekintettel lennem, ez nem felelhet meg minden olyan követelménynek, amely egy népiskolai törvényjavaslat irányában támasztható; annyi azonban bizonyosnak tűnik nekem, hogy ez a törvénytervezet az egyház számára szavatolja a legteljesebb mozgási szabadságot, és meggyőződésem szerint nincs szükség semmi többre ahhoz, hogy biztosítva legyen számára az a befolyás, amellyel a közerkölcs és a népjólét érdekében kell rendelkeznie.

Milyen boldog lennék, ha megbeszélhetném Önnel mindezeket a kérdéseket. Azt reméltem, hogy felgyógyulva néhány hetet utazással tölthetek, és ez alkalommal meglátogathatom Önt; egészségi állapotom most arra kényszerít, hogy ezt az időt Karlsbadban töltssem el. De ha nem is szoríthatok kezét Önnel, mégsem gondol senki gyakrabban és olyan igaz ragaszkodással és tisztelettel Önre, mint az Ön odaadó híve

B. Eötvös

276. EÖTVÖS LORÁNDNAK

(1868. július 27.)
27/7 868

Kedves fiam!

Ma töltöd be huszadik évedet. A nap, melyen születted, élted egyik legkínosabb napja volt. Anyád a szülés következtében életveszélyben forgott. Benn a városban a felséges nép lázongott, s míg feleségem betegágyánál ülve, remény és kétségbeesés között számoltam érütéseit, a Pest s Buda-i tornyokról a vészharang hangjai tölték be az éji csendet, s egy üzenet jött a másik után, mely minisztertanácshoz hítt. Soha nem szenvedtem többet, mint ezen órákban, míg hajnal felé Balassa tudtomra adá, hogy anyád veszélyen kívül van, s őt megcsókolva a városba siettem. Úgy látszik, a kegyes végzet ki akarta egyenlíteni akkori szenvedéseimet, s úgy rendelé, hogy éppen általad, ki akkor öntudatlanul kínjaimat okoztad, élted legfőbb örömeit élvezzem. Tartson az ég sokáig, tartson testi s lelki egészségben s úgy, hogy önmagaddal megelégedve érezzed magadat. Többet nem kívánok, mert meg vagyok győződve, hogy magad iránt sokkal

követelőbb vagy, mint én valaha lehetnék. - Reményilem, hogy nemsokára találkozunk. Elhatároztam, vagy inkább Balassa határozta el, hogy mihelyt az országgyűlésnek vége szakad, azonnal Karlsbadba megyek, de mikor fog az országgyűlésnek vége szakadni, azt senki, még talán az infinitezimálók első mestere sem számolhatná ki. Az emberi észnek vannak - s fájdalom, szűk - határai, de az ostobaság, mely magát szavakban, nem másban, nem ismer határokat, s így megtörténhetik, hogy még 4 hetet töltünk a védtörvénnyel. Mihelyt azonban ennek a tárgyalásán keresztülmentünk, útnak indulok, s azonnal tudósítlak. Talán Karlsbadnak veszed utadat, mit, ha tennél, Németországnak egy még nem látott részét nézhetné meg. Kérdezősködj, kérlek, tudósíts, Bunsen Karlsbadba jön-e? Tellurom van 2 mázsa, mint kívántad: csak hogy megijedtem, mert kijelentve, hogy az arany értéke ki fog fizettetni, tegnap a finánc minisztériumától árjegyzéket kaptam, melyben a 2 mázsa tellurérc aranyát 4760 ft oszt[rák] ért[ékben] számítjuk. Mondám, hogy ha az Than által megvizsgáltatván, annak csakugyan ily nagy aranytartalma volna, 1 mázsát az egyetem számára meg fogok tartani. Beszélj el az adatot Bunsennek. Azon esetre, ha, miután előbb Than az érc valóságos becsét megvizsgálta, ő a heidelbergi laboratórium számára az egész mázsát vagy annak részét a valóságos érték lefizetése mellett átvenni kívánná, én azt számára fenntartom. Mondd, kérlek, Bunsen, Kirchhoff és Welckernek tiszteletemet, s most, áldjon Isten, most és mindörökké szerető

atyád
Eötvös

278. TANÁRKY GEDEONNAK

(1868. augusztus 29.)
Karlsbad 29/8 868

Tisztelt barátom!

Kúrámnak körülbelül felét végeztem el, de a víz vagy a nem szokott életmód, melynek egyik fűszere a henyélés, annyira hat reám, hogy mindenre tehetetlenné tesz. Még egypár sor írása is fáraszt, és erős elhatározásra van szükségem, hogy hozzáfogjak. Bocsásd meg azért, ha igen rövid leszek, s kizárólag kérésekkel terhellek.

Mindenekelőtt a Néptanítók lapjának ügyében arra kérlek, hogy miután a lap nyomtatási költségei csak július kezdetéig vannak kifizetve, a többi redakcionális és fordítási költségek csak szept. 1-éig, nyomdánkat utasítsd a várakozásra, míg visszajövök, a többi költségekre pedig, melyek havonként 450-500 frtot tesznek, asszignáld szept. 1-én a szükséges összeget minisztériumunk büdzsájából a pénzügyminisztériumunknak. - Ez első kérésem.

A második az: hogy miután családomnak 10 levelet írtam, s az, mint panaszaiból látom, egyet sem kapott meg, küldjed Martinovicht a Postahivatalhoz, és kérdeztesd a rendetlenség okáról. Leveleimet francia adresszel írtam: *à Buda Kgr. Ungarn* a Svábhegyen, hogy pedig a konfúzió szükségképp a budai hivatalnál történt, azt

bizonyosnak tartom, miután más helyekre írt leveleim, mint a válaszokból látom, mind rendesen érkeztek meg.

Harmadik kérésem az: hogy néhány szóval tudósíts, vajon a vizsgálatnál, mely a Deák ellen forralt attentátum tervezői ellen folyik, mi sült ki eddig? és az országgyűlésnek határnapja csakugyan 15-re van-e kitűzve. -

Az idezárt levelet, kérlek, küldd el Janovichnak, a román kongresszus iránt írok neki; itt talán mégis hasznát vehetjük. Ha az Isten egészségemet megtartja, szept. 13-án indulok el innen, s 16-án a hivatalban találkozunk. Ég áldjon meg, s tartson családdal együtt jó egészségben

híved
Eötvös

Kérlek, a rendeletet, melyet a szerb kongresszus ügyében kiadunk, írasd le, s juttasd Kállay Béni kezébe.

279. CHARLES DE MONTALEMBERT GRÓFNAK

(Fordítás németből)

(1868. augusztus 31.)
Karlsbad 31/8 1868

Tisztelt gróf!

Ülésszakunknak, amelyen a véderő-törvényt tárgyaltuk meg, legutolsó része az én számomra olyan különlegesen mozgalmas volt, és az első hetekben, amelyeket itt egészségem megszilárdítása érdekében töltöttem, annyira kimerült voltam, hogy még a legkellemesebb időtöltésekről is le kellett mondanom. Ezt bizonyítja az is, hogy július 29-i levelére csak most válaszolok. Pedig ez a levél rendkívül felpeszdtített és szívből megörvendezettett, mert nem csupán azokkal a kérdésekkel foglalkozik, amelyek az én számomra a legfontosabbak, hanem az Ön barátságán kívül (ez abban a nyíltságban mutatkozik meg, amellyel törvényjavaslatom egyes részleteit gáncsolja) arról is bizonyosságot tett, hogy legalább is minden fontosabb dologban teljesen egyetértünk. - Az Ön aggályai oktatásügyi törvényem egyes pontjaival és a katolikus egyházat illetően követett iránnyal szemben részint azon alapulnak, hogy viszonyaink egy részét nem ismerheti, részint azon, hogy Apponyi tévesen tájékoztatta Önt. Ugyanis az egész ülészak során - sem a képviselőházban, sem akár bizottsági tárgyalásokon - sohasem volt szó arról, hogy a katolikus iskolaalapot széttesszák a különböző felekezetek között, és azt hiszem, hogy ez a javaslat, amely ellen 48-ban nagy erővel kellett küzdenem, a következő ülészakon még csak komolyabb vitára sem ad majd alkalmat.

Szeretnék Önnek világos képet adni arról az útról, amelyet egyházi kérdésekben mostanáig követtem, és a jövőben is követni szándékozom. Megkísérlem ezt, noha az a

hat pohár karlsbadi víz, amelyet naponta meg kell innom, nem segíti elő gondolataim tisztázását és világos kifejezését.

Azon a véleményen vagyok, hogy az a szakadatlan befolyás, amelyet a kereszténység civilizációnk fejlődésére gyakorolt - amennyiben ezt a történelmi tényt természetes okokkal akarjuk magyarázni -, mindenekelőtt annak tulajdonítható, hogy a kereszténység sohasem kötötte magát valamilyen politikai formához, hanem inkább bármely államformát, amellyel dolga akadt, felhasznált a maga alaptételeinek és tanainak terjesztésére, és ily módon mindenestre igen lényeges befolyást gyakorolt a politikai viszonyok átalakulására, csak hogy nem azért, hogy az állam alkotmányának formájára, hanem azért, hogy az emberek érzületére és meggyőződéseire hatott. Azt hiszem, hogy a kereszténységnek az állam irányában ma is ugyanezt az álláspontot kell elfoglálnia, és hogy ennél fogva feladata nem abban áll, hogy a maga érdekeit valamely, a középkorban megalapozott államforma érdekeivel azonosítsa, hanem most is - mint mindig - a létező formákat, az uralkodó irányzatokat kell felhasználnia ahhoz, hogy a maga céljait követhesse. - Ha célszerű volt az - mert magasabb céljainak elérését szolgálta -, hogy az egyház bensőséges szövetséget kötött az abszolút királlyal, úgy még természetesebbnek kell tekintenünk a kereszténységnek a szabadsághoz való bensőséges csatlakozását, minthogy a jelenkor minden politikai szabadsága csupán azoknak az alapelveknek kifejlődéséből származott, amelyeket a kereszténység hirdetett meg, és mert az a befolyás, amelyet ezáltal a népnek az egyházra biztosítanak, bizonyosul kevésbé veszélyes, mint az, amelyet korábban a királyság gyakorolt az egyházra, hiszen teljesen vallástalan király igen gyakran előfordulhat, teljesen vallástalan nép azonban - legalább is huzamosan - sohasem.

Ennek a nézetnek a helyességét, úgy hiszem, semmi sem bizonyítja világosabban, mint az az állás, amelyet a protestáns egyházak - a katolikussal összehasonlítva - csaknem mindenütt elfoglalnak. Mert ha azok - a protestáns egyház kebelében mutatkozó sokféle eltérő áramlat dacára - mindazokban az országokban, ahol a protestantizmus uralkodik, még most is jelentős befolyást gyakorolnak a nép szellemi és erkölcsi fejlődésére, míg a katolikus egyház befolyása - egysége dacára - számos országban csaknem elenyészett, úgy nézetem szerint mindkét jelenség oka csakis abban keresendő, hogy a protestáns egyházak a maguk szervezetében a kor irányzataival összhangban vannak, a katolikus egyház viszont ellentmondásban áll velük.

A feladat, amelyet egyházunk érdekében magunk elé kell tűznünk, tehát a következő: megszüntetni azt az ellentétet, amely az egyház és az állam szervezete között mostanáig fennáll, és azokat az alapelveket, amelyek az állam igazgatásánál érvényre jutnak, alkalmazni legalább is az egyház világi jellegű ügyeinek igazgatásánál is.

És ez az a feladat, amelynek megoldására irányult mostanáig minden törekvésem.

Önmagában véve ez a feladat könnyűnek látszik. Minthogy a katolikus egyház tantételei közül egy sem tiltja az egyházközségeknek az iskolára és az egyházi vagyon kezelésére való befolyását, sőt az egyházközségek befolyása éppen a leghívőbb századokban mutatható ki, és egyházunk szabályzatai a világi kegyuraknak éppen ezekben a vonatkozásokban igen kiterjedt jogokat biztosítottak, így az egyházi álláspontból nézve semmiféle akadály nem látszik fennforogni, amelynek folytán a világi kegyurakra az iskolát és az egyházi tulajdont illetően átruházott jogokat ne lehetne az egyházközségre

átruházni. A gyakorlatban azonban ennek a látszólag magától értetődő változtatásnak a megvalósítása mégis nagy nehézségekkel van összekötve.

Távolról sem kívánom azt állítani, hogy azok a nehézségek, amelyeket magasabb klérusunk támaszt az olyan intézményekkel szemben, amelyek révén a világi elem mérvadó befolyást gyakorolna az iskolára és az egyházi tulajdonra, kizárólag püspökeink uralomvágyának tulajdonítandók. - A sajna nagyon is általános vallási közömbösség folytán természetesnek kell találnunk egyeseknek azt a félelmét, hogy a világiaknak biztosított befolyást nem az egyház érdekében fogják felhasználni. - Mindenesetre a szemem előtt lebegő szervezet - részben a felsorolt okok folytán, részben annak a természetes idegenkedésnek következtében, amelyet csaknem mindenki érez egy olyan hatalom megosztásával szemben, amelyet mostanáig egyedül birtokolt - olyan nagy nehézségekbe ütközött, hogy leküzdésüket csak úgy kísérelhettem meg, ha felhasználok a körülményeket, amelyeket célom előmozdítására sajátos helyzetünk szolgáltatott.

Amint tudjuk, a protestánsok nálunk törvények által biztosított teljes autonómiát élveznek.

A katolikus egyház - amint ez mindenütt történt, ahol uralkodó egyháznak tekintették - gyakorlatilag teljesen az államhatalom gyámsága alatt áll, és mostanáig az kezelte és belátása szerint használta fel az összes egyházi alapítványokat is.

Az utóbbi körülmény a görögkeleti felekezet egyházainak és az izraeliták kultuszának és iskolaügyének vonatkozásában is fennáll.

Minthogy sem az egyház érdekében, sem általában véve nem találom célszerűnek, hogy a katolikus egyházra tartozó dolgokba az államhatalom közvetlenül beavatkozzék, közvetlenül semmit sem tettem - a prímáshoz szóló, Ön által ismert levélen kívül - ebben az irányban, és a kezdeményezést egészen egyházfejedelmeinknek engedtem át, miközben ugyanakkor közvetett módon igyekeztem hatni döntéseikre, és ezért mind a keleti szertartású keresztény egyházakra, mind az izraelitákra vonatkozólag olyan törvényjavaslatokat vittem keresztül, amelyek révén e felekezetek számára is törvényes megerősítést nyert a legteljesebb egyházi autonómia elve, úgyhogy jelenleg Magyarországon egyetlen más felekezet sincs, amely ne lenne teljesen önálló az államhatalommal szemben, csak a katolikus.

Ezeknek a körülményeknek szükségképpen oda kellett vezetniük, hogy az autonómiára irányuló törekvésnek a katolikusoknál is mind élenkebbé kellett válnia; és mivel az egyes egyházak viszonya az államhoz nem változtatható meg másképp, mint törvény által, és mivel törvényhozásunk abból az alapelvből indul ki, hogy valamennyi felekezet törvényesen elismert egyenlősége folytán a katolikus egyháznak is meg kell adnia ugyanazokat a jogokat, mint az összes többinek, azonban csupán ugyanazokkal a feltételekkel, azaz amennyiben ez az egyház, ami alapítványainak és iskoláinak kezelését illeti, ugyanúgy van megszervezve, mint a többiek, mert az állam ennyire fontos dolgok kezelését katolikus polgárai összességének átengedheti ugyan, de azok egy kasztjának nem; ezen az úton a magasabb klérus ellenállásának meg kellett hátrálnia az alsópapság és a világi katolikusok mind erősebb nyomása előtt; és ezen az úton - a prímás belátásától támogatva - elértem azt, hogy most éppen püspökeink (akiknek

kezdemenyezésére ebben az ügyben szert kellett tenni) dolgoztak ki a katolikus iskolai és alapítványi ügyeknek szervezetére vonatkozólag egy javaslatot, amely - úgy hiszem - megfelel a kívánalmaknak, és biztosítja mind az egyház önállóságát az állammal szemben, mind a szabadságot és ezáltal a haladást a katolikus egyházközségen belül.

Ezt a püspökeink által készített szervezeti javaslatot (amelynek létrejöttében csak annyiban van részem, hogy az egyes pontokra vonatkozólag megegyeztem a primással), amint hazaérkezem, fordításban közölni fogom Önnel. Ezt szeptember végén egy értekezleten, amelyre 40 katolikus alsóházi tagot és 20 mágnást hívtak meg, még egyszer elő fogják venni; és akkor remélem, hogy még ebben az évben, legkésőbb a jövő év elején meglátom összeülni az első katolikus kongresszust.

Bármilyen terjengős is ez a levél, mégis attól félek, hogy nem tájékoztattam Önt egészen világosan az ügy helyzetéről. A tárgy túlságosan is nagy ahhoz, hogysem egy levélben ki lehetne fejteni, és a karlsbadi kúra egy világos fejet is elsötétítene. Általánosságban véve úgy hiszem, hogy azt az utat, amelyet ezekben az ügyekben követtem, a következő mondatokban foglalhatom röviden össze.

Az az álláspont, amelyet az államnak az újabb korban az egyes felekezetek irányában el kell foglalnia, nem - amint egyesek vélik - egyforma közömbösség valamennyi felekezet irányában, hanem valamennyinek egyforma tisztelete. - Éppen azért, mert az állam nem részesíthet előnyben egyetlen, körében megtalálható felekezetet sem, egyforma oltalommal tartozik valamennyinek; sőt, minthogy egy olyan korszakban, amelyben a nép befolyást gyakorol az állam vezetésére, a nép erkölcsi, vallási képzése jelenti minden modern államrend egyedüli szilárd alapját, ezért az államnak az a feladata, hogy előmozdítsa mindazt, ami biztosítja az egyes hitfelekezetek befolyását a hozzájuk tartozó állampolgárok valláserkölcsei nevelésére.

Ide tartozik mindenekelőtt az élénk, erőteljes egyházközségi élet az egyes felekezetek körében, mert abban a pillanatban, amelyben az állam az egyes felekezetektől minden különleges oltalmat megvon, mindegyikük csupán önmagában, azaz híveinek szerves együttműködésében találhatja meg azt az erőt, amelyre befolyásának biztosítása végett szüksége van.

Amit én mostanáig ebben az irányban tettem, abban áll, hogy világosan kimondtam ezeket az alapelveket, és számukra nemcsak a törvényhozás körében, hanem az országban is többséget biztosítottam. - Ezenfelül a keleti szertartású egyházakról szóló törvényben és a keleti szertartású egyházak és iskolaszékek szervezetére vonatkozólag kibocsátott szabályzatban érvényesítettem ezeket az alapelveket. - Az izraelita hitvallásnak körében az összes izraeliták december 10-re egybehívott kongresszusa révén fog - amint meg vagyok róla győződve - ez az elv életbe lépni. A dolgok állását a mi egyházunk körében az előbbieken kifejtettem, és így remélem, hogy még húsvét előtt, még mielőtt egy év eltelnék, valamennyi, az országban található egyház szervezetét teljesen kiépültnek láthatom, és akkor a következő ülőszak kezdetén egy törvényt nyújtok be a Házban, amely a különböző felekezeteknek az államhoz való és egymás közötti kölcsönös vonatkozásaikban fennálló viszonyát a legteljesebb egyenlőség és szabadság elve alapján fogja rögzíteni, mégpedig - éppen mert ezeken az elveken nyugszik - hosszabb időre.

Mindebből látja Ön, mennyire távol állunk az egyházi tulajdon elkobzásának gondolatától; amivel nem akarom azt állítani, hogy az alsópapságnak és a világiaknak az egyházi javakat illetően megadott befolyás nem eredményezhetne változást ennek a tulajdonnak a felhasználásában. - Olyan viszonyok, amilyenek most állnak fenn, amikor egyes püspökök és káptalanok többszázéves évi jövedelmekkel rendelkezhetnek, míg némely lelkészek a mindennapi kenyere sincs meg, és a katolikus iskolák több mint felének 100 forint jövedelme sincs, csakugyan bajosan lesznek fenntarthatók. Egyébként ha ebben a vonatkozásban változások állnak be, úgy az egyház tulajdonát ugyan másképpen fogják felhasználni, de nem veszik el tőle, sőt inkább biztosítják számára, és nem hiszem, hogy ezáltal az egyház valódi érdekei veszélybe kerülhetnének, mert még az egyházi jövedelmekre vonatkozó ilyen rendelkezések esetén sem az államtól, hanem a katolikusok összességétől indul ki a döntés.

Látom, hogy - miután az Ön levele fellepezdített - valójában egészen más dolgokról írtam Önnek, mint amelyek felől Ön felvilágosítást kívánt. - Remélem, hogy népoktatási törvényem legközelebb tárgyalásra kerül, és egyes pontok felől, amelyek most feltűntek Önnek, a tárgyalás fogja majd a legjobban megnyugtatni. Csupán két körülményre kell figyelmemre tennem.

1° Hogy jelenleg 20 katolikus és 12 protestáns tanítóképző intézet áll fenn, és hogy a törvényjavaslatban egyáltalán nincs szó arról, hogy ezeknek az intézeteknek a növendékeit kizárják a tanítói hivatalokból, hanem a törvény csupán afelől rendelkezik, hogy olyan egyéneket, akik a tanítói hivatalra nincsenek kiképezve, ne legyen szabad arra alkalmazni.

2° Az a részletezés, amelybe a törvény belebocsátkozik, viszonyaink szomorú következménye. A törvényhozás kénytelen irányadó módon fellépni, minthogy azt, ami magától értetődőnek tűnik, sajnos csak kevesen értik meg.

De elég, azaz voltaképpen túlságosan is sok mostanra. Elsején kezdtem meg a levelet, ma harmadika van, és fel kell adnom. Ha mindazt meg akarnám írni, amit erre a tárgyra vonatkozólag közölni szeretnék Önnek, sohasem érnék a végére, különösen most nem, amikor még nagyon bágyadtnak és megviseltnek érzem magam. - Bár - ha csupán rövid időre is, de mégiscsak - elmehetnék Önhöz, vagy pedig Ön jöhetne el újból hozzám, egészségesen és életerősen, amilyennek utoljára láttam! Bármilyen szomorúak az ön közlései egészsége felől, mégsem tudok lemondani a reményről teljes felgyógyulására nézve. Aki elé Isten ilyen nagy feladatot állít, annak végül erőt is ad hozzá, hogy véghez vigye azt.

Kérve, hogy ajánljon engem és az enyéimet tisztelt feleségének emlékezetébe, maradok megváltoztathatatlan ragaszkodással

**az Ön igaz híve
Eötvös**

280. MOLNÁR ALADÁRNAK

(Töredék)

(1868. szeptember 1.)

[...] Holnapután töltöm be 55-ik évemet, s mondhatom 15 éves koromtól mindig egy irányban, vagy legalább egy cél után törekedtem - az nem lehet, hogy ennyi fáradságnak, hogy ily komoly és hosszú törekvésnek ne legyen végre legalább némi sikere, s hogy a kegyes Istenség, mely oly nehéz időkben megoltalmazott, az erőt megtagadja, mely ma szükséges, hogy legalább egy részét annak be is fejezhessem, amit eddig csak előkészíték. [...]

282. LÓNYAY MENYHÉRTNEK(1868. szeptember 9.)
Karlsbad 9/9 868.**Kedves Barátom!**

Előbb telegram, később hosszabb levél által tudósítottam, hogy büdzsémet még 15-e előtt kívánod, hogy 16-án öszves büdzsédet terjeszthesd a Ház elébe. Igen sajnálom, hogy szenvedő egészségem miatt, mely a víz erős hatása után még érezhetőbb, kúrát nem szakíthatom félbe, s így bármennyire sietek, e hó 15-e előtt nem jöhetvén Pestre, kívánatodat nem teljesíthetem, azt azonban természetesnek fogod találni, hogy miután azon rendelésed közöltetett a minisztériumokkal, hogy a múlt évi költségvetésnél túl ne menjenek, azon változásokat, amelyek ezáltal az általam tervezett büdzsében szükségessé válnak, magam akarom tenni. Előre is ki kell azonban jelentenem, hogy kívánságodat alig fogom teljesíthetni. -

Mindazokra nézve, mik az egyes egyházak szubvenciójára rendeltettek, minden a réginél maradhat, és amennyire én emlékszem, itt magam sem praelimináltam nagyobb összeveket. A legnagyobb különbség, amennyire emlékszem, abban áll: hogy népnevelési célokra ez évben 200 000 ft. praelimináltatott, s hogy e tételt 500 000 ft-ra emeltem: s e részben nem szállhatok alábbra.

1° Mert ha mindentől eltekintünk is, már a választások szempontjából elkerülhetetlenül szükségesnek tartom, hogy a 42 tanfelügyelő kinevezésével a néptanítók osztályára befolyást gyakoroljunk, s ez maga, hozzászámítva a nótáriusokat sat. legalább 120 000 ft. évi költséget tesz, melyet népnevelési törvényem még nem fogadtatván el, a büdzsébe csak ezen cím alatt vehetek fel.

2° Mert ha a jelen viszonyoknak s főképp kormányunknak biztosságot kívánunk szerezni, szükséges, hogy az egyes szakminiszterek mindegyike saját körében tevékenységet fejtsen ki, s valamit felmutathasson, mire hivatkoznia lehet; mire én csak úgy vagyok képes, ha a szükséges eszközök tőlem nem tagadtatnak meg. - És én ezt kívánni annál inkább jogosítva érzem magamat, miután ha minisztériumodban

tudakozódni akarsz, azt fogod tapasztalni, hogy azon összegeknek, melyek 1868-ra praeliminálva voltam,[!] nevezetes részét nem is vettem fel, így például azon summából, mely a népnevelésre rendeltetett, úgyszólván semmit sem adtam ki; azon elvet követve, hogy az ország vagyonából egy forinthez se nyúljak addig, míg azt valóban az ország hasznára fordíthatom. - Ha 868-iki és 69-iki büdzsémeket egybeveszed, azt fogod találni, hogy a két évre együtt alig jut több, mint ha a két évben egyforma praeliminaré mellett, az előtervezett költséget kiadtam volna, és így azt hiszem, csak méltányosnak fogod tartani, ha avval, mit 868-ban megtakarítottam - pedig azért, mert ezen évben nem adhattam ki haszonnal - a 869-i büdzsémeket névelem.

Nem lehet reám nézve kellemetlenebb, sőt fájdalmasabb, mint ha arra látnám magamat kényszerítve, hogy bármily kérdésben társaimtól különváljak, de minden embernek vannak kötelességei maga iránt is, és ezek parancsolják, hogy azt, mit a nevelés érdekében szükségesnek tartok, a törvényhozástól kívánjam; a képviselőktől függ azt megtagadni, és én ez esetben csak azon jogot tartom fel magamnak, hogy miután hivatalom sikeres folytatása a szükséges pénz nélkül nem lehetséges, állásomat másnak engedjem át, s így azon gyalázattól óvjam meg magamat, hogy miután minden józan ember átláthatja, hogy haladásunk sehol nem szükségesebb, mint a nevelés terén, évekig álltam az ügynek élén, s éppen itt nem történt semmi.

Elvállaltam állásomat, hogy a kiegyezkedés nagy mívét elősegítsem, s hogy népünk művelésén dolgozzam. Az elsőt nagy részben elértük; ha a másodikat mint miniszter elérni képes nem vagyok, mint független képviselő talán többet használhatok ezen ügynek, melynek mint eddig, úgy ezentúl életem és testi s lelki tehetségeim szentelve lesznek. - Ég áldjon meg. 16-án, reménylem, találkozunk.

híved
Eötvös

287. CHARLES DE MONTALEMBERT GRÓFNAK

(Fordítás németből)

(1868. december 15.)
Pest 15/12 868

Tisztelt gróf!

Hetek óta mindennap elhatározom, hogy írok Önnek, és ma van az első olyan este, amikor kilátásom van rá, hogy nyugodtan befejezhetem a levelet. A törvényhozási periódus véget ért, és összes javaslataim, mind iskolatörvényem, mind a keresztény felekezetek viszonyaira vonatkozó javaslataim törvényerőre emelkedtek. Ezenkívül mindkét házban szerencsésen keresztülvittem az izraeliták emancipációját és a keleti szertartású egyházak szervezeti autonómiájáról szóló törvényt, és így meg vagyok ennek a törvényhozásnak az eredményeivel elégedve, csak hogy nagyon fáradtnak is érzem magam, annál is inkább, mert nem engedélyezhetek pihenőt magamnak, és most a zsidók egyetemes kongresszusával kell foglalkoznom, amelyet egyházuk autonómiájának

kialakítása céljából hívtam össze. - Rövid időn belül megindulnak a munkálatok a katolikus egyház autonómiájának bevezetése céljából, és így el vagyok látva munkával a télre, különösen mert már önmagában iskolatörvényem gyakorlati keresztülvitele egyedül is elég volna ahhoz, hogy egy embert elfoglaljon. Hogy világos képet nyújtsak Önnek arról, ami a kultuszminisztérium révén történt az ülészek folyamán, a napokban postán elküldöm Önnek a törvények fordítását és ezenfelül a szerb egyház szervezetéről szóló rendeletet. Minthogy a román egyház megszervezésével nagyjából készen vagyok (a keleti egyház tudvalevőleg nemzetiségek szerint osztódott meg), *remélem, hogy még az 1869-es évben*, ha Isten élnem hagy, Magyarország valamennyi egyházi közösségét autonóm módon megszervezettnek láthatom, és ezáltal *legalább egy országban keresztülvihetem a „szabad egyház szabad államban” elvét, miután ehhez mindenekelőtt arra van szükség, hogy az állammal ne csupán különböző vallású egyének, hanem szervezett egyházi közösségek álljanak szemben.* - Legközelebb részletesebben írok Önnek a katolikus egyház autonómiájáról, amely most, ha Isten is úgy akarja, rövidesen életbe fog lépni. Első lépésként egy választási szabályzat alapján, amelyet legközelebb közölni fogok Önnek, egyháziakból és világiakból álló gyűlést hívnak majd össze, amelynek meg kell határoznia azt a módot, ahogyan a katolikus autonómia alkotmányozó gyűlésének határoznia kell. - Az aggályosság, amelyet nálunk illetékességi kérdések eldöntésénél tanúsítanak, szükségessé teszi ezt a formát, miután világi katolikusaink azon a véleményen vannak, hogy arra a módra nézve, amely szerint a Constituante-ot egybe kell hívni, a klérus és a Notable-oknak egy ebből a célból egybehívott gyűlése nem lenne illetékes. Egyébként *sat cito si bene*, és a katolikus autonómia is csak akkor működhet jól, ha megfelel a többség jogi fogalmainak. Isten adjon jobb egészséget Önnek. Őszinte tiszteletem kifejezésével maradok

az Ön igaz híve
Eötvös.

290. FALK MIKSÁNAK

(1869. január 9.)
9/1

Tisztelt barátom!

Két kérésem van. -

Az 1^{so} tudósítson csak néhány sorban: Dr. Brode, ki hozzám írt levelében Önre hivatkozott, mily nemű ember. -

2^{sor} Vachott Sándornénak [!] özvegye, hogy családját tartsa - félig tanácsomra - felnőtt kisasszonyok számára népszerű tudományos előadásokat rendezett. A felolvasók irodalmunk legjelesebbjei, Gyulai, Szász, Rónay, Pulszky, Henszlmann; de a részvét nagyon csekély, főképpen, mert a vállalat agyonhallgattatik. Vegye azt, kérem, pártolása alá. Ha valakit küldene az előadásokba, s ez csak egypár héten át a Lloydban röviden referálna, a vállalat meg volna mentve, s vele egy sok szerencsétlenségen átment

családon segítve. Ez az ok, melyért önt felkérem, bízva egyszersmind a barátságba, melyet annyiszor tapasztaltam. Öszinte tisztelettel

híve
Eötvös

291. ARANY JÁNOSNAK

(1869. január 25.)
25/1 869

Kedves barátom!

Miután éppen mikor már az ülésbe készültem, rosszul lettem, nem jöhetek, kérlek, gondoskodjál elnökről.

Híved
Eötvös

299. ARANY JÁNOSNAK

(1869. június 5.)
5/6 869

Kedves Barátom!

Amint már minap szóval mondtam, kezdjed szünidődet akkor, mikor egészségedre legcélrányosabbnak tartod, s hosszabbítsd meg addig, míg jónak látod, nekem e részben csak egy óhajításom van, az, hogy a nehezen érdemlett pihenés mentül jobb hatású legyen. Ez nemcsak barátod, de egyszersmind Akadémiánk s irodalmunk legfőbb érdeke. Ha csak lehet, még mielőtt elmész, felkereslek, hogy minden jót kívánjak utadra. Vajha nemsokára utánad mehetnék, mert én is érzem szükségét.

Híved
Eötvös

303. EÖTVÖS LORÁNDNAK

(1869. július 9.)
9/7 869

Kedves fiam!

Azok után, miket írtál, a königsbergi élet nem tartozik a kellemesek közé; de ha, mint én, naponként 6 órát tölténél képviselőházunkban, megértenéd, mennyire vágyódom Kant városába, s ez egyszer nemcsak hogy veled lehessenek, de a hely kelleméért. Már csak napokig tart az országgyűlés, de még ezeket is alig bírom bevárni, főképp miután még tegnap óta fogfájásom kezdődött, s így egész nap unva magamat, még azt is nélkülözni kell, mi az unalom jutalma szokott lenni, az álmot.

Ha a szessziónak vége lesz, legalább 3 hétig van még dolgom hivatalomban, s így július vége előtt nem mehetek el; azonban reménylem, augusztus 1-én már Karlsbadban leszek, s reménylem, ott találkozunk.

A kis névtelent holnap délután kereszteljük. A kisleány jól néz ki, és Ilona karjaiban szép képet adna. Soha a nyugodt meglegedés szebb kifejezését nem láttam, mint a fiatal anya arcain. Jólesik reá nézni. Nem mozdul, nem beszél, de a tekintet, mellyel csecsemőjét nézi, egész mennyországot fejez ki. Rendkívül örül reád, s fiának már most is kötelességgé teszi, hogy egészen hozzád legyen hasonló. –

Eötvös Ilona, a lánya /1846-1924/

A napokban levelet kaptam a római akadémia matematikus osztálya elnökétől, melynek örültem és elszomorodtam egyszerre, s melynek tartalmáról most sem tudom, büszkék legyünk-e reá, vagy piruljunk.

Az elnök tudósít, hogy ugyanezen postával Bolyai Jánosnak és Farkasnak Rómában kijött olasz biográfiáját [küldi], hozzá egy Párizsban s egy Bordeaux-ban kijött biográfikus ismertetést, melyhez Bolyai Jánosnak a paralellák teóriájáról írt kisebb munkája szinte fordításba csatoltatott.

Ezen munka 834-ben jött ki németül, s állítólag, a római tudósnak nézete szerint, a legnagyobb, mi a matematika körében e század alatt történt. Bolyai munkáját csak Gauss ismerte, kivel Bolyai János apja, Farkas, a dolgozatot közlé, és ki annak következtében egy hasontartalmú dolgozatát, melyen 35 évig dolgozott, eldobta, miután a kérdés, melyet ő megfejtetni akart, Bolyai által megoldatott. Csak Gauss korrespondenciájából, mely 59-ben kiadatott, lettek figyelmissé a tudósok Bolyaira, s miután róla egy mérnök ismerőse által cikk jelent meg Grunertban, nagy nehézséggel megszerezték végre egy példányt, mely most olasz és francia fordításban megjelent, és a legnagyobb szenzációt csinálja a matematikusok között. Buoncompagni csak azért fordult hozzám, mert biztos tudomást szerezvén, hogy a két Bolyai irományai Marosvásárhelyen vannak, három év óta mind ő, mind a bordeaux-i és párizsi akadémiák tízszer írtak a marosvásárhelyi kollégiumhoz, de még választ sem kaphattak, s most - meg lévén győződve, hogy ilyen lángész irományai közt sok becses jegyzet lesz -, azért fordulnak hozzám, hogy az irományokra kezemet tegyem, s azoknak érdemes részét vagy az akadémiánál adjam ki, vagy nekik engedjem át kiadás végett. - És ezen ember soha nem volt akadémikus, Erdélyben félbolondnak tartatott, s míg Gauss vele éveken át levelezett, Ausztriában mint genie-hadnagy penzionáltatott; s ha örülünk, hogy nagy matematikust adtunk a világnak: lehet-e rosszabb bizonyysága barbarizmusunknak? De elfogyott papírosom.

Ég áldjon meg.

Eötvös

310. EÖTVÖS LORÁNDNAK

(1869. október 30.)
30/10 869.

Kedves fiam!

Háromszor vagy négyszer fogtam az íráshoz, mint az idő szűkében tenni szoktam, a képviselőház ülése alatt, s mindannyiszor félbeszakítottak. Ma azon fertályórát használok fel, míg a miniszterek esti konferenciájokra összevegyülnek, s talán szerencsésebb leszek. - Miután kedves kollégáim mindig késnek, lesz legalább annyi időm, hogy jólétünkről tudósítsalak, azaz legalább relatív jólétünkről, mert mi engem illet, a dicsekvésre nincs okom. Gyomrom rossz, néha fejem fáj, s egészben véve nincs okom a legénykedésre, de megvagyok, és ha Cartesius szerint, a „Cogito ergo sum” elve után, a gondolkodás a létnek mérlege, inkább megvagyok, mint sok más úriember, kiket látva, Cartesius állításán csaknem kételkednünk kellene, mert létök tagadhatatlan - csak azért is, mert mindég útban állnak -, s mégsem fogja senki állíthatni, hogy gondolkoznak.

Mióta a király s Andrássy elment, még sokkal több dolgom van, mint máskor. - Helyettesítem a miniszterelnököt, helyettesítem a honvédminisztert, és vezetnem kell saját tárcámat, mihez még az járul, hogy ellenzékünk rendkívül tevékeny, azaz nem abban, hogy valamit tesz, de hogy sokat akadályoz. Türelmemet nem könnyen veszttem

el, de megvallom, néha veszteni kezdem reményemet, s a gondolat, hogy egész életem törekvései elérhetetlen célnak voltak áldozva, bántja lelkemet. De leküzdöm a hipochondrikus gondolatokat. Hisz végre, ki oly célt tűzött ki magának, melyért küzdeni érdemes, soha nem érheti el azt, és ez életben a fődolog nem a cél, hanem a küzdelem. - Mint te nem azért mászol minden magasabb hegyre, amit csúcsán látni vagy találni reméllesz, hanem mert magában a mászásban, erődnek megfeszítésében, az egyes akadályok legyőzésében, sőt a veszélyben találod élvezetedet, úgy járnak el más, sokkal bölcsőbbnek tartott emberek is. Van élvezet a felfelé törekvésben és azon érzetben is, hogy magasabb pontra jutottunk. Mindazonáltal a mászás költői élvezetének vannak igen prózai részletei, s térdig érő havon vagy éppen posványon átgázolni nem tartozik a kellemes dolgok közé, s én jelenleg ily helyzetben vagyok. Kollégáim nagy része sem nem érti, sem nem érzi feladatának nagyságát, s így sokkal többet bosszant maga a kormány, mint az opposíció, mely tulajdonképpen a legjámborabbak közé tartozik, s Mephistóra csak annyiban emlékeztet, hogy mindent tagad, de éppen nem esze által.

Családommal, mely ma egy hete jött be, az ebéd óráján kívül alig találkozom. Mama kissé ideges, mert holnap a honvédszászló beszentelésénél ő fogja a császárnét mint főudvarmesterné követni. Én a király nevében ütöm be az első szeget, s tudom, hogy anyád ily komédiának éppoly kevésbé kedvelője, mint én magam. A leányok, úgy látszik, kissé unják magokat, de az javulni fog, mihent több ember jön a városba. - Hallom Miska szavát, ki valamely Excellenciát beneventál. Holnap előfizetek lapjaidra. - Ég áldjon meg. Ha időd engedi, írnál

szerető apádnak
Eötvös

314. FALK MIKSÁNAK

(1869. november 21.)
21/11 869.

Tisztelt barátom!

Ma reggel a romániai herceghez megyek, s valószínűleg kénytelen leszek őt az Akadémiába és Múzeumba kísérni; azután miniszterelnöki fogadásnapom van s este pártkonferencia, s így ma nem rendelkezek időmről. Ha holnap reggel 10 óráig vagy estve 6 és 7 óra között meglátogat, vagy megírja, mikor találom lakásán, igen le fog kötelezni, miután a katolikus autonómia és a zsidó kongresszusok ügye olyan, melyre Ön nagy befolyású lapja nagy hatást gyakorolhat, s úgy vagyok meggyőződve, hogy ha ezen kérdések való állásáról értesítve lesz, a Lloyd nem fogja akadályozni, hanem támogatni azon kérdések megoldását, melyek meggyőződésem szerint a legfontosabbak, s melyeknek megoldása hazánkban egész Európa szabadelvű pártjának érdekében fekszik.

Híve
Eötvös

318. SIMOR JÁNOSNAK

(1869. december 19.)

Főméltóságú Hercegségprímás és Érsek Úr!

Fogadja Hercegséged mindenekelőtt őszinte hálámat azon nyíltságért, mellyel a vallásegyenlőség iránti törvényjavaslatomra észrevételeit velem közölni méltóztatott, s engedje, hogy azokra saját nézeteimet hasonló nyíltsággal terjesszem Hercegséged elé.

Mi mindenekelőtt Hercegségednek azon meggyőződését illeti, mely minden egyébre kiindulási pontul szolgál: hogy korunknak egyik legaggasztóbb jelensége a vallási közönyben található, mely, fájdalom! mindinkább hazánkban is elterjed, - egész kiterjedésében osztom e meggyőződést; és én, ki összes civilizációnk alapját a keresztyén vallás által terjesztett eszmékben találom, nem aggódok semmi iránt annyira, mint midőn ezen eszméket egyrésről szenvedélyesen megtámadva, - a másíkról oly gyengén védelmezve látom.

Kötelessége eszerint mindenkinek, főképp azoknak, kik mint a törvényhozásnak vagy a kormánynak tagjai valamely nemzetnek kifejlődésére nagyobb befolyást gyakorolnak, kerülni mindent, ami a vallási eszmék s érzületek ezen meggyengülését előmozdíthatná, - s arra törekedni, hogy amennyire lehet, e veszélyes iránynak gátak állíttassanak. A kérdés csak az: vajon a törvényjavaslat, melyet Hercegségeddel közölni azon tisztelet késztetett, mellyel Hercegséged bölcs belátása iránt viseltetem, olyan-e, melynek elfogadása által a vallásos közönyösség, mely hazánkban elterjedni kezd, csakugyan még inkább növeltetné? s Hercegséged megbocsátja, ha e részben nem osztozhatom nézeteiben, s pedig azért nem, mert akár az okokat tekintsem, melyek a vallásos közönyösségnek elterjedését Európában elősegítették, akár az eredményeket, melyeket a vallásegyenlőségről alkotott törvények más osztályokban előidéztek, - éppen az ellenkezőről kell meggyőződnöm.

Ha a múltra visszatekintünk, két korszakot találunk, melyben a vallásos közönyösség nagyobb körökben elterjedt.

Az első azon korszak, mely a reformációt megelőzte, s mely alatt a humanisztikus tanulmányok a míveltebb osztályoknál a keresztyén felfogást háttérbe szorították; a másik azon század, mely a francia forradalmat megelőzte. Mindkét korszakban a vallási szabadság és egyenlőség törvény által kimondva sehol nem volt, sőt, ha az ellenzék okát, mely a vallás tanai és még inkább az egyháznak befolyása ellen e két korszakban létezett, ezen korszakok törvényhozásában akarjuk keresni, azt inkább azon pártfogásban találjuk, melyben akkor Európa minden országaiban a világi hatalom az egyes uralkodó egyházakat részesíté, s ezáltal egyrésről azokat, kik az egyház tanainak hirdetésére és elveinek védelmére hivatva valának, hanyagokká tette; másrésről pedig azon meggyőződést idézte elé a nép között, hogy azon bilincsektől, melyekkel őt a világi hatalom terhelé, megszabadulnia nem lehet, hacsak egyszersmind azon hatalmat nem törli meg, mellyel az egyház a világi hatalomnak még visszaéléseit is oltalmazni látszott.

Nincs nagyobb csalódás, mint azoké, kik a vallás és állam oly tökéletes elkülönzéséről ábrándoznak, mely mellett azok egymásra befolyást nem gyakorolnak. Bármit tegyünk, az lehetetlen, hogy az összes népnek meggyőződése az állam alakítására befolyást ne gyakoroljanak, s miután éppen a vallás az, mi a legfontosabb erkölcsi kérdésekre nézve e meggyőzéseknek irányt ad, a vallás által terjesztett eszmék s érzületek képezik azon szellemi légkört, melytől az állam kifejlődése függ. Nemcsak a tapasztalás, de maga a dolgok természete bizonyítja, hogy ott, hol erős vallásos meggyőződés létezik, az állam azon elvekkel ellentétben nem állhat, melyek a vallás által megállapítottak. De e befolyás nem kölcsönös; s ha egyrésztől tagadhatatlan, hogy a vallás körében történt változások az állam körében is mindig a nekik megfelelő átalakulást idézték elő (mit a kereszténység általános elterjedése s a reformáció is egy bizonyos fokig bizonyít), soha az állam körében történt változások vallási fogalmaknak enyészését vagy csak tetemes változását sem idézhették elő. S midőn az állam, habár a legjobb szándékból, hogy a vallás iránt tiszteletét bizonyítsa, vagy háláját fejezze ki, a vallást protegálni akarja, midőn egyes tanait oltalma alá veszi, vagy hatalmát, mely csak morális eszközök által tartható fenn, törvények és rendeletek által biztosítani akarja; oly valamit kísért meg, mihez hatalma nincsen, s mi végre is csak annyiban lehetséges, amennyiben a vallás azon magasabb állásából leszáll, mely uradalmának természetes körét képezi.

Igen természetesnek találom, ha oly állam, melynek szerkezete sem az észjog által, sem a polgárok érdekei által nem igazoltatik, a vallásra támaszkodik, s mindent elkövet, hogy azon egyháznak támogatását megnyerje, melyhez alattvalói tartoznak. A történet bizonyítja, hogy egyes államok hosszabb ideig csak éppen ily segéllyel tarthaták fenn létüket. De ha Hercegséged a történetekben visszatekint, nem fog felhozhatni egy esetet, hol az államnak protekciója bármily egyháznak fennállását hosszabb ideig biztosíthatta, vagy más eredményt érhetett volna el, mint azt, hogy az egyház mindazon ellentétet és gyűlöletet idézte elő maga ellen is, melyet az államnak intézményei érdemeltek; míg ellenben azon ellentét s gyűlölet, mely az egyház ellen egyes országokban létezett, azon arányban gyengült s enyészett, melyben az egyház az államhatalomnak öleléséből kibontakozott.

Röviden kifejezve a viszonyt, mely az egyház és állam között létezik, általánosan kimondhatjuk, hogy mindenütt a vallás által terjesztett eszmék s érzületek képezik az állami szervezetnek alapját, de ellenkezőleg az állam a vallás irányában annak szilárdítására nem tehet mást, mint hogy teljes szabadságát biztosítja, s irányában tisztelettel viseltetik.

És ezért én teljesen meg vagyok győződve arról, hogy oly törvény, mely által a vallásfelekezetek egyenjogúsága s minden vallásnak szabad gyakorlata hazánkban kimondatik, sem általán véve a vallásos érzületet, sem különösen azon állást, melyet hazánkban a kat. egyház elfoglal, nem gyengítheti, s ezen meggyőződésemben megerősítenek Európa több, főképp kat. országaiban, hol a vallás szabadsága újabb időben behozatott, tett tapasztalások.

Valamint senki sem tagadhatja, hogy azon vallásellenes irány, mely a XVIII. századnak francia irodalma által egész Európában elterjedt, s melynek a jelen közönyösség csak következésül tekinthető, olyanok által indított meg, kik csaknem kizárólag katolikus s pedig Jézus-rendje által vezetett iskolákban nyerték nevelésüket, s oly korszakban vált általánossá, midőn a vallás szabad gyakorlatának s a vallásfelekezetek egyenlőségének

elve - főképp a francia törvényhozásban - elismerve nem volt, úgy senki nem vonhatja kétségbe azt sem, hogy a reakció, mely ezen irányban újabb időben bekövetkezett, éppen azon korszakban vette kezdetét, melyben a vallásszabadság elve a törvényhozás által elfogadtatott; hogy ezen, a vallás és főképp a kat. egyház érdekében támadt reakció éppen azon országokban a leghatalmasabb, hol, mint Franciaországban s Belgiumban, a vallásegyenlőség elvének minden következményei: a közös iskola, a polgári házasság, az anyakönyveknek civil hatóságok általi vezetése, a válópereknek polgári törvényszékek előtti tárgyalása, egyszóval mindazon intézmények életbe léptek, melyeket Hercegséged a kat. egyház érdekeivel ellenkezőknek gondol és azért ellenez. - És csak ezen tapasztalásnak tulajdonítható, hogy midőn az 1830-iki belga forradalom után, mely csaknem kizárólag katolikusok által vezetett, azok, kik e mozgalomnak élén állottak, és később is a katolikus iránynak vezetői maradtak, mindezen intézményeket nemcsak nem elleneztek, sőt azoknak fenntartását követelték.

És ha hazánknak helyzetét tekintem, az eddig alkotott vallási törvényekből azon meggyőződést merítem, hogy hazánkban a vallás teljes egyenlőségének és szabadságának kimondása még azon káros következményeket sem idézendő elő, melyektől más viszonyok között talán tarthatnánk.

Mély belátással emeli ki Hercegséged azon káros hatást, melyet a nép vallásos érzületére az gyakorol, ha annak kormánya s főképp törvényhozása közönyösséget tanúsít, s ezért elismerem, hogy oly országban, melyben egy bizonyos egyház eddig a törvény értelmében uralkodó volt, s a vallásegyenlőségnek elve általán véve nem ismertetett el, ezen elvnek rögtön kimondása s minden vallás szabad gyakorolhatása a népet a meggyőződéseiben megzavarhatja, és csakugyan a törvényhozás részéről mutatott vallási közönyösségnek magyarázható. Ismert az ellenszegülés, melyet a reformáció követő korszakban az új hit szabad gyakorlata a népnél talált, s azon szívósság, mellyel az uralkodó vallás hívei Svéciában, sőt nem régen még Angliában is a kat. egyház szertartásainak nyilvános gyakorlata ellen azért küzdöttek, mert általa saját vallásuknak érdekeit veszélyeztetve látták, s így a dolgok természetében fekvőnek találtam azt is, hogy a kat. egyház addig, míg az hazánkban egyedül uralkodó egyház volt, s törvényesen annak tekintetett, az egyenlőség elvét, melyet a protestánsok követeltek, lépésről lépésre ellenezte.

De vajon most, miután az 1848-iki törvény minden bevett vallások teljes egyenlőségét kimondotta, miután ezen elv, a felvett vallások közötti viszonyokat szabályozó 1868-iki törvényben szigorúan alkalmaztatott, s a zsidó vallás is a bevett vallásokkal egyenlő szabadságot élvez, vajon ugyanezen elvnek általános kimondása most, miután az kevés kivétellel Magyarország lakóinak összességére gyakorlatilag már kiterjesztetett, miként idézhetne elő bármely eddig bevett vallásra nézve rossz következményeket, főképp a kat. egyházra, ha ennek ugyanazon törvény által, mely a vallások egyenlőségét kimondja, a szabadságnak oly köre biztosítatik, melyet az eddig nem élvezett.

Ha tehát a törvényjavaslatnak, melyet Hercegségeddel közöltem, a kat. egyházra nézve káros következményei lehetnének, az aggálynak okai nem abban, hogy a vallás szabad gyakorlata s vallásfelekezetek egyenjogúsága törvényben kimondatik, hanem csak törvényjavaslatom egyes pontjaiban kereshetők, s ennél fogva Hercegséged megengedi, hogy az Általa tett észrevételekre válaszolva, egyszersmind azon változtatásokat

közljem, melyeket Hercegséged megjegyzései folytán törvényjavaslatom egyes pontjaiban tettem.

Ha Hercegségednek nézeteit jól fogtam fel, főképpen 4 pont az, melyre nézve Hercegséged a törvényjavaslat módosítását a kat. egyház érdekében szükségesnek tartja.

1-ször: A nemzet alkotmányos jogával s érdekeinek biztonságával nem tartja megegyezhetőnek, hogy az országgyűlés tudta és beleegyezése nélkül új vallási testületek alakulhassanak, és azért a törvényjavaslat illető pontjait akként tartaná módosítandóknak, hogy a vallásgyakorlatnak szabadsága csak azon felekezetekre terjesztessék ki, melyeket a törvényhozás szabályaiknak megvizsgálása után erre különösen feljogosít.

2-szor: Szükségtelennek s a kat. egyházra nézve sérelmesnek tartja az 5. szakasz 2. kikezdésének azon határozatát, mely minden felekezettől szervezeti alapszabályaik, főtiszti választásaik, és gyűlési jegyzőkönyveiknek felterjesztését kívánja.

3-szor: Ugyanezen 5. szakasz 3. kikezdésében veszélyeztetve látja a kat. egyháznak függetlenségét, amennyiben itt a katolikus autonómiának törvény általi biztosítása említettik, s nem találja eléggé biztosítva jogait, miután a törvényjavaslat a 790: 23. és 26. s különösen ennek 12. §-ára nem hivatkozik, mely a vallásfelekezeteknek egyházi és iskolai önkormányzatukat, és ingó és ingatlan vagyonuk és alapítványaik sérthetetlen tulajdonát s kezelését biztosította. - Végre

4-szer: Hercegséged nem tartja célszerűnek azt sem, hogy - a polgári házasság a törvényben megemlítetvén - kimondassék, hogy azon intézmény gyakorlati alkalmazása iránt külön törvény rendelkezend; s inkább azt óhajtáná, hogy ha már egy oly törvénynek alkotása kikerülhetetlen, mely a zsidók és keresztények közötti házasságot lehetővé teszi, a polgári házasság törvényesítése legalább kizárólag a zsidók és keresztények között kötendő házasságokra szoríttassék.

Mi az 1-sőt illeti: Már fentebb röviden előadtam az okokat, melyekért én az általános vallásszabadságnak törvényben kimondását főképp hazánkban veszélyesnek nem tartom. - Századunk, s főképp hazánk állapotjait tekintve, nem a rajongás, hanem a vallásközünyösség az, mi a létező egyházakat veszéllyel fenyegeti. És miután a törvényjavaslat 3. szakaszában kimondatik, hogy: vallási hite vagy egyházi szabályai senkit sem menthetnek fel törvényben rendelt bármely polgári kötelességek teljesítésétől, s így a prozelitizmus azon eszköze, melyet a nazarénusok tanaik terjesztésére használnak, eltávolíttatik; erősen meg vagyok győződve arról, hogy ha a törvényjavaslat egész kiterjedésében elfogadtatik is, ez hazánkban nem fogja új szekták alakítását eredményezni, nemcsak azért, mert a vallásközünyösség, melynek Amerikában példáit látjuk, nem fekszik erkölcsünkben (mit a reformáció egész korszaka is bizonyít), hanem azért is, mert, ha az indítványozott törvény nem fogadtatnék is el, miután azon még törvényesen nem módosított törvények, melyek új vallásnak hirdetői ellen büntetéseket szabnak, századunkban nem alkalmazhatók, a kormány kezében nincsen semmi törvényes eszköz, mellyel új vallások hirdetői ellen - ha azok egyébként a törvényt nem sértik - felléphetne, s így azok most is gyakorlatilag szabadon terjesztik tanaikat, mint ezt éppen napjainkban a nazarénusok s Erdélyben a szabbatáriusok esete bizonyítja.

Hercegségnek azon nézetét, hogy az egyes felekezeteknek vallásuk szabad gyakorlatára adandó engedély a törvényhozás határozatától tételeztessék fel, mely az egyes felekezetek egyházi szervezetét megvizsgálva afelett ítélt, - én részemről már azért sem fogadhatom el, mert a törvényhozást a vallási meggyőződés körébe tartozó kérdések megítélésére illetékesnek nem tartom, s mert azon veszélyt, mellyel ily kérdéseknek a törvényhozás körében előforduló tárgyalása által minden, hazánkban eddig létező egyházak függetlensége, sőt fennállása fenyegetve lenne, sokkal nagyobbnak tartom mindazon hátrányoknál, melyek új felekezeteknek támadása által a létező egyházakra nézve háramolhatnának.

2-szor: Mi azon észrevételeket illeti, melyeket Hercegséged az 5. szakasz 2. kikezdésének szerkezetére teszt, ezeknek, úgy hiszem, megfelelő lesz azáltal, ha az említett szakasz második kikezdésének végéhez a következők csatoltatnak.

„azonban a törvényekben eddig is elismert bevett vallások egyházai csak új szervezkedések esetében kötelesek szervezetüket az államkormányának bemutatni.”

Az, hogy minden vallásfelekezetek, amennyiben azok körében főtiszti választások előfordulnak, ezeket és gyűlési jegyzőkönyveiket a kormány kívánatára bemutatni tartoznak, az állam azon főfelügyeleti jogának szükséges következménye, melyet senki kétségbe nem vonhat, s mely éppen azért a kat. egyház teljes függetlenségére nézve veszélyes nem lehet, miután ezt az autonómiájukra olyannyira féltékeny protestánsok sem tartják annak.

3-szor: Azon észrevételekre nézve, melyeket Hercegséged az 5. szakasz 3. kikezdésére teszt, röviden csak azt jegyzem meg, hogy ha a törvényjavaslat első szövegezésében a kat. autonómiának törvény általi biztosítása említettett (s most is szükségesnek tartom, hogy az autonómiának törvénybe iktatása megemlíttessék), ezt nem azon célból teszem, hogy a kat. egyház függetlensége korlátoztassék, hanem ellenkezőleg azért, hogy e függetlenség törvény által biztosítva legyen, s minden következtetéseiben elismertessék. Mert miután az 1848. III. törv. cikk 6. §-a mindazon tárgyakban, melyek eddig a magyar kir. udvari kancelláriának s helytartótanácsnak köréhez tartoztak, a végrehajtó hatalmat ezentúl kizárólag a magyar minisztériumra bízta, s miután ezen törvény értelmében a kat. egyházat illető jószágok és alapítványok kezelése a vallás- és közoktatási miniszterre bízott, ki azokra nézve ugyane törvény 37. §-a értelmében a törvényhozásnak számolni tartozik, e miniszter az eddig általa kezelt alapítványokat s vagyontulajdonokat a katolikus autonóm egyház független kezelésébe csak úgy bocsáthatja át, ha erre a törvényhozás által felhatalmazást nyer, mi csak úgy történhetik, ha a katolikusok önkormányzata, Ófelsége legmagasabb jóváhagyásával megalkotva, törvénybe iktattatott.

Az 1790-iki 23. és 26. törv. cikknek külön idézését törvényjavaslatomban azért nem tartottam célirányosnak, mert ezen törvényben csak az mondatván ki, hogy Ófelsége a kat. egyháznak alapítványait az alapítók szándéka értelmében, azaz kat. célokra fogja kezelteni; ezen törvénycikk említése inkább a most gyakorlott eljárás folytatását, mint a kath. egyház függetlenségét biztosítaná.

Hogy azonban e szakasz szerkesztésében azon szerkezetet lehetőleg megközelítsem, melyet Hercegséged velem közölni szíves volt, s legalább intencióinak, amennyire saját

meggyőződéseem engedi, megfeleljek, az 5. §. 3. kikezdését ekként szándékozom módosítani: „Mindazonáltal az államnak a római és görög kat. egyházak iránt eddig gyakorlott (és ezen egyházaknak az állammal való szoros összeköttetésükben századokon át kifejtett tényleges viszonyaiból folyó) minden jogai továbbra is, de csak addig fenntartatnak, míg ezen egyházak szinte önkormányzat alapján szervezkednek, és mihelyt ezen önkormányzatuk Király Őfelsége legmagasabb jóváhagyásával megalkotva s törvénybe iktatva leend, azonnal a római és görög katolikus hívők is Őfelsége apostoli, nevezetesen püspök-kinevezési jogainak épségben tartása mellett, minden, eddig az államkormány által intézett egyházi és iskolai ügyekben önmaguk rendelkeznek; valamint jelenben az államkormány által kezelt alapítványaikat s vagyoni tulajdonaikat saját kezelésük alá vehetik.”

4-szer: A jelen törvényjavaslat 8. §-ának szerkezetét ekként tartottam módosítandónak: „Különböző hitvallású egyének is házasságra léphetnek, és a törvényes formákkal megkötött vegyes házasságokat polgári következményeikre nézve az állam jogérvényeseknek ismeri.

A házasság egyházi úton megkötésére nézve az eddigi törvények érvényesek.

A házasság jogi oldalát és polgári úton megkötését külön törvény szabályozandja.”

Hercegséged hozzám intézett becses levelében azon óhaját fejezte ki, hogy ha már elkerülhetetlenné vált volna is, hogy a keresztények és zsidók között a házasság kötése lehetővé tétessék, ez inkább egy külön e célra alkotott törvény által eszközöltetnék, holott a jelen törvényjavaslat a polgári házasságra nézve egy új törvényt helyez kilátásba.

Hercegséged ismeri nézeteimet ezen kérdés iránt, én részemről a polgári házasságnak behozatalát a keresztények között nem tartom szükségesnek, s igen sajnálom, hogy éppen az 1868: 53. t. c. végrehajtásánál tett akadályok okozták, hogy jelenleg mind általánosabban kívántatik a polgári házasság behozatala még olyanok által is, kik attól előbb idegenkedtek. - Nem is tartom azt időszerűnek, miután azon hatóságok, melyek előtt a polgári házasság kötendő, hazánkban nincsenek még szervezve, éppen azért a jelen törvényjavaslat a polgári házasság lehetőségének elvbeli kimondásán nem is mehet tovább, s ezen intézmény gyakorlati alkalmazását kénytelen azon időre halasztani, mikor minden szükséges kellékekről gondoskodva lesz, melyeket ezen intézmény igényel. Az elvnek kimondását pedig, melyet a törvényhozás nagy többsége visszautasíthatlanul kíván, én részemről nem tarthatom sem egyházunk elveivel ellenkezőnek, sem annak érdekeire nézve annyira veszélyesnek, mint azt Hercegséged feltenni látszik.

Mert miután a kat. egyháznak elvei széles e világ minden országaiban csak ugyanazok lehetnek, és a polgári házasságnak intézménye pápai konkordátum által helybenhagyva, Franciaországban, Belgiumban stb. létezik, s miután ez intézmény ezen országokban a kat. egyház érdekeit nem sértette, s a vallásos érzület gyengítésére semmi befolyást nem gyakorolt, én részemről elismerem, hogy a polgári házasságnak hazánkban behozatala nem szükséges, nem korszerű, hogy az sok nehézségekkel jár, de azt, hogy az a kat. egyház elveivel ellentétben álljon, vagy egyházunkat veszélyeztesse, azt semmiképpen addig nem ismerhetem el, míg a törvény az egyháztól semmi mást nem követel, mint azt,

hogy a polgári házasságot polgári következményeire nézve ő is jogérvényesnek ismerje el.

Hogy a kat. és más keresztény egyházaknak hívei a házassági szerződésnek polgári úton lett megkötése után ezentúl is az egyházhoz fordulandnak, hogy e szerződés általa szentesíttessék, a dolgok természetében fekszik; s valamint Franciaországban és Belgiumban, úgy nálunk, meggyőződésem szerint, csak igen ritkák lesznek az esetek, melyekben a házasságra lépők az egyháznak hozzájárulását nem veendik igénybe. Természetes az is, hogy az egyház a házassági szerződést egyházi következményeire nézve csak azon esetben tekintendi érvényesnek, melyekben azoknak kötéséhez hozzájárult; de valamint az egyháznak jogköre nem sértetik, ha például valamely állam törvényt alkot, mely szerint az egyház csak oly egyéneket részesíthet a házasság szentségében, kiket az állam, miután hadkötelezettségüknek megfeleltek, arra feljogosított, úgy az sem sértheti az egyháznak jogkörét, ha az államnak törvényei e felhatalmazást azon feltételhez kötik, hogy az illetők, mielőtt az egyház oltárához lépnek, szándékukat a világi hatóságnál jelentsék be, s házassági szerződésüket a világi hatóság által vezetendő könyvekbe írássák be.

S ezért én teljes meggyőződésem szerint, ha már a polgári házasságra nézve törvény alkottatik, az egyház érdekében sokkal célirányosabbnak tartom, ha a polgári házasság kötése mint az egyházi szertartást megelőző feltétel imperatívusa mondatik ki, mint ha az minden egyes esetben az illető szabad akaratára bízatik.

Teljes őszinteséggel előadtam Hercegségednek nézeteimet, melyekhez még csak azon meggyőződésemnek újabb kifejezését csatolom, hogy a dolgok jelen állásában azt, hogy az általános vallásszabadság tárgyában törvény alkottassék, elkerülhetetlennek tartom, s hogy tekintve az autonómiának azon fokát, melyet hazánkban a többi vallásfelekezetek élveznek, s azon állást, melyet a kat. egyház az állammal szoros összeköttetése következtében jelenleg elfoglal, a vallásfelekezetek teljes egyenjogúságának biztosítását a kat. egyházra nézve nemcsak nem sérelmesnek, hanem kedvezőnek tartom.

Fogadja Hercegséged kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Budán, 1869. évi december hó 19-én.

**Alázatos szolgálja
B. Eötvös József**

322. KÁRFFY TITUSZNAK

(Töredék)

(1870. január 10.)

[...] A mai eső után nem tudom, mikint jutok híres Szeged városába. Valószínűleg ökrökkel vontatnak be, s ez esetben én leszek az első miniszter, ki - az afrikaiak kivételével - szarvasmarhával tartja diadalmas bevonulását valamely városba. [...]

323. EÖTVÖS LORÁNDNAK

(1870. január 29.)

29/1 870

Kedves fiam!

Január 25-én írt soraidat a mai postával vettem. - Azon leszek, hogy még a napokban küldhessek párszáz forintot, azonnal, mihamarabb a szükséges pénzt kikölcsönözhetem, mert a farsang költségei sovány tárcámat kiürítették, és nem áll a jelen pillanatban semmi rendelkezésemre. Nem teszek szemrehányásokat, sőt még azon intéssel is megkímélnélek, hogy „a lángocskát, melyet eloltani még erős szándékom nincs”, mégis soká ne lobogtasd - ha erre helyzetem nem kényszerítene. -

Sokkal többre becsüllek, semhogy brutális élvezetektől féltselek. - A bor s azon leányok, kiknek kegye pénzbe kerül, soha nem fognak kielégíteni, sőt hosszabb időre még mulattatni sem. És e tekintetben minden aggodalom nélkül nézném tévelygéseidet, aggasztó itt csak a pénzkérdés, s ezt illetőleg nem ajánlhatok elég vigyázatot, mert habár arról biztos lehetsz, hogy addig, míg hatalmamban áll, minden áldozatra kész vagyok, csak hogy zavarba ne jöjj; fájdalom, saját hatalmam e részben oly csekély, hogy nem sok áldozatot bír el. - Ismered anyád vagyonát, mely összes vagyonunkat képezi, s a terhek levonása után körülbelül 12 000 frtot jövedelmez. Ebből múlt évben reád valamivel többet költöttem 3000 frtnál. Most számítsd ehhez háztartásom s a 3 leány költségeit, s látni fogod, hogy nagyobb adósságoktól csak azáltal menthetem meg magamat, mert mint miniszter 12 000 frt fizetést kapok, mely azonban alkotmányos országban mindig bizonytalan, s az országgyűlés egy szavazatától függ, mely valamely fontosabb kérdésben kisebbségben hagyván, lemondásra kényszerít. - Azért írom mindezeket, hogy meggyőződjél, miként nem fukarság vagy az, mert ifjú örömeidet irigylem, hanem a kényszerűség bír arra, hogy annyiszor takarékosagra intelek. - Reményilem, intéseim sem fogják csökkenteni bizodalmaidat, s nem fognak akadályul szolgálni, hogy ha zavarba jössz, mindig hozzám fordulj. - Hisz minden körülmények között én mindenestre könnyebben s kevesebb áldozattal segíthetek a bajon, mint te, és segíteni fogok mindig, míg hatalmamban áll, csak egyre kérlek, nyugalmam, egész jövőd, sőt a becsület nevében, hogy soha ne játsszál, s ha talán most is egy kis veszteség merítette volna ki oly hamar pénztárcádat - tekintsd elveszettnek, s ne iparkodj azt visszaszerezni. - Főképp e tekintetben kívánok megnyugtatót, s azért kérlek, ha játszottál - add szavadat, hogy azt tenni többé nem fogod.

Korodban főképp az, ki oly viszonyok között nevelkedett, mint te, nem ismeri a pénzkérdések fontosságát.

Én magam 28 éves lettem, míg az életnek ezen legprózaibb s kínosabb oldalát ismerni tanultam; de hidd el, nincs jólétünkre, sőt még arra nézve is, hogy valami kitűnőt véghez vigyünk semmi nagyobb befolyással, mint az, hogy jövedelmünkkel kijönni tanuljunk. - Nem tartozol azok közé, kiknek a takarékoság természetében fekszik - nem bámulom, az nem tartozik családi tulajdonaid közé -, de annál szükségesebb, hogy ezt magadnak megszerezzed, mi első időben erőmegfeszítésbe kerül, de elérhető, s mindenestre megéri

a fáradságot, mert függetlenségünk feltétele. Ha tőlem függne, szívesen felmentenélek e kénytelenségtől. Az isten megtagadta tőlem azon legfőbb boldogságot, hogy gyermekeimet legalább minden anyagi gondtól felmenthessem, de miután azt nem változtathatom meg, szükség, hogy őket s főképp téged jókor figyelmeztesselek helyzetedre, hogy annak jó és rossz oldalait szemed előtt tartva, aszerint intézd dolgaiddat. - Minap volt nálam az öreg Wodianer, és monda, hogy szívesen cserélne velem. Ha tőlem függne, elfogadnám az ajánlatot. Átengedve mindent, amit írtam, amit tettem, s még ezentúli törekvéseim céljait is, és átvéve helyette millióit, mivel mindenesetre azon előny járna, hogy amit szereztem, köztetek feloszthatnám, míg most, egész életem fáradságainak számotokra nem szerezhettem mást, mint jó nevet s talán jóakaratot, mely, ha az életben felléptek, a pályán fogadni fog; azonban nem áll hatalmamban, hogy Wodianerrel cseréljek, elfogadjam, mit valószínűleg senki sem bánna meg hamarabb, mint ő, és így az egésznek ironiája az marad, hogy neked szegény apád van és lesz, olyan, ki mindenét szívesen megosztja veled, sőt egészen rendelkezésedre teszi, de kinek nem sokja van, miről rendelkezik, s hogy eszerint kell rendezni életedet - a lehetőségig takarékosan most, s úgy, hogy magadnak ezentúl magad is valamit szerezhessél, mert az, mi reád vár, alig lesz több, mint mit most is elkeltesz, s így ha csak tűrhető egzisztenciát óhajtasz, magadról is kell gondoskodnod.

Az egész előny, melyre számolhatsz, az, hogy én utadat egyengethetem. - De elég, sőt talán sok is, amit írtam, de nem akartam oly lakonikusan felelni, mint utolsó leveledre, hogy félreértsél. Jobb ily alkalommal, ha kibeszéljük magunkat, s te is jobban fogod tenni, ha ezentúl többször s valamivel hosszabban írsz.

Szerető apádnak
Eötvös

325. EÖTVÖS LORÁNDNAK

(1870. március 11.)
11/3 870

Kedves fiam!

Éppen ülésbe készültem, mikor 8-án írt leveledet hozták. Szokásom szerint tehát megint a képviselőházban válaszolok. Ha az idő Svájcban hasonló az idevalóhoz - jól tetted, hogy visszatértél. Itt a tél minden kellemetlenségeivel újra kezdődik, s most is hóförgeteg tépdesi a háromszínű lobogót, mely az országházra felvonatott. - Így időben sokkal szívesebben tudlak egyetemed körében, mint a Titlis vagy tán csak a Pilatus v[agy]. Rigi magaslatain, azonban nem tagadom, hogy az ismerősök, kikről szólsz, s kiket kerülve Luzernba mentél, kissé aggasztanak, főképp midőn azon ragaszkodást látom, melyet az bizonyít, hogy követtek. - Kérlek, fiam, vigyázz magadra, éppen jó tulajdonaid, humanitásod és jószívűséged, ez teszik reád nézve veszélyessé az ily társaságot, és fájdalom, eljött az idő, hol a jövőről kell gondoskodnod. - A baj, mely minap a képviselőházban ért, nem volt oly súlyos, minővé azt a lapok festették. Nem volt gutaütés, csak emlékeztetés reá. A halál csak csendesen kocogtatott, s reménylem, még nem azonnal fog beköszönteni, azonban szükség, hogy a lehetőségről komolyan

gondolkozzunk, s pedig nemcsak én, hanem Te is, mert végre ha én nem leszek, te vagy családodnak nemcsak feje, hanem föltartója is. - Anyádnak támaszra lesz szüksége, s mert könnyen meglehet, hogy én soká támasza nem lehetek, mentül előbb férfivá kell válnod, hogy helyemet pótoljad. - De hagyjuk ezt, szomorú téma, és te magadnak éppoly jól el tudsz mondani mindent, mint én. - Ha ismerőseid Heidelbergben nem hagynak nyugton, talán egy időre Karlsruheba mehetsz Kmoskóhoz vagy máshová. Azonban e részben mindent saját belátásodra bízok. - Mennyire vágyódom a pillanat után, mikor a doktorátust letéve hazajössz, azt alig mondhatom, de azért mégis óhajtom, hogy csak akkor jöjj, ha egyetemi pályádat befejezted. Akkor nevelésed egy bizonyos Abschlusshoz ér, és arról tanácskozunk, vajon Wilhelm Meisterünk Wanderjahrjait kezdje-e meg, v[agy]. pedig az élethez fogjon komolyan, mint férfiú. Addig tehát ezekről ne beszéljünk, azonban igen le fogsz kötelezni, ha időről időre írsz. Nincs más örömöm, mint bennetek, és csakugyan van örömökre szükségem, mert jelen helyzetem több mint kellemetlen. Napjaim küzdelmek között folynak, s rosszakarat és értelmetlenség elkövetnek mindent, hogy helyzetemet elkésérítsék. - De küzdeni kell és küzdeni fogok, habár legszebb reményeim naponta fogynak; mert egyről meg vagyok győződve, és ez az, hogy ha fáradozásaim a magyar nemzet speciális érdekeit nem mozdítják is elé, legalább nem lesznek elvesztve általában véve a civilizáció érdekében. - E levelet, mint a dátumból látod, a leghevesebb diszkusszió között írom, mely a honvédek nyugdíjaztatásáról folyik. - Az opposíció a honvéd-kérdésből politikus kapitálist csinál, és ezért ugyanezen kérdést évenként elérántja, ámbár már minden becsű honvédről régen gondoskodva van, és honvédek nyugalmazása adó útján újra felélesztené a nemzetiségi ellentéteket. - De ezt s azon veszélyeket, melyek abból következhetnek, kedves Uraimék nem bánják. Csak beszélni lehessen, agitálni és éljeneztetni, a többi mindegy nekik. Ők egy fáklyászenét ma nem adnak azért, ha pillanatnyi dicsőségek árán a haza nagyságát vásárolhatnák meg, hisz minek volna e haza az ő hazájok, ha e sajátjukból jövedelmet nem hozhatnának. -

De elég mára, ég áldjon meg; írdál mentül előbb és

szeresd
szerető apádat
Eötv...

Hétfőre várom Ilonát fiacskájával.

330. EÖTVÖS LORÁNDNAK

(1870. július 3.)
3/7 870.

Kedves fiam!

Miután e kiadásra előkészülve nem valék, várnom kellett, míg fizetésemet felveszem. Itt küldöm a kívánt 1000 frtot, hogy Heidelbergből becsülettel elmelessél, azon egy megjegyzéssel, hogy miután pénzbeli viszonyainkat veled közlöttem, és így tudhattad, hogy főképp most, midőn Jolán kiházásítása annyi gondot okoz, a kívánt összeg rendelkezésemre nem áll, legalább azt kívánhattam volna, hogy szükségéről előbb

tudósítsál. Nem vagyok elkényeztetve, de ennyi figyelmet talán követelhetnék. - Ha a pénzt felveszed, kérlek, tudósíts, de ne mint minap, Jolán által, mert anyád arról, hogy pénzt küldök, nem tud semmit, felesleges, hogy neki jelen gondjainál még többet csináljak. Ég áldjon meg.

Szerető apád
Eötvös

332. gr. ANDRÁSSY GYULÁNAK

(Töredék)

(1870. július)

[...] Az itt teendőket bátran bízhatod rám; én se a fáradságtól, se a felelősségtől nem ijedek vissza, amellyel helyettesítésed járhat, s biztossá teheted öfelségét, hogy szelídségem dacára nem fog hiányozni bennem az erély annak megvédésére, aminek alkotása egész életemnek fő törekvése volt. [...]

340. gr. ANDRÁSSY GYULÁNAK

(1870. augusztus 16.)

Kedves barátom!

E percben jön kezembe Beustnak a konkordátum iránt írt nótája, amelyben ez van:

„Die ungarische Regierung, indem sie sich auf ein *altes* Privilegium der apostolischen Könige stützt, bereitet sich vor das placetum regium anzuordnen. In Österreich ist die Aufhebung des Concordats genügend erschienen, ohne dass wir zum placetum regium greifen, *das überdies mit dem liberalen Geiste der österreichischen Staatsgrundgesetze im Widerspruch steht.*”

Mir scheint es nicht die Aufgabe der österreichischen Regierung zu sein, irgend eine Massregel der ungarischen Regierung, welche diese im Einvernehmen mit dem Souverain und mit dessen Einwilligung ergriffen hat, einer Kritik zu unterziehen. Am wenigsten kann dies die Aufgabe des gemeinsamen Ministers der Auswärtigen Angelegenheiten sein, der ja auch der Minister für die Angelegenheiten Ungarns sein sollte.

Jedenfalls aber muss ich Dich bitten, Seine Excellenz hierauf aufmerksam zu machen. Die Interessen der Monarchia und Sr. Majestät liegen mir zu sehr am Herzen, als dass ich mich hinreissen liesse, auf diese Insinuation auch nur durch die Presse zu antworten. Es wäre mir ganz gewiss nicht schwer zu beweisen, wie wenig die Aufhebung des

Concordats im gegenwärtigen Falle nützen kann, wenn man mit derselben nicht auch das Recht des Placet ins Leben ruft. Die Zeit wird diesen Beweis liefern. Übrigens bitte ich Dich auch Seine Majestät darauf aufmerksam zu machen, wie sehr unsere Stellung erschwert wird, wenn die Herren des Wiener Ministeriums ad captandam benevolentiam publici unsere Massregeln verdächtigen. Ich habe, ohne meine Person zu schonen, bis jetzt jeden Conflict in Religionssachen zu vermeiden versucht, und werde dies, solange ich noch im Amte bleibe, auch in Zukunft zu thun suchen, doch für den Erfolg kann ich nur insofern gutstehen, als mir wenigstens von jenen keine Hindernisse in den Weg gelegt werden, die eben so wie ich die Interessen Sr. Majestät zu vertreten haben, und diese fordern von allem die höchste Vorsicht in allem, was mit der Frage der Religion zusammenhängt.

Ezeket németül írtam, de mondhatom, magyarul káromkodtam, mikor Beust nótáját olvastam.

Stremeyer Vortragjáról nem szólok; ezt is, ha már publikálni akarták, másképp kellett volna írni. Gondoskodjál, hogy a mi fölterjesztésünk a közönség elé ne kerüljön. Én fölterjesztéseimet öfelségének írom, s azok nem valók a lapokba. Ha az országgyűlés összejön, Ghyczy interpellálni fog az infallibilitás iránt; ekkor majd válaszolok; addig ezen ügyben semmi nyilatkozat nem szükséges. Mert miután nálunk konkordátum nem létezik, és a placetum-jog soha nem szűnt meg, az, hogy ez esetben vele élünk, nem kíván semmi explikációt. Ez kötelességünk, s azt, hogy e kötelességet teljesítjük, külön kihirdetni vagy motíválni képtelenség. Valamint a konkordátum irányában nem nyilatkoztam soha, hanem egyszerűen törvényes állásomhoz ragaszkodom, azaz nemlétezőnek tekintetem e szerződést, hasonlóan akarok eljárni itt is. Ég áldjon. Híved

Eötvös

347. TOLDY FERENCNEK

(1870. december 8.)
8/12 870.

Tisztelt barátom!

F. hó 6-án hozzám intézett sorait csak ma vevém. Sajnálom, hogy az azokban kifejezett kívánságot nem teljesíthetem, nemcsak, mert nincs időm, de azért is, mert ellenkezik nézeteimmel. - Legjobban szeretném, ha a közönség és én sohasem ismerkedtünk volna meg egymással. De miután ez megtörtént, s elég vigyázatlan voltam csaknem húsz kötettel a nyilvánosság elébe lépni, legalább nem akarom, hogy ezen ismeretség még intimebb legyen. Eleget nyomattam ki, min a jó- vagy rosszakaratú kritika elmésségét gyakorolhatja; ahhoz, miként támadtak az egyes művek s miként jutottam meggyőződéseimhez, a publikumnak nincs köze, és ha már vázlatos életrajz kívánsatik, az adatok, melyek a Conversations Lexiconban, vagy, ha több kell, azok, melyek Csengery Szónokok könyvében foglaltatnak, bőven elegendők; a többit Ön fantáziája fogja pótolni, akár világosabb, akár sötétebb modorban, ezt egészen művészetére bízom. Ily mesteri kéztől köszönettel fogadom arcképemet, még ha kissé Rembrandt

modorában tartatott is, és több árny, mint fénypont lesz benne. - Egyet rektifikálnom kell: nem neveltetem soha más, mint anyám által, Lilien nagyatyám házában, de nagyszülőim minden befolyása nélkül.

Őszinte tisztelettel

**alázatos szolgája
Eötvös József**

350. TANÁRKY GEDEONNAK

**(1871. január 6.)
6/1 71**

Tisztelt barátom!

Igen kérlek, jöjj holnap reggel (10 órától bármikor) hozzám. Hogy a hivatalban teendő intézkedések iránt együtt szólhassunk,

**híved
Eötvös**

1912

Bécs, 1867. február 10.

Ma jöttem fel Andrássyval és Lónyayval, hogy a honvédelmi minisztérium iránt még létező véleménykülönbségeket, ha lehet, kiegyenlítsük.

Deák tegnap jött vissza innen, s mint látszik, mély gondokban. Ő az egyetlen, ki a pozíció komolyságát s veszélyességét látja. L[ónyayt] híres ildomossága mellett a miniszteri tárcának vágya vakított[a] el. A[ndrássy]t egy nagy névnek reménye túl bátorra tesz[i], s részben talán az is, mert aránylag keveset foglalatostkodott ily dolgokban életében, s a politikát hírlapokból s nem a történelemből tanulta. Helyzetünk annyira komplikált, oly egészen szokatlan, hogy azt helyesen csak az ítélni meg, ki azt egészen nyugodtan nézi, és én saját meglepetésemre oly hangulatban vagyok. Soha oly pillanatban, melyben tölem határozat kívántatott - sokkal kevésbé fontos, mint most -, ily tökéletesen nyugodtan nem éreztem magamat.

Meggyőződésem, hogy ha magyar kormány létesülhet, ez a hazának nagy szolgálatokat tehet, sőt egy szebb jövőnek megállapítója lehet, s azért kötelesnek érzem magamat a minisztérium elfogadására; ellenben nem érzek semmi vágyat utána, sőt tisztán személyes szempontból jobban szeretném, ha e megtiszteltetés elmaradhatna, mert a jelen pillanatban mindenestre csak másodrendű szerepet játszhatok, s ily dicsőség nem éri fel azt, mit személyes kényelemből áldoznom kell, s azonkívül kevés bizodalmam van társaim képességéhez, Horváthot - saját szakjában - kivéve. De éppen ezért jobban ítélnék helyzetünkről, mint társaim.

Főbajunk a hamis kiindulási pont, melyet Deák választott, midőn a jogkontinuitás elvét állítja fel, és az emberekkel elhitette, hogy minden további lépésnek előfeltétele a *restitutio in integrum*, azaz egy lehetetlenség.

Miután 848-ban és 49-ben köztünk s Ausztria között véres harc folyt, melyben legyőztünk, de melyet békekötés nem követett, az ország állapotja ugyanaz, mely a Rákóczi-háborúk után, a szatmári békekötés előtt volt, s a fődolog - az egyetlen praktikus - nézetem szerint az lett volna, hogy miután Ausztria a *jogeljárás* elvével felhagyott, s mint jogosult nemzeti egyéniség elismerttünk, e békeszerződés által megköttesék.

Miután sem azon állapot, mely a *sanctio pragmatica* megkötésénél, sem az, mely 1848-ban létezett, vissza nem állítható, s miután régiebb törvényeink minden további lépések kiindulási pontját, államszerkezetünk továbbépítésének alapját képezik ugyan, de a jelen pillanat szükségének nem felelnek meg, a feladás nem az, hogy azt, ami volt, tökéletesen restituáljuk, s előbbi állapotjainkra visszamenjünk - mi népeknek, mint egyeseknek egyiránt lehetetlen -, hanem az, hogy a régi törvényes alapon oly valamit alkossunk, mi a jelen szükségének éppen úgy megfelel, mint maga idejében a *sanctio pragmatica*, s később a 791-iki törvények saját koruk szükségének megfeleltek.

1848-ban mondtam ki a tribünön, hogy egy új *sanctio pragmatica* kötése van szükségünk, s míg ennek megfelelő nem lesz, provizóriumok között fogunk mindig élni.

Igaz, hogy ha a 67[-es] bizottmány munkálata törvényesen elfogadtatik, tulajdonképp e szükségnek eleget teszünk. A határozati pártnak igaza van, hogy e munkalat által egész alkotmányos állásunk megváltozik, s Magyarország egészen új helyzetbe lép. De vajon ki tarthatja e bizottmányi munkalatot kielégítőnek? Ki nem látja át, hogy annak legfőbb érdeme abban fekszik, hogy az a fejlődés lehetőségét, sőt szükségét foglalja magában, s vajon e munkalat minden hiányai nem onnan erednek-e, mert oly dolgoknak, melyek feltarthatatlanok, színét akartuk feltartani, s midőn a jelennek tagadhatatlan szükségét kielégíteni iparkodnánk, egyszersmind azon jurisfikcióhoz ragaszkodtunk, hogy minden, miáltal új helyzetünk szükségének megfelelő, semmi egyéb, mint a régiek restaurációja.

Nem tudom, mennyire van tisztában Deák a helyzet iránt. Ha tudja, mit tesz, s a jogkontinuitás elvét azért állította fel, hogy a forradalmi irányokat, melyek 48-tól az országban elterjedtek, legyőzze, s ha mindazt, mit a 67-es bizottmány munkálataiban felállít, csak azért vonja le a *sanctio pragmatica*-ból, hogy a nemzetet oly pontra vigye, honnan szükségképp oda kell lépnie, hol állnia legjobb, akkor Deák nemcsak hazánkban, de általján véve a legnagyobb államférfiak egyike. Ha maga is osztja a csalódást, melyet terjesztett, s elhiszi, mit a nemzettel elhitetett, hogy csak a régi állapot szükséges következtéseit akarja létesíteni, a gondviselés eszközét láthatjuk benne, ki azt, minek történni kell, azon egy módon eszközölte, mely helyzetünkben lehetséges vala, mert teljes meggyőződése, hogy az, mi a 67-es munkalatban felállított, soha más úton nem fogadtatott volna el. De az kétségtelen, hogy helyzetünk ezáltal tetemesen megnehezített. Jurisfikció, olyan, melyről bárki minden pillanatban győzelmesen bebizonyíthatja, hogy az fikciónál nem egyéb, nem oly tér, melyen a kormány nehéz időben biztosan megállhatna.

A második nehézség, mely részben az elsőnek következése, céljaink határozatlansága.

Valamint kiindulási pontunk fikció, úgy az, mi után törekszünk, oly valami, mit tisztán nem tudunk, vagy nem merünk értelmezni, mert érezzük, hogy a világosság, melyet precíz értelmezés adna, el fogná tüntetni a látszó egyetértést, mely közöttünk létrejött.

Önámítás nélkül tekintve helyzetünket, kétségtelen,

hogy egyrészt Magyarországot teljes önállóságából, állami függetlenségéből indulunk ki,

s hogy másrészt arra készülünk, hogy államunk, mint önálló állam egy más állammal - azaz az osztrák birodalommal - nem mint eddig, csak perszonális unióban maradjon, de valóságos szövetségi viszonyba lépjen, mely által Magyarország s a birodalom között oly közösség alapíthatnák meg, minő eddig nem létezett.

Magyarország ezáltal éppen állami életének legfontosabb ágaira oly befolyást nyer, minőt eddig sohasem gyakorolt. Biztosítja materiális jólétét és szellemi fejlődésének lehetőségét oly mértékben, mint azt eddig nem tehette. Ellenben kétségtelen, hogy ami - főképp a jog szempontjából - önállóságát illeti, áldozatokat hoz, s mindazon ügyekre nézve, melyek Magyarországot s a birodalmat közösen érdeklik, körülbelül oly állapotba jön, minőben a forradalom előtt Amerika egyes államai az Unióhoz álltak.

Ausztria Magyarország önállóságát elismerve sokat nyer hatalomban, s valószínűleg anyagi jólétben is, miután azon arányban, melyben a nemzet kielégített, összes hatalma az összbirodalom érdekében használható. Magyarország szeparatistikus tendenciái, melyek három század óta soha nem szűntek meg, csak így semmisíthetnek meg. Ellenben tagadhatatlan, hogy a birodalom e cél eléréséért áldozatot hozni kénytelen, midőn Magyarország önállóságát oly kiterjedésben ismeri el, mint ezt eddig soha nem tette.

Mindkét részről a nyereség jóval felülmúlja a veszteséget. Az, mit nyerünk, valóság, s az, mit érte áldozunk, eszme, ideális jog, mely a másik részről soha nem ismertetett el. De hogy áldozatot kell hoznunk mindkét részről, az tagadhatatlan, s igen kétlem, hogy a két fél között egyik is eziránt tisztában legyen.

Meg vagyok győződve, hogy ha a fejdelem részéről több engedékenységet tapasztalunk, mint előbb, ez csak azért van, mert az engedményeket, melyeket ad, tisztán formálisoknak tekinti, s a birodalom felett most, mint előbb, mint *egy egész* felett akar uralkodni. S ugyanezt mondhatjuk hontársainkról, kik, ha a szükségnek engednek is, azt nem fogadják el, s meghajolnak a létező kényszerűség előtt, de azon reményben, hogy kedvezőbb körülmények között előbbi állásukhoz visszatérhetnek.

Ez az ok, melyért senki azt, amit tesz, definiálni nem akarja, melyért azt, amit teszünk, magunk s mások előtt fátyolba takarunk.

Meddig folytatható e titkolódzás, nem tudom, de az világos előttem, hogy oly állapotok, melyekben egy fikcióból kiindulva, elvek helyett rejtélyeket tűzünk ki célunkul, állandó nem lehet, s hogy később vagy előbb tisztába kell jönnünk; s ha ily viszonyok között egy szerep elvállalására határoztam magamat, ezt nem azért tettem, mert a jelen helyzetet

feltarthatónak hiszem, hanem éppen azért, mert meg vagyok győződve, hogy az nem tarthat sokáig, s mert helyzetemben talán siettethetem a pillanatot, midőn végre tisztába jövünk.

1919

A panasz, melyet elleneim legtöbbször hoznak fel ellenem, az, hogy gyűlölöm az arisztokráciát. A vád igazságtalan. Azon emberek, kiket leginkább tiszteltem és szerettem életemben, anyám, nagyatyám, egész családom arisztokraták voltak, s én a nemesség minden előítéleteivel nőttem fel, s azokhoz ragaszkodtam volna valószínűleg napjaim végéig, miután a népember szerepéhez sem kedvem, sem képességem nincs, s az értelmetlen zajt, mely nagy gyülekezetek következtében, utálok. De az arisztokrácia, melyet családom körében ismertem, oly emberekből állt, kik kiváltságos állásokban nem oly valamit láttak, mi nekik korlátlan szabadságot ad, vagy őket kötelességeiktől felmenti, de oly valamit, mi a kört, melyben mozognak, szűkebbre szorítja, s rájuk nagyobb kötelességeket ró. A nemesnek e felfogás szerint az általános erkölcsi szabályokon kívül még különös, csak őt kötelező szabályai vannak, s mutassatok ily nemességet nekem, s talán ismét arisztokrata leszek, mint gyermekkoromban voltam. De míg azok, kiket magam körül látok, s kik magokat arisztokratáknak tartják, csak azért ragaszkodnak állásukhoz, mert az nekik többet enged, s kevesebbet követel, inkább elfogadom még a demagóg címet is, semhogy azok sorába álljak.

1930

[1867. június 7.]

Holnap koronázunk, tegnap másodszor próbáltuk az egész szertartást, mintha színelőadáshoz készülnénk. Meg fogja-e próbálni a nép, hogy fejedelmét szeretni tudja, s pedig sokkal szükségesebb, hogy a nép ezt megtanulja, mint minden szertartásaink.

1939

Schol[a]

Félig sem oly fontos az, mit tanítunk gyermekeinknek, mint az, hogy tanítjuk. Amit az iskolában tanultunk, annak legnagyobb részét elfelejtjük, de a hatás, melyet egy jó oktatási rendszer szellemi tehetségeinkre gyakorol, megmarad.

1947

Olvastam egyszer - nem mondhatom hol -, hogy minden népnek legboldogabb pillanatja az, melyben hosszú elnyomás után egyszerre szabadnak mondhatja magát.

Mindég úgy voltam meggyőződve, hogy a szabadság képezi minden nemzet törekvéseinek nemcsak legméltóbb, de legjózanabb célját.

Ha jelen helyzetünket tekintjük, sok van abban, mit meglelégedéssel hozhatunk fel. A nemzet hosszú küzdelmek s nagy szenvedések után ismét visszaszerezte alkotmányos önállását. Maga határozhat saját ügyeiben. Maga tűzheti ki a célokat, melyek után törekednie kell. Saját belátása szerint dolgozhatik saját jólétén, s amennyiben azon összeköttetés miatt, melyben fejdelmünk egysége által a birodalom Lajtán túli népeivel állunk, érdekeink ezeknek érdekeivel válhatlan kapcsolatban állnak, a törvény biztosít, hogy azon közös ügyek, melyek e viszonyból fejlődnek, csak befolyásunk[kal], s így érdekeink tekintetbe vételével határozathatnak el.

De bármennyi legyen helyzetünkben, mire meglelégedéssel tekinthetünk, sok van abban még most is, mi aggodalomra okot ad.

1954

A politika mezején nem az után kell törekednünk, hogy ügyeinket rövid idő alatt, hanem az után, hogy azokat hosszú időre végezzük be.

1965

Népnevelés

Nézetem szerint maga e cím hibás, és azon tévedéseknek nagyobb része, melyet ezen ügy körül tapasztalunk, innen ered.

A nevelés nem lehet az állam feladása, egyszerűen azért, mert az állam, bármennyire terjesszük ki hatalmát, arra nem képes soha.

A nevelés csak a család, az egyház s azon kör feladása lehet, melyben a gyermek felnevekszik.

Az állam csak az oktatásról gondoskodhatik, arról, hogy minden egyesnek megszerezze azon eszközöket, melyek arra szükségesek, hogy függetlenségét feltartsa, s jólétének biztosításán dolgozzék.

Ebből a következőket vonhatjuk le.

1. Hogy miután az ismeretek neme és kiterjedése, melyek az egyesnek nélkülözhetetlenek, a társadalom általános műveltségétől függ, az államnak nevelési kötelessége csak ezen szükség határáig terjed, és soha nem terjedhet tovább, mint hogy az egyesnek a műveltségnek eszközeit szerezze meg. (Helyzetünkben az állam eleget tett, ha minden gyermeket írni, olvasni és számolni tanított.)

2. Hogy az állam a nép erkölcsére a nevelés által csak közvetve hathat, amennyiben a fogalmaknak változása nagy hatást idéz elé az eszközökre is.

S ezért meggyőződéseem szerint az egész vita, mely az iskolának vallásos jelleme s főképp akörül forog, vajon a vallásos oktatás az iskolamester által adassék-e, csalódásokon alapszik.

Egészen helyes nézet az, hogy a vallásos nevelés minden oktatásnál fontosabb. Egészen osztom a nézetet, melyet Guizot oly szépen fejezett ki, hogy az iskola akkor hat legjobban, ha az vallásos légkörben mozog. Sőt, elismerem annak fontosságát is, hogy a gyermekek konfesszióiuk szerint osztassanak el az iskolában. Kettős haszna van ennek:

az, hogy a szülék ily iskola iránt több bizalommal viseltetnek, s

az, hogy a gyermekek nem vitatkoznak a vallásról oly korban, midőn erre még kevésbé képesek, mint többnyire később.

De csalódik, ki azt hiszi, hogy arra, hogy az iskola vallásos atmoszférában mozogjon, elég, ha az iskolák konfessziók szerint elosztatnak, vagy hogy ha a tanító katolikus vagy protestáns, már biztosítva vagyunk, hogy a gyermekek konfesszionális tekintetben a kellő oktatást nyerjék.

E vallásos atmoszférát az iskolában csak ott fogjuk találni, hol az az élet más köreiben is létezik, és az iskola e részben nem idézi elé, hanem csak követi az általános irányt, s mi a konfesszionális oktatást illeti, teljes meggyőződéseim szerint nem az iskolamester az, kitől ezt várhatjuk, sőt nézetem szerint mentül fontosabbnak tartjuk ezt, annál kívánatosabbnak fogjuk találni, hogy az iskolamester erre a lehetőségig kevés befolyást gyakoroljon.

Igen közönséges, hogy kik a népnevelésről szólnak, s annak üdvös hatását ecsetelik, az iskolamesterről eszményképet állítanak fel, melyhez a pedagógia történetében több hasonló egyéniségeket mutathatunk fel, s minők csakugyan óriási hatást idézhetnének elé. De vajon számolhatunk-e ilyenekre?

Nagy tisztelettel viseltetem én azok iránt, kik élteket a nevelésnek szentelik, s meg vagyok győződve, hogy ezen osztály aránylag sok jeles és lelkesült férfiakat számol, de ha meggondoljuk, hány ezer iskolamesterre van szükségünk, ha meggondoljuk a vallásos közömbösséget, mely századunkban, fájdalom, minden osztályokban létezik (s nem kell elfelednünk, hogy a jelen pillanatban iskolamestereinket nem választhatjuk olyanokból, kik külön e pályára neveltettek), vajon feltehetjük-e iskolamestereinkben a szükséges buzgóságot s dogmatikus ismereteket, hogy a gyermekek konfesszionális nevelését jó lélekkel reájok bízhatnánk, s nem kell-e elismernünk, hogy e feladást csak egyedül az egyház teljesítheti.

Ha meggondoljuk, hogy azon nemzedék, mely a múlt században minden pozitív vallást megtámadott, oly időben nevedett, midőn az egész közép- s felsőoktatás az egyház kezében volt, s hogy figyelembe vesszük azon irányokat, melyek a teológia körében felmerültek, kétségen kívül el kell ismernünk, hogy ha a konfesszionális oktatást egészen az egyházra bizzuk is, még ez sem biztosít annak célszerűségéről minden esetben; de hogy e mód a legjobb, azt biztossággal állíthatjuk a priori is, és ugyanezt bizonyítja a tapasztalás, a vallásos nevelés sehol nem lévén jobb, s a konfesszionális buzgóság nagyobb, mint éppen azon országokban, hol ezen rendszer alkalmaztatik, Amerikában,

Hollandiában, s hogy ez legjobban felel meg a katolikus egyház követeléseinek, arra a pápának 1850. nov. 1-én tartott allocutiójára hivatkozom, melyben a szentatya mély sajnálatát jelenti ki afelett, hogy a vallásos oktatás világiak által adatik.

Általján véve valóban meglepő, hogy midőn a vallásoktatásnak a többi tanítástól elkülönözése forog szóban, ez az egyház befolyásának érdekében védelmeztetik, holott ha ezen befolyás üdvös, bizonyosan semmi nem biztosíthatja azt inkább, mint oly intézkedés, mely által az oktatásnak legfontosabb része egészen és kizárólag az egyházra bízatik.

1966

Nevelés

Az írás szavai szerint egyképpen születünk, s egyképpen halunk meg, s így életünk más örömei és szenvedései között kevés különbség létezik. Nincs talán ember, ki soha nem szeretett, soha nem gyűlött, kit a halál valamely kedvesétől nem fosztott meg, s ki a viszontlátás örömét nem ismeri, ki betegnek és egészségesnek érezte magát; a különbség felfogási képességünkben fekszik, s ez az elme műveltségétől függ, mely által jó vagy rossz helyzetünk érzete tartóssá válik, sőt néha minden külső alkalom nélkül támad.

Miután éltünknek legtöbb örömeit és szenvedéseit reményeinknek s emlékeinknek köszönjük, s ezekhez csak a reflexió által jutunk, kétségtelen, hogy a nevelés, mely által arra képesekké váltunk, nagy befolyást gyakorol boldogságunkra is. De azért a filantrópok nézete, kik a nevelést boldogságunk biztos kútforrásának tekintik, éppúgy mint Rousseau-é, ki a műveltségben csak szenvedéseink okát találja, egyiránt téves.

A műveltségnek hatása olyan, mint a világításé. Többet látunk általa, s jobban neveli örömeink és szenvedéseink összegét, de nem változtatja meg az arányt, melyben e kettő egymással áll; s így kétségtelen, hogy az, ki a nép nevelésén dolgozik, midőn az elnyomott, csak szerencsétlenebbé teszi azt. De ha valahol, úgy itt a baj magával hozza orvosságát, és szenvedéseinek élénkebb érzete, mely a nevelés által a népben előidéztetik, szükségképp azon állapotok megváltoztatását vonják magok után, melyek e szenvedéseket okozzák.

1990

Ezerek között alig van egy, ki irodalmi műt, mint egészt, felfogni képes legyen, s ha néha megtörténik, hogy valamely új munka, mely a művészet szabályainak megfelel, megjelenésénél nagy hatást idéz elé, ez soha nem az egész kompozíció tökélyének, hanem egyes helyeknek tulajdonítható, melyek szépségek által a közönséget megragadták. Éppen ez áll az emberekről is; nem tulajdonságaik összességétől s azoknak arányától, mely a jellemet képezi, hanem egyes tulajdonságaiktól függ az emberek ítélete, s azért oly ember, ki sok hiba és gyengeség mellett egyes szeretetreméltó vagy kitűnő tulajdonnal bír, kortársai között mindég népszerűbb lesz a valóban erényes férfiúnál, kinél - miután az erény éppen különböző tulajdonaink összhangzásában és kellő mértékében áll - egyes szép tulajdonai nem tűnnek fel.

1991

Kár oly megvetéssel szólni a fantáziáról. Ha jól meggondoljuk, mindent, mi életünkben boldogít, ennek köszönünk. A gyermek, ki bottal kezében három pajtástól követve egy nagy sereg élén gondolja magát, s a hadvezér, midőn parancsára ezrek halnak meg, valami valóban nagyot vél véghezvinni. Az ifjú, ki kedvesének birtokáért életét áldozná fel, s a fukar, ki életének örömeit feláldozza, s még a gyaláztatótól sem ijed vissza, ha vele kincseinek halmát nevelheti, nem képzeleteknek köszönik-e örömeiket, nem azért fáradnak, azért lelkesülnek-e, mert fáradozásaik által oly boldogságot reménylenek, mely tulajdonképp nem is létezik? Mert hisz a nagy vagyon, földi boldogságunk e legprózaibb forrása is csak azért boldogít, mert általa minden örömök élvezhetése látszólag lehetővé válik.

1996

Korunk nagy szenvedéseken ment keresztül, talán még nagyobb szenvedések állnak előttünk. De ne csüggedjünk azért. Minden nagyobb átalakulás hasonló szenvedésekkel jár, melyek annál nagyobbak, minél fontosabbak azon eszmék, melyeknek körében az történik, de eddig mindenik, melynek emlékét a történelem feltartotta, az emberi nem jobblété[hez] s erkölcsi emelkedéséhez vezetett, s ha természetes, ha sokan korunkon éppúgy kétségbeesnek, mint ez sokakkal a reformáció korában történt - mert nem foghatják fel, miként fog az emberi nem élélni azon eszmék nélkül, melyek eddig a társadalom alapjait képezték -, erősen meg vagyok győződve, hogy valamint a reformáció, úgy korunk mozgalmi egy új, szebb fejlődésnek kezdetei.

2006

A demokráciának is vannak parvenüjei, s elég nagynevű s szívében büszke urat ismertem, ki népies modorában magát senki által felülmúltni nem engedé. Többször ezen urak sorsa ugyanaz, mint a meggazdagodott üzéreké, kik az arisztokrácia soraiba tolazkodnak. Tökéletesen utánozzák, sőt túlozzák a népnek hibáit, de éppen jobb tulajdonaikat nem tulajdoníthatják el, és azok, kiknek körébe tolazkodtak, soha ez idegeneket magokhoz hasonlóknak nem fogadják el.

2019

Mint midőn valaki kis méccsel egy nagy terembe lép, s majd ide, majd oda irányozva kis világát, a temérdek dolog között majd egyet, majd mást meglát, de anélkül, hogy az egészről fogalma lenne, vagy azon temérdek tárgynak, melyet a terem magába foglal, csak sejdítené is [mibenlétét]. - Ilyen tudományunk. Kár annyira büszkélkednünk.

2028

Két dolog van, mire megelégedéssel tekintek vissza, s mit tőlem még elleneim sem tagadhatnak meg. - Az első, hogy bármennyiszer csalódtam, bármennyiszer kétkedtem egyes nézeteim felett, nem ingadoztam soha érzelmeimben, s egyes eszmékhez soha nem vesztettem el bizodalimat.

A második, hogy egész életem ezen eszmék létesítésének volt szentelve, s mint magamat, úgy minden tehetségeimet mindig csak ezen eszmék eszközének tekintettem. - Az írónak azon előnye vagy hátránya van, hogy nemcsak tettei, de gondolatjai is a világ előtt fekszenek. - Nyelvünk halad, korunkban az eszmék sebesen változnak s hamar avulnak el, s így összes munkáim, melyek a nemzet fejlődésére korunkban elég hatást gyakoroltak, talán nem fogják túlélni szerzőjüket, de míg azok fennmaradnak, ki azokon végigmegy, el fogja ismerni, hogy azon demokráciának, mely nem lármáz, de dolgozik, nem másokat levonni, de emelkedni akar, mely nem a pór uralma, de szabadság után vágyódik, e hazában én is egy kis bajnoka voltam, s hogy ha életem sem azoknak, kik dicsőség vagy vagyon, sem azoknak, kik megelégedés után törekszenek, például nem szolgálhat, egy becse megvan, s ez az, hogy mint a mágnesű, mindig egy felé mutattam, s ennek is megvan haszna.

2034

Bizonyos, hogy az élet legnagyobb élvezeteit csak nemes érzelmek- s nagy eszmékben találjuk, s mégis hány szülőt találunk, ki egész életét annak áldozza fel, hogy gyermekeinek szerezzen vagyont - mi végre is csak arra való, hogy anyagi nélkülözésektől mentse fel -, s mily keveset, ki arra gondot fordítana, hogy gyermekeit az élet legfőbb, sőt egyedül való örömeinek élvezetére képessé tegye.

2040

Túlzás nélkül mondhatom, hogy a mesterembert vagy napszámost nem tisztelem kevésbé, mint bármily herceget; de ez még nem nagyon sok.

2077

Ki a szellemi körben egy bizonyos magaslatra emelkedett, mint ki magas tetőre jutott, ne várjon örömöket. Körülötte kopár minden, s elhagyott, egy örök tél, melyet semmi nem enyhít; és mindez még tűrhető, csak az ne volna, hogy amely irányban a látkörünk tágasabbá válik, minden, amit látunk, sokkal kisebbnek tűnik fel.

2078

A legnagyobb vagyon is csak az élvezetnek eszközeit szerezheti meg, s mégis hány ember szenteli ennek egész életét, gyűjtve s szaporítva pihenés nélkül, míg végre odajutott, hogy nincsen élvezet, melyet magának vagyonával nem szerezhetne meg, csak hogy ő maga minden élvezetre képtelenné vált, s mint Tantalosz, kiről a ó rege beszél, ott álljon minden élvezetek közepette, környezve mindentől, mi után szíve vágyódik, de anélkül, [hogy] elérhetné.

2084

Különös dolog! Mindenki átment a fiatalságon, s mégis ezerek közül alig találkozik egy, ki élete későbbi szakában a fiatalság vágyait, felfogását, örömeit értené. Olyanok vagyunk, mint az utas, kinek szemei előtt az, ami egykor láthatára volt, egészen eltűnik.

2096

N[ép] o[ktatás]

Az egyetlen mód, melyen a nép erkölcsi nevelésére hatni lehet, a nép oktatásában kereshető. Valamint Isten a teremtést a világossággal kezdé, úgy az, ki népet teremteni akar (s vajon azok, kik azon fáradoznak, hogy e népkáoszából egy nemzet legyen, nem ezt akarják-e), adjon neki világosságot mindenekelőtt, a többi magától jön.

2100

A kultúra emelkedésével változik a vidékek jelleme is. Ha a vadásznép pásztorrá vált, az erdő helyébe, mely egykor az egész tért elfoglalá, határtalan legelők lépnek, s ezeket később egészen a szántóföldek zárják ki, míg végre éppen ahol a kultúra legmagasabb fokát elérte, ismét minden természetes helyére lép, és föld, rét és erdő felváltva kiegészítik egymást. Egy vagy más művelési módnak kizárólagos uralma mindég a kultúrának félszégességét bizonyítja, s így van ez a társadalmi állapotokban is, melyek éppen ott térnek el a természettől leginkább, hol a kultúra magasabb foka még el nincs érve.

2101

Nincs tárgy, mely több vitatásra adott alkalmat, mint a szabad akarat kérdése. Újabb időben, mióta statisztikai adatok figyelemmel összeállítottak, sokan e kérdést már eldöntöttnek tekintik. Hisz miután ezen adatokból bebizonyítható, hogy a gyilkosságok, a gyújtogatások, az öngyilkosságok évenként ugyanazon számban fordulnak elő, ki vonhatja kétségbe, hogy mindezen erkölcsi bajok éppúgy, mint más betegségek, függetlenül az emberek akaratától, fizikai törvény szerint fordulnak elő.

Magában véve ezen okoskodás helyes, és csakugyan megcáfolja azokat, kik minden embert szabad akarattal ellátottnak tekintik[!]. De vajon szükséges-e mindezen adat ezen állítás megcáfolására?

Vajon ki e tárgyról komolyan gondolkozott, fogja-e állítani, hogy az egészen míveletlen, az, kit vallási hite vissza nem tartóztat, s ki morális törvények által magát lekötve nem érezi, hajlamai vagy szenvedélyei által magát nem ragadtatja el? Vagy vonhatja-e valaki kétségbe, hogy tisztán morális befolyások ezen statisztikai adatokra befolyással bírnak, s hogy például az öngyilkossági esetek oly időszakban, midőn még a vallás befolyása erősebb - mint például csak 30 év előtt -, sokkal ritkábban fordultak elő?

Meggyőződésem szerint tévedés állítani, hogy minden ember akarata szabad.

De minden embertől függ, hogy szabad akarattal bírjon, hogy műveltség által oda emelkedjék, hogy hajlamait és szenvedélyeit legyőzve, és csak meggyőződése szerint járjon el. És az, hogy morális statisztikánk adatai évről-évre ugyanazok maradnak, csak azt bizonyítja, hogy az emberek nagy többsége még nem emelkedett ennyire, és nem azt, hogy a cél elérhetetlen, vagy hogy nem ez az, mi után törekednünk kell.

Akaratunk szabadsága olyan, mint az egyenlőség. Nem sajátunk, de egy lehetőség.

1871. FEBRUÁR 2. HALÁLÁNAK NAPJA

**„ VALAMINT SÉTÁINKNÁL, HA AZ EST KÖZELG, ÚGY, AZ ÉLET
BIZONYOS KORÁBAN, TEVÉKENYSÉGÜNK CÉLJAINÁL,
NEMCSAK ERŐNKET S A TÁVOLSÁGOT, HANEM AZT IS
TEKINTETBE KELL VENNÜNK, VAJON HA A CÉLT ELÉRTÜK,
LESZ-E IDŐNK, HOGY BECSÜLETESEN HAJLÉKUNKBA
VISSZATÉRJÜNK,„   / E.J./**

Eötvös József Emlékmű

ERCSIBEN

Az Eötvös József Collegiumot 1895-ben Bárány Eötvös Loránd alapította a párizsi École Normale Supérieure mintájára. Célja a színvonalas tanárképzés volt: tudós, önálló kutatásaikkal is kitűnő, hivatásukat szívvel-lélekkel végző oktatók felnevelése nemzedékről nemzedékre. A Collegium egészen 1948-ig működött e szellemben, számos kiváló tudóst adva a magyar szellemi életnek: a Collegium neveltje volt többek között Kodály Zoltán, a nyelvész Gombocz Zoltán, a történész Szekfű Gyula, az író Szabó Dezső vagy a kémikus Zemplén Géza. ([arcképcsarnok](#)) 1948-ban a Collegium hagyományos szelleméhez ragaszkodó igazgatót, Keresztury Dezsőt állása elhagyására kényszerítették, a Collegiumot gyakorlatilag megszüntették. 1958-ban azonban szakkollégiumi keretek között a volt collegisták erőfeszítéseinek köszönhetően újra megindult az oktatás. 1991-ben a Collegiumot ünnepélyesen rehabilitálták, önállóvá tették, de 1995-ben az anyagi támogatás csekély mértéke miatt visszakerült az [ELTE](#) gazdasági irányítása alá - természetesen belső autonómiájának megtartásával.

Magyar Örökség Díj

A Magyarországi Alapítvány kuratóriai ügy határozta,
jelen bizottságot kérnek fel arra a célra,
hogy együtt munkálkodva létrehozzák
a Magyar Szellem Látványos Múzeumát.

A Magyar Örökség és Európa Egyesület által
ezen szándék szellemében megerősített bizottság
2003. szeptember 20-án a Semmelweis Egyetem
Testnevelési és Sporttudományi Karán (TF)
kinyilvánítja, hogy az arra méltó

EÖTVÖS JÓZSEF COLLEGIUM
tanár- és tudósképzésben vállalt történelmi szerepe

MAGYAR ÖRÖKSÉG.
amiről ezen oklevél bizonyítást tesz.

Az Eötvös József Collegium nevét az Aranykönyv őrzi.

Johai Dezső
Balogh István
Balogh István
tan
Eötvös József

Hámori József
elnök
Magyar Örökség-díj bizottság

Johai Dezső
Balogh István
Balogh István
tan
Eötvös József

A Collegium Története

„...Ez a kollégium a bizalom alapkövéén épült, s mi erős hittel bízunk abban, hogy ez az alapköő nem fog ingadozni, bízunk abban, hogy mindig lesznek olyan törvényhozóink és kormányzó vezéreink, kik intézetünkőről gondoskodni fognak, bízunk abban, hogy a tanítói és nevelői munkát, melyet igazgatónk és tanáraink ma itt oly lelkes odaadással teljesítenek, utódaik hozzájuk méltóan fogják folytatni, bízunk abban, hogy amilyen derék, munkájában komoly, mulatságában vidám ez a mai ifjúságunk, olyan lesz a jövő kor nemzedéke is és azért erős hittel, bátran nézünk a jövőbe. Igen, ez a kollégium, melyet ma barátaink és jóakaróink fényes környezetében felavatunk, rendeltetésének mindig meg fog felelni, munkásokat nevelve nemzetünknek, kik műveltségét mélyen alapozni, szélesen kibővíteni és ékességeivel az egész világon látható magasságra emelni fogják... „

Eötvös Loránd

(Részlet Eötvös Lorándnak a Gellért-hegyi épület avatásán mondott beszédéből.)

1895-ben Eötvös Loránd a párizsi École Normale Supérieure mintájára alapította, s az ő édesapjáról nevezték el a középiskolai tanárképző kollégiumot. Az első épület a Csillag utcában, Pesten volt, s 1910-ben építette Alpár Ignác a mai Ménesi úti háromemeletes szép épületet, mely akkoriban a Gellérthegy déli részén az egyetlen ház volt. A kollégium első kurátora Eötvös Loránd, igazgatója a fizikus Bartoniek Géza volt. „Bégé úr” - ahogy a diákok nevezték - á porosz mintára szervezett magyar oktatási rendszerben egy francia szellemiségű szívetet teremtett. A tanárképző kollégium kitűnő tanulóknak, elsősorban vidéki szegényebb rétegekből, vagy középosztályból származó tehetséges fiataloknak az otthona volt.

Bartoniek Géza (1864-1920)
Tury György festménye

Benczúr Gyula festménye

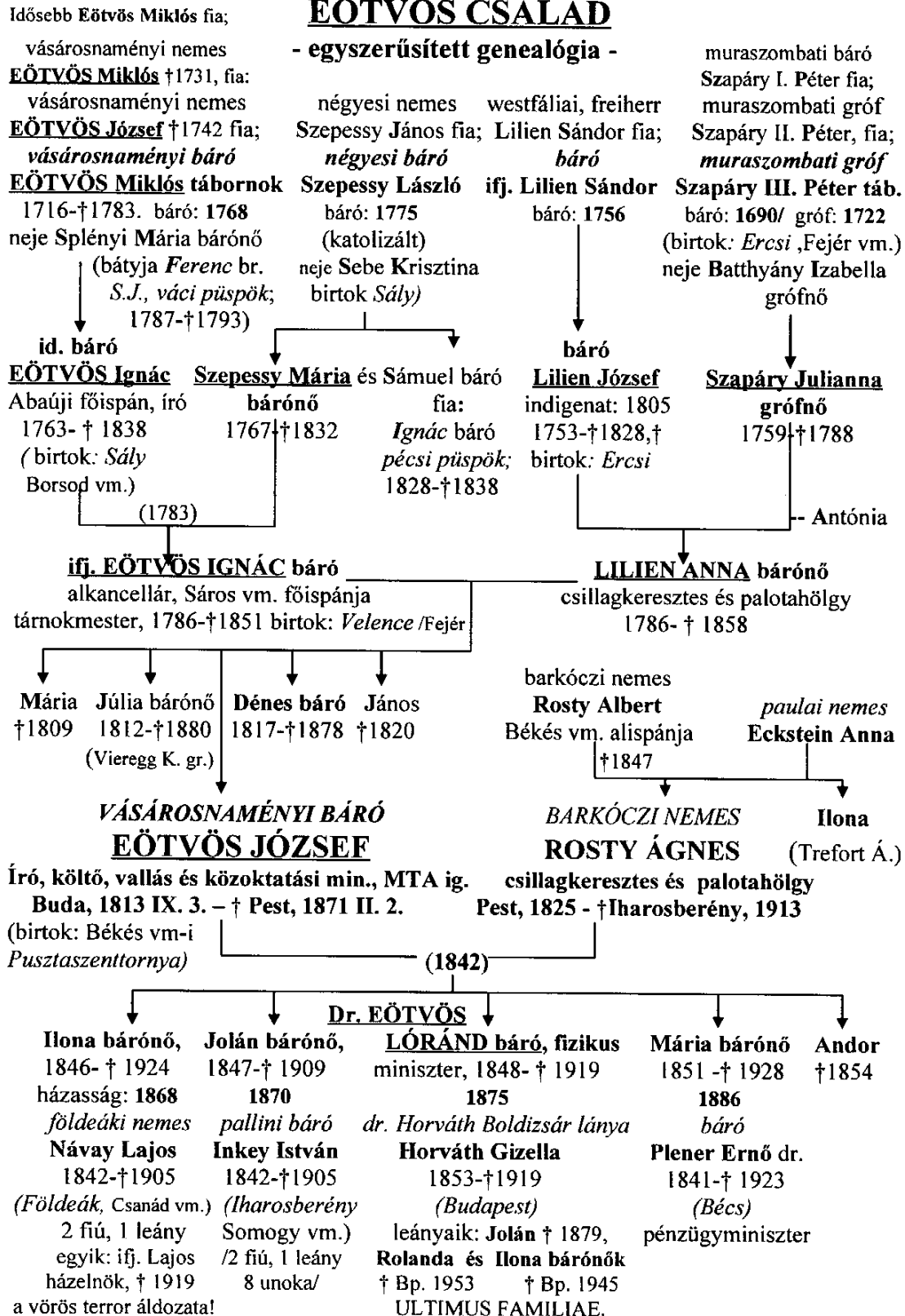
Az Eötvös Collegium saját hagyományaira is épít, amikor a minőség jegyében kívánja megújítani munkáját. A múltból öröklött és a jövő érdekében vállalt feladata: a szakmájukban jártas tudós-tanárok képzése. Az ELTE bölcsészettudományi és természettudományi karára felvett legjobb diákokból évente választja ki az Eötvös Collegium a legjobbakat. A 100 diák képzését a Collegium 9 tanára és több mint 30 régi kollégista szemináriumvezető irányítja.

Alpár Ignác 1910-ben építette az új háromemeletes épületet a Ménesi úton

VÁSÁROSNAMÉNYI BÁRÓ EÖTVÖS CSALÁD

- egyszerűsített genealógia -

Eötvös József fia, Loránd (1848–1919)
A rendszeres kísérleti és elméleti fizika első nemzetközi hírű
hazai művelője,
1894-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter

1871. február 3.

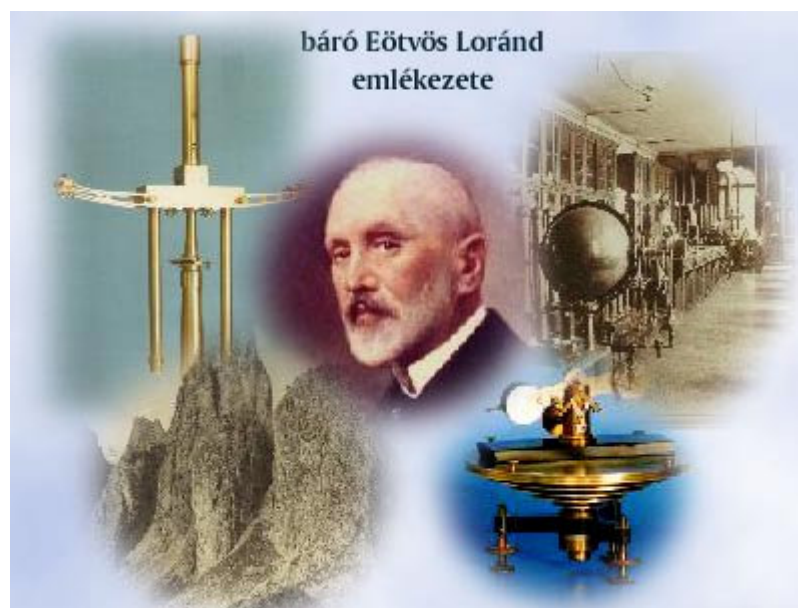
Fia, Loránd írta:

„Apám tegnap este 11 órakor meghalt. Nyugodtan, fájdalom nélkül elszenderült. Itt virrasztok szobája mellett, melyben kiterítve fekszik, s együtt vagyunk. Négyszemközt mindig jól megértettük egymást, s most midőn itt fekszik előttem, mosolygó, halvány arcába nézek, kiolvasom kifejezéséből, hogy az áll előttem, ki valószínűleg első és utolsó, ki igazán megértett. Atyám olyan korban nevelkedett, midőn az emberiség szeretetének tana még itt-ott a középkor korláta közé volt zárva. Az ember szeme, mely a középkorban csak saját erényére fordított figyelmet, nem bírta egyszerre megszokni a végső látókört.

Utolsó óráiban is, midőn már biztosan láttad halálodat, említetted vágyadat, mennyire szeretnéd további fejlődésemet látni. Nem mondhatom, nézz le rám a magasból, nem tudom magamat léted hitével ámitani s mégis érezlek körülben. Nem tudlak az égben megörökíteni, nem állíthatlak a szentek csarnokába, csak szívembe zárhatlak, öntudatommá teszek. Minden szép és nemes, miért valaha lelkesültem, éledjen fel újra bennem, s ha elszáll, elporlik minden, mit létnek neveztem, úgy maradjon meg nekem a lelkesedés, mely sírodig elkísér. Nemesüljön meg szívem a könnyek által, melyeket atyám érted siratok, s e nemesült szív legyen az, mit tőled nyert örökségemnek tekintek.”

Eötvös Loránd élet és munkásságának rövid története Frölich Izidor nyomán

Eötvös Loránd 1848. július 27-én született. Édesanyja Rosty Ágnes, édesapja báró Eötvös József (író), aki ekkor vallás és közoktatási miniszter volt. Húsz évvel később édesapja így emlékezett vissza fia születésének idejére:

„Pest, 1868 július 28. napján.

Ma töltöd be huszadik évedet. A nap, amelyen születted, életem egyik legkínosabb napja volt. Anyád a szülés következtében életveszélyben forgott. Benn a városban a felséges nép lázongott és míg feleségem betegágyánál ülve remény és kétségbeesés között számoltam érűtéseit, a Pest-Budai tornyokról a vészharang hangjai töltötték meg az éji csendet, és egyik üzenet jött a másik után, mely minisztertanácsához szólított. Sohasem szenvedtem többet, mint ezekben az órákban; míg hajnal felé Balassa tudtomra adá, hogy anyád veszélyen kívül van ; s őt megcsókolva, a városba siettem.”

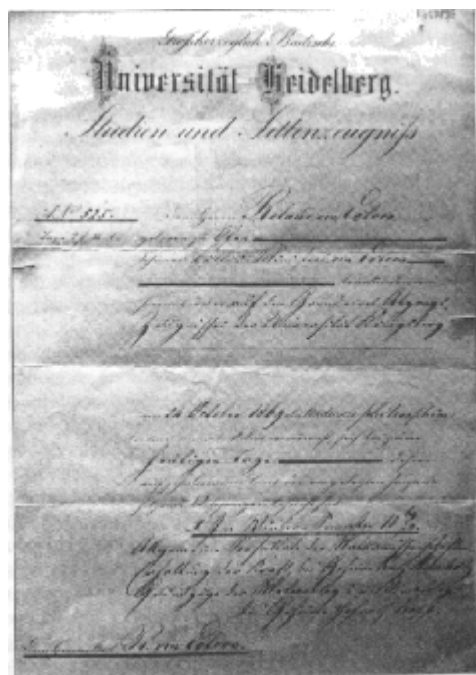
Lorándot gyermekkor első éveiben családi otthonában gondosan nevelték és tanították. Nevelőjének kezdetben Keleti Gusztávot a festőt választották, aki nagy gonddal csiszolhatta rajz tehetségét is nem eredménytelenül, amiről az 1859-ben 11 évesen készített rajz is tanúskodik. Később Vécsey Tamás egyetemi jogtanár ügyelt a gyermek

elméjének csiszolására. Édesapja kívánságára tizenkét évesen a pesti, igen jó hírű kegyesrendi gimnáziumba íratják. Itt tette le az érettségi vizsgáit is igen jó eredménnyel. Szülei kívánságára, az akkori szokás szerint beiratkozott a pesti egyetemre ahol jogi és államtudományi tanulmányokat folytatott. A természettudományok iránti érdeklődése már a gimnáziumban is nyilvánvaló volt. Édesapja felismerve a tárgy iránti érdeklődését számos természettudományos könyvet ajándékozott neki, valamint az

Ő megbízásából több kiváló elmétől szerezhetett magán úton ismereteket. Kezdetben Kernel József Sándor tanította ásvány- és kőzettanra, de e mellett Than Károly laboratóriumában dolgozott, ahol a kémia alapjaival ismerkedett meg. Matematikából Petzval Ottó-tól kapott kitűnő oktatást 1864 és 65-ben. A merőben különböző képzés nyilvánvalóan vezetett előbb-utóbb választáshoz az állam- és természettudományok között. Apjához írt levelében így ír erről:

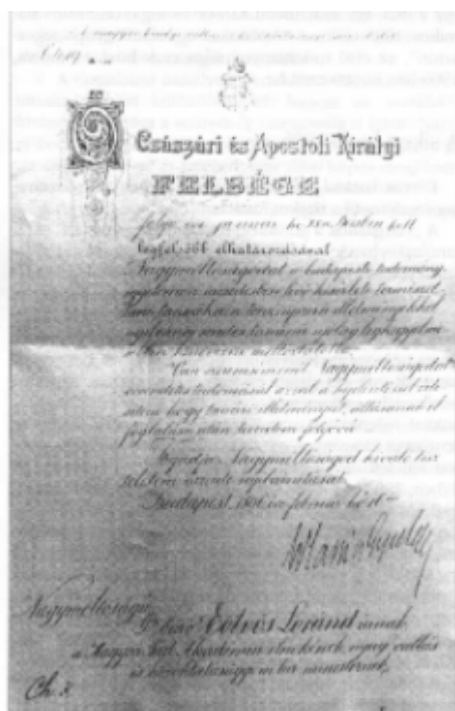
„...a könyvek által, amelyeket nekem ajándékozol magad segítesz előre, de képes vagyok-e én egyedül azokból tanulni? Tanulom az ásványtant és nem ismerek ásványt; tanulom a geológiát és a legegyszerűbb formációnál kétségben vagyok; tanulom az állattant állat, a növénytant növény nélkül, egyszóval természettudományt természet nélkül. E bajon, külföldi egyetemen, jó tanárok vezetése alatt, úgy hiszem segítve lenne...”

A 1866-os porosz-osztrák háború miatt nem tud külföldre menni, ez idő alatt befejezi jogi tanulmányait. De a következő évben már a Heidelbergi egyetem fakultásain találjuk. A természettudomány legkiemelkedőbb személyiségeinek előadásait hallgatja (Kirchhoff, Bunsen, Helmholtz, hogy csak a legfontosabbakat említsük) és laboratóriumokban mélyíti el ismereteit. Három félév megfeszített munkával telt el. Már az egyetemi évek alatt az életpálya kérdése foglalkoztatja, amit édesapjához írott levele is bizonyít.

„... minden egyénnek kötelessége az emberiség boldogításáért tőle telhetőleg közreműködni; és ő a hazában kíván az emberiségért valamit tenni; legfontosabb feladata az ország művelődésében közreműködni, érti a szellemi művelődést; és ezt a tudomány terjesztésében látja.”

1870 július 8. -án teszi le a doktorátust (természetтанból mint fő tárgyból és matematika valamint kémi tárgyakból mint melléktárgyakból) Kirchoff, Königsberg, és Bunsen előtt *summa cum laude* minősítéssel. (Rajta kívül e fokozatot ebben az évben csupán egyetlen tanuló kapta meg, ő is magyar volt a győri származású König Gyula) Hazaérkezve önálló kutatásba kezd. Nemsokára 1871 február 2.-án elveszti édesapját - „a legigazibb barátot”, aki halálos ágyán megint fiát, hogy boldog csak akkor lehet, ha tudós marad és a politikába nem avatkozik bele. Édesapja halála után megpályázza a pesti egyetem elméleti fizika tanszékének meghirdetett tanári állását. 1871 április 8.-án a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium 7605-ös rendeletében egyetemi magántanárrá nevezi ki. Rövid ideig tartó tanársegédi működése után 1872. május 10.-én a király az elméleti természettani tanszék nyilvános rendes tanárának nevezte ki.

1874-ben jogot kap arra, hogy kísérleti fizikából is előadásokat tartson. Igazán Eötvöst nem elégítette ki az elméleti fizika tanszékén eltöltött idő, hiszen kezdetektől fogva neves kísérletező hírében állott. Az 1878-ban Jedlik Ányos nyugalomba vonulása után a király felmenti az elméleti fizika előadások tartása alól és a kísérleti természettan nyilvános tanárává nevezi ki. (1878 december 26.) Tevékenységét a Tudományos Akadémia is elismerte 1873-ban levelező, majd 1883-ban rendes tagja lett az akadémiának Székfoglaló értekezését az „Adatok az elektrosztatika elméletéhez” címmel tartotta. Előadását így kezdte „*Ifjan komoly akarattal, de személyes érdem nélkül törekedtem hazánk tudományos munkásságának terére lépni, s előttem minden ajtó mintegy varázsszóra megnyílt, mindenütt baráti karokra találtam, melyek első lépéseim támogatására ajánlkoztak. A szó, melynek ezt köszönhettem, boldogult atyám neve, e név, mely legnagyobb örökölt kincsem s mely folyton arra int,*

hogy erre munka által érdemessé váljak.” Mint ahogyan székfoglaló előadásának bevezetőjéből is kiviláglik, Eötvös Loránd szerény, a háttérben meghúzódó tudós volt. Nem szerette a zajos ünnepléseket, nem vágyott sem erkölcsi sem anyagi elismerésekre. Felesége (1876-ban vette feleségül Horváth Gizellát Horváth Boldizsár,akkori igazságügyminiszter lányát.) sokszor panaszkolt, „hogya férje mögött bezáródott a laboratórium ajtaja, akkor ő a családja részére a következő napig el van veszve...” Tudományos eredményeiért, szervező tevékenységéért számos külföldi elismerésben részesült. A francia kormány Becsületrenddel, a magyar király a Ferencz József renddel, a szerb király a Szent Száva renddel tüntette ki. Számos akadémia kültagjává illetve tiszteletbeli doktorrá fogadta.

Munkássága:

1870-től két évtizeden keresztül a *kapilláris jelenségekkel* foglalkozott. A felületi feszültség mérésére új módszert dolgozott ki. (Eötvös-féle reflexiós módszer) Elméleti úton felismerte, hogy a folyadékok különböző hőmérsékleten mért felületi feszültsége és molekulasúlya között összefüggés van. Ezt az Eötvös-féle törvénynek ismeri a tudományos világ.

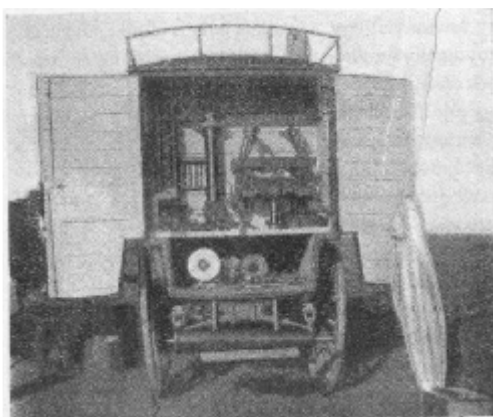

A gravitáció felé az 1880-as évek végén fordult az érdeklődése. A *gravitációs tér térbeli változásának mérésére* megszerkesztette világhírűvé vált ingáját. 1891-ben kezdeményezésére alakult meg az Eötvös Lóránd Fizikai Társaság elődje a Matematikai és Fizikai Társulat, melynek elnöke lett.

1894 június 10-től 1895. január 15-ig vallás és közoktatásügyi miniszter. 1895-ben létrehozta az édesapjáról elnevezett Eötvös kollégiumot, amelynek első kurátora volt.

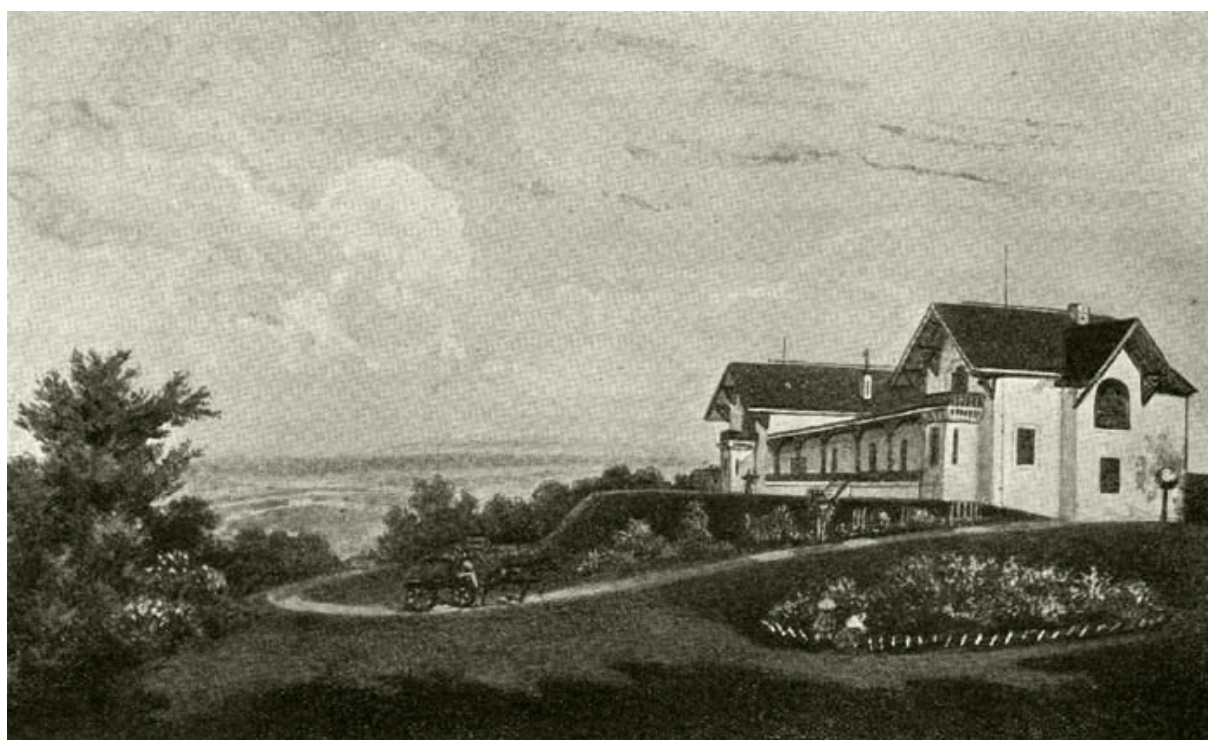
Az első Eötvös ingás méréseit 1901-ben végezte a Balaton jegén. 1908-ban Pekár Dezsővel és Fekete Jenővel együtt igazolta, hogy a gravitációs erő $2 \cdot 10^{-8}$ pontossággal független a tömeg anyagi minőségétől. E mérésével elnyerte a göttingeni egyetem Benecke-díját. A tehetetlen és súlyos

tömeg arányosságának ez az igazolása az általános relativitáselmélet kísérleti alapköve. Vizsgálatait a földmágnességre is kiterjesztette és a mérésekhez megfelelő műszereket szerkesztett. Felhívta a figyelmet a *Coriolis erő* felléptére, majd ki is mutatta, ezzel a Föld forgómozgásának újabb bizonyítékát adta. „Vizsgálatok a gravitáció és a mágnesség köréből” (Math.Term.Tud. Ért. 1888) című munkájával az MTA nagyjutalmát nyerte el. (1890-96) Neves természetjáró és hegymászó volt. A hazai turistamozgalomba is bekapcsolódott. Nyolc éven át volt az elnöke az akkor alakult Magyar Turista Egyesületnek.

Eötvös által tervezett műszerkocsi és mérősátor

A Tanácsköztársaság idején, 1919. április 8.-án halt meg. A budapesti tudományegyetem 1949-től viseli a nevét.

Svábhegyi házuk

Eötvös József, a Svábhegy híres lakója

Kétszáz éve, 1813. szeptember 3-án Budán született Eötvös József, a XIX. századi Svábhegy egyik leghíresebb lakója, az első idetelepülők egyike. Miután felfedezte a környék szépségét, Jókai Mórhoz hasonlóan birtokot vásárolt, és villát épített a ma róla elnevezett út elején.

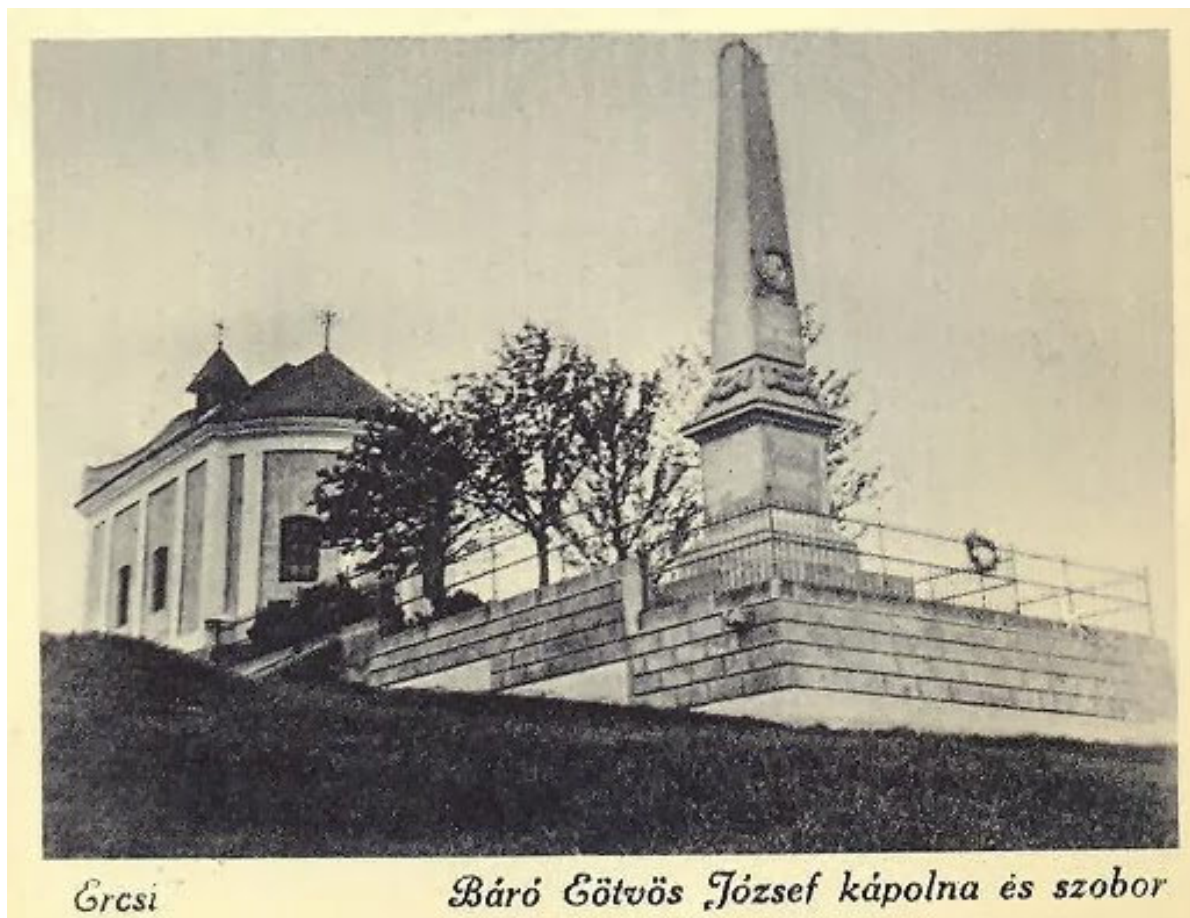
Báró Eötvös Józsefről a legtöbbeknek először az jut az eszébe, hogy a Batthyány-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztereként dolgozott. Emellett azonban a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) tagja, az Andrássy-kormány minisztere, reformpolitikus és a magyar realista regényírás első mestere is volt.

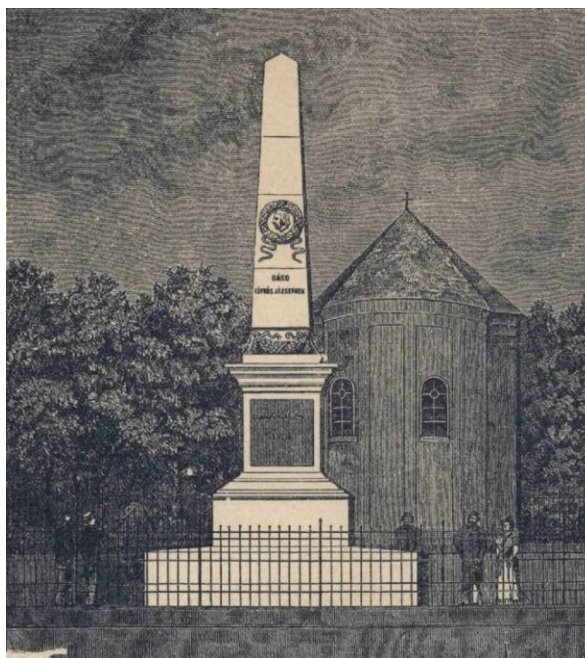
Eötvös 1846-ban költözött először a Svábhegyre, egy barátja, Fridwalszky villájába, itt

határozta el sógorával, Trefort Ágostonnal, hogy saját házat építenek. Az erdőszelezen álló kétszintes épület kiváló lehetőséget teremtett arra, hogy együtt lehessen a családjával. A délelőttök jelentős részét kerti munkával töltötték, és Eötvös gyalog járt be a városba a Várhegyen keresztül. Az erdő közelségének is köszönhető, hogy fiát, Lorándot, a későbbi világhírű fizikust, minisztert, MTA-elnököt elkötelezett turistává nevelte. A villa a mai Eötvös út 12. alatti telken állt, helyén évtizedekig a SOTE III. számú Belgyógyászati Klinikája, míg a két világháború között a Svábhegyi Szanatórium működött. Eötvös József 1871-ben bekövetkező halála után a család a telket és a házat is eladta. Az új tulajdonos vendéglőt alakított ki benne, és a fogaskerekűvel közösen hirdette vállalkozását, ingyen menetjegyet kínálva vendégeinek. Fontos hely ez a vendéglő a XII. kerület helytörténete szempontjából, mivel 1888. augusztus 2-án itt alakult meg a Budapesti Hegyvidéki Turista Egylet, amely később felvette a Svábhegyi Egyesület nevet, és évtizedeken át fáradozott a környék megszépítéséért. A villa sokáig állt még a Svábhegyi Szanatórium melléképületeként, azonban a második világháborúban teljesen megsemmisült. Van azonban mindmáig látható nyoma annak, hogy egykor itt élt a híres író, politikus. A telke végén annak idején egy kis házat építtetett fel, hogy magányra vágva elvonulhasson oda: ez volt a Karthauzi-lak. Több helyen olvasni azt a felvetést, hogy a Karthauzi utca az Eötvös által itt írt Karthauzi című regényről kapta a nevét, ez azonban bizonyosan nem így történt. Eötvös 1846-ban költözött a Svábhegyre, a szóban forgó mű viszont 1839 és 1841 között jelent meg több részletben a híres Árvízkönyvben. A lak, szépen felújítva, a Karthauzi utca 14. alatt található. És még egy kapcsolat Eötvös és a Hegyvidék között: a fogaskerekű Svábhegy állomásával szemközt terül el az Eötvös park, a névadó mellszobrával. A Stróbl Alajos által készített alkotás talapzatán lévő szövegből kiderül, hogy a szobor az „istenhegyi nyaraló közönség” adományaiból valósult meg 1890. július 6-án.

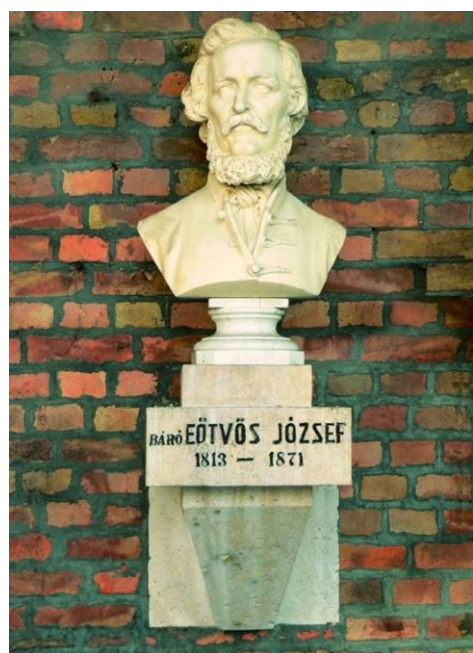

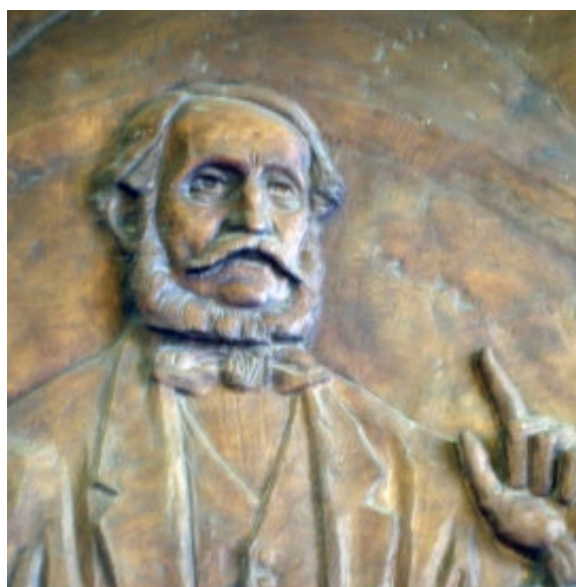
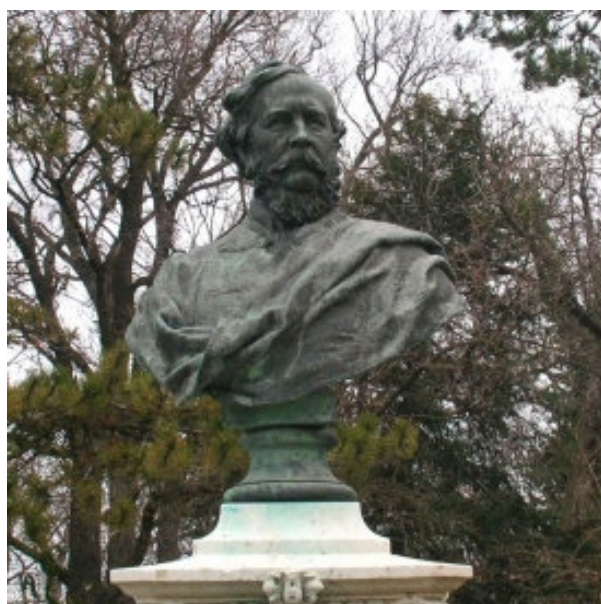
ERCSI

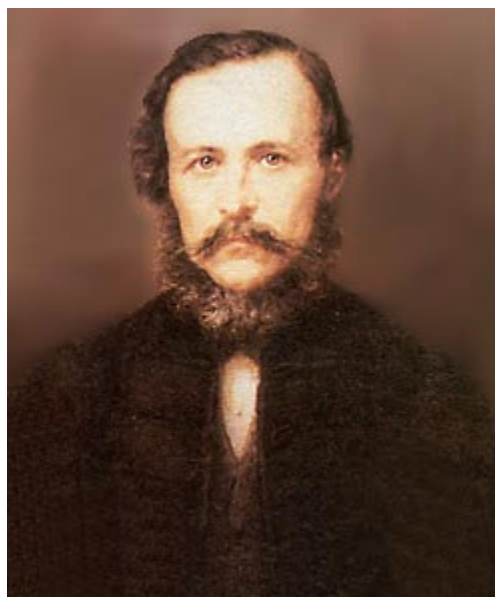

FORRÁSJEGYZÉK

- **Eötvös József Naplójegyzetei**
- **Eötvös József Gondolatai**
- **Eötvös József Összes költeménye**
- **Eötvös József levelezése**
- **Ferenczi Zoltán: Bárá Eötvös József**
- **Pallas Nagylexikon**
- **Trefort Ágoston önéletleírása**
- **A Collégiumról**

1376

Akár égő, akár virágzó csipkebokor előtt támadt fel az ember keblében az istenség eszméje, akármily hangon szólalt fel előtte a mindenható jóság, mely előtt elragadva, hálától, bámulattól s félelemtől földre borult, annyi bizonyos, hogy az istenség eszméje, ha nem is direkt - mivel a zsidó nép büszkélkedik -, hanem a világ, a természet által reveláltatott az embernek, s éppen azért az istenségről formált eszmék a természetről formáltakkal feloszolhatatlan kapcsolatban állnak.

Míg az emberek a természet egységét át nem látják, természetes vallások politeizmus. Ha a természetben két hatalmat látnak, dualizmus. Mihent a természetet, mint egészt tekintik, egy istennek létéhez kell általmenniek, mely ismét azon arányban tiszta s határozott, amennyiben a természet egységének fogalma az. Ha a természetben erőket hisznek, melyek az egésztől függetlenek, hatalmas, az istentől független lényeket is fognak hinni (középkor).

Ha valamely kornak az istenségről való fogalmait nem esmérjük, csak a természetről való esmereteit kell vizsgálnunk, s megfordítva.

**AZ ÉGŐ CSIPKEBOKOR CSUDÁJA, MAGYARORSZÁG.
MEDDIG BORÍTJA LÁNG, S MÉG MINDÉG MEGMARADT,
S NEM EMÉSZTŐDÖTT FEL.**

ISTEN JELENLÉTE!

